УНИВЕРСИТЕТ

ФЕНОМЕН МУСТАЯ КАРИМА И ГЛОБАЛЬНЫЙ XX ВЕК: НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНАЯ КУЛЬТУРА В МИРОВОМ КОНТЕКСТЕ

К 100-летию со дня рождения народного поэта Башкортостана

Мустая Карима

УДК 81'1+811.512.1+39
ББК 81+81.2+63.5
Ф42

Редакционная коллегия:

д-р филол. наук, профессор, член-корреспондент АН РБ,
заведующий кафедрой башкирской литературы, фольклора
и культуры **Г.С. Кунафин** (*отв. редактор*);
д-р филол. наук, профессор, декан факультета
башкирской филологии, востоковедения
и журналистики БашГУ **Г.Р. Абдуллина**;
канд. филол. наук, доцент, зам. декана по учебной работе
факультета башкирской филологии, востоковедения
и журналистики БашГУ **Р.Р. Саньярова**;
д-р филол. наук, профессор **Г.Н. Гареева**;
д-р филол. наук, профессор **М.Х. Идельбаев**;
канд. филол. наук, доцент **Ф.Р. Салаватова** (*отв. секретарь*);
канд. филол. наук, доцент **Р.Д. Мустафина**;
канд. филол. наук, доцент **З.Г. Мурзагулова**;
канд. филол. наук, доцент, зам. декана по научной работе
факультета башкирской филологии, востоковедения
и журналистики БашГУ **А.О. Хужахметов**;
канд. филол. наук, доцент **И.К. Янбаев**;
лаборант кафедры башкирской литературы,
фольклора и культуры **З.А. Султанова**

Феномен Мустая Карима и глобальный XX век:
Ф42 **национально-духовная культура в мировом контексте (К 100-летию со дня рождения народного поэта Башкортостана Мустая Карима):** сборник материалов Международной научно-практической конференции (г. Уфа, 30 октября 2019 г.) / отв. ред. Г.С. Кунафин. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2019. – 288 с.
ISBN 978-5-7477-4947-4

В сборник включены материалы, посвященные творчеству народного поэта Башкортостана, прозаика, драматурга Мустая Карима, а также изучению художественной культуры, литературы, фольклора, языка, журналистики многонациональной России.

Предназначено для научных сотрудников, преподавателей, молодых ученых, аспирантов, магистрантов, студентов вузов, ссузов и всех, кто интересуется проблемами гуманитарных дисциплин.

УДК 81'1+811.512.1+39
ББК 81+81.2+63.5

ISBN 978-5-7477-4947-4 © БашГУ, 2019

ВСТУПИТЕЛЬНОЕ СЛОВО РЕКТОРА БАШГУ ПРОФЕССОРА Н.Д. МОРОЗКИНА

Уважаемые участники научной конференции, дорогие гости и коллеги!

Башкирский государственный университет славится своими знаменитыми выпускниками. Среди них особое место занимает великий башкирский поэт, писатель, драматург, публицист, гражданин и воин, выдающийся общественный деятель, человек большой души и доброго сердца Мустай Карим.

Герой Социалистического Труда, заслуженый деятель искусств РСФСР, народный поэт Башкортостана, почетный академик Академии наук Республики Башкортостан, лауреат Ленинской и Государственной премий СССР, Государственной премии РСФСР имени К.С. Станиславского, Государственной премии Республики Башкортостан имени Салавата Юлаева, Международной премии М. Шолохова, кавалер двух орденов Ленина, Трудового Красного Знамени, Дружбы народов, ордена «Знак Почета», орденов Отечественной войны 1-й и 2-й степени, Красной Звезды, орденов «За заслуги перед Отечеством» 2-й и 3-й степени, ордена Салавата Юлаева, славный сын башкирского народа Мустафа Сафич Каримов внес огромный вклад в сокровищницу мировой литературы, поднял на новый уровень традиции классической башкирской литературы. Мустай Карим стал целой эпохой башкирской, российской и мировой литературы. Из-под пера Мустая Карима вышли выдающиеся произведения, вошедшие в золотой фонд башкирской и российской литературы и театра: драмы «Одинокая береза», «Неспетая песня», «Страна Айгуль», «Пеший Махмут», «Вечерняя трапеза», комедия «Похищение девушки», трагедии «В ночь лунного затмения», «Салават», «Не бросай огонь, Прометей!», повести «Радость нашего дома», «Долгое-долгое детство», «Таганок», «Помилование» и многие другие.

Произведения М. Карима отличаются высоким философским смыслом, истинной гражданственностью. Его творчество – гимн духовной гармонии, трудолюбию, любви к Отечеству. Великий реалист и романтик, сохранивший до конца жизненного пути юношеский задор, искренность, вселяющий в людей надежду в лучшее, веру в то, что доброта, высокая гражданственность, искренность могут и должны быть спутниками человека во все времена.

Произведения Мустая Карима переведены на многие языки мира, стали частью многих национальных культур. Деятели культуры и читатели России, Казахстана, Киргизстана, Узбекистана, Таджикистана, Азербайджана, Украины, Белоруссии, Турции, Китая, Болгарии и других стран более полувека отдают должное высокому литературному мастерству, богатому творческому наследию Мустая Карима.

Художественный мир Мустафы Сафича Каримова – это мир прекрасных человеческих чувств, где много светлого и драматичного, где мудрость и глубина художественно-эстетической мысли гармонично сочетаются с жизненной простотой и величием. За все это мы благодарны великому творцу.

Абдуллина, Г.Р.,
филол. ф. д., профессор, БДУ, Өфө ҡ.
Ҡаһарманова Л.Ф.,
магистрант, БДУ Өфө ҡ.

МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ ДРАМАТИК ӘҪӘРҘӘРЕНДӘ "КҮҘ" ЛЕКЕМАҺЫНЫҢ МӘҒӘНӘ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ ("ЯҢҒЫҘ ҠАЙЫН", "ҠЫҘ УРЛАУ", "ЙЫРЛАНМАҒАН ЙЫР" ӘҪӘРҘӘРЕ БУЙЫНСА)

Мостай Кәримдең күп жанрҙарҙа эшләгән талант оҫтаһы булыуы уның ижадын төрлө яҡтан өйрәнеүгә булышлыҡ итә. Шиғырҙарында ҡулланылған һүрәтләү саралары, прозаһының художестволылығы, драма әҫәрҙәренең символикаһы – был темалар әленән-әле уның ижадына әйләнеп ҡайтырға мәжбүр итә, башҡорт әҙәбиәтселәре һәм телселәре генә түгел, сит илдәрҙә йәшәгән ғалимдар, эҙләнеүселәр ҙә һәр саҡ ошоғаса күҙгә салынмаған асышҡа юлығa.

Мәҫәлән, авторҙың драма әҫәрҙәре нигеҙендә офтальмологик лексиканы өйрәнгән хеҙмәттәр әлегә тиклем юҡ [2; 157, 3; 204]. Яҙыусы ижадын ошо юҫыҡтан асыу уның әҫәрҙәренең ни тиклем һүҙ байлығына эйә булыуын тағы бер тапҡыр дәлилләй.

"Күҙ" лексемаһы беҙ тикшергән "Яңғыҙ ҡайын", "Йырланмаған йыр" драмаларында һәм "Ҡыҙ урлау" комедияһында йыш ҡына осрай. Ошо һүҙ үҙе генә айырым мәғәнә аңлатҡан осраҡтарҙы, шулай уҡ фразеологик берәмектәр составына ингән миҫалдарҙы анализлауҙы маҡсат итеп ҡуйҙыҡ был мәҡәләлә.

Медицина күҙлегенән ҡарағанда, "күҙ" – иң тәү сиратта термин [2; 157]. Был терминға һүҙлектә шундай аңлатма бирелгән: "Күҙ – күҙ алмаһынан һәм ярҙамсы аппараттан (күҙ алмаһы мускулдары, конъюнктивтар һ.б.) торған парлы күреү органы" [4; 345]. Аңлатмалы һүҙлектә мәғәнәһе күберәк килтерелгән: "1. Донъяны күреү, ҡарау ағзаһы. 2.Энәнең, мәрйендең еп үткәрә торған тишеге, күҙәү. 3. Бәйләм бәйләнгәндә яһалған элмәк. 4. Картуфтағы бөрө урыны. 5. Яуым-төшөм тамсыһы." [5; 131]. Тимәк, әлеге һүҙ күп мәғәнәгә эйә.

"Яңғыҙ ҡайын" драмаһында "күҙ" һүҙе төп мәғәлә ҡулланылған осраҡтарға туҡталайыҡ: – "Г ө л б а д у а н: "Зөләйха, күҙҙәрең шәйләһә, бынау энәне генә күҙләп бирсе…" [1; 24]. Һөйләмдә шулай уҡ "күҙләп" ҡылымының тамыры "күҙ" морфемаһына тоташа. "Күҙләү" ҡылымы үҙе лә күп мәғәнәле: "1. Күҙәтеү, ҡарау. 2. Һайлап алыу өсөн ҡарау (ҡыҙҙы). 3.диал. һабаҡлау, һаплау". [5; 566]. Мостай Кәримдең әҫәрендә был ҡылым диалект һүҙ булараҡ ҡулланылған.

Сағыштырыу ролен үтәгән осраҡтар: "Ш ә ү к ә т о в: "Тупраҡ өҫтөндәге бойҙай бөртөктәре, сабый баланың күҙ йәштәре кеүек, мөлдөрәп яталар" [1; 58]. "Ш а һ и: "Орлоҡтоң да күгәрсен күҙе кеүеге генә сәселгәйне бит ошо баҫыуға" [1; 59]. "Сабый баланың күҙ йәштәре" – сафлыҡты, ябайлыҡты, ихласлыҡты, "күгәрсен күҙе" бәләкәй, ваҡ тигәнде аңлата. Әйткәндәй, шундай исемде йөрөткән сәскә исеме лә бар.

Артабан күп кенә миҫалдар фразеологик берәмектәргә ҡарай. "Т и м е р б у л а т: "Сәсеүлектәренә күҙ төшөрөгөҙ, сәсеүлектәренә! [1; 26]". "Күҙ төшөрөү" ҡапыл ҡарап алыу тигәнде аңлата. Ш ә ү к ә т о в телмәрендә генә лә ундай миҫалдар байтаҡ осрай: "Их, күҙ көйөгө. Һин дә һөйләйһең бит" [1; 37]. "Күҙ көйөгө" – эше-ҡылығы менән йәнде көйҙөргән кеше", – тип билдәләй З.Ғ.Ураҡсин үҙенең һүҙлегендә [6; 154]. Был һөйләм аша беҙ һөйләүсенең тыңлаусыға ниндәй ҡараштa булыуын аңлай алабыҙ, йәғни уның һөйләгәнен бушҡа һанай, хөрмәт итмәй. "Күҙен алартты лабаһа «Яңғыҙ ҡайын»ға был бәндә! [1; 39]" һөйләмендә "күҙ алартыу" йыш килеү, ҡарау мәғәнәһен күрһәтә.

“Юғал күҙ алдымдан, ҡотһоҙ бәндә!” [1; 47] миҫалындағы “күҙ алды” һүҙбәйләнеше художестволы әҙәбиәттә генә түгел, ябай телмәрҙә лә йыш осрай, эргәнән ҡыуыуҙы белдерә. “Күҙ алды” һүҙбәйләнешенән сыҡҡан “күҙ алдынан китмәү”, “күҙ алдына баҫтырыу” кеүек фразеологизмдар ҙа телмәрҙә әүҙем ҡулланыла. “Бөлдөк, күҙ асып йомғансы бөлдөк” [1; 60] һөйләмендә “күҙ” концепты менән бирелгән фразологизм ҡыҫҡа ваҡытты, ваҡиғаның тиҙ булыуын белдерә. Әҫәр аҙағында Шәүкәтовтың әйткән һүҙҙәрендә лә бар миҫал: “Кешеләр ... күҙҙәремде асырға телэнеләр” [1; 70]. Зиннур Ураҡсин һүҙлегендә “күҙҙе асыу” фразеологизмының 2 мәғәнәһе күрһәтелгән: “1.Дөрөҫлөктө аңлау, ниҙең ни икәнен, кемдең кем икәнен белеп ҡалыу. 2.Бер аҙ хәлләнеп алыу” [6; 170]. Мостай Кәримдең драмаһында беренсе мәғәнә ҡулланылған.

“Күҙ” һүҙе башҡа геройҙар телмәрендә лә урын алған. “Ҡ о т л ы е в: “Мин тирмән директоры булғас, әйҙә, миңә кладовщик булып кил, күҙеңә сүп һалмам “ [1; 47] миҫалындағы тоторо̇ҡло һүҙбәйләнеш ҡамасауламау мәғәнәһенә эйә.

“Яңғыҙ ҡайын” драмаһында “күҙ” һүҙе менән бергә ҡулланылған телмәр берәмектәре бигерәк тә бер геройҙың икенсеһенә булған ҡарашын асыҡ сағылдыра.

“Ҡыҙ урлау” комедияһында ла “күҙ” концепты менән байтаҡ миҫалдарға тап булдыҡ. “Б а я н: “Һинеңсә, минең Маһибәҙәргә кеше күҙе төшөрлөк түгел инде, ә?” [1; 78]. Әжмәғол: «Туктабикә киленгә күҙем төштө, тиһең икән» [1; 85] һөйләмдәрендә “күҙ төшөү” ғашиҡ булыу мәғәнәһенә эйә. “М ө х ә м ә т ш а: “Йәмиләгә күҙ-ҡолаҡ була күр инде, Баян” [1; 79] өҙөгөндә “күҙ-ҡолаҡ булыу” һаҡлап, ҡарап йөрөтөүҙе аңлата. “Мө н и р ә: “Мин береһенә лә юрамайым, барыбер миңә күҙ һалыусы юҡ” [1; 81] һөйләмендә ҡыҙ үҙенә егеттәрҙең иғтибары булмағанға бошона. “Б а я н: “Анау Шөкөрҙөң күҙҙәре уйнап тора” [1; 85] һөйләме геройҙың характерын аса, йәғни егеткә ышанырға ярамай тигән мәғәнә һалынған бында. “М ө х ә м ә т ш а: “Бер күҙең уңда, бер күҙең һулда булһын” [1; 85] һөйләме хатта әйтем-мәҡәлгә тартып ҡуя. Ул ныҡ иғтибар менән ҡарарға әйтелгән наказды аңлата.

Халҡыбыҙҙың им-томға, көстәргә ышаныуын сағылдырған юлдарҙы ла осратырға була әҫәр тексында. “М ө х ә м ә т ш а: “Ут тоҡанмаһа, күҙ тейеүе бар” [1; 94] миҫалында “күҙ тейеү” һүҙбәйләнеше башҡорттарҙа борондан йәшәп килгән ышаныс, ауырыу исемен аңлата. Йәғни, кеше ҡыҙығып, ныҡ һоҡланып ҡараһа, кешегә күҙ тейеп, уның ауырыуға һалышыуы мөмкин. “У ң ғ а н б и к ә: “Иншалла, фәрештәнең «амин» тигән сағына тура килеп, бәндәнең күңел күҙе асылып ҡуйыуы ла бар” [1; 98] һөйләмендә “күңел күҙе” эске рухты, булмышты аңлау һәләтен аңлата [5; 191]. “К ә м и л ә: “Күҙең яман булмаһын, яман күҙ ер көйҙөрә” [1; 124] миҫалы – фольклор традицияларының өлгөһө. Тап яман күҙле кешеләрҙең матурлыҡҡа күҙе тейеүсән.

“Ш ә м с у л л а: “Ә урман куҙ яуын алып тора” [1; 96] һөйләмендә “күҙ яуын алыу” фразеологизмы һоҡланыуҙан әйтелгән. Ә “Т у к т а б и к ә: “Майлы күҙ!” [1; 102]” тигән һүҙбәйләнеш нәфселе кешегә ҡарата ҡулланыла. Ошо уҡ фразеологизмға ҡағылышлы миҫалдар: “У ң ғ а н б и к ә: “Яйлама ла, майлама ла, күҙҙәреңдән күреп торам…” [1; 107], “Төшкән була бейергә, майландырып күҙҙәрен Туҡтабикә киленгә!..” [1; 108].

Ҡайһы бер һөйләмдәрҙә ҡулланылған “күҙ” концепты кешенең характер һыҙаттарын асыуҙа ҡатнаша. “М ө х ә м ә т ш а: “Энә күҙенә йәшерһәгеҙ ҙә, табырмын!” [1; 129] миҫалы кешенең үҙ маҡсатына ниндәй хәлдә лә тоғро ҡалыуын күрһәтә. Энә күҙе – бәләкәй генә тишек, нисек булһа ла табасағын иҫкәртә әҫәр геройы. Был һүҙбәйләнеш менән тағы фразеологик берәмектәр бар башҡорт телендә: “энә күҙенән үткәреү” ныҡлап тикшереүҙе аңлата. “Туҡтабикә: «Унынын күҙ күрер” [1; 131] – геройҙың юҡҡа аптырап бармауын, ваҡыты еткәс кенә мәсьәлә хаҡында уйлана башлауын күрһәтә.

“Ҡыҙ урлау” комедияһында осраған миҫалдар геройҙың характерын билдәләргә ярҙам итә.

“Йырланмаған йыр” драмаһындағы “күҙ” концепты менән булған һөйләмдәр шулай уҡ үҙенсәлекле. Кешенең күңел кисерештәрен күрһәтеп, әлеге һүҙ үҙенең төп мәғәнәһендә ҡулланылған өҙөктәр: “Р ә х и м ә: “Дилбәр апай үҙе ағаҫҡа һөйәлгән, үҙенең күҙҙәренән мөлдөрәп йәш аға” [1; 149], “Н и з а м: “Күҙҙәреңдә, йөҙҙәреңдә күпме нур балҡый, бәхет нурҙары...” [1; 166], “Р ә х и м ә: “Анауы дәү ағайҙың күҙҙәре, беҙҙең күбенеп үлгән ҡола һыйыр күҙҙәре төҫлө, моңһоу ҡарайҙар” [1; 185]. А р ы ҡ б а е в: “Ниңә күҙең тоҙҙай булды, ҡыҙым?” [1; 180] һөйләмендәге “күҙ тоҙҙай булыу” ни эшләгәнде аңламаҫ хәлгә етеүҙе аңлата. “Я п а р: “Кеше күҙҙәренә ҡарап, выждан ғазабы күрһәм, үкенеү һүҙҙәре ишетһәм, был мәҡәләне алып ташларға, бәлки, көсөм етер ине, тигәйнем” [1; 195] һөйләме геройҙың булмышын, уның намыҫлы кеше икәнлеген аса.

Шулай уҡ алдағы әҫәрҙәрҙә осрамаған фразеологизмдарға миҫалдар бар: “Г ө л б и к ә: “Ә ағай-энеләре теге малайҙың күҙен дә астырмайҙар, өтөп баралар...” [1; 142] – “күҙ астырмау” – һүҙ әйтергә ирек бирмәү мәғәнәһендә килгән. “В ә з и м: “...ҡытай тәмәкеһен эҙләй-эҙләй , күҙем тоноп бөттө” [1; 172] миҫалындағы “күҙ тоноу”ҙың ике мәғәнәһе бар: “1. Бер ни күрмәү (ярһыуҙан). 2. Аптырап бөтөү” [6; 184]. Был һөйләмдә икенсе мәғәнә ҡулланылған.

Кеше хаҡында кире фекер булдырыуҙа “күҙ” лексемаһы ла ҙур роль уйнай: “В ә з и м: “Арыҡбаев күҙ буяусы эшлекһеҙ бер бәндә булып сыҡты” [1; 173], “Күҙ буяр өсөн, ул һүрәтсе теләһә ниндәй күлдәк кейҙерә, теләһә ниндәй яулыҡ бәйләтә алмаймы ни?” [1; 178] миҫалдарында “күҙ буяу” алдау мәғәнәһен бирә.“А р ы ҡ б а е в: “...һуңынан күҙҙе йомдом да, һеҙ ҡушты тип, саң ҡағырға тотондом” [1; 182] һөйләмендә “күҙ йомоу” фразеологизмы ике мәғәнәле: “1.күреп тә күрмәмеш булыу. 2. үлеү” [6; 180]. Автор өҙөктә беренсе мәғәнәне ҡуллана.

Был драмала “күҙ” һүҙе геройҙарҙың кисерештәрен асырға ярҙамлаша.

Мостай Кәримдең беҙ ҡарап үткән драма әҫәрҙәрендә “күҙ” лексемаһы башҡорт телендә һүҙҙәрҙең ни тиклем лексик мәғәнәләргә бай була алыуын күрһәтә. Уның ярҙамында төҙөлгән фразологик берәмектәр геройҙарҙың характерын, тойғоларын, бер-береһенә ҡарата булған мөнәсәбәтен асып бирә. Һүҙлек ярҙамында беҙ ҡайһы бер берәмектәрҙең бер нисә мәғәнә аңлатҡанын күрҙек, диалекттарҙа ҡулланылыуын асыҡланыҡ.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Кәрим М. Айгөл иле. Пьесалар. Өфө, Башҡортостан китап нәшриәте, 1979. 480 бит.

2. Кагарманова Л.Ф., Абдуллина Г.Р. Офтальмологические термины, обозначающие глазные болезни, в русском, башкирском и английском языках // Вопросы духовной культуры народов Урало-Поволжья: история и современность: Сборник материалов Всероссийской (с Международным участием) научно-практической конференции молодых ученых, аспирантов, магистрантов, студентов (26 апреля 2019 г.) / отв. ред. Г.С. Кунафин. Уфа: РИЦ БашГУ, 2019. С.156-158.

3. Ҡаһарманова Л.Ф., Абдуллина Г.Р. Башҡорт халыҡ йырҙарында “күҙ” концепты // Вопросы духовной культуры народов Урало-Поволжья: история и современность: Сборник материалов Всероссийской (с Международным участием) научно-практической конференции молодых ученых, аспирантов, магистрантов, студентов (26 апреля 2019 г.) / отв. ред. Г.С. Кунафин. Уфа: РИЦ БашГУ, 2019. С.203-205.

4. Русско-башкирский словарь медицинских терминов: Под редакцией М.Т. Азнабаева. Уфа, ГУП РБ “Уфимский полиграфкомбинат”, 2007. 840 с.

5. Суфьянов Н.Ф., Сиразитдинов З.Ә., Ураҡсин З.Ғ. Башҡорт теленең аңлатмалы һүлеге. Өфө: Китап, 2011. 336 бит.

6. Ураҡсин З.Ғ. Башҡорт теленең фразеологик һүҙлеге. Яңыртылған, 2-се баҫма. Өфө: Китап, 2006. 344 бит.

© Ҡаһарманова Л.Ф., Абдуллина Г.Р., 2019

Абдуллина Г.Р.,
филол. ф. д., профессор, БДУ, Өфө ҡ.
Ғүмәров З.И.,
магистрант, БДУ, Өфө ҡ.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯЛА «ҺУҒЫШ» КОНЦЕПТЫ (М.КӘРИМ ИЖАДЫ МИҪАЛЫНДА)

Лингвокультурология фәне XX быуатта үҫеш юлына баҫа. Ул телдә аралашыу ҡоралы булараҡ ҡына түгел, ә милләттең мәҙәни күрһәткесе тип ҡарала. Тел менән мәҙәниәт параллель рәүештә кешенең аң кимәлен, образлы фекерләү ҡеүәһен үҫтерә, донъяға ҡарашын формалаштыра, донъяны танып-белеүҙә ярҙам итә. Тел һәм мәҙәниәт быуындар бәйләнеше вазифаһын үтәй, уның аша оло быуын йәш быуынға үҙенең тормош тәжрибәһен, өгөт-нәсихәттәрен, рухи байлығын тапшыра килгән. Үткән быуын кешеләренең күңел байлығын бөтә нескәлектәре менән ҡабул итеү, аңлау өсөн һәр быуын мәҙәниәтте һәм телде яҡшы белергә, өйрәнергә тейеш. Фәҡәт тел генә ата-бабаларҙың үткәнен белергә, бөгөнгөнө күҙалларға, киләсәккә өмөт-хыялдар менән йәшәргә, тормошто аңларға, эргә-тирәләге ысынбарлыҡты танып-белергә ярҙам итә. Шуға ла телде һәм мәҙәниәтте өйрәнеү, уларҙың бөтә нескәлектәрен белеү мотлаҡ.

Һәр халыҡтың телендә уның тарихы йәки үткән тормошо, бөгөнгөһө, ғөрөф-ғәҙәттәре, шөғөлө, тел үҙенсәлектәре, мәҙәниәте сағыла. Кеше тел һәм мәҙәниәтте үҙләштереп, шәхес булып формалаша.

“Халыҡтың милли мәҙәнилеген формалаштырыуҙа һәм үҫтереүҙә туған телдең роле баһалап бөткөһөҙ,” – тип яҙа М.В. Зәйнуллин [3, 7]. Тел һәм мәҙәниәт тығыҙ бәйләнештә йәшәй, йәғни тел халыҡ мәҙәниәтен сағылдыра.

XXI быуат лингвистикаһы телде аралашыу һәм танып-белеү сараһы булараҡ ҡына түгел, ә билдәле бер милләттең мәҙәниәтен белдереүсе йүнәлеш булараҡ тикшерә. Бының нигеҙен В. Гумбольт, А.А. Потебня кеүек ғалимдар һалған. Мәҫәлән, В. Гумбольт «Милләттең сиктәре – минең донъяға ҡарашымдың сиктәре», – тигән. Тимәк, тел ысынбарлыҡты ғына сағылдырып ҡалмай, ә кеше йәшәй торған йәшәйеште лә барлыҡҡа килтерә. Шуға күрә лингвистика, тел тураһындағы фән, гуманитар белемдәр араһында алдынғы урындарҙы тота һәм уның ярҙамынан башҡа мәҙәниәтте өйрәнеү мөмкин түгел. Тел милләттең хәҙергеһен генә түгел, ә боронғо кешеләрҙең дә донъяға, йәмғиәткә һәм үҙ-үҙҙәренә ҡарашын өйрәнеү юлы ла.

Милли мәҙәниәтте тикшергәндә телсе ғалимдар «концептосфера» термины менән эш итәләр. «Концептосфера – айырым кешенең, шулай уҡ айырым бер телдең һүҙлек запасында һаҡланған саралар» [2, 13].

Концепт латин теленән килеп ингән “conceptus” һүҙенән – күҙ алдына килтереү, төшөнсә тигәнде аңлата. Концепт - уй, проект, алдынғы фекер; ҡайһы бер фәнни йүнәлештәрҙә логик төшөнсәне аңлата.

Лингвокультурологик тикшеренеүҙәрҙең төп обьекттары һәм предметтары:

1. Был фәндә тикшеренеү предметы булып мәҙәниәттә символик, образлы-метафорик, эталон кимәлен алған тел берәмектәре – концепттар сығыш яһай.

2. Лингвокультурологияның предметы булып мифологик йөкмәткегә эйә тел берәмектәре лә (архетиптар һәм мифологемалар) иҫәпләнә.

3. Лингвокультурологияның тағы ла бер тикшереү предметы – телдең паремиологик составы (мәҡәл-әйтемдәр, фразеологизмдар), сөнки улар йыш ҡына халыҡ мәҙәниәтен, унын үҙаҡын йөрөтәләр.

Академик Д.С. Лихачев билдәләүенсә, милли телдең концептосфераһы – ул һәр халыҡтың мифологияһы, дине, ғөрөф-ғәҙәттәре, философияһы, этнопсихологияһы, фәне, әҙәбиәте, теле һәм донъяға ҡарашы системаһы ул.

Ниндәй ҙә булһа айырым яҙыусының фекерләү образын сағылдырыусы һәм һүрәтләүсе лингвоспецифик концепттарҙы билдәләп үтеү һәм һүрәтләү лингвокультурология фәненең актуаль мәсьәләһе булып ҡала. Ғөмүмән, яҙыусының фекерләү образы унын ижадында киңерәк сағылыш таба.

Хәҙерге көндә тел ғилемендә төрлө тел концепттарын сағыштырып ҡарау мәсьәләһенә иғтибар бермә-бер арта. Концепттарҙы кеше үҙенең интеллектуаль, рухи, социаль ихтыяждарын ҡәнәғәтләндереү өсөн уйлап таба. Кешенең йәмғиәттә тотҡан урыны һүҙҙе нисек ҡуллана алыуы, телмәр мәҙәниәтен генә белеүе менән түгел, ә телдең серҙәренә инә белеүе менән баһалана.

Һәр кеше үҙе күргән күренештән, хәл-ваҡиғанан үҙенә ниндәйҙер картина тыуҙыра, үҙенең ҡарашын белдерә, икенсе бер күренешкә, хәл-ваҡиғаға ҡарата әҙерлек тыуҙыра һәм ошо уй-фекерҙәр сылбыры дөйөм бер картинаны күҙ алдына баҫтыра. Мостай Кәрим ошо юҫыҡта ижад иткән һәм унын ижадының ҙур өлөшө "һуғыш" концептына бәйле. Башҡортостандың халыҡ шағиры Мостай Кәрим, һуғыш башланыу менән, армия сафына алына һәм еңеү көнөнә тиклем фронтта була. Ул Украинаны азат итеүҙә ҡатнаша, ут һәм төтөн ҡаплаған далалар, емерелгән ҡалалар, янған ауылдар аша уҙа. Бөйөк Ватан һуғышы осорондағы башҡорт әҙәбиәтендә Мостай Кәримдең ижады бик ҙур әһәмиәткә эйә. Унын ижадында совет кешеләренең тыныс хеҙмәте һәм донъяла именлек өсөн барған көрәше менән тығыҙ берлектә илһөйәрлек темаһы асыҡ сағыла. Һуғыштың башынан алып аҙағына тиклем яу ҡырында булған шағир үҙ әҫәрҙәрендә һалдаттарҙың уй-тойғоларын, дошмандарға булған нәфрәтен һүрәтләй. Мостай Кәрим был йылдарҙа яҙған шиғырҙарында үҙен һәм һалдаттарҙы Ватандың ысын илһөйәрҙәре итеп күрһәтә. Һуғыштың тәүге көндәренән үк шағир " Мин фронтҡа китәм, иптәштәр!" шиғырын яҙа. Был шиғыр – бөтә халыҡты изге көрәшкә саҡырыу, рядовой һалдаттың үҙ бурысын ысын күңелдән үтәргә әҙер булыуы тураһындағы әҫәр.

Йыр өсөн һәм тыуған ер өсөн –
Мин фронтҡа китәм, иптәштәр!"...

Башҡорт халҡы 1941 йылда илде һаҡлаусыларға асыҡ хат яҙа. Хат һалдаттарҙың рухын күтәрә, еңеүгә булған ышаныстарын арттыра. Мостай Кәрим уны иғтибарһыҙ ҡалдырмай һәм 1943 йылдың октябрендә көньяк-көнбайыш фронтта, Екатериновка тигән украин ауылында, яуап хаты яҙа. Был хатта шағир еңеүгә тәрән ышаныс белдерә, һалдаттарҙың халыҡ ышанысын һис шикһеҙ аҡлаясағын әйтә.

Күпме йонсоу һуғыш юлын үтмәнек,
Тир урынына күпме һандар түкмәнек.
Күңелебеҙҙә булды изге антыбыҙ,
Уйыбыҙҙа булды тыуған халҡыбыҙ.

Әҫәрҙең финалы илбаҫарҙарға ҡаршы һуғышта еңеүгә ҙур ышаныс менән тамамлана:

Башҡортостан! Күҙәт еңеү юлдарын,
Шул юл менән һиңә ҡайтыр улдарың!

Ватанға булған ҡайнар һөйөү, дошманға нәфрәт, еңеүгә тәрән ышаныс һалдаттарға бөтмәҫ көс бирә, ҡеүәт өҫтәй. Таш яуһа ла, беҙҙең һалдаттар иҫән ҡала, йәшәү көсө мәрхәмәтһеҙ үлемде лә еңә.

Проза – М.Кәрим ижадының икенсе ҙур тармағы. "Һуғыш" концепты "Малайҙар" хикәйәһендә асыҡ сағыла. Автор үҙенең иҫтәлектәренең береһен хикәйәгә әйләндерә.

М.Кәримдең "Беҙҙең өйҙөң йәме" повесында ҡәҙимге ауыл тормошо, кескәй балалар донъяһы һүрәтләнә. Осоро – Бөйөк Ватан һуғышы йылдары. Бәләкәй Йәмилдең атаһы фронтта. Ул – ете йәшлек малай. Әсәһе менән генә йәшәй. Күрше ауылда өләсәһе бар. Һуғыш шарттарында тормоштары еңелдән түгел. Бына бер саҡ әсәһе атаһының яҙыуы буйынса ҡайҙалыр алыҫҡа барып, Оксана исемле дүрт йәшлек бер ҡыҙҙы алып ҡайта. Оксана Йәмилдең бер туғанылай яҡын кешеһенә әйләнә. Оло һуғыш еңеү менән бөтә. Йәмилдең атаһы ҡайта. Оҙаҡламай Оксананың атаһы, ҡыҙын табып, Украинаға алып китә.

Бөйөк Ватан һуғышы башланғас, шағирға яу йылдарында драма әҫәре яҙырға форсат теймәй. 1947 йылда "Туй дауам итә" тигән өс шаршаулы драмаһын яҙып бөтә. "Туй дауам итә" – Бөйөк Ватан һуғышы темаһына арналған, яу йылдарында совет кешеләренең айырыуса баҙыҡ сағылған иң яҡшы яҡтарын – тыуған илгә һөйөүҙе, дошманға нәфрәтте, батырлыҡты, үлемһеҙлекте, тоғролоҡто, берҙәмлекте, фиҙакәрлекте – һалдат һәм офицер образдары аша конкрет кәүҙәләндереүгә нигеҙләнгән әҫәр.

Ике йәш кешенең – Заһир менән Гөлшаттың – шат туйҙарын тасуирлауҙан башланған был пьесала, Бөйөк Ватан һуғышы сығып, туйҙың өҙөлөп ҡалыуы, уларҙың яу юлдарын үтеүе һәм фашизмды еңгәс, туйҙың дауам итеүе рәүешендәге сюжет һыҙығы барлыҡҡа килә. Яңы йәмғиәттең еңелмәҫлеге, совет кешеләренең оптимизмы, йәшлек дәрте, яуҙағы ҡаһарманлығы һәм киләсәккә яҡты өмөттәре пьесаны героик-романтик рух менән һуғара.

Бөйөк Ватан һуғышына арналған башҡа драмалар менән сағыштырғанда "Туй дауам итә" драмаһында яу ҡырыҫлығы, ҡан-йәш, үлемгә ҡарағанда героик рух, яҡты буяуҙар, романтик күтәренкелек өҫтөнлөк итә. Ямалетдин менән Горячев кеүек яугирҙар фронт шарттарында көңелдәрҙе күтәрерлек, һағыштарҙы баҫырлыҡ, ҡайғыларҙы онотоп торорлоҡ йор һүҙҙәр, юмор саткылары таба беләләр. Пьеса оптимистик рухта, еңеү, туй, йәшәү шатлығы менән тамамлана.

Шулай итеп, һәр бер кеше шәхес булараҡ үҙенең тормошон, ролен, шәхси эштәрен мораль-этик нормаларға таянып формалаштыра. Тел һәм мәҙәниәттә сағылған концепттарҙың ҡайһы берҙәрен кеше үҙ тормошонда ҡуллана йәки ҡулланмай, йәғни төшөнсәләрҙең күптәре уның аң кимәлен тәшкил итмәй, уның өсөн мөһим булған концепттар шәхси тормошон төҙөргә, донъяға ҡараш булдырырға ярҙам итә. Шуға күрә донъя мәҙәниәтендә булған концепттар һәр береһе тел һәм мәҙәниәттә сағылыш таба.

Мостай Кәрим Украинаны азат итеүҙә лә ҡатнаша, ут һәм төтөн ҡаплаған далалар, емерелгән ҡалалар, янған ауылдар аша уҙа. Шундай шарттарҙа «Ҡол ҡыҙы йыры», «Украина» тигән шиғырҙарын ижад итә. Шулай итеп, Мостай Кәрим әҫәрҙәрендә "һуғыш" концепты башҡорт халҡының үлемһеҙлеген, ҡаһарманлығын күрһәтә, һуғыш йылдарында булған афәттәрҙең ил яҙмышына йоғонто яһауы билдәләнә.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М., 1998. – 356 с.
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология. Теория и методы. – М, 1997. –13-сө б.
3. Зайнуллин М.В., Зайнуллина Л.М. Общие проблемы лингвокультурологии: Курс лекций. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2008. – С. 7.
4. Кәрим М. Әҫәрҙәр дүрт томда. 1-се том. Шиғырҙар, поэмалар.-Өфө:Башҡортостан китап нәшриәте, 1987. – 400 бит.
5. Кәрим М. Йылдар ауаҙы: Шиғырҙар һәм поэмалар. - Өфө: Китап, 1970.
6. Янмурзина Р.Р. Башкирская языковая картина мира в трилогии Зайнаб Биишевой “К свету” / Р.Р.Янмурзина. – Уфа: Гилем, 2015. – 144 с.
7. Янмурзина Р.Р. Когнитивная лингвистика и лингвокультурология: черты и различия // Вестник Башкирского университета. 2014.Т.19. №1. С. 132-135.

© Гумеров З.И., Абдуллина Г.Р., 2019

Абдуллина Л.Х.,
аспирант, ИИЯЛ УФИЦ РАН, г. Уфа

МОСТАЙ КӘРИМ ИЖАДЫНДА – БАШҠОРТ АСЫЛЫ

Бер кемгә лә сер түгел, башҡорт әҙәбиәтен, һүҙ сәнғәтен сит тарафтарҙа, илдәрҙә күпселек осраҡта Мостай Кәрим исеме аша таныйҙар, баһалайҙар. Совет осоронда милли әҙәбиәттәр араһынан берәр шәхесте һайлап, илде күтәрер, дуҫлыҡты нығытыр, әҙәбиәт ҡеүәтен халыҡ араһында таратыр – ошо рәүешле ил идеологияһын, сәйәсәтен киң массаға еткереү маҡсатынан уйланылған был күренештең башҡорт халҡы өсөн ыңғай яғы тураһында әйтеп үткем килә. Бөгөн уның ғүмерен бағышлаған ижады тураһында һүҙ әйтеү мөһим. Ғалим Ә. Сөләймәнов әйткәнсә, “шағир иһә, ҡулына ҡорал алып, үҙе лә яҡлашып, һаҡлашып алып ҡалған Ватаныбыҙҙы башҡорт әҙәбиәтен яңыртырлыҡ, уның тынын оҙайтырлыҡ шиғырҙары, сәсмәүере, драмалары менән биҙәп йәшәне һәм ахырҙа уның хаҡына ул да үҙен сарыф итте” [4. 48].

Һәр милли авторҙың әҫәрен ҡулға алған һайын беҙ унда ошо халыҡтың асылын, киҫкен мәлдәрҙәме, шатлыкта йәиһә һағышта уларға ғына хас көнкүреш, холоҡ-фиғел тураһында уҡырға, белергә теләйбеҙ. Ошо йәһәттән Башҡортостандың халыҡ шағиры Мостай Кәримдең образдары миллилеге менән айырылып тора. Уны башҡа телдәрҙә ижад иткән замандаш әҙиптәре лә бит “мудрый Мустай” тип йөрөттө. Ошо “мудрый” һүҙен дә мин тап башҡорт халҡына, уның рухи асылына, рухи потенциалына ҡарата әйтелгән һүҙҙәр тип ҡабул итәм. Быға нигеҙ – уның әҫәрҙәре, геройҙары.

“Оҙон-оҙаҡ” бала саҡ әҫәрен бар донъя белә, тиһәм дә хата булмаҫ. Илебеҙҙең төрлө төбәктәрендә, сит илдәрҙәге сәфәрҙәрҙә тап ошо әҫәр хаҡында йылы һүҙҙәр, образдарына ҡарата һоҡланыу һүҙҙәре ишетергә насип булды. Был әҫәр буйынса әллә нисәмә телдә пьесалар сәхнәгә сыҡты, кино ла төшөрөлдө. Унда иҫкә ҡалырлыҡ, уйландырырлыҡ геройҙар бихисап. Хәйер, ҡәләм оҫтаһы Мостай Кәрим һәр персонажды тулы ҡанлы, тере итеп һүрәтләүгә өлгәшкән. Бына әле булһа исемдәрен әйтеү генә лә етә, һәр образ үҙенең һүҙе, хисе, уйҙары менән күҙ алдына баҫа. Шулай ҙа халыҡ шағирының һәр әҫәрендә тиерлек баҙыҡ итеп һүрәтләнгән ҡатын-ҡыҙ геройы тап “Оҙон-оҙаҡ бала саҡ” повесында мәңгелеккә күңелгә уйылып ҡала. Ул – Оло инәй образы. Әҫәрҙе ҡабат-ҡабат уҡып, йәиһә уны сәхнәләштергән спектаклдең телевизион вариантын ҡараған һайын был ҡатындың бөйөклөгөнә, тәҡдим ителгән асылының тәрәнлегенә хайран ҡалам! Һәр уҡыусы яҡшы хәтерләйҙер: Оло инәй – ул Кендектең

Оло инәйе, атаһының беренсе ҡатыны. Был ҡатынды ауылда барыһы ла хөрмәт итә, уға кәңәш һорап киләләр, уға ярҙам һорап мөрәжәғәт итәләр, уның һәр һүҙе менән иҫәпләшәләр – уның абруйы сикһеҙ. Ә бит ул ябай ауыл иренең тәүге бисәһе. Уҡыу фәлән эләкмәгән, әммә тәбиғәттән тәрән зиһенле, фәрештә лә түгел, әммә ниәте һәм күңеле саф. Ә инде уның сикһеҙ сабырлығына, зирәклегенә әҫәрҙәге ваҡиғалар аша инанаһың.

Оло инәй – ауылда кендек әбейе. Ул донъяға килергә йыйынған балаларҙы ҡабул итә. Яҡын-тирәлә уның йылы ҡулдары аша үтмәгән бер бала ла ҡалмағандыр, моғайын. Сабыйҙарҙың тәүге ауазына ла, ҡатындарыҙың шатлыҡ йәшенә лә, ир-егеттәрҙең ғәйрәтле ҡыуанысына ла Ул тәүгеләрҙән булып шаһит була. Кешене донъяға ҡабул иткән был ҡатын образын халыҡ шағиры өлкән әсәһенең һыҙаттары аша һүрәтләгән. Кендектәрен ҡырҡып, Аллаһ тәғәләнең бүләге булған, һәр секунд һайын ярҙамға мохтаж әҙәм балаһын беренсе булып ҡулына алған был гүзәл зат образында башҡорт ҡатынына ғына хас булған тәбиғи мәртәбә, эске зыялылыҡ, күңел юғарылығы бар. Бер ҡараһаң, ул бит әллә ниндәй ҙур ғалимдарҙа, академияларҙа белем алмаған – әммә ниндәй тормошсан уның белеме, үҙен тотоу кимәле. Шул уҡ ваҡытта уның ғорур һыны, һынсыл ҡарашы, мәртәбәле аҙымдары был ханым әллә нисәмә матурлыҡ институтын тамамлаған, тип уйларға мәжбүр итерлек. Башҡорт халҡының быуаттар дауамында тәрбиәләгән ҡатын-ҡыҙ асылы сағыла Оло инәй образында. Был хаҡта әҙәбиәтселәр ҙә йыш телгә ала. Ниндәйҙер кимәлдә был ҡатын образы Ер-әсә образы менән дә тиңләшә. “Ер ул, әсә төҫлө, үҙ халҡына, үҙе бар иткән халҡына, бетеү булараҡ та сығыш яһай. Башҡорт халҡы өсөн ер ул ана шундай, шағир ҙа уның һөйөклө улы”[3. 100]

Ваҡлыҡтарҙан өҫтөн булған, кеше һөйләү ҡайҙа ти, ул хатта башҡалар хаҡында насар хәбәр ишетһә лә уның күңелен аяп ҡына талапсан һүҙен еткергән, аралашҡандар ғәйбәттәргә урын ҡалдырмаған ысын мәғәнәһендә Оло инәй. Башҡорт халҡының Йәнбикә заманынан, халыҡ булып башҡорттар яралғандан алып ошо дәүерҙәргә тиклем һаҡлап алып килгән холоҡ-фиғеле, мөҡәддәс сифаттары. Ә инде Оло инәйҙәге иң күркәм сифат – ул ярата белеү. Был тойғоһо уның тәрән миһырбан, киң мәрхәмәт, нескә йәлләү, ихласлыҡ менән һуғарылған. Заманында миңә бала саҡта ошо образды Башҡортостандың халыҡ артисы Зәйтүнә Бикбулатова башҡарыуында ҡарарға насип булды. Актрисаның Оло инәйенең тауышында бар ине ана шул мәртәбәле миһырбанлыҡ. Ым-ишараһы, тауышын күтәрмәй, әммә тонын үҙгәртеп ул әңгәмәсеһенә кәрәкле һүҙен хәҙер еткереп ҡуя. Ниндәйҙер сәбәләнеү, донъя мәшәҡәте менән зыҡ ҡубыу, үрһәләнеү, ығы-зығы юҡ уның тирәһендә. Әйтерһең, был кеше үҙе үк янындағыларҙы тик яҡшылыҡ, яҡтылыҡ тураһында һөйләргә, яман ғәмәл ҡылһалар, үкенә, кисерә белергә, башҡаларҙы яратып, йөрәге менән ҡабул итергә өйрәтә. Бына ошо героиняһы кеүек, бик күп геройҙары тураһында яҙыусы тәрән өйрәнеп тә, шул уҡ ваҡытта яртаып та яҙа. Сөнки, әйтерһең, улар аша донъяға башҡорт халҡының рухи ҡеүәтен еткергәндә, ошо дәүере менән генә түгел, быуаттар буйына формалашҡан милләтенең образын тыуҙыра. Был хаҡта И. Вәлиев былай ти: “Халыҡ тураһында һөйләгәндә, ул күкрәк ҡағып, ҡысҡырмай. Ул бары тик тыуған ере, уның йылғалары, тыуған һауаһы менән бер бөтөн булып йәшәй” [2. 250].

Оло инәй кеүек башҡорт ҡатындары, ҡыҙҙары образдары уның һәр әҫәрендә бар тиерлек. Ниндәй яҡты асыллы яҡташтары тураһында һөйләй ул “Ғүмер миҙгелдәре” китабында. Алсаҡ еңгәйҙәр, бала күңелен тәрән аңлаған, уйнаған саҡтарында тыймаған, балалыҡ шөғөлдәренә ирек ҡуйған йомшаҡ асыллы инәйҙәр, баҫалҡы холоҡло, әммә ғәййәр рухлы башҡорт һалдаттары, һүҙен самалап ҡына сығарған, һәр хәрәкәте менән егәрлелеген күрһәтәйем тип торған уңған килендәр, өҙөп кенә һүҙен әйткән, егет булһа,

ут булһын, тигән мәҡәлгә торошло ағайҙар... Улар барыһы ла ғәмәлдәре, күңелдәренең саф асылдары менән сағыла Мостай Кәрим ижадында. Данлыҡлы “Үлмәҫбай” поэмаһының геройы ғына ни тора. “Үлмәҫбайҙың ҡылығында айырыуса милли характер һыҙаттары көслө. Ул – “тау башҡорто тоҡомонан Салауат атлы егет”. Уның бөтә ҡылығы милли характер, милли йола ғәҙәттәренә буйһондороп алынған”, – тип яҙа ғалим Ғайса Хөсәйенов [5.77]

Шәхсән минең өсөн Башҡортостандың халыҡ шағиры Мостай Кәрим ижады – ул башҡорт халҡының асылы хаҡында бар донъяға һөйләү, Башҡортостандың тәбиғәт матурлығына дан йырлау, ошо ерлектең боронғо ҡеүәте тураһында башҡаларға бәйән итеү. Бер ҡараһаң, шағир милли асылыбыҙ хаҡында һөйләй, ә икенсе яҡтан, ул мәңгелек ҡиммәттәр тураһында яҙа. Ер йөҙөндә иң боронғоларҙан һаналған, кешелеккә “Урал батыр” эпосы кеүек мәшһүр әҫәр бүләк иткән башҡорт халҡының фиғеле тап мәңгелек төшөнсәләр тураһында һөйләй. Мостай Кәрим ижадын башҡорт халҡының тормошонан, асылынан айырып ҡарап булмай. “Үҙ ижадында дөйөм кешелек ҡиммәтәрен раҫлау менән бергә, ул үҙенең башҡорт халҡын, уның рухын күтәрҙе, бөгөнгө замандағы уның донъя мәҙәниәтендәге урынын билдәләнe.” [1. 100]

ӘҘӘБИӘТ:

1. Ахияров К. Ш, Якупов К. А. Мустай Карим – поэт, педагог, патриот. – Уфа.: РИО РУНМЦ МО РБ, 2008. – 143 с.
2. Валеев И. И. Мустай Карим – явление мировой культуры. Т.2. – Уфа.: Гилем, 2007. – 527 с.
3. Салихов М. В. Философия и педагогика человека в творчестве Мустая Карима. – Ульяновск.: Филологические науки, 2003. – 145 с.
4. Сөләймәнов Ә. М. Беҙҙең илдең йәме. – Өфө: Информреклама, 2007. – 79 б.
5. Хөсәйенов Ғ. Б. Халыҡ шағиры – Мостай Кәрим. – Өфө: Китап, 1965. 197 б.

© Абдуллина Л.Х., 2019

Абдуллина А.Ш.,
д. филол. н., доцент, БФ Баш ГУ, г. Бирск
Лысова О.В.,
к. филол. н., доцент, БФ Баш ГУ, г. Бирск

ЛЕКСИЧЕСКИЙ ПОВТОР В ПОЭЗИИ М. КАРИМА

Лексический повтор – тождественное или противоположное воспроизведение употребленного в тексте слова или конструкции, которое комбинирует текст в единое целое, расширяя смысловое, эмоциональное и интонационное пространство текста. Е. А. Покровская отмечает, что повтор - это «неоднократное появление в определенном отрезке языковой единицы на соответствующем лингвистическом уровне» [6, 144]. Большое количество исследований убеждает в том, что наличие повторов в тексте – эстетическая реальность, «поскольку всякий текст образуется как комбинаторное сочетание ограниченного числа элементов, наличие повторов в нем неизбежно» [3, 91]. К лексическим повторам, обычно, относят тождественные повторы, метонимию, перифразы, местоименные замены, синонимы и однокоренные слова. Они усиливают выразительность речи, способствуют выделению в тексте важного понятия, проникновению вглубь содержания, делают речь интонационно-экспрессивной. «В художественном тексте

мастера лексические повторы – это и средство межфразовой связи (цепной), и средство создания выразительности речи (тон повествования приобретает упругость, взволнованность), и даже бесхитростный способ заострить, актуализировать важный с точки зрения автора смысл, выраженный подтекстно («бросается в глаза» мысль, частично обозначенная посредством лексического повтора) [1]. Эмоциональное выделение слов в поэзии М. Карима становится особенно заметным, когда они повторяются в двух или нескольких соседних предложениях:

Эту песню мать мне пела,
На руках меня качая,
Эту песню мать мне пела,
В путь-дорогу провожая.
Мать мне пела эту песню -
Мы давно расстались с нею... [2, 144].

Нередко повторение слова в лирике М. Карима в сложном предложении производится для уточнения смысловой связи между членами предложения:

Говорят, сотворил тебя некогда Бог
Из кривого ребра.
Говорят, у него не нашлось
Под рукою другого добра.
Ерунда! Это - я, я тебя сотворил
Из воды, из огня,
Из надежды, из песни печальной
Творил тебя день изо дня...
И туда примешал я сомненье,
Добавил страданье, тоску,
Только так, только так цену радости
Можно узнать на веку... [2, 121].

В стихотворении М. Карима «Грустная песня» слово или несколько слов повторяются не только в сложном, но и в простом предложении:

Ты сгорела... Уж не оттого ли
Пепел лег на волосы мои?
Пепел лег на волосы мои,
И в слезах моих все больше соли...
И в душе моей все больше боли,
Горечью душа полным-полна,
Тайна в ней моя погребена,
Промолчать придется поневоле.
И в слезах моих все больше соли... [2, 78].

Выражение «Пепел лег на волосы мои» усиливает последующую градацию, придавая контексту особую значимость, афористичность. В поэзии М. Карима простые словесные повторы применяются довольно часто:

Ко мне сквозь белый лес, сквозь белый дым
Ты шла... Цвел на ветвях весенний иней [2, 161].

В этом отрывке повтор эпитета при разных словах одного предложения приводит к различиям смысловых оттенков повторяющегося слова. Повтор слова придает динамичность повествованию, создавая особый ритм, присущий стилю М. Карима. В лирике башкирского писателя встречаются и синонимические повторы:

И в душе моей все больше боли,

Горечью душа полным-полна...

Согласно Ю. М. Скребневу, анафорой называется идентичное начало одного или нескольких элементов в смежных сегментах текста, цель которого - усиление повторяющихся слов [7]. Особую выразительность произведениям М. Карима придают анафоры союза «и»:

Я с детства так люблю -
Твой сын -
И гордость гор, и красоту долин,
И золото земли,
И серебристость вод,
Но всех дороже мне
Родной народ! [2, 179].

Синтаксическим приемом, подобным анафоре, является эпифора — вынесение одних и тех же слов или словосочетаний в конце нескольких соседних стихов, или строф, или прозаических абзацев. Такова, например, развернутая эпифора в стихотворении М. Карима «Какая нынче осень - загляденье!»:

Какая нынче осень - загляденье!
Земле куда от зелени деваться?..
Шиповник вспыхнул во втором цветенье,
Любуешься - не можешь оторваться!
Нас восхищало необыкновенно
Природы всемогущей повеленье,
И даже песню славы вдохновенно
Сложил я в честь осеннего цветенья [2, 192].

В стихотворении «Чтоб старые слова не устарели»:

Чтоб старые слова не устарели,
Я повторяю вновь
И в летний зной, и в зимние метели -
Хлеб, Родина, Любовь.
Беру ль оружье, песню ли слагаю
Иль вспахиваю новь,
Всегда, везде извечный ваш слуга я,
Хлеб, Родина, Любовь!
Не оскорби и малой крохи света,
Не вздорь, не суесловь,
Знай, проклянут тебя стократ за это
Хлеб, Родина, Любовь [2, 211].

каждая строфа заканчивается повтором, выражающим основную мысль целого и выступающим в разных смысловых вариациях. Они в конце строф передают героическую направленность стихотворения, выполняя усилительно-эмоциональную роль. Всякий «повтор скрепляет текст как целое – структурно - композиционная оформленность выступает в качестве критерия отграничения текста от цепочки предложений» [5, 178]. Благодаря повторам появляется возможность устанавливать внутритекстовые связи.

В стихотворении М. Карима повтор усиливает содержательный потенциал слова, меняя его значение, расширяя новые значения или компоненты значения. Благодаря повтору произведение приобретает дополнительную экспрессию:

Карусель все вертится и вертится...

Что-то там темнеет, что-то - светится...
Вертится - способна душу вытрясти:
Карусель построена на хитрости.
Ползающий, скачущий, летающий -
Всякий - молчаливый и болтающий
Мчится на одной и той же скорости.
Жаба надувается от гордости.

Лексический повтор «Карусель все вертится и вертится...» постепенно расширяет семантическую структуру, наделяется особыми качествами и свойствами содержательного характера, что облегчает процесс интерпретации произведения. «Художественный мир творчества М. Карима представляет собой тесное взаимодействие национальных традиций и общих реалистических принципов отображения действительности, сложного синтеза национального, лирического и эпического в создании картины мира, концепции личности человека, его отношений с другими людьми» [1, 144].

В лирике башкирского писателя употребляются и более широкие повторы целых сложных предложений и больших обособленных групп слов, создающих эмоциональную значительность их интонирования:

Башкирия, я снова вдалеке
От звезд твоих, но неразлучен с ними.
Где б ни был, у меня на языке
Всегда твое единственное имя...
И в зимнюю таинственную ночь,
Земля, ты не перестаешь мне сниться,
Являясь мне в трех образах, в трех лицах -
Как мать моя, жена моя и дочь...[2, 202].

В этом примере лексические повторы расширяют возможности восприятия смысла текста, раскрывая его многообразные дополнительные смысловые оттенки, характеризующие лирического героя, его взаимоотношения, ситуацию в целом.

Таким образом, в лирике М. Карима лексические повторы играют смыслообразующую, ассоциативно-композиционную, интонационно-ритмическую, эмоционально-экспрессивную роль. Они выполняют функцию усиления, нарастания, способствуя созданию пульсирующих смыслов, что приводит к созданию подтекста.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Абдуллина А.Ш. Художественное мышление М. Карима // Современные проблемы науки и образования. - 2015. - № 2-2. - С. 240.
2. Карим М.С. Избранное: стихотворения, поэмы, сказки, трагедии. – М.: Художественная литература, 1973 .— 512 с.
3. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста // О поэтах и поэзии. СПб., 1996. С. 18–252.
4. Мозгалова Н. Лексический повтор: всегда ли это речевая ошибка? // «Русский язык» №9 [Электронный ресурс]. 2007. – Режим доступа: http://rus.1september.ru/article.php?ID=200700902
5. Москальская О. И. Грамматика текста.- М. : Высш. шк., 1981.- 183 с.
6. Покровская Е. А. Русский синтаксис в XX веке. - Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов. гос. ун-та, 2001. - 482 с.

7. Скребнев Ю.М. Основы стилистики английского языка. - М: «Астрель», АСТ, 2002. - 221 с.

© Абдуллина А.Ш., Лысова О.В., 2019

Акилова М.Ф.,
к. филол. н., доцент, БашГУ, г.Уфа

ИЗУЧЕНИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ ВЛИЯНИЙ ЯЗЫКА ПАМЯТНИКОВ ОРХОНО-ЕНИСЕЙСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ НА БАШКИРСКИЙ ЯЗЫК В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ

Этнография как общественная наука, изучает народы-этносы и другие этнические общности, их этногенез, быт, культурно-исторические отношения. Во взаимодействии с другими науками (археология, история) этнография воссоздаёт этническую историю. Этнографию связывает с языкознанием – проблема языкового родства, влияний и т. д. Отметим этнография ставит и решает как познавательные, так и практические проблемы этнических аспектов перестройки быта, современных этнических процессов, формирования новых наций, борьбы с пережитками и т. д. На современном этапе своего развития лингвистическая наука приобрела отчетливую тенденцию к изучению познавательных процессов, вербализующихся в языке, к изучению ментальных структур, стоящих за языковыми структурами на фоне общих системных установок науки на антропоцентризм, экспланаторность [3, 144–238]. Многообразие исследований когнитивных свойств языка на сегодняшний день привело к формированию аксиом, на основе которых когнитивная наука прочно укоренилась и переродилась в целое направление. Исследователи уделяют внимание специальному анализу выбора способов номинации объектов окружающей действительности, оказывающие когнитивные процессыв различных областях деятельности человека. Центральным и исходным понятием когнитивной науки выступает лексемы, которые представляют «единицы осмысленного (осознанного) знания о предмете или событии, их отдельных свойствах, характеристиках, взаимосвязях с другими предметами и событиями, которой оперирует человек в процессе речемыслительной деятельности» [2, 25–77]. В зависимости от речевой ситуации лексемаможет перестраиваться во вторичную единицу, на основе уже существующих характеристик посредством когнитивного механизма. Лингвокогнитивный подход имеет множество направлений в зависимости от цели, специфики, своеобразии исследования.В отечественной филологии позиции этнолингвистикиявляются достаточно прочными.В рамках этнолингвистическихисследований, учитывая важное свойство языка, которое заключается в том, что он кодирует образное мировосприятие, облекая его в словесную форму актуальным становится изучение ихв когнитологическом аспекте.Лексическая система любого языка имеет формально-логическую упорядоченность картины мира. В этом смысле идеографическая характеристика лексики в рамках четырех когнитивных сфер (I. Природа (неживая, живая); II. Человек (как физико-биологическое существо); III. Общество (человек как единица функциональной жизни общества); IV. Познание (априори)) является основополагающим в трудах известных ученых, как Г.Д. Гачев, В.В. Морковкин, Ю.Н. Караулов, А.Т. Кайдаров, Ж.А. Манкеева, О.А. Корнилов, Е.И. Зеленев, А.Г. Шайхулов, Ф.Г. Хисамитдинова, Л.Х. Самситоваи др. С когнитологической точки зрения язык народа рассматривается как «одежда» его мыслей, чувств, ощущений, причем наиболее удобная «одежда», выгодно отличающаяся

своей выразительностью, например, от языка жестов, или рисунков, схем. При этом языковая картина мира опирается на когнитивные представления народа, другими словами – на знание по возможности всей массы реалий жизни народа в контексте культурно-информационной среды. Оригинальный характер когнитивной базы этноса составляет не только словарный состав языка, но и юмор, игра слов, намеки, каламбуры, шутки, за которыми стоит вера в силу и мудрость родного языка, его способность доносить до сознания «высокий смысл вечных истин» [4, 55]. В наибольшей степени феноменальный склад национального склада мышления отражается в национальной лексике.

У каждого народа имеется своеобразный мир, в котором определяются духовные и нравственные приоритеты, где формируется самосознание человека. В данном случае идеографическая классификация представляется как «каркас познавательного процесса» [10, 1480], которая позволяет раскрыть генетическую связь между языками. При изучении языка любого этноса можно проследить, что в нем отражаются его образ жизни, взгляды на мир, мироощущения, переживания, уровень мышления, мировидения говорящего на нем народа. Изучение проблем происхождения языка, сферы его использования, связи ее с остальными языками и их диалектами раскрывает также историю народа, как его прошлое и настоящее, так и этнолингвокультурологические контакты, и тем самым показывает, что развитие языка есть длительный и сложный процесс.

Лексикаорхоно-енисейских памятников,бозначающиематериальную и социальную, духовную жизнь человека. Например, в памятниках слово täŋri – күкобозначало «небо»:1. Üza täŋri basmasar, asra tälinmäsär türk bodun iliŋin tőrüŋin qämart arï? (КТб. 22). – Күктән тәңре баҫмаһа, аҫта ер ҡупмаһа, төрки халыҡ, һеҙҙең ерегеҙе һәм хоҡуғығыҙҙы кем тартып алыр ине?. – «Тюркский народ, если бы сверху не падали небеса, снизу не разверзлась земля, кто бы смог отобрать твою землю и права?»; 2.Täŋridäki kűnkä jerdäki älimkä bökmädim (E. 73). – Күктәге ҡояшҡа, илемә туйманым. – «Я не мог насытиться солнцем на небе, союзом моего племени на земле»; 3. Er buŝuŝluğ täŋri bulutluğ bolti (ThsII 79). – Ирҙәр ҡайғылы, тәңре болоттар ҡаплы ине. – «Мужчины были в горе, небеса – затянуты облаками». Со временем семантика этого слова расширилась и оно стало обозначать верховное божество – Тенгри – Тәңге (Бог): Täŋri täg täŋridä bulmuš türk bilga qağan bu ődkä olurtum (КТм. 1). – Күктә тыуған Тәңре кеүек, аҡыллы Билгә төрки ҡаған булып, ваҡытлы тәхеткә ултырҙым. – «Как божество, рожденное на небесах, будучи мудрым тюрком Билге каганом, я вовремя взошел на престол».Täŋri имеет также значение «возвышенный», удивительный, прекрасный: Täŋri elimkä älĉisi ärtim(E. 12). – Тәңре илемдең илсеһе инем. – «Я был посланником у божественного моего государства». В башкирском языке тәңре означает «создатель всего живого на земле, Бог, Всевышний [1, 421]. В «Мифологическом словаре башкирского языка» тәңре зафиксирован в значении «Бог, Всевышний, божество». [9, с. 452]. В памятниках древнетюркской письменности зафиксированы aj teŋri – ай тәңре – «бог луны», jašïn teŋri – йәшен тәңре «бог грозы», jel teŋri – ел тәңре «бог ветра», kün teŋri – көн тәңре «бог дня», qunčuj teŋri – кунчуй (принцесса) тәңре – «бог принцесс», qut teŋri – ҡот тәңре – «бог удачи».Башкиры верили в силу Тәңре:Тәңре ҡөҙрәте– Сила, мощь Тенгри. Тәңре ҡунағы– Нежданный гость, в мифологии – человек, направленный Тәңре, или Он сам, принявший облик человека; досл. гость Тенгри. Доброжелательное отношение, гостеприимство башкир корнями уходит глубоко до периода Тангриянства. Тәңре хаҡы – Доля, право Тенгри. Күрше хаҡы – Тәңре хаҡы – Право соседа – право Тенгри. Значение антропонимовТәңребирҙе «данный Тенгри», Тәңреғол «раб божий» связаны

верой в силу Тәңре, преклонением Тәңре. О древнебашкирской мифологии сведетельстует арабский миссионер Ахмед Ибн Фадлан. Он сообщает о существовании у башкир двенадцати божеств, культов неживой и живой природы: «Мы видели, как одна группа поклоняется змеям, другая группа поклоняется рыбам, еще одна группа поклоняется журавлям. Мне сообщили, что они (башкиры) когда-то вели войну с какими-то людьми из числа их врагов, причем враги обратили их в бегство, и что журавли закричали позади их врагов так, что они испугались и сами обратились в бегство... Поэтому башкиры стали поклоняться журавлям и говорить: «Эти журавли – наш господь, так как они обратили в бегство наших врагов». Древние пласты башкирской мифологии представлены в эпических памятниках «Урал-батыр», «Акбузат», «Заятуляк и Хыухылу» и др. (мифы о возникновении земли и небесных светил, происхождении людей и миропорядка, о верховных божествах Тенгри, Хумай, Ер-хыу и др.). Ислам вытеснил из башкирской культуры многие древние верования и мифологические сюжеты, сейчас их можно лишь отчасти реконструировать по особенностям ритуалов, обрядов, сказочным образам и сюжетам, декоративному орнаменту [6, 394]. В генетической иерархии на одну ступень ниже Тенгри и Умай находится божество Йер-су, видимо, отпрыск Неба и Земли. Ахмед Ибн Фадлан в «Запискахо путешествии по Волге» отмечает: «И я слышал, как они говорили: «Нет бога, кроме Аллаха, Мухаммад-пророк Аллаха», стараясь приблизиться этими словами к тем мусульманам, которые проезжают у них, но не веря в это. А если постигнет одного из них несправедливость или случится с ним какое-либо дело, неприятное ему, он подымает свою голову к небу и говорит: «Бир тенгри», а это по-турецки (значит) «богом одним», так как «бир» по-турецки – «один», а «тенгри» – бог (Аллах) на языке турок». В башкирском бир Тенгри – Тәңребер– смысл аналогичен. В монгольском языке тэнгэр имеет также схожие значения «бог, небо, гром, погода, гений».

В «Древнетюркском словаре» зафиксировано немало слов, связанных с одеждой, а в орхоно-енисейских памятниках они встречаются редко.

Ton – тун обозначало все виды одежды (одежда (вообще), например, arıgton – таҙа кейем – «чистая одежда», а в современном башкирском языке оно обозначает лишь один вид одежды, только зимнюю верхнюю одежду, «тун» – «шуба».Kädim – кейем– «одежда»: özlüki boz at ärti kädim bäŋizi… (E. 1)– Күкһел аты унының кейеме лә, батырлығы ла ине. – «Собственная серая лошадь была, ему одеждой, и его геройством и мужеством». Jalma – «плащ, накитка, одежда, кольчуга»: Jaraqınta jalma sınta jüzar tuq oqun urtı jizäk baŝıŋa bir (tägürmädi)… (KTб.33) – Йөҙҙән артыҡ уҡ аттылар, әммә ғәскәр башының япмаһына бер уҡ та теймәне. – «Выпустили больше сотни стрел, но ни одна не достигла кольчуги предводителя войска». О семантической структуре данного слова Мудрак О.А. отмечает, что «Этот корень довольно слабо засвидетельствован в тюркских языках, исходное значение его размыто, – значил он или металлическое орудие (оружие), или изделие из металла (боевой панцирный, кольчужный доспех). Первое значение отмечено в османском jelman (jelmɛn?) 'ближайшая к оконечности часть сабли, где оборот ее становится тоньше и где начинается раздвоенный клинок' <…> Второе значение обнаруживается в орхонском памятнике КюльТегину: jarɨqɨnta jalmasɨnta jüzar tuq oqun urtɨ 'в его панцирь и в его кольчугу попало более сотни стрел', а также в османском jelme' кольчуга с разрезом спереди'. Дальнейшее развитие этого второго значения отмечается у Махмуда Кашгарского, где jalma значит 'толстый стеганый халат, накидка'; автор переводит это слово на арабский как 'al-yalmaq и добавляет "персы взяли (его) от тюрок и произносили yalma (с -ħ), потом арабы взяли его от персов и произносили yalmaq передав ħ через q / f, точно также как они произносили (персизмы)

xandaq из kanda и yaraq из yara... нет никого, кто утверждал бы, что тюрки взяли его от персов. Я сам слышал это (слово) от необразованных тюрок приграничья; они больше чем другие народы нуждаются в плащах (=халатах), потому что в их родной стране больше дождей и снега". Если учесть, что ламинарные и кольчужные доспехи у иранцев и тюрок обкладывались с двух сторон войлоком и тканью, а потом простегивались, то становится совершенно ясной причина вторичного перехода значения на "толстый войлочный (как правило, стеганый) халат» [5].

Лексическая система орхоно-енисейских письменных памятников отражают также понимание мира и связанного с ним типы мышления, в них запечатлены высокий уровень интеллектуальной деятельности древних тюрков. Богатство текстов памятников орхоно-енисейской письменности гиперболами, метафорами, сравнениями, переносными выражениями являются показателем ассоциативно-образного мышления и владения искусством красноречия, богатством воображения, образности и мышления древних тюрков. Результаты данное исследование способствует в той или иной мере решению проблем, указанных на перспективу «каждый из тюркских языков имеет этнос, государственные или территориальные границы, самосознание, ощущение непрерывности истории, свои традиции в области религии, культуры, быта… Если говорить о близости, то речь может идти не о близости диалектов, а о близости языков. Это – поиск общих корней, символизирующих единый характер тюркского мира. Единые корни кроются в лексической сокровищнице тюрков» [7, 9–10].

Как отмечает Э.Р. Тенишев, – в лексической сокровищнице тюрков, в фольклоре, особенно в этнических произведениях, обычаях и поверьях, народных ремеслах и искусстве и т.д.» [8, 299]. В этом направлении лексические материалы древнетюркских памятников являются очень важным источником. Мы придерживаемся точки зрения Э.Р. Тенишева о том, что языки части башкирских племен испытали тот сдвиг, что и языки, зафиксированные в древнетюркских памятниках. А это могло произойти лишь в том случае, если эти башкирские племена находились в тех же условиях, что и носители древнетюркских языков, и в территориальном соседстве друг с другом [8, с.86].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Башҡорт теленең һүҙлеге. Ике томда. 2 том / Ред. А.Г. Биишев, З.К. Ишмөхәмәтов, З.Ғ. Ураксин, У.М. Яруллина. М.: Русский язык, 1993. 816 б.
2. Болдырев Н. Н. Языковая репрезентация основных уровней познания // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2009. – № 2. – С. 7–16.
3. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. М.: Наука, 1997. 326 с.
4. Зеленев Е.И. Постижение Образа мира: Монография. СПб.: КАРО, 2012. 336 с.
5. Мудрак О.А. Пратюркская металлургическая лексика [Электронный ресурс] // Сравнительная грамматика тюркских языков. Лексика http://altaica.narod.ru/papers.htm].
6. Руденко, С.И. Башкиры. Историко-этнографические очерки. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955. 394с.
7. Тенишев Э.Р. Некоторые социолингвистические проблемы в тюркском мире [Электронный ресурс] // Газета Татарский мир. – М., 2003. – № 2. – С. 1–13. (Цит. по электронной версии статьи: http: // www. tatmir.ru/ article.shtml?article=255&section=0&heading=0)
8. Тенише Э.Р. Избранные труды. Книга первая. Уфа: Гилем, 2006. 304 с.
9. Хисамитдинова Ф.Г. Мифологический словарь башкирского языка. М.: Наука, 2010. 452 с.

10. Шайхисламова З.Ф. Некоторые аспекты этнолингвистической интерпретации лексических единиц тау, таш в башкирском языке // Вестник Башкирского государственного университета. – Уфа, 2014. – 1480–1488.

© М.Ф. Акилова, 2019

Алибаев З.А.,
Председатель Союза писателей Республики Башкортостан

ЖАНРОВОЕ СВОЕБРАЗИЕ ТВОРЧЕСТВО МУСТАЯ КАРИМА

О творчестве М.Карима написаны много научных работ, монографий, диссертаций. В середине 50-х годов XX столетия Александр Фадеев высоко оценил творчество поэта, выставив в один ряд с такими видными поэтами, как С.Михалков, А.Твардовский, К.Симонов, А.Кулешов, Г.Абашидзе, С.Капутикян. Русский поэт Николай Рыленков писал: «Мустай Карим относится к числу тех художников слова, которые определяют уровень многонационального искусства, в том числе и русского, внося в общую сокровищницу духовный опыт своего народа, то лучшее, что он накопил в прошлом, чем обогатился в настоящем»[2,2]. В монографии Г.Хусаинова «Мустай Карим», вышедший 1994 году, анализируется поэтический мир автора. Все драматические произведения народного поэта исследуется в монографиях Т.Кильмухаметова, Р.Ахмадеева.

М.Карим начал писать в конце 30-х годов XX века. Его первые стихи были напечатаны в газетах «Молодой строитель», «Ленинец» на башкирском языке. «Отряд тронулся» - его первая книга стихов вышла в 1938 году. Второй сборник «Весенние голоса», вышедший накануне Великой Отечественной войны, продолжает мотивы, намеченные в первой книге. В этом сборнике можно увидеть разнообразие жанров поэзии, появляется первая поэма «Незнакомый гость».

Поэтический талант М.Карима и жанровые многообразия раскрываются в пору Великой Отечественной войны. Перед уходом на фронт у него появился стихотворение «Я ухожу на фронт». Стихотворение прозвучало, как клятва солдат. Во время Великой Отечественной войны автор издал поэтический сборник «Мой конь». Уже в названии книги прослеживается традиции башкирского фольклора. Лирическим героем всех произведений является башкирский юноша, который вырос в горах гордого Урала, на берегах Агидели. В стихах «Клятва конников», «Май на Днестре», «Шелестит у берега камыш молодой…» мы встречаемся с типическим героем конников Башкирской кавалерийской дивизии, показавших чудеса героизма на фронтах. В эту пору в творчестве поэта появляются жанры драматических стихотворений, философских размышлений, публицистических выступлений. «Ответное письмо башкирскому народу», который был написан 1943 году, звучит как рапорт своему народу. Особое место в лирике военных лет занимают поэмы «Декабрьская песня» и «Ульмясбай». Сюжет первой поэмы разворачивается традиционно, как в сказке, герои наделены храбростью и отвагой. 1944 году автор завершает сою поэму «Ульмясбай». В центре поэмы два героя– Ульмясбай и Теребай. Поэма написана в сказочной манере, пронизанная духом оптимизма. Поэт хотел как бы разрядить грозовую атмосферу войны, согреть солдатское сердце теплом смеха. Мы знаем, что на фронте возник военный фольклор – шуточные песни, частушки, прибаутки, фронтовые рассказы. М.Карим творчески использует традиционные поэтические приемы и свойственные принципы типизации, он создает образ народного батыра. Поэма представляет в

башкирской фронтовой поэзии особое место.

В дальнейшем поэзия М.Карима развивается в разном направлении. В книге «Возвращение» развиваются темы родной земли, счастья, смысла и цели жизни. Лирический герой поэзии М.Карима – это обобщенный образ сверстника поэта, передового человека эпохи, человека богатого духовно, высоко интеллектуального. Схожесть судеб поэта и его современников играет важную роль в утверждении типичности этого героя. Лирический герой не тождествен самому поэту. «Лирический герой - не обязательно сам поэт, но он художественное выражение сути его, поэта, никого другого. Поэтому личность поэта не отделима от его поэтического «я». Он может просто отбросить незначительное, частное из своей биографии, из своего опыта и предлагать читателю только существенное, значительное.[1,25] Лирический герой М.Карима – человек большого сердца, вмещающего в себя любовь к родине, к людям. Любовные стихи, занимающие довольно значительное место в послевоенной поэзии М.Карима, не только отражают душевные переживания лирического героя. Они выражают возвышенную творческую натуру и темперамент автора.

В 60-е годы XX столетия в поэзии М.Карима появляются цикл стихов, поэмы и баллады. Любые жанры поэзии находят свою тематику и образную систему из современной жизни автора. «Европа-Азия» цикл стихов, основанного, как правило, на единстве тематики и объекта, характеризуются идейно-тематическим композиционно-стилевым единством, внутренним логическим развитием мотивов. Каждое стихотворение цикла имеет самостоятельное значение, и все произведения композиционно связаны: одно дополняет и развивает другое. Главы стихотворений напоминает главы поэм.

«Улыбка» - поэма-сказка. Так определяет поэт жанр этого произведения. Сюжет этой поэмы разнообразен, повествование в форме сказки. Автор также использует традиции восточных дастанов, башкирских сказок, типических образов.

Вершиной творчества М.Карима является поэма «Черные воды». До этого в поэзии военных лет автор эту тему решал преимущественно в героико-романтическом плане. Здесь же он больше говорит о драматических моментах войны, о ее «черных» сторонах. Поэма – трагический рассказ о жалкой судьбе труса, во время жестокой битвы павшего перед врагом на колени и раздавленного, как червь, и о его гордой, терпеливой невесте, долгие годы считавшей любимого пропавшим без вести и хранившей в своем сердце дорогие воспоминания, надежду и любовь. Описание этих событий в поэме сопровождается авторскими раздумьями о войне и мире, о человеке. Фронтовой эпизод, рассказанный от первого лица, от имени солдата-ветерана, способствует глубокому раскрытию внутренней сущности событий. По значимости мыслей, весомости образов, глубокому смысловому содержанию, поэтическому совершенству поэма М.Карима «Черные воды» с полным основанием можно отнести к числу лучших национальных поэтических произведений. Она отражает не только творческий рост самого автора, но и уровень развития всей современной башкирской поэмы.

В творчестве М.Карима драматургия занимает второе место. Первое произведение появились в начале 50-х годов XX столетия. «Свадьба продолжается» - первая драма, которая описывает события довоенного времени. Герои драмы побеждают не только врага, но и самих себя. В драме «Одинокая береза» и «Неспетая песня» драматург раскрывается с новой стороны. Автор поднимает злободневные вопросы не только перед героями драмы, но и перед обществом. Как раз в этих произведениях прослеживается критический реализм. Пьеса М.Карима многообразная по жанрам:

драмы, комедии, трагедии и притча. В основе комедии «Похищение девушки» лежит бытовой и интересный юмор народа. Автор сумел через комические образы передать дух современника, проблемы общества, а также некоторые недостатки людей. Сюжет комедии разворачивается во время сабантуя. Главный герой Ажмагул перед всеми хвастается, что он украл свою невестку во время сабантуя. Его односельчане хотели проверить этот поступок. Комические ситуации возникает вокруг главного героя. «Похищение девушки» - комедия положений. Здесь много бытовых сцен, музыки, пляски, которые помогают к раскрытию главных проблем и характера героя.

В начале 80-х годов М.Карим пишет свою комедию «Дайте коня, диктатору» и определяет жанр, как фарс. В основе сюжета комедии современные диктаторские виды жизни. Автор саркастически раскрывает своих героев в разноплановых конфликтах. В комедии много символики, художественных деталей.

В трагедиях «В ночь лунного затмения», «Не бросай огонь, Прометей!», «Салават» отражаются вечные проблемы бытия. М.Карим пришел к этому жанру, набирая опыт в других жанрах. Поэтому все эти трагедии имеют большой вес не только в творчестве драматурга, но и в башкирской словесности. Сюжет трагедии «Ночь лунного затмения» неординарен, в основе лежит притча о жизни башкир. Главная героиня трагедии Танкабика восстает перед нами как личность, но трагедийное начало заложено в самой себе. Автор сразу не раскрывает эту тайну, а разворачивает в разноплановом сюжете. Акйегет и Зубаржат – жертвы обстоятельств. В трагедии много колоритных образов, интересных ситуаций, а также художественное решение авторского замысла.

В трагедии «Салават» сюжет исторического плана. Образ Салавата здесь очень интересно раскрывается. Автор берет интересный хронотоп для развития сюжета. Главный герой трагедии Салават Юлаев описывается в двух направлениях: в одном, он находится в неволе в крепости Регоревик, в другом, героя пытают на родине поэта. В пересечениях двух сюжетных линий драматург философски размышляет о жизни народа, о жизни богатырей. Если в «Салавате» поднимается национальные вопросы, а в трагедии «Не бросай огонь, Прометей!» общечеловеческие проблемы поднимаются наверх. Древнегреческий мифологический сюжет в произведении М.Карима обретает новый ракурс. Поэтому трагедия имел большой успех во всех театрах не только Башкортостана, но и России.

Еще одно направление творчества М.Карима – проза. Она начиналась с первых произведений для детей и юношества «Радость нашего детства». Главные герои повести Ямиль и Оксана несмотря на жестокие условия военного времени сумели найти искорки доброты, дружелюбия. Во время войны Оксану эвакуировали в Башкортостан, о родителях она ничего не знает. Она попадает в дом родителей Ямиля и находит самых близких ей людей. В конце повести Оксану находят отец, выживший из пепла войны. Повесть «Таганок» и «Долгое-долгое детство» автобиографического характера. Один из характерных прозаических произведений «Помилование» - история короткой романтической любви, обернувшийся трагедией. Любомир Зух и Мария Тереза – главные герои повести живут полной надежды на будущее, но условия войны диктует свое. Именно это привело к трагедии главного героя.

Подводя итог, можно сказать, что в творчестве Мустая Карима мы видим десятки жанров поэзии, прозы, публицистики, драматургии. В каждом из произведений можно найти гармоничные сочетания формы и содержания. Поэтому все произведения народного поэта остаются актуальным по сей день.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Карим М. Собрание сочинений: в 5 т. Уфа: Башкнигоиздат., 1966. - с.200
2. Рыленков Н. Поэзия мудрых и добрых раздумий//лит.газ.1964. 3 нояб. -с.4

© Алибаев З.А., 2019

Алиева С.А.,
к. филол. н., доцент, БашГУ, г. Уфа

ТВОРЧЕСТВО МУСТАЯ КАРИМА В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И КУЛЬТУРЕ

Общеизвестно, что творчество Мустая Карима сыграло огромную роль в развитии многонациональной культуры советского периода. Его произведения переводились на многие языки народов Советского Союза, в том числе на кыргызский язык. Кыргызские переводчики начали переводить книги Мустая Карима с 1957 года. Первым произведением на кыргызском языке стал рассказ «Радость нашего дома». Избранные стихи вышли в свет в 1974 году, а известная его повесть «Долгое, долгое детство» был переведен Дж. Тылдаевым в 1988 году [1]. При этом общий тираж произведений М.Карима на кыргызском языке составил 14 тыс. экз., что даже по сегодняшним меркам немало [2].

В 1960-1980 годах в известном литературно-художественном журнале «Ала-Тоо» Кыргызстана были опубликованы стихи М.Карима в переводах кыргызских поэтов и писателей С.Джусуева, О.Султанова, С.Джигитова. Несмотря на близость кыргызского и башкирского языков, произведения М.Карима переводились на кыргызский через русского языка-посредника. Это приводило иногда к искажению оригинала, что случилось со стихом “Өсөнсө көн тоташ ҡар яуа” («Три дня подряд)», где ради рифмы *19 лет* –“Ун туғыз йыл әрней ул яра”– изменен на *12 лет* в русском переводе (“Двенадцать лет он жжет меня”) и на *10 лет* – кыргызском (“Он жыл тынымсыз ооруйт жаратым”). [3].

Надо отметить, что кыргызские читатели очень близко воспринимали и понимали внутренний мир героев башкирского поэта из-за сходства духа, менталитета и мышления обоих народов. Об этом свидетельствует воспоминание одного из поэтов Кыргызстана Б.Таштаналиева, написавшего о том, что в студенческие годы запоем читал собрание сочинений башкирского поэта, «который описывал такие понятные для кыргызов образ жизни, обычаи и мировоззрение…»[4]. Такое же чувства испытывали и башкирские читатели, когда они знакомились с произведениями кыргызских поэтов, писателей. М.Карим сам о своем восприятии произведений Ч.Айтматова писал следующее: «… в них изображены события типичные и для башкирской действительности» [5].

Здесь следует подчеркнуть, что личная дружба М.Карима и Ч.Айтматова тоже сыграла свою положительную роль в развитии контактов между двумя народами в области литературы и культуры. В 1970-1980 годах в театрах Кыргызстана ставился спектакль по одноименному произведению М.Карима «В ночь лунного затмения», который получил высокую оценку со стороны критиков и зрителей. Примечательно то, что часть съемок одноименного фильма, снятого в 1978 году на Свердловской киностудии, проходила в Кыргызстане и позднее кинолента была дублирована на кыргызском языке. В фильме снимались не только башкирские актеры, но и кыргызские (Ч.Думанаев, С.Джумадылов).

В 1978 и 1987 годах Башкирский академический театр драмы имени М.Гафури приезжал с гастролями в города Фрунзе (ныне Бишкек) и Ош, во время которых кыргызские зрители имели возможность посмотреть пьесы М.Карима «И судьба– не судьба» и «Похищение девушки».

В свою очередь, башкирский зритель тоже по достоинству оценил спектакль «Белый пароход» (по одноименному произведению Ч.Айтматова), Башкирского академического театра драмы имени М.Гафури, который был включен в его репертуар после 2010 года.

Таким образом, можно с уверенность заключить, что творчество М.Карима сыграло огромное значение в сближении литературы и культуры двух братских народов. Его произведение по сей день вызывают интерес и уважение кыргызских читателей к башкирской культуре, обогащая их внутренний мир.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Кырг. Сов. энцикл. Т.3., Фрунзе, 1978, 177 б.

2. Омурзаков С. История кыргызов и Кыргызстана. Учебное пособие. –Бишкек, 2008. – С. 227.

3. Аюпов Т. Кыргызско-башкирские этногенетические и историко-культурные взаимосвязи.– Бишкек, 2017. –242 с.

4. Таштаналиев Б. Башкыр кыргыздары// Аалам кыргыздары. –2009. – №5.– 34 б.

5. Карим М. Собр.соч.– Т. 3. – Статьи, воспоминания, беседы.– М., 1983.– С.329-330.

© Алиева С.А., 2019

Ахмадиев Р.Б.,
д. филол. н., профессор, БашГУ, г. Уфа

ПОЭТИКА ТРАГЕДИЙ МУСТАЯ КАРИМА

В башкирской литературе и искусстве формирование и развитие жанра трагедии связано с именем М. Карима. Художественные достоинства произведений автора определяются во многом использованием в них возможностей сценической метафоры, символики, образной условности, чтобы представить действительность выпукло и проницательно. Методологическую основу такого искусства составляет своеобразный синтез воссоздающей и пересоздающей поэтики, который наиболее характерен для современного этапа художественного творчества.

Как известно, первым опытом М. Карима в трагедийном жанре была пьеса «В ночь лунного затмения». В ее основу легли материалы обыденной, повседневной жизни башкир в эпоху, когда родоплеменные связи и отношения еще играли важную, социально значимую роль. Однако автор выступает здесь не просто бытописателем, а использует привлекаемый материал для создания острого конфликта, ясных, открытых характеров и ведет повествование романтически приподнятым, возвышенным слогом. Исходит из требований высокого стиля трагедии. «Стремление сломать устаревшие правила бракосочетания, резкий протест против остатков патриархально-родового строя возвышаются до борьбы за духовное освобождение, слабые духом персонажи поднимаются до подлинно героических высот, мелкие, на первый взгляд, коллизии преисполняются подлинного трагизма» (1,263–264).

В соответствии со сказанным, главного героя пьесы – Акьегета следует определить как «фигуру героическую и трагическую». «Образ Акъегета только лишь первый из той галереи героев, которые будут созданы М. Каримом в последующем и будут еще значительнее» (1,257).

Например, Салават из одноименной трагедии предстает перед зрителем не просто как историческая личность, но и как поэт, образец высокой нравственности и доблестный свободолюбивый батыр. Обратившись к личности Салавата Юлаева, М. Карим предлагает зрителю как бы самому прожить и пережить, прочувствовать судьбу человека, всецело преданного своему народу. Автор подчеркивает, что Салават всем характером напряженных интеллектуальных переживаний, сложной и противоречивой духовной жизнью не может не найти отклика в сердцах современных людей. Что особенно подчеркивается обостренностью переживаний героя в моменты выбора жизненного кредо, выбора своей судьбы.

Следует отметить, что драматург, оставаясь верным исторической правде, не ограничивает себя лишь достоверностью деталей, соответствием их изображаемой эпохе и требованиям реалистического анализа. Композиция трагедии представляет собой чередование «сна» и «яви». В каждой из этих сцен в романтически возвышенном духе воспевается героизм борцов за народное счастье. Не случайно патетические монологи Поэта предваряют событийный ряд сюжета и, надо сказать, переводят исторически значимые события в поэтически-художественный план. Поэт в своем слове, вобравшем совесть народа, его героизм, окидывая взором сквозь «сон» и «явь» события прошлого, яростно отвергая философию пресмыкательства и униженного смирения, ставит своей целью показать подлинные истоки неподдельного героизма, бед и страданий народа**.**

В финале трагедии духовное родство Поэта и его героя показаны особенно явно и ярко. Поэтому Поэт выступает как символ связи времен и переклички поколений. Как бы «присоединяясь» к потоку времени, Поэт обращается к Салавату из своей эпохи: «Салават! Постой!.. Постой! Дела твои благословенны, страдания не бесполезны, нет за тобой вины! Это я тебе говорю – твой … из крови, ран, надежд твоих я сотворен – я говорю. Постой! Салават, постой!».

В трагедии «Салават», обозначенной как «семь сновидений через явь», М. Карим воплотил образ легендарного сына башкирского народа Салавата Юлаева и на примере его трагической судьбы решает чрезвычайно сложную нравственную и философскую проблему – самопожертвование во имя высокой идеи.

Избранная драматургом форма поэмы-трагедии, песни-трагедии позволила представить облик конкретной исторической личности в свете народной памяти, раскрыть неповторимую психологическую индивидуальность главного героя средствами фольклорной поэтики.

Для М. Карима соответствие эпохе не определяется погоней за актуальностью. Шагать в ногу со временем означает раскрыть внутренние, глубинные тенденции духовного роста. Обращение к образу Прометея в трагедии «Не бросай огонь, Прометей!» расширяет границы Времени и требует принципиально иного подхода к созданию образа. Героическое деяние титана, приведшее его к немыслимым страданиям, интересует драматурга не только как образец смелости. Древний образ имеет для автора значение нравственного и эстетического идеала. Независимо от времени и национальной принадлежности, Прометей в концепции М. Карима связан нравственными и социально-эстетическими отношениями с миром современного человека (в то время как древние были не в состоянии понять бескорыстность Прометея).

Это отношение, проявляющее себя на новой ступени, эта связь старого и нового, прошлого и современности, в рамках трагедии станет действительной при выполнении одного условия. Для этого зрителю необходимо воспринять и оценить сегодняшнюю действительность как звено в цепи Вечности и проявить свое активное отношение к вечным процессам. А это, в свою очередь, требует расширения границ времени, представления его в двух планах: реальном и вспомогательном. Реальным временем пьесы выступает синтетическое историческое время. Составляющими его выступают служение общечеловеческим целям и идеалам, радость жизни и жизненная гармония. Это время в свою очередь оказывает влияние на нас, и с точки зрения проблематики так будет продолжаться вплоть до полного слияния с нашей действительностью.

Вспомогательное время – это время, обеспечивающее развитие сюжета, – протекает в условиях древнего мира. Здесь воспроизводится эмоциональное противостояние и схватка титанов, что позволяет зрителю возвыситься к высотам глобальных обобщений, пережить катарсис.

В трагедии «Не бросай огонь, Прометей!» М. Карим обращается к античному сюжету, мифу о Прометее, который, украв для людей священный огонь, подвергнут по приказу Зевса немыслимым страданиям. Появление этого образа в творчестве писателя закономерное явление. Герои трагедии «В ночь лунного затмения» своим нежеланием подчиняться законам шариата даже перед лицом неминуемой гибели, и Салават – своим стремлением осветить народу путь к светлому будущему – воплощают идеалы свободы. Прометей, бескорыстно передавший людям огонь, из этой же плеяды героев.

Пафос трагедии определяется размышлением о том, что героическое противостояние таких богов, как Прометей и Зевс, во имя людей, их счастья, ради торжества разума на земле не бесследны, что нравственные основы жизни человека, его духовное богатство и цельность, любящие сердца, разлученные друг с другом, сильнее тех, кто лишен этих чувств.

Прометей призывает людей победить в себе страх и невежество, призывает их, расставшись с дикостью первобытной жизни, сделать ее прекрасной, достойной. И именно поэтому принесенный им огонь является символом знаний, символом вечного движения. Эта пьеса так же пронизана духом оптимизма, подчеркивает живучесть идей и идеалов героя.

«Трагедии М. Карима, созданные в пору творческой зрелости, свидетельствуют о незаурядном художественном мастерстве драматурга в разработке сложных, психологически насыщенных характеров, напряженных сложных ситуаций и столкновений» (2,277).

Среди художественных особенностей трагедий М. Карима необходимо отметить и влияние его поэтического таланта. Опираясь на традиции башкирского эпоса, богатый опыт поэтической драмы, имеющейся в мировой литературе, чтобы масштабнее представить дух эпохи, контрастно противопоставить характеры и образы, противоборствующие позиции и взгляды, он стремился использовать весь арсенал поэтических средств, имеющиеся в мировой литературе, традициях башкирского эпоса.

Таким удивительным своеобразием, каким обладают произведения М. Карима, отмечены трагедии, написанные И. Юмагуловым. Например, в пьесе «Резной трон», подобно трагедии «В ночь лунного затмения», воплощены картины из далекого прошлого башкир, отражены сложные отношения между различными башкирскими племенами и родами. Художественно воспроизводя детали быта и жизни той далекой эпохи, работая над образами, воплощающими народную мудрость, смекалку, И.Юмагулов также творчески использовал лучшие образцы фольклорных произведений.

Таким образом, в трагедиях М. Карима трагический пафос, патетическое содержание определяются идеей самопожертвования ради счастья людей. Суть этой идеи, детерминирующей эстетику трагедии, заключается в следующем: человек, защищающий свою любовь, страну, народ, общечеловеческие интересы, всегда отличается нравственным совершенством и духовным здоровьем. М. Карим называет ее «проблемой духовной свободы».

Высокая идейность, патриотизм, гуманизм, их художественное воплощение в трагедии являются одним из наиболее значительных достижений башкирской драматургии. А это, в свою очередь, ведет к отражению в сценических произведениях тех или иных национальных черт и характеров.

Некоторые из героев трагедии – уникальные личности, фигуры и образы, оставившие глубокий след в историческом и духовном развитии башкирского народа, мировой цивилизации. Так, если Салават – народный герой, то Прометей – мифологический персонаж. К образу Салавата М. Карим подходит с концептуальных позиций: обосновывает драматургический материал глубокими философскими идеями, возвышает его, как и Прометея, до уровня духовного и героического символа.

Образы Зубаржат и Акъегета из «Ночи лунного затмения» напоминают традиционные образы, представленные в классических восточных сюжетах, но их развитие тесно связано с местными, башкирскими корнями. Этих персонажей нельзя назвать рабами любви, своими взглядами на жизнь, друг к другу, к своим близким и соплеменникам, своему народу они отличаются явно выраженной общественной значимостью.

В трагедиях вопросы интимного плана, различного рода любовные коллизии представлены как составная часть личных и общественных интересов. Например, именно любовь Салавата к Ану, а Прометея к Агазии помогает им переносить все тяготы рабства. Акъегет и Зубаржат, так же, как человек любой эпохи, переживают свои чувства по отношению друг к другу как неизбывный катарсис. И именно поэтому их судьба это не путь «от счастья к несчастью» (Аристотель), а дорога в бессмертие, в людскую память. Поэтому-то они и воспринимаются как народные герои.

Основу сюжета таких произведений, как «В ночь лунного затмения», «Не бросай огонь, Прометей!» составляют мифы и народные легенды. В основе трагедии «Салават» нет прямого обращения к фольклорным материалам, однако М. Карим включил в структуру своего произведения такие элементы, как «Сон», характерные именно для фольклора и встречающиеся в сказках, например. Финал трагедии, где Салават исчезает в волнах, приближает его к героям народного эпоса. Использование мотивов, встречающихся в башкирском устном народном творчестве («Акбузат»), мировых сюжетах (например, в «Одиссее» Гомера) также расширяет возможности и границы жанра трагедии.

Конфликты трагедий М.Карима всецело реализуются в содержании, то есть сами объективные условия, в рамках которых реализуется действие произведений, ориентированы на то, чтобы на примере столкновения противоборствующих сторон показать появление эффекта трагического, тем самым, «трагическую радость» жизни (А. Луначарский). И, будучи тесно связан с проблемой духовной свободы, он решается в трагедиях М.Карима в оптимистическом плане.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Хусаинов Г.Б. Мустай Карим: Личность. Поэт. Драматург. Прозаик / на башк. яз. – Уфа : Китап, 1994. – 416 с.
2. Бугров Б. С. Русская советская драматургия (1960–1970-е годы). – М.: Высшая школа, 1981. – 286 с.
© Ахмадиев Р.Б., 2019

Ахмадиев Ф.В.,
к. филон. н., БашГУ, г. Уфа

ПРОБЛЕМЫ СВОБОДЫ, МОРАЛИ И ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ

Современные философы Башкортостана вносят свой вклад в разностороннее изучение проблем свободы, морали и духовной культуры - это такие исследователи как О.К. Валитов, В.С. Хазиев, А.Х.Хусаинова, А.Р.Янгузин, М.А. Пушкарева, Н.М. Урманцев, Д.М.Абдрахманов и др.

Монография М.А. Пушкаревой посвящена теоретическому осмыслению идеи свободы. Автором предложена концепция свободы как развертывания экзистенциальных потенций трансцендентального субъекта в процессе его самодвижения. Исследован сущностный аспект классической философской системы посредством разработки трансцендентального понимания идеи свободы и на данной основе предложен анализ «негативной» и «позитивной» концепции самодвижения категорий [10].

Философ Н.М. Урманцев в своей докторской диссертации, посвященной свободе в самоорганизации универсума и человека выявил, что: «С нашей точки зрения, исходя из парадигмы самоорганизации, можно адекватнее понять, объяснить и предвидеть тенденции, закономерности протекания процессов в природе, в обществе, а также в экзистенции отдельного человека. Самоорганизация рассматривается нами как механизм реализации внутренних потенций универсума и человека, без ее принципов невозможно создание современной научной картины мира.

Свобода человека становится мощным специфическим формообразующим фактором, способным диверсифицировать вектор развития. Человек изначально органично включен в общий эволюционный процесс, и только оставаясь внутри него, может реализовать себя, как существо, наделенное творческой активностью и свободой, вырастающей из универсальных механизмов самоорганизации мироздания. К этому все более склоняется научная и философская мысль, и актуальным является поиск фундаментальных параметров эволюции, устраняющих пропасть между человеком и природой, субъектом и объектом, материей и духом, так характерную для предшествующих этапов духовной культуры» [11].

Журналистская картина мира также претендует к выработке целостного взгляда на мир. Создаваемая разными журналистами картина действительности в сознании человека может иметь довольно пестрый мозаичный вид. Но именно с помощью СМИ общество способно вглядываться в свое отражение и пытаться измениться к лучшему.

В 80-90-ые годы прошлого века большой прорыв в разработке региональной специфики этических проблем сделал башкирский философ Д.Ж. Валеев. Его работы послужили основой для дальнейшего исследования в этой области. Появилось множество научных и научно-популярных публикаций философов, филологов, фольклористов, где авторы разрабатывали отдельные аспекты данной проблемы. Это в свою очередь нашло отражение и в общественном сознании и в художественном творчестве.

Философов Д.Ж. Валеев в своей работе «Нравственная культура башкирского народа: прошлое и настоящее» сделал конкретно-исторический анализ истории нравственного сознания башкирского народа. Он одним из первых обратился к произведению башкирского эпоса «Урал-батыр» как к сакральному памятнику [4, с.6]. Исследователь подробно осветил значение этого эпоса для мировоззрения башкирского народа. Здесь получили отражение космогонические воззрения башкир, поставлена проблема первоосновы мира. Д.Ж. Валеев говорит о связи эпоса «Урал-батыр» с древним тюркским культом неба – Тенгри, письменно зафиксированным в орхоно-енисейских надписях. «В «Урал-батыре», как и в орхоно-енисейских надписях, тенгри выступает в роли верховного божества. И башкирская Хумай – жена Урала, которая помогла ему найти живую воду и сделать жизнь вечной, и древнетюрская Умай – богиня плодородия – выполняют аналогичные роли»[5, с.44]. Кроме того, исследователь утверждает об удивительном сходстве «Урал-батыра» с шумерским эпосом о Гильгамеше. Действительно, в обоих произведениях наблюдаются очень большие сюжетные и идейные параллели.

Исследователи говорят о необходимости комплексного изучения морального сознания на основе анкетирования и интервьюирования, использования периодической печати, произведений искусства и художественной литературы. Важным моментом изучения нравственного сознания общности является изучение статуса личности в обществе. «Отношение к личности — показатель демократизма общества, характеристика гуманизма политико-правовой системы и зрелости морально-этических представлений» [6, с.140].

Анализ моральных проблем в башкирской литературе был дан К.А. Ахметьяновым. Проанализировав основные произведения того периода, литературовед обосновал новую категорию на стыке этики и эстетики. Назвав ее категорией искренности, автор подразумевает в ней «верность истине и верность самому себе» [2, с.59]. Ученый рассуждает, что искренность – это такой феномен сознания человека, в котором выражена его открытость, бесхитростность, чистота помыслов. Связанная, прежде всего с эмоциональным миром личности, искренность относится к области психологии морали.

В современной башкирской литературе и искусстве традиционно много внимания уделено вопросам морали, поискам добра и отрицанию зла. В ряду писателей, обративших внимание на духовно-нравственное состояние современников в переломный этап развития общества, стал видный прозаик Динис Буляков. Его роман «Жизнь дается однажды» [3] дал панораму общественной жизни Башкортостана в постперестроечный период, когда республику сотрясали волнения, вызванные экологическими катастрофами и политическими выборами. Находясь в гуще этих событий, автор сумел вскрыть причины духовного кризиса современников и указать верный путь для молодого поколения. Д. Булякова особенно сильно как общественного деятеля волновало злоупотребление отдельными журналистами свободой слова для достижения политических целей на выборах, «черный пиар» и «война компроматов».

Философ А.Х. Хусаинова в своей монографии исследует экзистенцию свободы выбора в философии и литературе в контексте культуры Востока и Запада [12]. На примере творчества классика башкирской литературы XX века Мустая Карима автор анализирует философские истоки произведений писателя. К таковым А.Х. Хусаинова относит и философию античности, и идеи арабо-мусульманской философии, немецкую классическую философию, а также философию экзистенциализма. По мнению исследователя, это слияние различных философских идей оказало благотворное влияние

на произведения писателя, создавшего неповторимые образы героев в «пограничной ситуации», когда человек должен сделать выбор в пользу свободы [12, с.111].

По мнению А.Х. Хусаиновой Мустай Карим разрабатывает и воплощает в своих трагедиях концепцию внутренне свободного человека. «Меня давно волнуют проблемы внутренней свободы человека, потому что человек, не став изнутри свободным, вообще не может быть свободным человеком. Все социальные и политические свободы мы завоевали с оружием в руках, а внутренняя свобода завоевывается по-другому, иными средствами. И человек может стать личностью, то есть внутренне свободным, только в борьбе с самим собой, в борьбе за свои принципы»[9].

Безусловно, творчество может развиваться и приносить плоды, только будучи свободным. Внутренняя свобода помогает журналисту преодолеть внешнее давление со стороны власти, начальства и оппонентов. «Идеальный журналист» всегда духовно свободен.

Многие философы Башкортостана довольно активно выступают в СМИ и вносят свой вклад в повышение научного уровня массовой аудитории. Особенно показателен в данном вопросе творческий опыт уфимского философа В.С. Хазиева, который удачно сочетает научный и художественный поиск в осмыслении проблемы свободы. Примером может служить его повесть (в соавторстве с Н.В. Хазиевой и Е.В. Хазиевой) «Сократ и афиняне»[8].

Философ А.Р. Янгузин в своей монографии «Духовный мир суфиев» также рассматривает измерения личности и ее свободы в суфийской философии [13]. Исследователь указывает, что «Основываясь на понятии сущности человека как единства духовно-божественного и природно-человеческого начал, суфии строят свою гуманистическую доктрину о человеческом достоинстве, свободе и благородстве, развивая концепцию совершенного человека, который, с одной стороны, своим чувственным взором обращен к природе, а с другой – своим умственным видением – к Богу. Поскольку человек есть неразрывное единство души и тела, то он не может и не должен ограничивать свои духовные искания какой-то одной из сторон данного единства. Поэтому для достижения своей искомой цели и осуществления своего предназначения ему требуется выполнение двуединой задачи: наблюдать Божественную красоту и гармонию в мире, созерцать этико-эстетические ценности, сосредоточить в себе максимум добродетели, правильно воспринимать, как божественные добрые деяния, так и красивые лица других людей; во всем этом он должен рассмотреть доброе и прекрасное «лицо» Друга, стремиться к соединению с ним, достигнуть своего исконно-божественного совершенства и тождества с Совершенным, т. е. самому стать совершенным человеком»[13, с.154].

Журналист по складу своей профессии схож с вечным путником, ищущим истину и справедливость, гармонию и красоту. Путь его не усыпан розами, но возможность приносить пользу обществу и конкретному человеку, ждущему от него помощи с лихвой окупает все физические и моральные затраты, вдохновляет на дальнейшую деятельность.

Философ Д.М. Абдрахманов в своей монографии рассматривает проблему свободы личности в условиях глобализации. Исследователь выявляет многообразие и противоречивость влияния глобализации, и ее последствия на личность и на свободу личности, заключающееся как в появлении новых позитивных тенденций, позволяющих личности более полно реализовывать себя, так и в усилении негативных тенденций все более закрепощающих и обедняющих личность[1].

Имея внутреннюю свободу, журналист способен и в условиях внешней несвободы приносить пользу обществу. Даже идя на компромиссы с властью, с хозяевами СМИ журналист продолжает выполнять свою функцию коммуникации, предоставления социально-полезной информации, служит проводником светлых идей, преодолевая свой страх и беспомощность, продолжает гнуть свою линию, стремится к свободе.

Серьезным вкладом в разработку проблемы свободы слова является монография башкирского ученого О.К. Валитова «Социально-философский анализ проблемы свободы средств массовой информации (СМИ) в современных условиях», где автор уделил особое внимание проблеме ответственности средств массовой информации за формирование общественного мнения, манипулированию сознанием и поведением человека, ориентации его в информационном пространстве. Монография О.К.Валитова имеет ценное значение не только в теоретическом плане, но и как практические рекомендации авторитетного специалиста в области СМИ.

В своей работе О.К. Валитов акцентирует внимание к таким вопросам как соотношение понятий «свобода слова» и «свобода печати», называя свободу СМИ неотъемлимой чертой современного демократического общества. Важное значение, по мнению исследователя, имеет свобода печати как условие эффективности правового регулирования, как механизм достижения принципа социальной справедливости. Особо отмечает автор, что «Злоупотребление свободным и особенно печатным словом часто в истории многих стран подрывало общественные устои и вело к ликвидации самой свободы, в том числе свободы слова и печати в целом»[7, с.4]. О.К. Валитов делает вывод о том, что демократический контроль, который следует установить со стороны общества за СМИ, не имеет ничего общего с предварительной цензурой, существующей в тоталитарных и авторитарных государствах, и не является нарушением свободы слова и выражения мнений.

«Развитие человеческой цивилизации подтверждает, что без свободы слова, печати и в целом информации не может быть устойчивого общества. Разрушение информационной структуры не менее опасно, чем этнические конфликты: оно создает отчуждение между регионами. Регионализация информации – верный путь не только к распаду информационного пространства, но и той общей семьи, которую представляет собой общество. Нарушение информационных связей выступает как опасный фактор, и общество должно предпринять все усилия для того, чтобы сохранить информационное пространство»[7, с.222].

Таким образом, мы рассмотрели свободу слова как парадигму социально-философского познания в современной научной мысли Башкортостана. Искания современных ученых в области свободы слова идут весьма интенсивно. Рассматривая многие аспекты данной проблемы, имея подчас противоположные подходы и взгляды, философы и другие исследователи приходят к выводам о необходимости сохранения свободы слова как общественной ценности, непременного условия развития духовной культуры общества.

ЛИТЕРАТУРА:

1.Абдрахманов Д.М. Свобода личности в условиях глобализации. Монография. Уфа: РИО РУНМЦ МО РБ, 2006. 168 с.

2. Ахметьянов К.А. Прекрасное и героическое в поэзии. Уфа, 1982. Башк. С.59.

3. Буляков Д. Жизнь дается однажды. Уфа., 1996. 158 с.

4. Валеев Д.Ж. Нравственная культура башкирского народа: прошлое и настоящее.Уфа.,1989. С 6.
5. Валеев Д.Ж. Нравственная культура башкирского народа: прошлое и настоящее.Уфа.,1989. С 44.
6. Валеев Д.Ж. Путь к истине. Уфа, 2007. С.140.
7. Валитов О.К. Социально-философский анализ проблемы свободы средств массовой информации (СМИ) в современных условиях. Уфа: Китап, 2009. С.4.
8. ДжалаДжада. Сократ и афиняне: повести и рассказы. – Уфа, 2011.- 144.с.
9. Карим М. Собрание сочинений в 3-х т. М., 1983. Т. 3. С.450-451.
10. Пушкарева М.А. Идея свободы в ее трансцендентально-системном представлении: Монография. Уфа: РИО БашГУ, 2005. 218 С.
11. Урманцев Н.М. Свобода в самоорганизации универсума и человека. Автореферат докт. филос. наук. Уфа, 2008. С.3-4.
12. Хусаинова А.Х. Экзистенция свободы выбора (философский анализ) / Уфа:, Гилем, 2010. 128 с.
13. Янгузин А.Р. Духовный мир суфиев / Уфа: Гилем, 2007. 240 с.

© Ахмадиев Ф.В., 2019

Ахметова Г.А.,
к. филол. н., доцент БашГУ, г. Уфа

МУЗЫКАЛЬНЫЕ ЭПИЗОДЫ РОМАНА Л. Н. ТОЛСТОГО «ВОЙНА И МИР» В СВЕТЕ ФИЛОСОФИИ ПЛАТОНА

Тема «Лев Толстой и музыка» не раз затрагивалась в исследованиях о писателе разных лет. Наиболее целостное освещение эта тема получила в воспоминаниях сына писателя С. Л. Толстого и композитора А. Б. Гольденвейзера, а также в работах И. Эйгеса, Б. Бялокозовича, Э. Г. Бабаева, М. И. Найдорфа [11; 3; 12; 2; 1; 4]. Однако существуют малоизученные аспекты темы. Недостаточно исследован философский «фон» музыкальных взглядов Толстого. В частности, актуальный интерес представляет влияние Платона на музыкальные воззрения Толстого. След этого влияния ощутим в ряде музыкальных эпизодов романа «Война и мир».

Платон, создатель философии «идей», рассматривал искусство как «подражание подражанию». Считая «идеи» первичными, а материальный мир – их вторичным подобием, искусство античный философ воспринимал как подражание материальному миру. Однако музыку Платон рассматривал как искусство особого рода. По его мнению, движение мелодий способно «подражать» волнениям души и оказывать глубокое нравственное воздействие.

Мысли Платона о музыке рассыпаны во многих его работах: не только в «Государстве», но и в «Законах», «Пире», «Федре», «Федоне» и других. Анализируя и обобщая многочисленные разрозненные высказывания Платона о музыке, можно придти к выводу, что музыку философ непосредственно соотносил с этикой, учением о душе.

По Платону, душа человека – тоже «идея», которая большую часть времени пребывает в небесном мире. В момент рождения человека душа вселяется в тело, в эту «темницу», и забывает большую часть того прекрасного, доброго, что дано было ей увидеть в мире «идей». Этим объясняются людская глупость и безнравственность, излечить которые может только философия.

Живя на Земле и философствуя, душа желает вернуться в родной для нее мир «идей» и ради этого многое может вспомнить. Платон пишет об этом так: «… это есть припоминание того, что некогда видела наша душа, когда она сопутствовала богу, свысока глядела на то, что мы теперь называем бытием, и поднималась до подлинного бытия. Поэтому по справедливости окрыляется только разум философа: у него всегда по мере его сил память обращена на то, чем божествен бог. Только человек, правильно пользующийся такими воспоминаниями, всегда посвящаемый в совершенные таинства, становится подлинно совершенным» [5, 190].

Философ считал, что человеческие души – неодинаковы. В одних преобладает телесно-материальная тяга к вещам, земным удовольствиям, в других – духовно-божественная страсть к «идеям». Душа первого рода не может воспарить в небо после смерти человека. Она падает вниз и смешивается с землей. Но души тех, кто не уставал философствовать, легко взмывают ввысь, к свету и занимают свое место среди идей. «Если душа при жизни прониклась философской мудростью и освободилась от земных, животных привычек, то смерть для нее – не уничтожение, а новое рождение в прекрасном, духовном мире» [6].

По Платону, душа всегда помнит о своей небесной родине. Идеи приходят в мир путем воспоминаний, а земная жизнь является своеобразным «чистилищем» для души. Музыка, по мысли Платона, своего рода воспоминание души о прекрасном мире идей. В диалоге Платона «Федон» тело сравнивается с лирой, а душа – с издаваемой ею гармонией: «… в настроенной лире гармония – это нечто невидимое, бестелесное, прекрасное и божественное, а сама лира и струны – тела, т. е. нечто телесное, сложное, земное и сродное смертному» [5, 53].

Музыку античный философ воспринимал главным образом как искусство, «ведущее душу к добродетели». По Платону, «действие звуков, воспитывающее и ведущее к добродетели, мы, уже не знаю каким именно образом, назвали мусическим искусством», то есть музыкой [7, 152].

Музыка является пищей души, поскольку она вносит в нее гармонию. Платон замечает: «…в этом главнейшее воспитательное значение мусического искусства: оно всего более проникает в глубь души и всего сильнее ее затрагивает; ритм и гармония несут с собой благообразие, а оно делает благообразным и человека…» [7, 201].

В своем идеальном государстве Платон допускал только музыку, выражающую благородные, мужественные чувства, и изгонял из него печальную, разнеживающую или застольную музыку. Он осуждал музыку без слов, способную раздражать, по его мнению, дурные страсти.

Не исключая того, что музыка может пробуждать и дурные страсти, Платон видел в ней главным образом духовное начало, связывающее ее с миром «идей».

Близкое к Платону восприятие музыки как духовного воспоминания «о том, чего никогда не было», Толстой выразил уже в повести «Детство». В главу XI «Занятия в кабинете и гостиной» введен отрывок, посвященный музыке: «Maman играла второй концерт Фильда – своего учителя. Я дремал, и в моем воображении возникали какие-то легкие, светлые и прозрачные воспоминания. Она заиграла патетическую сонату Бетховена, и я вспоминал что-то грустное, тяжелое и мрачное. Maman часто играла эти две пьесы; поэтому я очень хорошо помню чувство, которое они во мне возбуждали. Чувство это было похоже на воспоминание; но воспоминание чего? казалось, что вспоминаешь то, чего никогда не было» [8, 40].

Дополнением этой мысли служит оставленный в черновом варианте повести фрагмент: «Музыка не действует ни на ум, ни на воображение. В то время, как я слушаю

музыку, я ни об чем не думаю и ничего не воображаю, но какое-то странное сладостное чувство до такой степени наполняет мою душу, что я теряю сознание своего существования, и это чувство – воспоминание. Но воспоминание чего? Хотя ощущение сильно, воспоминание неясно» [10, 40].

Духовное «воспоминание», чуждое реальности, дает музыке высокое наполнение, рождает особое эстетическое наслаждение, близкое к умилению и сладостному переживанию. Душа Николеньки в сладком полусне, навеянном музыкой Фильда и Бетховена, «вспоминает» то, чего не было, но о чем она изначально «помнит». Фильд навевает «какие-то легкие, светлые и прозрачные воспоминания», Патетическая соната Бетховена – что-то «грустное, тяжелое и мрачное».

Говоря о музыке, Толстой часто использовал слово «воспоминание». «Когда вы играли, я совершенно слился с этой музыкой, как будто это воспоминание о чем-то, такое чувство, будто я сочинил эту музыку», – восхитился однажды Толстой игрой А. Б. Гольденвейзера [3, 209].

Восприятие музыки как духовного переживания, близкого к платоновскому «воспоминанию», лежит в основе нескольких музыкальных эпизодов романа «Война и мир». Так, Толстой передает впечатление Николая Ростова от пения Наташи сразу после его огромного карточного проигрыша Долохову. Понимая, что проигрыш ставит семью на грань разорения, Ростов находится в состоянии, близком к отчаянию. Но пение Наташи неожиданно властно захватывает его душу: «Что же это такое? – подумал Николай, услыхав ее голос и широко раскрывая глаза. – Что с ней сделалось? Как она поет нынче?» – подумал он. И вдруг весь мир для него сосредоточился в ожидании следующей ноты, следующей фразы, и все в мире сделалось разделенным на три темпа: Oh mio crudele affetto… Раз, два, три… раз, два.. три… раз… Oh mio crudele affetto… Раз, два, три… раз. Эх, жизнь наша дурацкая! – думал Николай. Все это, и несчастье, и деньги, и Долохов, и злоба, и честь, – все это вздор… а вот оно – настоящее… Ну, Наташа, ну, голубчик! ну, матушка!.. Как она этот si возьмет… Взяла? Слава Богу! – И он, сам не замечая того, что он поет, чтобы усилить этот si, взял втору в терцию высокой ноты. – Боже мой! как хорошо! Неужели это я взял? как счастливо!» – подумал он.

О, как задрожала эта терция и как тронулось что-то лучшее, что было в душе Ростова. И это что-то было независимо от всего в мире и выше всего в мире» [9, 64-65].

В романе описано впечатление от пения Наташи Андрея Болконского. И в этом случае музыка заставляет забыть о материальном и пробуждает лучшее в душе: «В середине фразы князь Андрей замолчал и почувствовал неожиданно, что к его горлу подступают слезы, возможность которых он не знал за собой. Он посмотрел на поющую Наташу, и в душе его произошло что-то новое и счастливое. Он был счастлив, и ему вместе с тем было грустно. Ему решительно не о чем было плакать, но он готов был плакать. О чем? О прежней любви? О маленькой княгине? О своих разочарованиях?.. О своих надеждах на будущее? Да и нет. Главное, о чем ему хотелось плакать, была вдруг живо сознанная им страшная противоположность между чем-то бесконечно великим и неопределимым, бывшим в нем, и чем-то узким и телесным, чем был он сам и даже была она. Эта противоположность томила и радовала его во время ее пения» [9, 220].

Музыка выводит из телесного бытия в мир смутного «воспоминания» души. Николай Ростов и Болконский ощущают в пении Наташи бесконечность духовной жизни и конечность всего земного.

Изображение музыкального переживания как «воспоминания» души о небесной родине дано еще в одном эпизоде романа. Наташа, поделившись с братом детскими воспоминаниями и прослушав Nocturne Фильда, исполненный на арфе учителем

Димлером, говорит: «… когда этак вспоминаешь, вспоминаешь, все вспоминаешь, до того довспоминаешься, что помнишь то, что было еще прежде, чем я была на свете… я знаю наверное, что мы были ангелами там где-то и здесь были, и от этого все помним» [9, 288-289].

Смысл такого «воспоминания» близок тому, как его понимал Платон. В диалоге «Федон» философ замечает: «(…) душа существует не только до нашего рождения, но, что вполне возможно, некоторые души существуют и после того, как мы умрем, и будут существовать, и много раз родятся, и снова умрут: ведь душа по природе своей настолько сильна, что способна вынести много рождений» [7, 56].

Музыкальные эпизоды романа объединяются осмыслением музыки в духе философии Платона. Музыка осмыслена как идеально-духовное переживание – «воспоминание» души о небесной родине, «о том, чего никогда не было».

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бабаев Э. Г. Лев Толстой и музыка // Лев Толстой и музыка. Хроника. Нотография. Библиография / Сост. З. Г. Палюх и А. В. Прохорова. – М.: Сов. композитор, 1997. – С. 7-39.
2. Бялокозович Б. Польская музыка в оценке Льва Толстого // Л. Н. Толстой. Ученые записки, статьи и материалы. IV. – Горький, 1961. – С. 198-213;
3. Гольденвейзер А. Б. Вблизи Толстого. Воспоминания. – М.: Захаров, 2002. – 652 с.
4. Найдорф М. И. Музыкальность Л. Н. Толстого. Источники мотивации. – М., 1990. – 134 с.
5. Платон. Собрание сочинений в 4 томах / Под общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса. Т. 2. – СПб.: Изд. Олега Абышко, 2007. – 626 с.
6. Соколов Э. В. Античность (Платон, Сократ, Аристотель). Режим доступа: http://zhurnal.lib.ru/s/sokolow_e_w/2antich.shtml
7. Платон. Собрание сочинений в 4 томах / Под общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса. Т. 3, ч. 2. – СПб.: Изд. Олега Абышко, 2007. – 752 с.
8. Толстой Л. Н. Собр. соч. в 22 томах. Т. 1. – М.: Худож. лит., 1978. 421 с.
9. Толстой Л. Н. Собр. соч. в 22 томах. Т. 5. – М.: Худож. лит., 1980. 401 с.
10. Толстой Л. Н. Полн. собр. соч. в 90 томах. Т. 1. – М.; Л.: Гослитиздат, 1928. – 358 с.
11. Толстой С. Л. Очерки былого. – М.: Гослитиздат, 1956. – 168 с.
12. Эйгес И. Воззрение Толстого на музыку // Эстетика Льва Толстого / Под ред. П. Н. Сакулина. – М.: Гос. акад. худож. наук, 1929. – С. 241-308;

© Ахметова Г.А., 2019

Байғужин И.Ғ.,
БДУ аспиранты, Өфө к.

БАБИЧТЫҢ “КӨТӘМ” ШИҒЫРЫНДА ТӘБИҒӘТ ҺӘМ ХАЛЫҠ ЯҘМЫШЫ САҒЫЛЫУЫ.

Башҡорттар араһында шундай һәйбәт, аҡыллы шәхестәр бар, етерлек ғәйрәт запасы бар, үлеүгә табан барыусы башҡорттарҙы күтәрә торған күп һәйбәт һыҙаттар бар, аҙаҡ килеп, яҡты ғилем һәм бөйөк мөхәббәт кешеләре бар ҙабаһа — һис бер юл, һис бер

ҡотолоу юҡмы ни?”[1, 58] — тип яҙҙы Д. Н. Мамин-Сибиряк.Халҡының ауырлыҡтан ҡотҡарыу юлын янып эҙләгән башҡорт шәхестәренең береһе Шәйехзада Бабич булды.Был яҡты донъяла шағир 24 йыл ғына йәшәп өлгөргәҙ.Әммә уның ижад юлы ла 10 йылдан артманы. Әммә шуға ҡарамаҫтан, башҡорт халҡы уны үҙенең ятаҡҡан шағиры, халыҡ шағиры итеп таныны. Ул башҡорт әҙәбиәте тарихында юйылмаҫ эҙ ҡалдырҙы.Уның ижады үҙе бер уникаль идея-эстетик күренеш.

Шағирҙың өлгөрөүе уйҙарының халыҡ фекерен сағылдырыу дәрәжәһенә күтәрелеүенән башлана торғандыр. Бындай юғарылыҡҡа халыҡтың хыялдары менән ҡанатланып, уның теләктәре менән дәртләнеп йәшәгәндә генә күтәрелеү мөмкин.

Ш.Бабичтың ваҡиғаларҙы тетрәп-тетрәп кисереү һәләте, ил яҙмышына иғтибарлы булыуы уның шәхси һыҙланыуҙарын бик күптәр өсөн уртаҡ итте. Ул халыҡтың өмөтө менән өмөтләнде, халыҡ ҡайғыһы менән ҡайғырҙы, халыҡ нәфрәте менән нәфрәтләнде. Быларҙың барыһы ла уның күңеленә халыҡтағы иң яҡты ынтылыштарҙы тупланы.

Туған халҡына,иленә,тәбиғәтенә мөхәббәте, уның киләсәгенә бағышлаған өмөттәре Бабичтың 1916 йылда яҙылған “Көтәм” исемле шиғырындағы һәр юлға мөлдөрәмә тулған. “Был шиғыр — Бабич ижадында ғына түгел, барлыҡ башҡорт лирикаһындағы иң аҫыл әҫәрҙәрҙең береһе,”[2, 15] - тип тикмәгә генә яҙманы әҙәбиәт белгесе һәм шағир Р.Бикбаев.

Был яҡты донъяны, гөлостан кеүек йәйрәп ятҡан башҡорт ерҙәрен, уның йәмле туғайҙарын, сәскәгә күмелгән сәхрәләрен күреп, шағирҙың күңеле әллә ҡайҙарға елкенә. Тауҙарына менһә, уның алдында йәннәт нурҙары балҡығандай була. Ләкин башҡорт ауылына килеп инеү менән был яҡты тәьҫораттарҙың эҫәре лә ҡалмай.Башҡорт халҡының аянаслы тарихын иҫендә тотоп, хәҙерге ваҡытта ауылдарҙы гүрестан, йәшәп ятҡан кешеләрҙе “йәнле мәйеттәр” атай.Халыҡтың ҡайғы-хәсрәтен йылғаларҙың ағыуы менән сағыштыра. Ошо гөлостан кеүек тәбиғәт ҡосағындағы тормоштан аһ-зар, хәсрәт аңҡып тора:

Гүрстандай ғәмле ауылдарҙа
Ҡыбырҙаша йәнле мәйеттәр.
Йәнле мәйеттәрҙең ғәмен көйләп,
Илап аға Һаҡмар, Яйыҡтар. [3, 111]

Башта балҡып торған тәбиғәт, ентекләберәк ҡараһаң, бер ҙә улай шат йөҙлө түгел икән: йылғалары ла уның, ил ғәмен көйләп, илап аға. Туған халҡының ошондай тетрәткес тормош эсендә һыҙланыуы, шағир күңеленә йыйылып, һағыш булып һығылып тама:

Янып-көйөп, бәғерем, өҙгөләнеп,
Ләғнәт уҡыйым, кемгә — белмәйем.
Килер микән аҡ көн беҙгә лә?” тип
Уралҡайға ҡарап илайым.

Шағир был фажиғәле яҙмышты ситтән килгән бер үткенсе кеүек күҙәтмәй. Ул үҙен ошо йәнле мәйеттәрҙең, Һаҡмар, Яйыҡтарҙың бер туғаны итеп иҫәпләй.Ләғнәт уҡый үҙе лә белмәй кемгә тере мәйеттәй халҡымамы,баҫып инеүселәргәме? “Килер микән аҡ көн беҙгә лә?” тип өҙгөләнеп илай. Әле генә Урал тауҙарына ҡарап йырлаған егет хәҙер шул тауҙарға ҡарап илай.[3, 22]

Бабичтың йөрәгенән моңдар бөркөлгәндә лә, бәғере өҙгөләнгәндә лә, хис-тойғоларын Урал менән уртаҡлашҡандай була.Мөһабәт тауға ҡарап тыныслыҡ,сабырлыҡ,ғәйрәт көс шағирға күскәндәй.Ошо башҡорт еренең ҡайғы-хәсрәте менән дә, өмөтө менән дә һуғарылған Уралдан үҙ күңеленә,йәшәйешенә,көс-ышыаныс алғанын тоя шағир:

Күрәм: үҙ олпатын боҙмай һаҡлап,
Урал ята әкрен, тын ғына;
Ала шунда йәнде тынлыҡ ҡаплап,
Килә башлай тәмле уй ғына.

Шағир олпат һәм тыныс Уралға ҡарап йәненең тыныслығын таба.Күҙ алдына тәмле уйҙар, яҡты киләсәк килә башлай.Быуаттар буйына бәлә-ҡазаларҙан һаҡлаусы ла,сит ил баҫҡынсыларынан ҡурсалаусы ла, бөтәһендә үҙенә һыйындырыусы мәғрүр Уралтау башҡорт халҡының берҙәмлек символына әйләнгән.Шәйехзада ла мөһабәт тауҙың көсөнә ышана һәм яҡты көндәрҙең тиҙҙән етеүен аңлай.Ошондай һиҙгерлеге арҡаһында һүҙен шағир:

Ишеткәндәй булам әллә ҡайҙан
Ырыҫ-бәхет, өмөт йырҙарын;
Өмөт ҡайнап, ташып күкрәгемдән,
Көтәм тиҙҙән аҡ көн тыуғанын,

тип тамамлай. Иле хатта ауыр замандар кисергандә лә, күкрәгенән ҡайнап, ташып торған өмөтө булғанға ла әҫәрен “Көтәм” тип атаған.

Ш.Бабич был әҫәрен башҡортса яҙа.Был хәл уны әҙәбиәтебеҙҙең формалашыу юлында үҙенсә бер тарихи факт дәрәжәһенә күтәрә. Башҡорт телен танымаҫҡа тырышыусыларҙың тауышы әленән-әле ишетелеп торған саҡта уҡ Бабичтың туған телдә шиғыр яҙырға һәм уны матбуғатҡа тәкдим итергә ҡыйыулығы етә.

Башҡортса яҙылған был шиғырҙың ниндәй резонанс тыуҙырыуы ла ҡыҙыҡлы. 1916 йылдың йәйендә “Тормош” газетаһы редакцияһы Рамаҙан ғәйете айҡанлы Мәжит Ғафури, Сәғит Рәмиев, Нәжип Думави, Сәғит Сүнчәләй, Зариф Бәшири һәм Шәихзада Бабичтың берәр шиғырын баҫтырып сығарырға була һәм гәзиттең 18 июль һанында Ғафуриҙың, Сүнчәләйҙең, Бәшириҙең шиғырҙары баҫылып та сыға. Был номерҙы әҙерләгәндә Бабич үҙенең “Көтәм” тигән шиғырын алып килә һәм ҡалған биш шағир ҙа был ваҡытта редактор янында була. [2, 17]

“Бабичтың шиғырын уҡыр алдынан әйткән ошо һүҙҙәре, — тип хәтерләй Зариф Бәшири,— бөгөнгөләй хәтеремдә ҡалған:

— Алдан уҡ әйтеп ҡуяйым: шиғырымдың ике сәйер яғы бар. Беренсенән, ул шаҡтай ҡыйыу мәсләкле, икенсенән, шиғыр башҡорт телендә яҙылған. Сөнки башҡорттоң бөгөнгө гүрстандай ауыр тормошо хаҡында милләте башҡорт булған шағир үҙ шиғырын башҡортса яҙмай булдыра алманы, һәм мин уның гәзиттә башҡортса баҫылыуын теләр инем”.

...Бабичтың был “Көтәм” тигән шиғыры миңә лә, башҡаларға ла оҡшаны. Шулай ҙа уны “Тормыш” газетаһының редакторы Закир Ҡадири хупламаны:

— Мин был шиғырҙы, — тине ул, — Бабич үҙе әйткән сәйер яҡтарын алып ташлағанда ғына баҫып сығара алам, ә был көйө — юҡ.

Быңдай хөкөмдө ишеткәс, Бабич шиғырҙы ҡуйын кеҫәһенә тыҡты ла урынынан торҙо һәм Закир Ҡадиригә:

— Беҙҙең халыҡҡа иреклe көндәр килмәйенсә, был шиғыр донъя күрә алмаҫ, ахыры. Ә мин ул көндө көтәм! — тине лә редактор бүлмәһен ташлап сығып китте”.[4]

Шулай итеп, Бабич шиғырҙарында тәбиғәт темаһы һәм азатлыҡ өсөн көрәш бәйләнештә үтә. Башҡортостан тәбиғәте үҙенең тәрән тыныслығы, сабырлағы менән халыҡты сыныҡтыра.

Тереләр үлгәндәрҙең күҙен яба, үлгәндәр тереләрҙең күҙен асып китә. Бабич үҙенең янып йәшәүе һәм ижад итеүе менән генә түгел, азатлыҡ яулау юлында һәләк булыуы менән дә күптәрҙең күҙен асып китте.

Ысын шағир яҙмышын халыҡ яҙмышынан айырып булмай. Иң аяуһыҙ йылдарҙа, үткер политик бәрелештәр һәм ҡанлы яуҙар милләттең тарихи киләсәген хәл иткәндә, Шайехзада Бабич шиғырҙары халыҡты берҙәмлеккә, татыулыҡҡа һәм рухи тотороҡлоҡҡа өндәгән, тыуған ерҙең азатлығы өсөн изге көрәшкә дәртләндергән. Шағирҙың ижады башҡорт шиғриәтенә тос өлөш индергән,байыҡтырған юғалмаҫлыҡ хәтер ҡалдырған.Шәйехзада Бабич – башҡорт иленең ысын мәғәнәһендә халыҡ шағиры.

ӘҘӘБИӘТ:

1.Мамин-Сибиряк Д.Н. Байгуш. Повесть и рассказы. – Өфө: 1978. – 320 бит.
2.Бикбаев Р. Шәйехзада Бабич. Тормошо һәм ижады. – Өфө, 1981. - 320 бит.
3.Ҡунафин Ғ. Бабичтың яҙғы йыры. Весенняя песень Бабича. – Өфө: Ғилем, 2013. – 320 бит.
4.Бәшири З. Эйе, ул хаҡлы ине//Совет Башҡортостаны, 1957, 12 декабрь.

© Байғужин И.Ғ., 2019

Бахтиярова А.Н.,
к. филол. н., доцент, БашГУ, г. Уфа

ОБРАЗОВАНИЕ ИМЕН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В АРАБСКОМ И БАШКИРСКОМ ЯЗЫКАХ

Словообразвание – это процесс образования новых слов и характерно для всех языков. Новые слова появляются путем присоединения к корням слов различных словообразовательных аффиксов, новых корней. Они образуются в ходе различных исторических событий, явлений природы, развития техники и оборудования, появления новых наук и интересов у людей.

Проблемам словообразования сегодня в арабском и башкирском языкознаниях уделяют большое внимание. Образование новых слов в арабском языке происходит по определенным словообразовательным моделям, исторически сложившимся в данном языке. Отнесение каждого словообразовательного способа к той или иной модели может быть произведено только в ходе специального словообразовательного анализа. И то и другое достигается путем установления отношений словообразовательной производности между определенными единицами, определения направления и характера этих отношений.

В башкирском языке словообразование несет в себе переход слова от одной части речи в другую часть речи. Словообразовательная цепь характеризуется сложными смысловыми отношениями слов, представляющих все ее звенья. Они образуются посредством словообразовательных аффиксов и их словообразовательные звенья очень разнообразны по своему строению.

В данной статье мы будем рассматривать образование имен прилагательных в данных языках.

В арабском языке нет никакого грамматического отличия между существительным и прилагательным. Каждое прилагательное может быть использовано в качестве существительного. К именам прилагательным относятся слова, обозначающие либо качество (مَدْرَسَةٌجَدِيدَةٌ – «новая школа»), либо отношение (كِتَابٌرُوسِيٌّ– ‘русская книга’). В зависимости от того, обозначают ли оно качество или отношение, прилагательные делятся на качественные и относительные. Особенностью употребления арабских прилагательных является то, что прилагательные всегда ставятся после имени, которое

они определяют; неодушевленные существительные во множественном числе согласуются только с прилагательными в женском роде единственного числа. Качественные имена прилагательные обозначают качество, присущее предмету или явлению. Это, например, имена, обозначающие пространственное или временное качество (كَبِيرٌ – ‘большой’,طَوِيلٌ – ‘длинный’), внутреннее качество человека или животного (قَوِيٌّ – ‘сильный’), цвет или внешнее качество (أَحْمَرُ – ‘красный’, أَهْيَفُ – ‘стройный’).

Наибольшее распространение получили качественные имена прилагательные, образованные по формулам:

فَعِيلٌ

سَعِيدٌ – ‘счастливый’

قَرِيبٌ – ‘близкий’

شَرِيفٌ – ‘благородный’

فَعِلٌ

فَرِحٌ – ‘радостный’

يَقِظٌ – ‘бдительный’

فَعَلٌ

حَسَنٌ – ‘хороший’

فَعُولٌ

كَسُولٌ – ‘ленивый’

جَسُورٌ – ‘храбрый’

Качественные прилагательные в арабском языке, как и существительные, имеют форму разбитого множественного числа. Точных правил для ее выбора не существует, поэтому формулу разбитого множественного числа для качественных прилагательных следует запоминать.

В башкирском языке имена прилагательные образуются путем присоединения к существительным, глаголам и другим частям речи следующих аффиксов:

1. -лы/-ле, -ло/-лө: квалификация – квалификация-лы(квалифицированный), белем (знание) – белем-ле(знающий), ос (конец) – ос-ло (острый), көс (сила) – көс-лө (сильный);

2. -һыҙ/-һеҙ, -һоҙ/- һөҙ:сыҙам (терпение) – сыҙам-һыҙ (нетерпеливый), күңел (душа) – күңел-һеҙ (грустный);

3. -ғы/-ге, -ғо/-гө, -ҡы/- ке, -ҡо/- кө:ҡыш(зима) – ҡыш-ҡы(зимний), көҙ (осень)– көҙ-гө(осенний), башымда(на моей голове) – башымда-ғы(на моей голове), өҫтөндә (наверху)– өҫтөндә-ге(во что он, она одет(а);

4. -сан/-сән: ойоҡ(носок) – ойоҡ-сан (в носках), күлдәк (платье) – күлдәк-сән (в платье), һүҙ (слово) – һүҙ-сән(болтливый). Еще они добавляются к глаголам: оял (стыдись) – оял-сан (стеснительный), һөйләшеү (говорить, разговор) – һөйләшеү-сән (болтливый);

5. -сыл/- сел: ҡунаҡ (гость) – ҡунаҡ-сыл (гостеприимный), көн (день) – көн-сөл (завистливый);

6. -лыҡ/-лек, -лоҡ/-лөк:аҙна(неделя) – аҙна-лыҡ(на неделю), эсер(выпьет) – эсер-лек(выпить), күлдәк(платье) – күлдәк-лек(на платье);

7. -ғыс/-гес, -ғос/- гөс, -ҡыс/-кес, -ҡос/-көс, - аҫ, -еҫ, ыс/-ес, -ғыр/-гер, -аҡ/-әк, -ыҡ/-ек, -оҡ/-өк, -ҡ/ -к, -дыҡ/-дек, -доҡ/-дөк, -ғаҡ/-гәк, -ымтал/-емтәл, -омтал/-өмтәл, -мтал/-мтәл, -ҡалаҡ/-кәләк, -ғалаҡ/-гәләк: ҡыҙған (горячий) – ҡыҙған-ыс (жалостливый), онта (измельчи) – онта-ғыс (измельчитель), һиҙ (чувствуй) – һиҙ-гер (чувствительный), үт (пройди) – үт-кер (острый), һын (ломайся) – һын-ыҡ (сломанный), ила (плачь) – ила-ҡ

(плакса), сере (гнилой) – сере-к (гнилой), ҡурҡ (бойся) – ҡурҡ-аҡ (трусливый), көл (смейся) – көл-әс (улыбчивый), тай (скользи) – тай-ғаҡ (скользкий), һөҙ (бодай) – һөҙ-гәк (бодливый), өшө (мерзни) – өшө-мтәл (мерзлявый), ҡас (беги) – ҡас-ҡалаҡ (беглый) и др.;

8. -са/-сә:башҡорт (башкир) – башҡорт-са (по-башкирски), дәүер (эпоха) – дәүер-сә (эпохальный);

9. Аффиксы –дай/-дәй, -тай/-тәй, -ҙай/-ҙәй, -лай/-ләй присоединяются к существительным в башкирском языке и также образуют прилагательные: айыу (медведь) – айыу-ҙай (по-медвежьи), бүрәнә (бревно) – бүрәнә-ләй (как бревно) и др.

К заимствованным словам из арабского языка в башкирском языке добавляется аффикс -и, образуя прилагательные: ғилем (наука) – ғилм-и (научный), тарих (история) – тарих-и (историчексий), синыф (класс) – синф-и (классовый).

К словам, заимствованным из русского языка и других иностранных языков в башкирском языке добавляются аффиксы: -ик (техник - технический), -аль, -ль (театраль – театральный, музыкаль - музыкальный), -ив (объектив – объективный, актив - активный), -он (революцион – революционный, реакцион - реакционный).

Относительные имена прилагательные (отыменные) указывают на связь предмета с другим предметом, от которого образовано данное прилагательное, и называют признак постоянно присущий предмету. Стоит запомнить, что относительные имена прилагательные не образуют степеней сравнения.

Относительные прилагательные в арабском языке образуются от существительных при помощи окончания –ِيٌّ, которое прибавляется следующим образом:

К основе имени, если оно не имеет никаких дополнительных окончаний (та-марбуты или танвина):

مِصْرُ ‘Египет’ – مِصْرِيٌّ ‘египетский’

ذَهَبٌ ‘золото’ – ذَهَبِيٌّ ‘золотой’

Если существительное оканчивается на ةٌ, то окончание ةٌ опускается, а затем к основе имени прибавляется окончание ِيٌّ:

مَدْرَسةٌ ‘школа’ – مَدْرَسِيٌّ ‘школьный, учебный’

سِيَاسَةٌ ‘политика’ – سِيَاسِيٌّ ‘политический’

В башкирском языке так же как и в арабском можно наблюдать образование относительных прилагательных в некоторых случаях: мәктәп (школа) – мәктәп-сә (школьный, по-школьному), сәйәсәт (политика) – сәйәс-и(политический).

В арабском языке если существительное оканчивается на ا или ى , то относительные прилагательные образуются или путем замены этого окончания на و с последующим прибавлением окончания ِيٌّ

فَرَنْسَا ‘Франция’ – فَرَنْسَوِيٌّ ‘французский’

مَعْنًى ‘смысл’ – مَعْنَوِيٌّ ‘смысловой’

Или путем замены окончания ا на ِيٌّ. Примеры:

رُوسِيَا ‘Россия’ – رُوسِيٌّ ‘российский; русский’

أَمْرِيكَا ‘Америка’ – أَمْرِيكِيٌّ ‘американский’

Если имя состоит из двух коренных(имена типа أَبٌ), то третья коренная восстанавливается в виде буквы و и уже к ней прибавляется окончание ِيٌّ:

أَبٌ ‘отец’ – أَبَوِيٌّ ‘отцовский’

أَخٌ ‘брат’ – أَخَوِيٌّ ‘братский’

Если имя существительное состоит из двух коренных и имеет окончание ةٌ, то это окончание опускается, третья коренная восстанавливается в виде و и к ней прибавляется окончание ِيٌّ:

سَنَةٌ ‘год’ – سَنَوِيٌّ ‘годовой, годичный’

لُغَةٌ ‘язык’ – لُغَوِيٌّ ‘языковой’

Женский род у относительных имен прилагательных образуется также прибавлением окончанияةٌ. Множественное число для одушевленных лиц образуется при помощи окончания целого множественного числа для существительных, т.е.ونَ (ينَ), которое присоединяется к окончаниюيّ. Например:

سُورِيَا ‘Сирия’ – سُورِيٌّ ‘сирийский’ – سُورِيَّةٌ ‘сирийская’ – سُورِيُّونَ ‘сирийцы, сирийские’.

Имена прилагательные, обозначающие цвет или внешнее качество, образуются по формуле:

أَفْعَلُ – для мужского рода;

فَعَلاءُ – для женского рода;

وَانِفَعْلا (فَعْلاوَيْنِ) – формула двойственного числа для женского рода;

أَفْعَلانِ (أَفْعَلَيْنِ) – формула двойственного числа для мужского рода;

فُعْلٌ – формула множественного числа для обоих родов, например:

أَحْمَرُ ‘красный’ – حَمْرَاءُ ‘красная’ – حَمْرَاوَانِ ‘красные (дв.ч., жен.р.)’ – حُمْرٌ ‘красные (мн. ч., общ. р.).

Таким образом, и в арабском, и в башкирском языках имена прилагательные образуются при помощи различных аффиксов. При этом слова, образованные при аффиксации, не переходят в другую часть речи.

ЛИТЕРАТУРА:
1. Белкин В.М. О характере лексической синонимии в арабском литературном языке. Арабская филология. - М., 1968.
2. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. – М., 1998.
3. Ишбулатов Н.Х., Зәйнуллин М.В. Хәҙерге башҡорт теле. Фонетика. Морфология. – Өфө: БДУ. – 1986. – 353 бит.

© Бахтиярова А.Н., 2019

Бикбулатов Г.Ф.,
аспирант, БашГУ, г.Уфа

МУСТАЙ КАРИМ. ВОСПОМИНАНИЯ ИЗ ДЕТСТВА.

Часто вспоминаю слова учительницы, которая всегда говорила, что выдающиеся личности передают «эстафету» друг-другу. В 1895 году умер поэт-просветитель Мифтахетдин Акмулла, передавая ту самую «эстафету» Шайхзаде Бабичу, а в 1919 году принял ее у Бабича Мустай Карим.

Творчество Мустая Карима стало олицетворением башкирской литературы и всей нашей республики. Из-под пера Мустая Карима вышли выдающиеся произведения, вошедшие в золотой фонд башкирской литературы. Он опубликовал более 100 поэтических и прозаических сборников, свыше 10 драматических произведений. Сборники стихов и поэм «Черные воды», «Возвращение», «Европа-Азия», «Времена», пьесы «Страна Айгуль», «Похищение девушки», «В ночь лунного затмения», «Салават. Семь сновидений сквозь явь», «Не бросай огонь, Прометей!», повести «Радость нашего дома», «Таганок», «Помилование», «Долгое-долгое детство», «Деревенские адвокаты».

Произведения Мустая Карима переведены на десятки языков России и мира. По пьесе «В ночь лунного затмения» в 1987 году Свердловской киностудией был снят одноименный фильм. Повесть «Долгое-долгое детство» была экранизирована в 2004 году киностудией «Башкортостан» режиссёром-постановщиком Булатом Юсуповым.

22 сентября 2019 года в Уфе состоялся премьерный показ фильма «Сестрёнка» по его повести «Радость нашего дома». Премьера в год векового юбилея корифея башкирской литературы — народного поэта Башкортостана, выдающегося писателя, драматурга и общественного деятеля Мустая Карима стала крупным культурным событием.

Мы часто сталкиваемся утверждением, что Мустай Карим – наш Пушкин. В своем выступлении на торжестве посвященной 80-летию со дня рождения поэта Экс-премьер-министр Правительства Республики Башкортостан Рафаэль Байдавлетов сказал следующие слова: «Есть личности, которые навсегда оставляют добрый след в истории, творческое наследие которых неподвластно времени. Несколько месяцев назад вся многоязычная Россия широко и торжественно отметила двухсотлетний юбилей гениального А.С. Пушкина. На расстоянии двухсотлетия совпал с юбилеем нашего великого современника – Мустая Карима». [1,6]

Плодотворную литературную работу Мустай Карим сочетал с многосторонней общественной деятельностью. Думается, перед многими мастерами слова и пера не раз стояла дилемма: отдать предпочтение творчеству или государственной службе?

Всевозможные должности на государственной и общественной службе, конечно же мешают творческой натуре. Кто не слышал тех, кто, став депутатом, делегатом, достигнув вершин власти, жалуются: «Дел выше крыши, нет времени для творчества». Возможно и так. Но вспомним Гете, который был не только великим поэтом, драматургом, прозаиком, ботаником, ученым, открывшим межчелюстную кость у человека, геологом, живописцем, но и министром культуры герцога Веймарского, руководителем военной коллегии и руководителем дорожного строительства, директором придворного театра, министром Великого Веймарского герцогства…

Исключительное явление в истории культуры Средней Азии Алишер Навои являлся главным визерем султана Хусейна Байкары – потомка Тимура, известного в Европе под именем Тамерлана.

Из истории Башкирии можно отметить факт вхождения в дни рождения башкирской АССР в ее правительство 23-летнего известного башкирского поэта Шаехзады Бабича. И в этом ряду мастеров слова, плодотворно сочетающих творчество с государственной и общественной деятельностью, свое достойное место занимает Мустай Карим. Он всегда сумел согласовывать литературную стезю с выполнением государственных и общественных дел. Присутствие в центре политической жизни дало ему задор, возможность наблюдать дыхание эпохи с высоты вершин расширили горизонты его творчества. Отсюда же и философская глубина произведений М. Карима и общественная значимость и ценность, созвучность мировому духу.

У поэта неоднократно спрашивали: «Не мешает ли общественная работа литературному творчеству?», «Не мешает ли Вашей основной работе общественная деятельность?». И он отвечал: «Наверное, даже помогает. Потому что я не просто в курсе

каких-то событий, внутреннего движения в стране, я не сбоку подхожу к каким-то проблемам страны, а принимаю участие в их решении, и это помогает. А что касается количества, то писать мне удается, может быть, меньше, чем другим. Хотя порой, я думаю, они тоже не торопятся, могут сегодня не писать, а писать завтра… У меня нет такой возможности, утешения, что напишу завтра. Я должен писать сегодня, потому что завтра у меня будут другие дела.

И общественная деятельность налагает большие обязательства: бываешь среди людей и несешь ответственность перед людьми. Такая работа подтягивает тебя самого и вызывает в тебе гражданскую активность». [2, 226]

К сожалению, я не могу гордиться тем, что был знаком с Мустай агай, мне не посчастливилось увидеть поэта лично. Но я рад, что меня окружают люди, которые были близко знакомы с ним.

В преддверии празднования 100 – летия со дня рождения Мустая Карима в Уфимском многопрофильном профессиональном колледже, где в данный момент работаю, состоялась встреча с родственниками Народного поэта Башкортостана, организованная руководителями Клуба любителей английского языка «Корни и крылья» УМПК Батыршиной Г.Л., Ефремовой Г.Г.

На встречу пришла родная племянница Мустафы Сафиевича Зиязетдинова Альфира Ильясовна – преподаватель биологии, долгие годы проработавшая в нашем колледже, её дочь Хамитова Гульшат – выпускница отделения иностранных языков нашего колледжа, встречу украсила внучка нашего ветерана – Дарина, золовка поэта Каримова Лилия Халитовна и ее дочь Карина Каримова – также выпускница отделения иностранных языков УМПК, обладательница международного кембриджского сертификата CAE.

Близкие народного поэта, писателя и драматурга поделились своими воспоминаниями о своем великом родственнике, показали фотографии, книги с его автографами. Очень приятно было услышать теплые слова в адрес нашего колледжа от родственников аксакала башкирской литературы.

Мустай Карим – народный поэт Башкортостана, прозаик, драматург, один из тех литераторов, кто составляет золотой фонд многонациональной российской словесности.

Его произведения переведены на 35 языков, пьесы ставились практически во всех театрах ближнего зарубежья.

Он – связующее звено между башкирской и русской, восточной и европейской литературой, искусством, культурой.

Он – плод, выразитель и олицетворение огромных качественных перемен, произошедших за неполный век в бытийной и духовной жизни башкирского народа.

Он – олицетворение неразрывной связи между всеми многочисленными и разнообразными племенами, населяющими большую Россию.

Он – личность возрожденческого универсального дарования, с одной стороны, а с другой – общественный деятель и гражданин с заглавной буквы, прошедший. [3, 8]

В завершении хочу отметить, что особое место занимает в моей жизни детские воспоминания связаные с башкирской литературой, героями различных произведений. При их воспоминании мир наполняется смыслом, радость переполняет сердце. Именно

поэзия играла ключевую роль в формировании любви к родине, чувства патриотизма и ответственность за свою Родину. Свое детство я иногда воспринимал продолжением произведения «Таганок», в нем я вижу себя и своих сверстников. Мустай настолько гениально и правдиво описывает жизнь простых деревенских ребят, что написанная в пол века назад произведение, было актуально и в наше время. И сегодня перечитывая его я вновь ухожу в детство.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Мустай Карим. Жизнь и творчество. Уфа: Китап, 2000 – 239 с.
2. Валеев И.И. Мустай Карим: воин, поэт, гражданин, – М.: Герои Отечества, 2004. – 581 с.
3. Фонд имени Мустая Карима. Мустай: Интервью, которого никогда не было. 2-е издание. – Уфа: Инеш, 2018. – 200 с.

© Бикбулатов Г.Ф., 2019

Бикбова З. И.,
магистрант, БДУ, Өфө ҡ.
Солтанбаева Х.В.,
филол. ф .д., профессор, БДУ, Өфө ҡ.

БАШҠОРТ ТЕЛЕНДӘ ҺОРАУҘЫ БЕЛДЕРЕҮСЕ САРАЛАР

Бөтә телдәрҙә лә һорау мәғәнәһен биреүсе, белдереүсе саралар һәм ысулдар бер үк: интонация, лексик-грамматик саралар (һорау алмаштары), грамматик саралар (һорау киҫәксәләре һ.б.), структур үҙенсәлектәр (һөйләмдә һүҙ тәртибе). Әммә шул уҡ ваҡытта һәр тел өсөн генә хас булған үҙенсәлектәр ҙә бар. Һәр һорау һөйләм тибы өсөн махсус саралар һәм ысулдар ҙа булырға мөмкин. Башҡорт телендә һорау мәғәнәһен биреүсе төп сараларға тип һорау интонацияһы, һорау алмаштары һәм һорау киҫәксәләрен ҡарай.

Һорау интонацияһы йәки уның төҫмөрҙәре бөтә төр һорау һөйләмдәр өсөн дә хас һәм мотлаҡ:– Бер ҡалас ашауҙан мал яуамы? (М. Кәрим).– Әй, атаһы? (М. Кәрим).

Һорау мәғәнәһен биреүсе башҡа саралар булмағанда, һорау интонацияһы ярҙамында бөтә төр һөйләмдәрҙә логик баҫым төшкән һүҙҙә тон ҡырҡа юғары күтәрелә: Сафия: Аҫылбикә?.. (Б. Бикбай).Фәсхи: Серҙе асҡан? Кем? (С. Мифтахов).

Башҡорт телендә махсус һорау һүҙҙәре ролендә һорау алмаштары килә. Һорау алмаштары һорауҙы ойоштороусы сара булараҡ та сығыш яһай. Һорау алмаштары һорау мәғәнәһен белдереүсе лексик грамматик сара булалар һәм һорау һөйләмендә билдәле функция ла үтәйҙәр: Һанарлыҡ ниндәй юғалтыуҙар бар? (К. Мәргән). Ниндәй һорау алмашы һоралған предметтың билдәһеҙ билдәһен аңлата. – Кем һин? Кем – башҡорт телендә затты асыҡлаған һорауҙарҙа ҡулланыла һәм, төп килештә торғанда, һорау һөйләмдең эйәһе вазифаһын башҡара, башҡа килештәрҙә (йәки төп килештә бәйләүес менән килгәндә)– тултырыусы, эйәлек килештә – аныҡлаусы һ.б. һөйләм киҫәктәре була ала: Фәғилә: Ҡасан? Кемде? (С. Мифтахов). Бөтә төрки телдәрендә лә һорау киҫәксәләре файҙаланыла. Улар һораусыны ҡыҙыҡһындырған һөйләм киҫәгенәҡушылып, уға логик баҫым төшөрә, һәм йышыраҡ һөйләмде тамамлап ҡуя, тип белдерелә алтай телендә. Башҡорт телендә *-мы/-ме, -мо/-мө* һорау киҫәксәләре бар, йышыраҡ улар хәбәргә

ҡушыла һәм һөйләмдә постпозицияла тора: – Ҡасандыр студенттар менән осрашыу ваҡытында бер йәш кеше минә ошондай һорау менән мөрәжәғәт иткәйне: “Шиғыр яҙып байып буламы?” (А. Юлдашбаев). – Ә әҙипкә наҙан булһа ла яраймы? (Р. Бикбаев).

Был мәҡәләлә беҙ лексик-грамматик саралар, йәғни һорау алмаштарының һорау һөйләмдәрҙе ойоштороуҙағы ролен ҡарап үтәбеҙ.

Хәҙерге башҡорт телендә түбәндәге һорау алмаштары бар: *кем, нимә, ни, ҡайһы, нисә, ниндәй, ҡайҙа, күпме* һ.б. Улар телселәр тарафынан өйрәнелгән[1]. Һорау алмаштары һорау һөйләмдәрҙә билдәһеҙ, һоралған нәмәне алмаштырып килә, йәғни билдәле мәғәнәне идентификациялайҙар. Конкрет һорау һөйләмдәр һорау алмаштары ярҙамында ойоша, исемдәш һүҙ төркөмдәре урынына бер төрлө алмаштар, сифаттар урынында – икенселәре, ҡылымдар урынында – өсөнсө төр һорау алмаштары килә.

Төркиәттә (татар, үзбәк, ҡаҙаҡ һ.б. телдәрҙә) затҡа ҡарата *кем* алмашы ҡулланыла: Кем бар һуң һары алтынға һатылмай, үҙ-үҙен алтын менән шат ҡылмаған? (М. Ғафури).

Затһыҙ йәндәргә һәм йәнһеҙ предметтарға ҡарата *ни, нимә* файҙаланыла: – Ирмәк . Ибрай нимә тине һуң? (М. Кәрим). Тел төбөндә ниҙәр бар? (В. Бәҙретдинов). *Кем, нимә, ни* һан һәм килеш категориялары үҙгәрә һәм *өсөн, хәтлем, саҡлы, менән, тиклем* һ.б. бәйләүестәр менән килә ала:– Һиңә кемде ҡоҙаларға икән һуң? Ҡартайып эшлектән сыҡһаң, кемгә кәрәгең ҡала? (Т. Ғиниәтуллин). – Һин нимә уйлайһың, Емеш? (З. Биишева).

Ни, нимә һорау алмаштары бәйләүестәр менән бергә килеп, эш-хәрәкәттең, хәлдең сәбәбен, маҡсатын, шартын, рәүешен асыҡлайҙар: – Беҙҙекеләр ни саҡлы? (М. Кәрим). Төптән уйлаһаң беҙ ни өсөн балыҡ тотабыҙ? (М. Кәрим).

Нимә+ эшлә, *ни*+ эшлә, нишләгән конструкциялары эш-хәрәкәт, процесты асыҡлау маҡсатында ҡулланыла: – Ни эшләйбеҙ һуң, йәнем? (З. Биишева). Ә һин аҙаҡ әллә нишләнең? (З. Биишева). – Ни эшләргә? (Я. Хамматов). – Ҡарғышы төшһә, ни эшләрбеҙ? (З. Биишева).

Төрлө сифаттарҙы йәки атрибутив билдәләрҙе ниндәй йәки уның ни ҡыҫҡа формаһы асыҡлап килә: Бөгөн ниндәй ҡиммәттәр беҙгә йүнәлеш биреүсе этәргес көс булырға тейеш? (М. Бураҡаева). Бөгөн ни көн? (М.Кәрим). Ниндәй ҡыҙ был? (З. Биишева).

Ҡайһы һорау алмашы универсаль һәм исем, сифат, рәүеш урынында ҡулланыу мөмкинлегенә эйә: – Уландарым, һеҙҙең ҡайһығыҙ һуң лайыҡ булыр шундай иманға? (З. Биишева). Мин ҡайһыһы булып сығам әле? (М. Кәрим). Ҡайһыһы ярты, ҡайһыһы бөтөн икәнен белеп бөтөрлөкмө бында? (М. Кәрим).

Нисә, күпме һорау алмаштары һан, иҫәп, күләм нисбәттәре һоралған һорауҙарҙа ҡулланыла: – Тағанда нисә терәү була? (М. Кәрим). – Шулай ҙа, Исабәк, күпмегәрәк һуҙылыр тиһең? (М. Кәрим). – Пилоткаға ҡуйыр өсөн һеҙгә нисәшәр йондоҙ бирәләр? (М. Кәрим).

Төрлө хәл-торошто, рәүеште *нисек* һорау алмашы ярҙамында билдәләйҙәр: – Иң-иң-иң ҙур бөжәкте нисек атайҙар? (М. Кәрим).– Сер булмаһа, әйтегеҙ әле: һеҙ нисек баланы шулай әҙерләй алдығыҙ, ҡайҙа белем алдығыҙ? (“Ватандаш”). – Нисек итеп ҡулға төшөрҙөгөҙ һуң был нәмәләрҙе? (М. Кәрим). Ошо уҡ функцияны һорау һөйләмдәрҙә контекстҡа ярашлы ҡалай, ҡайһылай алмаштары башҡара ала: Ҡалай булып сыҡты һуң әле был? (З. Биишева). – Ҡайһылай һөйләшәләр һуң унда? (Н. Ғәйетбаев).

Ҡайҙа алмашы урын мөнәсәбәте билдәләгән һорау һөйләмдәрҙә ҡулланыла: – Ҡайҙа иттең балыҡты? (М. Кәрим). – Ҡайҙан килеп сыҡты һуң был һундар? (Б. Рафиҡов). – Ә үҙегеҙ бында ҡайҙан килдегеҙ? (И. Насыри). Ҡайһы, ҡай алмаштары ла ошо уҡ функция ла килә ала: Ҡараһаҡ ғибрәт менән тирә-яҡҡа, Ҡай ерҙә көслө менән көсһөҙ тигеҙ? (М. Ғафури). – Һуңғы диңгеҙ тигәндәре ҡай тарафта? (Б. Рафиҡов).

Ваҡытты *ҡасан* һорау алмашы асыҡлап килә: – Ҡасан осона сыҡмаҡсыһың инде? (М. Кәрим). Ышанам бер саҡ төн үтер. Тик ҡасан? (З. Биишева). Ҡасан килдең? (К. Мәргән).

Сәбәп-маҡсатты аныҡлауҙы *ниңә* һорау алмашы белдерә: – Ниңә шулай һис тә ҡыҙғанмайһың мине? (М. Кәрим). Алла исеме менән ниңә ярышырға? (К. Мәргән). Ниңә кеше туй ҡора, байрам итә? (З. Биишева). Ниңә шулай тип ауыҙ йыраһығыҙ? (М. Кәрим).

Бер һорау һөйләмдә ике һәм унан да күберәк һорау алмаштары ҡулланылырға мөмкин: Телеграмма тип һөйләндеме Йәмил, ҡайҙан килгән, кемдән? (М. Кәрим). Нисек... нимә тиһең, Мозафар ағай? (Н. Мусин). Нисек итеп ҡулға төшөрҙөгөҙ һуң был нәмәләрҙе? (М. Кәрим). ...Ысынлап та ҡайҙа ғына булмай ул Бағдад ҡарағы, ниҙәр генә күрмәй?! (З. Биишева).

Бер үк һорау алмашының ҡабатланыуы һорауға тойғолоҡ өҫтәй: Баян: Ҡараҡ үҙе ҡайҙа? Ҡайҙа Ҡотлоәхмәт? Дәүләтбай, Шөкөр ҡайҙа? Ҡасҡандар, ҡуян йөрәктәр! (М. Кәрим). – Кем, кем, кем? (Д. Бүләков). Сит кеше: Кем ул? Ул кем? (М. Кәрим).

Шулай итеп. һорау алмаштары һорау мәғәнәһен белдереүсе төп сараларҙың береһе булып тора һәм улар билдәһеҙ, һоралған информацияны асыҡлай.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Бураҡаева М. Йәнтөйәк повестар. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1989 – 296 бит.
2. Ғайсарова-Ғиззәтуллина Г.М. Тормош шау сәскәлә: Роман, повесть һәм хикәйәләр. – Өфө, Китап, 2007. – 432 бит.
3. Ғәйетбай Н. Әстәғәфирулла! Пьесалар. – Өфө: Башҡортостан “Китап” нәшриәте, 1996.– 352 бит.
4. Кәрим М.С. Әҫәрҙәр. 5 том: повестар. Өфө: Китап, 2014. – 664 бит.
5. Магазов А. “Тәүбә”; роман. – Өфө: Башҡортостан “Китап”нәшриәте, 1994. – 256 бит.
6. Мусин Н. Мәңгелек урман. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1976 йыл. – 329 бит.
7. Кирәй Мәргән. Алсаҡ йорт. Хикәйәләр, повестар һәм пьесалар. Өфө, Башҡортостан китап нәшриәте, 1982. – 448 бит.

© Бикбова З. И., Солтанбаева Х.В, 2019

Буранбаева Р.Д.,
магистрант, БДУ, Өфө ҡ.
Ҡунафин Ғ.С.,
филол. ф. докт., проф., БФА-ның мөхбир ағзаһы
БДУ, Өфө ҡ.

МӨНИР ҠУНАФИНДЫҢ «ҠАРТАЙҒАН ҠОЯШ АҪТЫНДА» ӘҪӘРЕНЕҢ ИДЕЯ-ТЕМАТИК ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Мөнир Ҡунафин – бөгөнгө башҡорт әҙәбиәтендә ҡыйыу проблемалар менән сыҡҡан үткер ҡәләмле яҙыусыларының береһе. Уның әҫәрҙәрендә тормоштоң әсе дөрөҫлөгө, бар ысынбарлығы ярылып ята. Тап шундай әҫәрҙәре менән ул үҙенә уҡыусыларҙы ылыҡтыра ла инде. «Ҡартайған ҡояш аҫтында» хикәйәһе лә яҙыусы ижадында ҙур урын алып тора. Күптәр яратып өлгәргән был хикәйәлә хәл-ваҡиғалар кемдәргәлер һабаҡ,

кемдәргәлер кәңәш, кемдәрәлер ғибрәт кеүегерәк яңғырай. Был хикәйәнең идея-тематикаһын билләләү өсөн, идея һәм тематика төшөнсәләренә аңлатма биреп үтеү урынлы булыр.

Ғайса Хөсәйенов билдәләүенсә, идея - автор әйтеп бирергә теләгән мөһим уй-фекерҙәрҙең төп айышы. Автор әйтергә теләгән уй-фекерҙәр системаһы әҫәрҙең идеяһын сағылдыра [4, 26]. Ошо уҡ билдәләмәне Ким Әхмәтйәнов былай тип аңлата: авторҙың үҙе һүрәтләгән тормош күренештәренә мөнәсәбәтен сағылдырған һәм әҫәрҙәге теманың сиселешенән, сюжеттың хәл ителешенән тәбиғи рәүештә килеп сыға торған образлы фекер[3, 75]. Ябай тел менән әйткәндә, әҫәрҙең идеяһы - авторҙың уҡыусыға еткерергә теләгән төп фекере. Төп идеяны аңлау өсөн, авторҙың ни әйтергә теләгәнен белеү генә түгел, уның яҙыр алдынан билдәләнгән төп маҡсатын, бурысын аңлау мөһим. Шулай уҡ әҫәрҙең тематикаһын билдәләмәй тороп, уға ниндәйҙер ҡылыҡһырлама биреү, анализлау мөмкин түгел. Ким Әхмәтйәнов билдәләмәһе буйынса, тематика – повесть һәм романға, хикәйә һәм поэмаға идея-художество бөтөнлөгө биреүсе барыһын бергә тематика тип атайҙар[3, 46].

Хикәйәлә автор уҡыусыға үҙ кисерештәрен,үҙ уйҙарын еткерә. Авторҙың ауыр күңел кисерештәренең сәбәбе – ауылдашы, аҡылға еңелерәк Әкрәмдең вафаты. Ни өсөн уның үлеме шул тиклем тетрәндергес тойғолар тыуҙыра? Хыялый исеме менән йөрөтөлгән был бәндә,ябай уйҙар менән генә йәшәмәй, көн уртаһында йондоҙ күреүе, донъяның өс ҡатламдан тороуы хаҡында белдереүе ғәжәп түгелме ни? Тик эш Әкрәмдә генә түгел, ә кешеләрҙең уны нисек ҡабул итеүендә. Уның яҙмышы, ысынлап та, бик ауыр һәм аянысл. Хыялый Әкрәмдең тормошон бәйән итә-итә, автор уҡыусыға хикәйәнең төп идея-тематик үҙенсәлектәрен асып һала. Хикәйәнең тематикаһын билдәләп, шуны әйтергә була. Автор конкрет ниндәйҙер бер темаға ғына мөрәжәғәт итмәй, әҫәрҙә тормош күренештәре күберәк психологик юҫыҡта сағылдырыла кеүек. Етемлек, һуғыштан һуңғы ауыр тормош, кеше яҙмышы, кеше тормошо, кешеләрҙең бер-береһенә ҡарата мөнәсәбәте, кешелек сифаттары...Былар барыһы ла хикәйәнең тематикаһын билдәләй.

Һуғыштан һуңғы осорҙа етем ҡалған Әкрәм, өйҙән-өйгә йөрөп урамда үҫергә мәжбүр. Тиҙҙән уны кендек инәһе Ғәшүрә әбей үҙенә тәрбиәгә ала. Аҡылға зәғиф баланың яҙмышы боҙолоуҙа үҙен ғәйепләгән ҡарсыҡ, бик яҡшы тәрбиә күрһәтә, сит-яттарҙан ҡурсалап тора. Ун ике йәшендә йәнә ҡараусыһыҙ ҡалған бала, йәнә кеше тупһаһын тапарға мәжбүр. Шул ваҡыттағы кешеләрҙең бүтән кеше яҙмышына битараф булмауын,күңеле киңлеген, берҙәмлек тойғоһон һыҙыҡ өҫтөнә ала автор. «Эй ул саҡта кешеләрҙең миһырбанлы булыуы! Әкрәмде бер кем ҡыуып сығармай, киреһенсә ул килһә, Алланың тағын бер ҡолон ашатып, күңелен күреп күпме сауап алына, тип хужа һөйөнә»[2,10]. Һәм әҫәрҙә тәрән асышлы, кинәйәле, мәғәнәле бер момент бар: иҫәр Әкрәм кеше йортонда ғына түгел, ә бик күптәрҙән айырмалы рәүештә, тормошта ла үҙ урынын яҡшы белә. Был хаҡта оләсәй һүҙҙәренән аңлашыла: «Иҫәр түгел ул, беҙ аңламаҫлыҡ артыҡ аҡыллы. Хоҙай уны артыҡ иманлы итеп әшкәрткән. Үҙ урынының ҡайҙа икәнен белә. Мин әле, ошо йәшемә етеп, фани донъяла урынымды белмәйем, ишек төбөндәме, мендәр өҫтөндәме. Күптәр, бик күптәр белмәй» [2,11].

Артабан хикәйәлә автор ул замандарҙа кешелек сифаттарының юғарыраҡ кимәлдә булыуы, рухи ҡиммәттәрҙең матди байлыҡтан күпкә мөһимерәк булыуы тураһындағы идеяны уҡыусыға еткерә. Ысынлап та, элек кешеләр бер-береһенә ҡарата миһырбанлыраҡ, иғтибарлыраҡ булған, бер-береһенең тормошона битараф һәм яуапһыҙ ҡарамаған тигән фекер тыуа. Ауылда бер туғаны ла булмаған етем Әкрәмде бөтә ауыл халҡы үҫтерешә, ашата, урлашыр тип тә ситкә ҡыумай, ҡыйырһытмай. Һуңынан инде

үҙҙәре бер зыянһыҙ Әкрәмдән файҙа күр, изгелектәре өсөн изгелек ала. Бесән сабышырға, өмәгә саҡырһындармы, һәр кемеһенә ихлас ярҙам итә бала күңелле Әкрәм.

«Булған бит заман. Эй, ул саҡта кешеләрҙең миһырбанлы булыуы! Һуңғы ҡабым ризығын кеше менән бүлешер ине»[2, 11]. Ошо мәлдә мәшһүр Мәжит Ғафуриҙың «Ярлылар, йәки өйҙәш ҡатын» повесы иҫкә төшә. Унда ла бит ябай халыҡтың бер-береһенә ярҙамсыллығы,ихласлығы, кешелек сифаттары, эске ғорурлығы сағыу сағылыш таба[1, 207]. Шулай итеп, хикәйәлә автор ике дәүерҙәге кешелек сифаттарын, тормошта ҙур урын алып торған рухи ҡиммәттәрҙе сағыштыра ла инде.«Ә хәҙер нимә, кеше етеш йәшәй, тамағы туҡ. Донъялары бөтөн, күңеле тишек. Иҫләһәң, һоҡланғыс бит, элек кемдер өй күтәрә икән, бөтә ауыл шунда ағыла. Өмә! Һәр кем килә, ҡулынан килгәнсе ярҙам итә. Ә бөгөн....арҡыры ятҡан кәртәне буй һалған өсөн хаҡ һорайҙар. Ярҙам иткән өсөн улы әсәһенән аҡса ала. Туғанлыҡ, ҡунаҡҡа саҡырыу, өмәләр, бер-берендең хәленә инеү...-юҡҡа сыға бара»[2,12]. Авторҙың был һүҙҙәре менән һәр уҡыусы килешер моғайын. Ысынлап та, юғала барған әхләк, рух төшөнсәләре, ҡыҙғанысҡа ҡаршы, бик күптәр өсөн әһәмиәтһеҙ хәҙер. «Күгебеҙ бейек тә, һурпабыҙ шыйыҡ хәҙер. Шуға ҡояшыбыҙ ҙа ҡартайғандан-ҡартая бара...Кешеләр, үҙ донъяһына сумып, ҡояшҡа бағып алырға ла ваҡыт тапмай. Ә беҙҙең заманда көндөҙ йондоҙ күреүселәр бар ине»[2,12]. Автор бының менән элек, саф, яҡты күңелле кешеләрҙең күберәк булыуына ишаралай. Ҡояш тигәндән, ул әҫәрҙә тәрән символик мәғәнәгә эйә. Уның аша беҙ кешеләрҙең күңел ҡояшы, күңел йылыһын күҙ алдына килтерәбҙ. Авторҙың сағыштырыуы бик уңышлы һәм отошло, уйлана беләгн уҡыусы өсөн бында тәрән мәғәнә һалынған. Беҙҙең заманда йәшәһә, үҫмер Әкрәм күптән үлгән булыр ине. Бөгөн бер ҡатлы, ярҙамсыл, саф иҫәр-хыялыйҙар, бәлки, күберәк кәрәктер. Ул саҡта йәмғиәт әхлаҡлыраҡ булыр, күптәр үҙ урынын белер ине. Ике осор кешеләренең күңел донъяһын сағыштырып, ике замандағы йәшәү принциптарын ҡылыҡһырлап, шундай һығымтаға килә автор. Яҙыусының уй-фекерҙәре бының менән генә тамамланмай әле, артабан ваҡиғалар йәнә Әкрәм янына әйләнеп ҡайта.

Йылдар үтеп, инде олоғайғас, үҙенә ныҡлы ярҙам талап ителгәндә, уға ярҙам итергә ашығыусы ғына табылмай. Өйһөҙ килеш, үҫмер саҡтағыса йәшәү рәүешенә күскәс, ярҙам ҡулы һуҙырға мөмкинлектәре булған кешеләрҙән дә яуап булмай. Изгелек күрһәтеүсе кеше шулай ҙа табыла, үҙ ауылы кейәүе уны дауаханаға урынлаштыра, ат ҡараусы булып яуаплы эш башлай Әкрәм. Әйтерһең, уның бар тормош мәғәнәһе шул аттарҙа булған. Тик уға тыныс ҡына, үҙ эшенең яуаплылылығын аңлап, яҡшы әҙәмдән изгелек күреп кенә йәшәргә барыбер яҙмаған. Хикәйәлә сабатаһын түргә элгән түрә, ауыл башлығы кеше яҙмышы менән уйнауҙан ҡурҡмай, уны психодиспансерға ебәрә. Биҡ ҡыҙғаныс был өлөштә, үҙ кеше тип һайланған, ауыл түрәһе, үҙ кешеһенә ярҙамлашыр,йәшәр урын табып бирер урынға, унан ҡотолоуҙы хуп күрә. Тик барыбер һәр яуызлыҡ кире әйләнеп ҡайта. Үлгән Әкрәмде ерләргә алып ҡайтыуға ла ҡаршы төшкән ауыл башлығы бер аҙнанан вафат була. Үҙ көсөнән файҙаланып, мохтаждарға ярҙам итмәгән өсөн язаның да иң ҡатыһын ала ул.

Шулай итеп, был хикәйә Мөнир Ҡунафин ижадының фәлсәфәүи тәрәнлеген йәнә бер тапҡыр сағыу күрһәтә. Яҙыусының фәлсәфәүи уйланыуҙары бик көслө, тормошсан, фәһемле һәм ғибрәтле. Драматик, хатта трагик пафос менән һуғарылған әҫәрендә ул тормош ҡуласа,йәләнеп килеп бер баҫа, изгелек сәсһәң - изгелек, яуызлыҡ сәсһәң - яуызлыҡ урырһың тигән идеяны уҡыусылырға бик оҫта еткереүгә өлгәшә.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Ҡунафин Ғ.С. XX быуат башы башҡорт әҙәбиәтенең идея-художество үҙенсәлектәре. – Өфө: Ғилем, Башҡ. Энцикл., 2016. – 368 бит.
2. Ҡунафин М.С. Тәңре өрөк ҡапҡанда: Хикәйәләр. — Өфө: Китап, 2012. — 216 бит.
3. Әхмәтйәнов К.Ә. Әҙәбиәт теорияһы: Дөйөм мәғлүмәт: Икенсе баҫма.-Өфө: Китап, 1985. -344бит
4. Хөсәйенов Ғ.Б. Әҙәбиәт теорияһы.-Өфө: Китап, 2010. -389 бит.

© Буранбаева Р.Д., Ҡунафин Ғ.С., 2019

Вәлиева Г.Д.,
филол. ф. к., доцент БДУ, Өфө ҡ.
Байбулов И.И.,
магистрант, БДУ, Өфө ҡ.

М.КӘРИМ ӘҪӘРҘӘРЕНДӘ ИНТЕРЬЕРҘЫ ҺҮРӘТЛӘҮСЕ СИНТАКСИК БЕРӘМЕКТӘР

Тел бөйөк рус яҙыусыһы М. Горький әйткәнсә, матур әҙәбиәттең «беренсе элементы», уның йәшәйеш формаһы, төп материалы. Һүҙҙән башҡа әҙәби әҫәр ижад ителә алмай. Һүҙ образ тыуҙырыуҙа, әҙәби әҫәрҙе ижад итеүҙә һәм уны ысын сәнғәт юғарылығына күтәреүҙә иң мөһим сара, тел берәмеге булып тора.

Мәшһүр һүҙ оҫтаһы, Башҡортостандың халыҡ яҙыусыһы М. Кәримдең ижады тел-стиль оҫталығы яғынан бай сығанаҡ һанала, сөнки әҙип бөтә жанрҙарҙа ла туған тел гәүһәрҙәрен оҫта файҙалана. Уның әҫәрҙәренең үҙенсәлеген аңлау өсөн, тел-һүрәтләү сараларын ентекләп өйрәнеү талап ителә. Артабан яҙыусының киң билдәле «Беҙҙең өйҙөң йәме», «Өс таған», «Оҙон-оҙаҡ бала саҡ», «Ярлыҡау» повестарындағы тасуирлау тибындағы микротекстар тикшереләсәк.

Интерьер (француз телендә: interieur – «эстәге» тигән мәғәнәлә) – ул өйҙөң, йорттоң эске ҡоролошо [3, 44].

М. Кәрим повестарында персонаждар йәшәгән өйҙөң эске ҡоролошон тасуирлаусы микротекстарҙы ла осратырға була (36 миҫал). Улар уҡыусыны персонаждарҙың эске һәм тышҡы донъяһы менән таныштыра һәм шул уҡ ваҡытта әҫәрҙең семантик бәйләнешен булдыра: *Әсәй эштән ҡайтҡас, төн буйы өйҙөң стеналарын йыуҙы, мейесте ап-аҡ итеп ағартты, беҙ өсәүләп ҡураны һеперҙек. Унда хәҙер бер генә сүп тә юҡ (Беҙҙең өйҙөң йәме. 134-се б.). Оксана миңә һыйынғандан-һыйына бара. Үҙе дер-дер ҡалтырай. Өйҙә бөтөнләй ҡараңғы төшә. Тик ишек яғындағы мейес кенә ағарып тора.*

– Тыңлағыҙ! Өфө һөйләй! – тип беҙҙең радио һөйләй башланы.

Өләсәй әйткәндәй, рәхәт булып китте. Мин инде, мендәр артынан сығып, яңынан тәҙрә эргәһенә килеп баҫтым (Беҙҙең өйҙөң йәме. 108-се б.). Искәндәрҙәрҙең түр яғында һуҡыр лампа яна. Йорттағы барлыҡ йән эйәһе шаршау эсендә, ахырыһы. Шылт иткән тауыш юҡ. Был яҡта Искәндәр генә һике өҫтөндә теҙләнеп тиҫбе тартып ултыра (Оҙон-оҙаҡ бала саҡ. 272-се б.). Өйгә тәүҙә Вәлетдин менән мине индереп ебәрҙеләр. Ингәс тә күҙгә салынған нәмәләр шул булды: көнгә ҡараған тар ғына ике тәҙрәнән ике буй булып туҙан ағыла (ғәжәп, нисек быяла аша үтеп инә икән ул?); ҡаҡ иҙәндә бер бала имгәкләп йөрөй, икенсеһе түшендә шыуа; һике өҫтөндә оло ғына апай яманып ултыра, ишек төбөндәге ҡараңғы мөйөштә ике ир кеше йоҡлап ята (Оҙон-оҙаҡ бала саҡ. 401-се б.).

Фактик материалға нигеҙләнеп, шуны билдәләргә була: структураһы буйынса интерьерҙы тасуирлаусы текст фрагменттары ла, пейзажды тасуирлаусы фрагменттар кеүек үк, өс төрлө формала килә:

1) ҡатмарлы синтаксик бөтөнлөк,

2) ҡушма һөйләм,

3) ябай һөйләм.

М. Кәрим повестарында интерьерҙы тасуирлаусы 19 ҡатмарлы синтаксик бөтөнлөк билдәләнелде. Пейзажды тасуирлаусы микротекстар кеүек үк, интерьерҙы тасуирлаусы ҠСБ-тәр ҙә өс өлөштән тора:

1) башлам,

2) урта (төп) өлөш,

3) тамамлаусы һөйләм (бөтөм) [2, 403].

Миҫалдар: *Ана шулай «ҡуш ҡуллап» ҡаршы алды Терехта өс лейтенантты. «Хотель» ысынлап та дан булып сыҡты. // Ҙур бүлмәлә - түшәк-яҫтыҡһыҙ алты карауат. Түр мөйөштә өҫтәл тора. Хатта ултырғыстар ҙа бар. Юрған, мендәр, түшәк япмаһы кеүек нәмәләрҙе ошо көндәрҙә генә Ладога боҙо аша Ленинград блокадаһынан сығарылған балаларға биргәндәр. Уларҙы урамдың теге яғындағы почта йортона урынлаштырғандар. Шуға күрә «хотель» йыһаз яғынан яланғасланыбыраҡ ҡалған. Әммә уның күрке, уның үлмәҫ йәне - нәҡ уртала ултырған оло суйын мейес. Ул өҙлөкһөҙ яғыла. Ихата тулы утын. Күрәһең, хәстәрле хужа уны яҙҙан уҡ, һуғыш сыҡҡанға саҡлы, әҙерләп ҡуйғандыр (Ярлыҡау. 15-се б.).*

Ҡайһы бер миҫалдарҙа был структура эҙмә-эҙлекле һаҡланмай. Ул тик ике өлөштән генә лә тора ала, был осраҡта, ғәҙәттә, ҠСБ-тә тамамлаусы һөйләм булмай, мәҫәлән: *Апай беҙҙе мәктәпкә, бер ҙур бүлмәгә, алып инә. Унда балалар ултыра торған парталар ҡуйылған (Беҙҙең өйҙөң йәме. 146-сы б.).*

Ҡатмарлы синтаксик бөтөнлөктө башлаусы һөйләмдәр башлам формаһында килә ала. Улар, ғәҙәттә, ике составлы булалар һәм уларҙа интерьерға дөйөм характеристика бирелә: бинаны белдереүсе һүҙ һөйләмдә эйә була, ә хәбәр, эйәрсән киҫәктәр интерьерҙы ябайлығы, яҡтылығы, матурлығы, байлығы, ярлылығы һ.б. билдәләре яғынан характерлай: *Бүлмә таҙа. Берҙән-бер карауат бөхтә итеп йыйыштырылған. Ҡарҙай аҡ тышлы мендәр күперелеп, өрөлөп тора. Юрған аҫтында ла ап-аҡ япма (Ярлыҡау. 213-сө б.). Мәктәп мине артыҡ хайран ҡалдырманы. Бүрәнәгә йәбештерелгән төрлө-төрлө ҡағыҙҙарға ла, ҡара таҡтаға ла, ҡара парталарға ла иҫем китмәне (Оҙон-оҙаҡ бала саҡ. 312-се б.).*

Фактик материалды анализлау интерьерҙы тасуирлаусы ҠСБ-ҙәге башламдарҙың да ике төрҙә килә алыуын күрһәтте:

1) Хикәйәләүсе башлам тасуирлауға күсеү өсөн «баҫҡыс» функцияһын үтәй. Быңдай башлам ҠСБ-тән аңлашылған уй-фекерҙең, хәл-ваҡиғаның үҫешенә йоғонто яһай: *Ә иртәнсәк һуң, иртәнсәк ниҙәр генә эшләнмәне беҙҙең өйҙә! // Беҙ тороуға әсәйем мейесте ап-аҡ итеп ағартып ебәргән, һандыҡтағы, һандыҡтағы биҙәкле таҫтамалдар ҡаҙауҙарға алып эленгән, ҙур карауатҡа беҙҙең теге шаҡмаҡлы-шаҡмаҡлы матур балаҫ йәйелгән. Тәҙрәләргә селтәрле яңы ҡорғандар ҡоролған. Самауыр һуң, самауыр! Ҡалайыраҡ ялтырап ултыра ул өҫтәл өҫтөндә (Беҙҙең өйҙөң йәме. 148-се б.).*

Күреүебеҙсә, хикәйәләүсе башламда персонаждың бүлмә эсендә булыуы тураһында хәбәр ителә һәм бинаны белдереүсе һүҙҙең урын алыуы күҙәтелә.

2) Ҡатмарлы синтаксик бөтөнлөктө башлаусы һөйләр тасуирлаусы формала ла килә ала. Быңдай осраҡта ла, ғәҙәттә, һөйләмдәр ике составлы була һәм уларҙа интерьерға дөйөм характеристика бирелә: *Бүлмә таҙа (Ярлыҡау. 213-сө б.).*

Ҡатмарлы синтаксик бөтөнлөктөң урта өлөшөнә ҡараған һөйләмдәр мәғәнәүи яҡтан да, структур яҡтан да башлап ебәреүсе һәм тамамлаусы һөйләм менән тығыҙ бәйләнгән була. Пейзажды тасуирлаусы ҠСБ кеүек үк, интерьерҙы тасуирлаусы ҠСБ-төң дә урта өлөшө «ҡайҙа - нимә - ниндәй» схемаһына ярашлы урынлаша. Миҫалдар: *Бер миҙгел ул һүҙһеҙ торҙо, ни өсөндөр, землянканың эсен байҡап сыҡты. // Ҡарашы сөйҙә эленеп торған йөнтәҫ ҡара буркаға туҡталды. Нисәмә йыл үҙе менән йөрөтә уны, ә бер тапҡыр ҙа яурынына һалып, кеше араһына сыҡҡаны юҡ (Ярлыҡау. 114-се б.).*

Шулай итеп, ҡатмарлы синтаксик бөтөнлөктөң урта өлөшөндә предметтар («нимә»), уларҙың урыны («ҡайҙа»), билдәләре («ниндәй») тураһында ентекле информация бирелә. Грамматик төҙөлөшө буйынса әҫәрҙәрҙәге интерьерҙы тасуирлаусы микротекстарҙың урта өлөштәге һөйләмдәре ике составлы ла, бер составлы ла була ала.

ҠСБ-тәрҙе тамамлаусы һөйләмдәрҙә махсус тел саралары ҡулланыла: инеш һүҙҙәр, дөйөмләштереүсе һүҙҙәр, теркәүестәр, киҫәксәләр: *Күрәһең, хәстәрле хужа уны яҙҙан уҡ, һуғыш сыҡҡанға саҡлы, әҙерләп ҡуйғандыр (Ярлыҡау. 16-сы б.). Бына ҡайҙа ул һыйҙың ояһы! (Ярлыҡау. 297-се б.).*

М. Кәрим повестарында интерьерҙы тасуирлаусы ябай һәм ҡушма һөйләмдәр йыш ҡулланылмай (13 миҫал).

Интерьерҙы тасуирлаусы ябай һөйләмдең мәғәнәһе унан алда йә һуң тороусы һөйләмдәр менән бәйле була. М. Кәрим был осраҡта, ғәҙәттә, эш-хәрәкәт барған урынды өҫтән генә һүрәтләй, уға күҙ йүгертеп сыҡҡандан һуң, дөйөм баһа биреү менән генә сикләнә.

Интерьер тураһында мәғлүмәт һөйләмдең эйәрсән киҫәктәре ярҙамында бирелә. Миҫалдарҙан күренеүенсә, аныҡлаусылар сифат, сифат ҡылымдарҙан килеп, интерьерға таҙалығы, бөхтәлеге, яҡтылығы, күләме яғынан характеристика бирәләр: *Бүлмә таҙа (Ярлыҡау. 213-сө б.). Еренә бесән ҡатыш япраҡ түшәлгән ҡыуышта Йәнтимер эргәһендә артдивизиондың техника начальнигы техник-лейтенант Леонид Ласточкин, сабыйҙарса мыш-мыш килеп, йоҡлап ята (Ярлыҡау. 11-се б.).*

Ябай һәм ҡушма һөйләмдәрҙәге эйәрсән киҫәктәр интерьерға дөйөм характеристика бирәләр. Ғәҙәттә, эйәрсән киҫәктәр, сифаттан, сифат ҡылымдан килеп, бүлмәнең иркенлеге, таҙалығы, бөхтәлеге, йыйнаҡлығы тураһында информацияны тәшкил итәләр. Миҫалдар: *Ҡапыл күҙҙәрем үҙҙәре асылып китә. // Өй эсе шундай яҡты, ҡояш тап Оксана менән миңә ҡарап тора (Беҙҙең өйҙөң йәме. 137-се б.). Һалдат вагонының ике яртыһына ла икешәр ҡат һәндерәләр яһалған (Ярлыҡау. 7-се б.). Ул күҙҙәрен асты. // Өйҙә берәү ҙә юҡ (Ярлыҡау. 41-се б.). Мейес буйында бейек эскәмйәлә ултырған көйө ул ҡыҙҙың сәй урыны әҙерләгәнен күҙәтә (Ярлыҡау. 90-сы б.). Комбат ишек төбөндәге оҙон йәшниккә күрһәтте (Ярлыҡау. 107-се б.). Керҙәре кипкәнсе, ҡырып-ҡырып өй иҙәнен йыуҙы, соланды һепереп алды, ялт иттереп дүрт тәҙрәне һөртөп сыҡты (Ярлыҡау. 170-се б.). Ҡасан инмә, ошо Марияның донъяһы гел көлөп торор, кейәү көткән түрьяҡмы ни (Ярлыҡау. 171-се б.).*

Йомғаҡлап әйткәндә, интерьерҙы тасуирлаусы ҠСБ-тәр персонаждарҙың социаль торошо менән бәйле була.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Башҡорт теле. Юғары уҡыу йорттарының филология факультеты студенттары өсөн дәреслек / Г.Р. Абдуллина, Г.Д. Вәлиева, К.Ғ. Ишбаев (яуаплы мөхәррир) һ.б. – Өфө: Китап, 2012. – 616 бит.

2. Грамматика башкирского языка. /Азнабаев А.М, Тикеев Д.С., Валиева Г.Д. и др. В трех томах. Том III. Синтаксис. Уфа, 2018. С 402.
3. Исҡужина Ф.С., Вәлиева Г.Д. Башҡорт телендә текст теорияһы һәм методикаһы. – Өфө: Зәйнәб Биишева исемендәге «Китап» нәшриәте, 2011. – 168 б.

© Вәлиева Г.Д., Байбулов И.И., 2019

Ганиева З.Ю.,
аспирант, БашГУ, г. Уфа

МУСТАЙ КАРИМ КАК РЕКЛАМНЫЙ БРЕНД РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН

В настоящее время тяжело представить современный мир без рекламы, которая стала неразделимой и неотъемлемой частью нашей жизни. Ежедневно, сталкиваясь с ней в своем повседневном быте, мы видим и слышим рекламные тексты в средствах массовой информации, баннерах, объявлениях, флаерах, рекламирующих тот или иной товар. Как правило, текст этот краток, создан по законам и жанрам произведений речи, содержит в себе сведения о товарах и услугах, оказывает точечное воздействие на предназначенную для нее аудиторию - лиц, способных прочитать, увидеть или услышать рекламное сообщение, которое передается определенным источником информации. Рекламный текст тесно взаимодействует с историей, культурой и литературой того или иного народа. «Ментальность народа проявляется не только в живой и устной речи, в произведениях художественной литературы и публицистических текстах. Она также отражается и в текстах рекламы той или иной страны» [4].

Развитие современных технологий в продвижении экономических и социальных проектов нашей республики диктует жесткие условия конкурентной борьбы для создания узнаваемого образа республики на внутрироссийской и мировой арене. Что делает нашу малую родину - Республику Башкортостан - узнаваемой? Национальный орнамент, музыкальные инструменты, первозданность природы, мёд? Да, но есть еще и великие люди - сыны и дочери башкирского народа, впитавшие всю красоту родного края с ранних лет, развившие и сформировавшие свое мировоззрение в юности и затем прославившие его. Одним из таких людей является известный башкирский поэт и писатель Мустай Карим. Как писал народный поэт Башкортостана Равиль Бикбаев в предисловии к «Антологии поэзии Башкортостана», «Неоценимо значение творчества Мустая Карима для раскрытия образа Башкортостана. Он донес свет нашей земли до многих народов мира. Его книги переведены на многие языки, изданы во многих странах. Имя башкирского поэта с уважением повторяют во всех краях. Только творчество, завоевавшее искреннюю любовь своего народа, может взять на себя такую ответственность перед лицом всего мира» [1, 31].

Образ Мустая Карима способен выступить как рекламный бренд республики. Именно поэтому его имя присвоено Международному аэропорту «Уфа». Имена для 44 российских аэровокзалов были отобраны в рамках проекта «Великие имена России». Почти половина из более чем 190 тысяч проголосовавших предложили назвать аэропорт в честь народного поэта Башкортостана Мустая Карима. Наша воздушная гавань начала выдачу посадочных билетов для пассажиров с изображением поэта и строками из его произведения. Это говорит о том, что наши земляки ассоциируют свою малую родину с этим великим поэтом, видят в нем человека способного стать лицом республики. Для людей, незнакомых с нашим краем, строки из его произведений способны моментально

погрузить в атмосферу жизни республики, ее прошлого и настоящего, в повседневный быт ее жителей и красоту нетронутой природы. Просто вслушайтесь в эти строки:

«…Я с детства так люблю-
Твой сын-
И гордость гор, и красоту долин,
И золото земли,
И серебристость вод,
Но всех дороже мне
Родной народ!» [2, 101].

В сентябре 2019 года было спущено на воду новое круизное пассажирское судно «Мустай Карим», также названное в честь башкирского поэта. Разрезая волны речных просторов, это судно будет нести с собой частичку башкирского края, делая его более близким даже для людей возможно совсем с ним не знакомыми.

«С моей любимой уплывает
По Белой белый пароход.
Он сердце больно разрезает,
А не волну вечерних вод.» [3, 27].

Таким образом, можно полагать, что исчерпывающим источником информации для узнаваемости нашей республики могут стать национально-культурно ориентированные рекламные тексты, а самого Мустая Карима и его художественные произведения можно назвать рекламным брендом Республики Башкортостан, драйвером башкирской идентичности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Антология поэзии Башкортостана. Голоса веков. - Уфа: Китап, 2007. - 456 с.
2. Карим Мустай. Берега остаются: стихи: пер. с башк. - Москва: Худож. лит.,1966. - 191с.
3. Карим Мустай. Жду вестей: стихи и поэма пер. с башк. - М: Дет. лит.,1976. - 191с.
4. Магомедова А. Н., Идрисова Н. П., Эмирова Д. Г., Лабазанова Х. Л. Особенности рекламных текстов [Текст] // Современная филология: материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Уфа, март 2015 г.). — Уфа: Лето, 2015. - С. 98-99. - URL https://moluch.ru/conf/phil/archive/137/6480/

© Ганиева З.Ю., 2019

Гареева Г.Н.,
д. филол. н., профессор БашГУ, г. Уфа

ПРОБЛЕМА НРАВСТВЕННОГО ВЫБОРА В ДРАМАТУРГИИ МУСТАЯ КАРИМА

Проблема духовной свободы личности, свободы любви, нравственный выбор человека в сложнейших жизненных обстоятельствах – красной нитью проходила по всему творчеству всемирно известного писателя, драматурга, Героя Социалистического Труда, лауреата Государственных премий СССР и РСФСР, Народного поэта Башкортостана Мустафы Сафича Каримова – Мустая Карима.

Пьесы М.Карима многообразны по жанрам: это драмы «Одинокая береза», «Неспетая песня», «Страна Айгуль» (1967), «Вечерняя трапеза» (1992), политический

фарс «Дайте коня диктатору!» (1981), трагедии «В ночь лунного затмения» (1963), «Салават. Семь сновидений сквозь явь» (1971), «Не бросай огонь, Прометей!» (1975), комедия «Похищение девушки» (1958), грустная комедия «Пеший Махмут» (1981).

Ответственность человека за свои поступки, внутренняя свобода выбора жизненной, гражданской позиции, поставленные во главу угла в драме М.Карима «Страна Айгуль» (1964) [1, с.182] предопределило широкое использование различных средств психоанализа.

Глубокая человеческая трагедия Зульхабиры начинает раскрываться на сцене ее встречи с подругами детства, которые не признают ее. В монологе Залифы выносится горькое, но справедливое обвинение: «Мы мир делим пополам – только на две части: белое и черное, на друга и врага, на добро и зло, на жизнь и смерть. Мы все четверо – вдовы. Мужья наши, воюя против врага, ушли в землю. Как твой первый, родной муж, Зульхабира … То, что привезла его с собой (синьора Пиккио – Г.Г.) задевает нашу честь и память тех, кто лежит в земле вдалеке от этих краев. …Ты сама должна просить прощения, если сможем простить. Вот так-то, Зульхабира, глаза наши узнали тебя, душа – нет. …Твои страдания, твои раны страшны, то, что ты видела, пережила и вся твоя судьба ужасны, Зульхабира. Однако, все это дает ли право променять Родину на чужбину, своих людей на чужих людей?». Ни принять подарков, ни простить, что она вышла замуж за итальянца – за синьора Пиккио они не могут. Этот их поступок вызывает в душе Зульхабиры тяжкие переживания.

Но самые драматичные и даже трагичные переживания ждут героиню впереди: ее желанию увезти дочь Айгуль в Италию воспрепятствуют все – и подруги детства, и Ричард, и родной дядя Ягафар, все односельчане. Зульхабира самоотверженно бросается в нравственно-психологический поединок за свою дочь, отстаивает право матери за своего ребенка, но Ягафар ей спокойно отвечает: «На нашей стороне – право Родины, право земли и воды, право вон того солнца». Зульхабира внешне остается такой же настойчивой, твердой, но внутренне она чувствует свою неправоту, свое поражение. Но и Ягафар, и Ричард, и Залифа, Банат, Минлекей, Гульсира не собираются вопреки воле, желанию Айгуль насильно оставить ее на родине.

В драме «Страна Айгуль» право выбора: остаться на родной земле или уехать с родной матерью на чужбину - подвергает главную героиню Айгуль долгим, мучительным переживаниям, противоречивым мыслям, чувствам [2, с. 135]. После тяжелого психологического процесса, происходящего во внутреннем мире, она решает остаться на своей родине. Это ее осознанное, самостоятельное, с большим трудом достигнутое ею решение воспринимается как поступок повзрослевшего за короткий, но очень напряженный, психологически сложный промежуток времени человека, и умом, и душой постигшего одну из главных истин жизни: Родина-мать дороже всего, даже родной матери.

Благодаря показу процесса течения психологического процесса со всеми его противоречивыми мыслями, чувствами, переживаниями, окончательное решение Айгуль, которая жила до этого только мечтой о матери, страстным желанием найти ее и больше никогда не потерять, воспринимается мотивированным, убедительным поступком личности, достойно прошедшей испытание на прочность гражданского созревания.

В трагедиях М.Карима «В ночь лунного затмения», «Салават», «Не бросай огонь, Прометей!» главным героям Акъегету, Салавату и Прометею присуще единство мысли и чувства, разума и сердца.

В трагедии «В ночь лунного затмения» (1965) проблема свободы личности, свободы любви и острейший конфликт, возникший в процессе разрешения этой проблемы, в первую очередь, решается на примере поступков и помыслов Акъегета [1, с.226]. Акъегет – цельная психологическая натура с развитым чувством собственного достоинства, идущего наперекор устаревшим, изжившим себя канонам патриархально-общинного строя, сознательно вступающего в неравную борьбу, в смертельную схватку. Будучи внутренне свободной личностью, Акъегет активен в своих действиях, ему не присущи раздвоенность, колебания, раскаяния.

Образ его матери - Танкабики-бейбисе, наоборот, соткан из многочисленных противоречий, душевных терзаний, внутренних колебаний. В Танкабике живут два противоположных человека: Танкабика-мать, когда-то в молодости сама испытавшая огромную любовь и понимающая лучше всех остальных душу своего сына Акъегета, от всего сердца желает сыну счастья, со всеми силами стремится сохранить ему жизнь, уберечь непокорного, гордого, свободного духом сына от неминумой гибели. И властная, сильная Танкабика-бейбисе, раба своего положения в обществе, раба духа, раба адата, которая вынуждена соблюдать бесчеловечные, жестокие законы этого строя. Она правит своим родом, опираясь на эти каноны, и не может и не хочет отменить их даже ради спасения своего любимого сына [2, с. 172].

Разлад между чувством и долгом, умом и сердцем вызывают у героини огромные психологические коллизии, душевную борьбу, неразрешимый конфликт внутри себя. М.Карим в потрясающем глубоком психологическом ракурсе показывает удручающее душевное состояние Танкабики, превращение в финале гордой, самостоятельной, привыкшей повелевать людьми женщины в бессильную, окончательно сломленную.

В контрастном плане более выпукло раскрывается психологическое состояние Дервиша, раздвоенность его личности, противоположность его состояния, психологическая борьба между внешней кажущейся святостью, духовной отрешенностью и внутренней мирской обездоленностью, убогостью. Дервиш, всю жизнь ратовавший за веру во Всевышнего, в финале испытывает огромное разочарование, понимает всю бессмысленность своего занятия [3, с. 157].

Прометей из трагедии «Не бросай огонь, Прометей!» (1975) своим отважным, героическим поступком также утверждает идею самоотверженной, бескомпромиссной борьбы за высокие гуманистические цели. В своем желании принести огонь людям Прометей непреклонен, будучи психологически цельной, целеустремленной личностью, он стоит выше всяких колебаний и противоречий, титанический герой не идет ни на какое соглашательство и примиренчество. Вступая в борьбу с Зевсом, с владыками мира, Прометей заранее знает о грозящих ему муках, но, тем не менее, сознательно идет навстречу опасности и героически стойко принимает на себя последствия своего деяния.

В противовес ему Гефест, вынужденный покориться воле богов и приковать Прометея к скале, испытывает огромные муки за свое безволие, за повиновение, за рабство души, за неспособность противостоять, бороться за справедливость. Образ Гефеста разработан драматургом в глубоко психологическом плане.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гайнуллин М.Ф. Действительность. Конфликт. Характер. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1974. – 326 с.
2. Кильмухаметов Т. А. Драматургия и драматурги. – Уфа: Башкирское книжное издательство. 1986. – 296 с.

3. Кильмухаметов Т.А. Драматургия Мустая Карима. Своеобразие жанровой эволюции: Монография. – Уфа: Башкнигоиздат, 1979. – 222 с.

© Гареева Г.Н., 2019

Ғиндуллина Р.А.,
магистр, БДУ, Өфө ҡ.

МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ «АЙГӨЛ ИЛЕ» ДРАМАҺЫНДА АЙГӨЛ ОБРАЗЫ

Мостай Кәримдең күренекле сәхнә әҫәрҙәре араһында "Айгөл иле" драмаһы күркәм урын биләй. Әҫәрҙең сюжетына килгәндә, әсәһенең бер туған ағаһында үҫкән Айгөл 13 йылдан һуң, әсәһе менән осраша. Ҡыҙына өс кенә йәш ваҡытта, һуғышҡа, яралы ирен күрергә юлға сыҡҡан Зөлхәбирә киткән еренән юғала. Бына ул Италиянан, буржуй ирен эйәртеп тыуған яғына ҡайтып төшә. Был осрашыуға барыһы ла шат кеүек. Шул уҡ ваҡытта бик үк шат булмағандар ҙа, Зөлхәбирәне аңламағандары ла бар. Мин Зөлхәбирәне тулыһынса булмаһа ла, яҡлайым, уның әхирәттәрен күңелемдән генә күрә алмайым. Зөлхәбирә хатта Италияла, итальян иренән тыуған ҡыҙына Зәлифә тип үҙебеҙҙең исемде, әхирәтенең исемен ҡушҡан. Иптәштәрен һағынып йәшәгән. Бына, ниһәйәт, ҡайтҡан. Күрешергә килгән әхирәттәре уны хөкөм итергә килгән. Етмәһә, тормош йөгөн көскә тартып барыусы ауыл ҡатындары Зөлхәбирә биргән бүләкте алырға ғорурлыҡтары аша атлап сыға алмай. Шуның менән былай ҙа кителгән күңелен тағы йәрәхәтләйҙәр. Зөлхәбирәнең күңел бураны өсөн минең күңелем һулҡылдап торҙо. Әсәнең ҡыҙы өсөн өҙгөләнеүе бер илатһа, оҙаҡлап күрмәй торған тыуған ерендә һатлыҡ итеп ҡабул ителеүенә ике янаһың. Фашист концлагерҙарын үтеп, иҫән ҡалып, ғүмерен һаҡлап ҡалған кешегә ике бала бүләк иткән был ҡатынды, ирен тыуған яғына алып ҡайтыуын тиҫкәре ҡаршы алған ауыл ҡатындарын, уларҙың әлеге ваҡиғаға ҡарашын бик киҫ0кен һүрәтләгән автор. Әлеге бер ҡатлылыҡ бөгөн килеп бар халыҡ менталитетын яҡтырта кеүек. Билдәле, Мостай Кәрим был әҫәрен шул осорҙағы идеологияға нигеҙләнеп ижад иткән. Ирһеҙ ҡалып, тормош арбаһын яңғыҙ тартыусы ҡатындарҙы ла ҡаты хөкөм итке килмәй, уларҙан да бер ҡатлы кешеләр юҡ кеүек донъяла. Улар илдәренә, ирҙәренә, тормош ауырлыҡтарына мәңге тоғро булып ҡала. Айгөлдөң Италияға китеүенән баш тартыуынан һуң, ниңәлер бер кемдә лә шатлыҡ һиҙелмәй. Бының бер кемгә лә кәрәге юк инеме? Бары тик Айгөл тыуған ерен, ошо урманын, умарталығын, тау-ҡаяларын ғына ташлап китмәһен! Кеше ҡайҙа тыуған, шунда йәшәргә тейеш, тигәндән сығып ҡына хәл итеүме?

Айгөлдөң йөрәк пәрҙәһен йыртып сыҡҡан: “... Бейеккә, юғарыға күтәрелербеҙ. Алыҫҡа, бик алыҫҡа китербеҙ. Тик үткәндәрҙән ғәфү үтенер өсөн кире әйләнеп ҡайтмаһаҡ ине...”, - тип әйткән һүҙҙәре беҙгә лә ҡағыла кеүек, һағайта һәм ҡанатландыра. Айгөл һылыу, һинең күңелең саф, рухың яҡты һәм бейек, һин әле яңы бейеклектәргә артылырһың, үткәндәрҙән ғәфү һорап һин дә, Ричард Галин да, кире әйләнеп ҡайтмаҫһығыҙ, ҡайтып ҡарағандарҙың ҡайһылай икәнен күп күрҙегеҙ, һабаҡ алғанһығыҙҙыр. Хәйерле юл һеҙгә! – тип теләге килә. Ә улар теләктәренә ирешер йәштәр.

Драма 1964 йылда яҙылған, хәҙерге заман темаһына арналған, ғәҙәти тормош, көнкүреш хәл-ваҡиғаларын сағылдыра. "Бер аҙ хәүефлерәк тә, — тип яҙа Мостай Кәрим үҙе, — сөнки "Айгөл иле"ндә мауыҡтырғыс хәл-ваҡиғалар, тормош ығы-зығылары юҡ. Кешеләр тормошоноң фәҡәт ҙур, һынылышлы яҡтары бар. Әҫәрҙә уй-тойғолар —

шатлыҡ һәм ҡайғылар, өмөт һәм өмөтһеҙлектәр, осрашыу ҡыуаныстары һәм айырылышыу һағыштары - шундай ныҡ ҡуйырып китә, улар үҙе бер нисә әҫәргә етер ине". Ҡапма-ҡаршы образдарҙың үҙ-ара киҫкен бәрелеше әҫәрҙең конфликтын хасил итә. Шул йәһәттән әҙәбиәтсе Тимерғәле Килмөхәмәтов “Айгөл иле” пьесаһын драма-диспут тип атай. Айгөл иле ул – символик мәғәнәгә эйә киң донъя, рухи матурлыҡ, гүзәллек иле. Профессор Зиннур Нурғәлин әйткәнсә, “Айгөл иле үҙенең рух берҙәмлеге менән бөйөк”. “Айгөл иле” драмаһы Тыуған илгә мөхәббәт кеүек изге тойғоларҙы тулы, оҫта сағылдырыуы менән ҙур популярлыҡ ҡаҙанды. Тиҫтәләгән башҡа театрҙарҙа һәм баш ҡалабыҙҙың А.С. Пушкин исемендәге театрында ҡуйылыуы менән был әҫәр башҡорт драматургияһын илебеҙ киңлегенә сығарҙы.

Беҙ үҙебеҙҙе уратып алған тормошто, донъяны төҫтәр аша ҡабул итәбеҙ. Сағыу, асыҡ төҫтәр күңелде күтәрә, йәшәүгә дәрт бирә. Билдәле швейцар психологы һәм ғалимы Макс Люшер күҙәтеүҙәре буйынса, кешенең яраткан төҫөнә ҡарап, уның характер үҙенсәлектәрен билдәләргә мөмкин икән. Мостай Кәрим... Ул шәхес һәм рәссам. Шәхес һәм рәссам булараҡ, гел хәрәкәттә, үҙгәрештә. Уның “Айгөл иле” драмаһындағы Зөлхәбирәне һары төҫтә күреү -һағыш төҫөн, Йәғәфәр Моратшин ғорур, ғәҙел кеше, тәбиғәт ҡосағында йәшәй, шуғалыр ҙа уны йәшел төҫтә, ә ҡурҡаҡ, ике йөҙлө Ябағаевты һоро йәки ҡара төҫтә күҙ алдына килтереү, уның тормошо ла күңелһеҙ икәнен раҫлай. Ә төп герой Айгөлдө алһыу төҫтә күҙ алдына баҫтырырға мөмкин. Был аңлашыла ла, алһыу төҫ – йәшлек, мөхәббәт, матур хыялдар төҫө. Шул уҡ ваҡытта Айгөл әле донъяға алһыу күҙлек аша ҡарай, тигән фекер ҙә тыуа. Был хаҡта Сибай ҡалаһының «Ирәндек» лицейы уҡытыусыһы Гөлнәзирә Игелекова яҙып сыға. Әҫәрҙең йөкмәткеһен хәтергә төшөргәндә лә төҫтәр ҡулланыу отошло. Мәҫәлән, “һары төҫ әҫәрҙең ҡайһы өлөшөн хәтерләтә?” тигән һорауға - Зөлхәбирәнең балаһынан, тыуған иленән айырылған ваҡытын, әхирәттәренең Зөлхәбирәне танымаған урынын, Айгөлдөң әсәһен һағыныуын һары төҫ менән бәйләргә мөмкин. Ҡара төҫ йәйге матур иртәлә ҡараңғы бүлмәлә Йәғәфәр Моратшинды хөкөм итеү ваҡытын күҙ алдына баҫтыра. Ә Айгөлдөң: «Тауҙар, урмандар, ишетәһегеҙме, мин яратам, ерҙе, күкте,ҡояшты, һыуҙы...йәнә кешене, егет кешене!» - тип тәбиғәткә мөрәжәғәт иткән мәлен сағыу төҫтәрҙә, бигерәк тә алһыу төҫтә күҙ алдына килтерергә була.

Минеңсә, Мостафа Сафа улы – ул беҙҙең йәш быуын өсөн халҡыңа тоғролоҡтоң иң яҡшы өлгөһө. Уның ижады үҙ иленән, тарихынан, тәбиғәтенән, моңонан айырылғыһыҙ.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Башҡортостан уҡытыусыһы. Игелекова Г. Б. Әҫәрҙе анализлауҙа төҫтәр алымы ҡулланыу. №3, 2014.
2. Валеев И.И. Традиции башкирского национального воспитания в творчестве Мустая Карима. – Уфа.: Китап, 2005
3. Хөсәйенов Ғ. Б. Мостай Кәрим: - Шәхес. Шағир. Драматург. Прозаик. – Өфө: Башҡортостан “Китап” нәшриәте, 1994.

© Ғиндуллина Р.А.

Ғәлиуллин А.Х.,
РФА ӨҒҮ ТТӘИ аспиранты,Өфө к.

М. КӘРИМДЕҢ ДИУАНА ОБРАЗЫНДА КЕШЕЛЕКЛЕЛЕК САҒЫЛЫШЫ

Башҡортостандың халыҡ шағиры, милләтебеҙҙең бөйөк әҙибе Мостай Кәримдең ниндәй генә әҫәрен миҫалға алма, һәр ҡайһыһы айырым иғтибарға лайыҡ. «Яңғыҙ ҡайын», «Ҡыҙ урлау», «Йырланмаған йыр», «Диктаторға ат бирегеҙ!», «Йәйәүле Мәхмүт» пьесалары, «Ярлыҡау», «Ауыл адвокаттары» повестары Мостай Кәримде драматургия һәм проза өлкәһендәге киң яҡлы эшмәкәрлеген асып һала. Ленин премияһына лайыҡ булған «Оҙон-оҙаҡ бала саҡ» повесы ғына үҙе бер тарих. «Ай тотолған төндә» трагедияһы. Ҡәҙимге башҡорт ырыуҙары көнкүрешенең һүрәтләнеүе. Кешенең рухи азатлығы идеяһы. Тәңкәбикә - трагик образ. Ырыу йолалары ҡорбаны. Мөхәббәт һәм рух иркенә тоғролоҡ. Диуана һәм Дәрүиш образдарының әхлаҡи-фәлсәфәүи асылы. «Ташлама утты, Прометей!», «Ай тотолған төндә», «Салауат» трагедияларында күтәрелгән азатлыҡ идеяһының артабан тәрәнәйтелеүе. Был өс трагедия бер бөтөн триптих әҫәр булыуы. Бөйөк кешелек азатлығы әсән көрәш идеяһының сағылышы. Ҡыҫҡаһы, Мостай Кәрим ижадының башҡорт әҙәбиәтенә индергән өлөшө, күп милләтле совет әҙәбиәте үҫешенең мөһим урынын алып тора.

Образдарға килгәндә улар күп төрлө. Һәр ҡайһыһы айырым фәлсәфә менән һуғарылған. Нисәмә быуын уҡыусыһын битараф ҡалдырмаған «Ай тотолған төндә» трагедияһындағы Диуана образы, мәҫәлән. Ул әҫәрҙә үҙенә күрә айырым урын биләй. Аҡһаҡалдар түгел, ә Диуана үҙе – ырыу намыҫы һәм сафлығы, дуҫыңдан дошманды айырыусы, яҡшылыҡ менән яманлыҡты күреүсе, алдыҡлы асып һалыусы булараҡ күҙ алдына баҫа. Был төр образдың эске торошо, уның ҡыланыуҙары, башҡа образдар менән аралашыуынан күңеленең байлығын һәм кешегә ҡарата тоғро булыуын төҫмөрләргә мөмкин.

Диуананың бигерәк тә, бөркөт балаларын ҡаянан бәреп төшөрөүе тураһында һөйләүе, уларҙы күмергә тип ашҡыныуынан кешелеклек, тере йән эйәһенә битараф ҡалмауын күрһәтә. Мостай Кәримдең «Ай тотолған төндә» трагедияһындағы кеүек Таңсулпан Ғарипованың «Бөйрәкәй» роман-эпопеяһында һәм Гөлнур Яҡупованың «Ҡатындар» трилогияһында ла диуана образы сағылыш тапҡан. Ике автор ҙа геройын аҡыл яғынан һай булһа ла, уны кеше, шәхес булараҡ асып һала. Китап уҡыусыһына был төр образға ҡарата ытырғаныу түгел, ә кешелеклелек сифаттарын тәрбиәләй.

«Бөйрәкәй» роман-эпопеяһындағы Шәңгәрәй, «Ҡатындар» трилогияһындағы Әсән исемле геройҙарҙың кәмселегә бик үк һиҙелмәй ҙә тип әйтерлек. Образдарҙың күрәҙәлек ҡылған моменттары етәрлек. Гөлнур Яҡупова әҫәрендә геройы тураһында былай тип яҙа: *иҫәр тигәс тә, Әсән – Толпарлының кәрәкле бәндәһе ул. Хоҙай һәр кемгә үҙенең бер һөймәлеген бирә икән шул. Әсәндең күрәҙәселегә бар, тик, әлбиттә, быны үҙе белмәй. Әммә күптән һыналған: әйткәне алға килә лә ҡуя* [Ғарипова, 189 б.]. Автор романында аҡыллы, илгәҙәк булып үҫкән Әсән биш йәшлек сағында иҫәргә ҡалыуын телгә ала. Бер төрлөгә әйләнеүенә ҡойон эсендә ҡалыуы сәбәпсе була. *Ен ҡағылған инде Әсәнгә.*

Ҡойон, осороп йөрөтөп, Биксәнәй яғында ҡалдырып киткән. Иҫе китеп ятҡанында, һыуға барған ҡыҙҙар күреп ҡалып, һыу бөркөп аңына килтергәндәр [Ғарипова, 201 б.].

Күрәҙәлектә Әсәндең бигерәк тә, ете ҡатын-ҡыҙҙың үлемен алдан күреүе иң иҫтә ҡалған өлөштәрҙең береһе. Толпарлы ауылындағы фажиғәгә тиклем һиҙемләнеүе менән ул романдың төп геройы Нурия һәм уның әхирәте Мәүлиҙә менән бүлешә. Ләкин, ҡыҙҙар йылмайып һөйләгән иҫәрҙең ни әйтеренә төшөнөп бөтмәй. Фажиғә көнөнә тиклем йомаҡ булып ҡала. *Ылауҙарға һалып алып китәсәктәр апайҙарҙы, - тине лә тәүҙә биш, шунан тағы ике бармағын күрһәтте* <...> [Ғарипова, 163 б.]. Күпмелер ваҡыт үтеүгә баҫыуҙа ете сөгөлдөрсө ҡатын-ҡыҙ йәшен һуғыуҙан һәләк була. Ваҡиға урынына Әсән әйтмешләй, ете ылау ебәрелә, аҡ сепрәк менән тотошлай ябылған ете ҡатынды арба төбөндәге таҡтаға һалып, ауылға алып ҡайталар. Күп тә үтмәй фажиғәне күтәрә алмай Әсәндең дә йөрәге тибеүҙән туҡтай.

Таңсулпан Ғарипованың роман геройы Шәңгәрәйҙең дә яҙмышы фажиғәле тамамлана. Ауылдың буйҙаҡ, игеҙәк бер туғандары Вәләүетдин менән Ғәләүетдин мәрткә киткән Шәңгәрәйҙе үлгән тип танытма алып ер ҡуйынан тапшыра. Ә унан алда ғына, диуана үҙенең китерен һиҙгән, ахыры. Әптеләхәттең ҡәбере ситендә ултырып тәрән йоҡоға талғанда ул төшөндә һауаға күтәрелеп осоп йөрөүен күрә...

Был образды автор үҙенә күрә ваҡиғалар үҫеше шаһиты итеп тәрбиәләй. Уның күрмәгән, белмәгән әйбере булмай. Ошо арҡала ул бер-нисә кешенең ғүмерен ҡыйған ауыл советы рәйесе Ихсанбайҙың дошманы була. Бигерәк тә, романдың төп геройы Мәҙинәнең һыйырын һуйып, «айыу ите» тип алдап ашап ятыуын төп шаһиты Шәңгәрәй була. Ауыл халҡына ярҙамсылығы менән генә түгел, йәшерен хәбәрҙәрҙе еткереүҙе ролен дә башҡара. Ул урында телефон урынына «эшләй».

Ғөмүмән, миҫалҫа килтерелгән әҫәрҙәрҙә ауылда көн итеүсе кешеләрҙең яҙмышы аша әхлаҡи-этик, социаль, дини ҡаршылыҡтарҙы сағылдыра, әҫәрҙә күтәрелгән мәсьәләләр фәлсәфәүи яңғыраш ала. Мәңгелек темалар, һорауҙар көнкүреш материалында хәл ителә, геройҙарҙың үҙ-ара мөнәсәбәттәрен билдәләй. Ниндәй генә образдар булмаһын, улар аша автор йәшәйеш мәғәнәһен раҫлатырға ынтыла. Образдарҙың барыһы ла тиерлек аяныслы яҙмышҡа дусар. Улар тормоштарын үҙҙәре теләгәнсә ҡора алмай.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Кәрим, Мостай. Ай тотолған төндә : өс шаршаулы трагедия / М.Кәрим ; [мөх. Х.Т.Бикҡолов], - Өфө: Башҡ.кит.нәшриәте., 1965. – 84 б.

2. Ғарипова, Таңсулпан. Бөйрәкәй : роман-эпопея / Т.Х. Ғарипова .— Өфө: Китап, 2006. – 768 б.

3. Яҡупова, Гөлнур. Ҡатындар : трилогия / Г.М.Яҡупова. – Өфө: Китап, 2013. 725 б.

© Ғәлиуллин А.Х., 2019

Ғәниева Ғ.Ғ.,
филол. ф. к., доцент
БДУ-ның Бөрө филиалы

ТЕЛӘК МӘҒӘНӘҺЕН БЕЛДЕРЕҮСЕ -ҒЫ /-ГЕ КИЛӘ, -АҺЫ/ -ӘҺЕ КИЛӘ АНАЛИТИК ҠЫЛЫМ ФОРМАЛАРЫНЫҢ СИНТАКСИК ФУНКЦИЯҺЫ

Теләк мәғәнәһен белдереүсе *-ғы/-ге килә, -аһы/ -әһе килә* аналитик ҡылым формалары һөйләүсенең шәхси теләген хәбәр итеп, заман, зат, һан категорияһы менән үҙгәрә. Шуға күрә сағыштырмаса тамамланған уй-фекерҙе белдергән ҡылым хәбәр һөйләмдәрҙе барлыҡҡа килтереүҙә төп структур компонент булып тора. Фразаны хәбәр һөйләмгә хас тыныс тон менән әйтеү *-ғы/-ге килә* ҡушма ҡылым формаһына эмоциональ-экспрессив мәғәнәле төрлө модаль һүҙҙәрҙең һирәк эйәреп килеүе менән дә аңлатыла. Һирәк осраҡта бирелгән форма, әйтелеү маҡсатына ҡарап, һорау, өндәү, тойғо һөйләмдәрҙә ҡулланыла.

Бер составлы һөйләмдәрҙә *-ғы /-ге килә, -аһы /-әһе килә* формаһының хәбәр булып килеүе. Эйәһеҙ һөйләмдең хәбәре вазифаһын III зат *-ғы/-ге килә* ҡушма ҡылым формаһы үтәй. Миҫалдар: *Яңы уҡыу йылын нисек кенә булһа ла шул төҙәтелгән, яңыртылған мәктәптә башлағыһы килә (З.Биишева). Киске тамағын туйҙырып, мейес башына менеп ятырға йыйынғанда ғына, уны күреп һөйләшкеһе килде (Я.Хамматов). Әллә ниңә башҡортса сыҡҡан газета уҡығыһы килеп киткәйне (Н.Мусин).*

Эйәһеҙ һөйләмдәрҙә теләк һөйкәлешенең *-ғы/-ге килә* аналитик формаһы зат ялғауын ҡабул итмәй. Миҫалдар: *Ә әле уларҙы йәшәтке килә! (Ф.Аҡбулатова). Юҡ, булмай, шайтан алғыры, шүрәле ҡытыҡлаймы ни, донъяны яңғыратҡансы көлгө килә (Ф.Аҡбулатова).*

Һөйләүсенең эш-хәрәкәтте башҡарырға булған теләге, хыялы теләк мәғәнәле *-ғы/ -ге килә* ҡылым формаһы аша хәбәр ителә. Берлектәге йәки күплектәге I зат ҡылым формаһы бер составлы билдәле эйәле һөйләмдең хәбәре вазифаһын башҡара. Миҫалдар: *Беренсенән, Тирәклегә ҡайтып һеҙҙең бөтәгеҙҙе эргәмдә өйөрөлдөрөп, үҙемә ялсы яһап ҡуйғым килмәй. (Т. Ғарипова). Ағай, ҡурҡма, береһенә лә һөйләсәгем юҡ, ут йотоп, ғазап сигеп, әллә йәшәр, әллә йәшәмәҫ малайҙарға ғына ҡарап ултыраһым килмәй ҙәһә! (Ә.Әминев). Ҡурҡҡандан-өрккәндән түгел, һаҡһыҙ ҡыланып Надяның һиҙгер күңелен һүрелдергем килмәне (Х.Тапаков).*

Дөйөм эйәле һөйләмдең хәбәре ҡылымдың II заты менән белдерелә. Һөйләмдең йөкмәткеһенән аңлашылыуынса, теләк дөйөм кешеләргә ҡағыла: *Кешеләргә үҙең тураһында ла ниҙер әйткең, күңелдәген уртаҡлашҡың килә (Ғ.Хөсәйенов).*

Ике составлы һөйләмдәрҙең хәбәре *-ғы/ -ге, (-аһы/ -әһе) килә* ҡылым формаһы аша реалләшә. Уларҙың эйәһе төп килештәге алмаш йәки исемдәрҙән килә. Миҫалдар: *Улар Марусяның әкрен генә йырлаған моңло тауышынан, үҙҙәренең яратҡан йырҙарын йырлауҙан бер ҙә айырылғылары килмәй (Һ.Дәүләтшина). Зөлхизә-Гөлзифа тулҡынлана, берсә алға уҡтала, берсә йөҙөн устары менән ҡаплай, Юлдыбайҙың ерҙә тәгәрәп ятыуын күргеһе килмәй (Х.Тапаков).*

Ҡылымдың *-ғы, -ге килә* аналитик формаһы телмәрҙә йыш ҡына тиң хәбәр булып килә. Башҡорт телендә *килә* ярҙамсы ҡылымын тиң хәбәрҙәрҙең иң һуңғы компонентына ҡушыу алымы күҙәтелә. Миҫалдар: *Миңдеғолдоң тиҙерәк үҫкеһе, кешеләрҙең хәтерендә оҙаҡ һаҡланырҙай изге эштәр башҡарғыһы килде (Я.Хамматов). Йәнемде тетрәтеп, һағышымды яңыртҡаны өсөн был кешегә бер төрлө рәхмәт белдергем, яҡшылыҡ ҡылғым, аҙ булһа ла күңелен тапҡым килде (М.Кәрим).* Тиң хәбәрҙәрҙең теркәүестәр

менән бәйләнеү осрағы бар: *Шул саҡ Әптеләхәттең һуҙылып <u>ятҡыһы ла үлгеһе килде</u>: исмаһам, икмәк тураһында уйлауҙан туктар ине (Т.Ғарипова).* Ҡылымдың -*ғы килә* һәм -*аһы килә* формаларын тиң хәбәрҙәр булараҡ бер фраза эсендә ҡулланыу телдең морфологик байлығын билдәләй. Мәҫәлән: *Уның был шайтан элмәгенә әйләнгән донъянан <u>ысҡынаһы,</u> икенсе тормошка <u>осҡоһо килде</u> (Т.Ғарипова). Барсынбикә үҙе иренең хәлен төшөнә лә кеүек: ялкты ул илдән-илгә йөрөүҙән, ултыраҡ тормошка <u>күсәһе</u>, донъя <u>көткөһө килә</u> (Т.Ғарипова).*

Һөйләмдә һүҙҙәр кире тәртиптә килгәндә тиң хәбәрҙең тәүгеһе һөйләмде башлап ебәрә. Һөйләмдәге бындай кире тәртип ҡылымдың мәғәнәһен көсәйтә, теләктең һис шикһеҙ үтәлеүен теләү мәғәнәһе сағыла. Миҫалдар: *<u>Сыҡҡыһы,</u> ҡояш калҡкан мәлдәге саф иртәне, нурҙар эсендә ҡойоношоп ҡанат ҡаҡҡан сыпсыҡтарҙы, төрлө гүзәл төҫтәр балкытҡан сәскәләрҙе <u>күргеһе,</u> кешеләр менән күрешеп <u>һөйләшкеһе килә</u> Тимерйәндең (Б.Ноғоманов). Эй, <u>йырлағыһы килде</u> уның шул саҡ! (Т.Ғарипова).*

***-ғы/ -ге килә, -аһы/ -әһе килә* формаларының теҙмә ҡушма һөйләмдәрҙәге синтаксик функцияһы.** Теләк ҡылымдың -*ғы/ -ге (-аһы/ -әһе) килә* аналитик формаһы теркәүесле һәм теркәүесһеҙ теҙмә ҡушма һөйләм составында хәбәр вазифаһын башҡара.

а) теркәүесһеҙ теҙмә ҡушма һөйләмдәрҙә. Теләк ҡылымдың -*ғы/-ге килә* аналитик формаһы теркәүесһеҙ теҙмә ҡушма һөйләмдәрҙең хәбәре вазифаһын башҡара. Миҫалдар: *Әйтеп бөт, һылыу! Ни тураһында <u>һорағың килә,</u> мин яуап бирермен (Ф.Аҡбулатова).*

б) теркәүесле теҙмә ҡушма һөйләмдәрҙә. Теркәүесле теҙмә ҡушма һөйләмдәрҙә бер-береһенә ҡапма-ҡаршы мәғәнәле булған һөйләмдәр *ләкин, ә, әммә* теркәүестәре менән килә. Миҫалдар: *Салихтың арҡаһы һыҙлай ине, ләкин ҡыҙ алдында ялангас тәнен күрһәтеп <u>ятҡыһы килмәне</u> (Ғ.Хисамов). Әптеләхәттең ауылдаштарының яҙмышын тиҙерәк <u>белгеһе килә</u>, ә Мирхәйҙәров ул һөйләшеүҙе һаман артҡа шыуҙырғандай, кисектергәндәй (Т.Ғарипова).*

Эйәртеүле ҡушма һөйләмдәрҙә *-ғы/ -ге килә, -аһы/ -әһе килә* формалары шарт һөйләмдең хәбәре вазифаһын башҡара. Теләк ҡылымдың -*ғы /-ге кил* формаһы -*һа/-һә* ялғауын ҡабул итеп шарт ҡылым була ала. Был осраҡта улар эйәрсән шарт һөйләмдең хәбәре вазифаһын башҡара. Миҫал: *Үҙеңде ҡәҙерле <u>күргең килһә</u>, үҙеңдәй күреп, бүтәндәрҙе лә ҡәҙерләй белергә кәрәк (Ғ.Хөсәйенов).*

***-ғы/ -ге килә, -аһы/ -әһе килә* формаларының исем урынында ҡулланылып һөйләмдә эйә булып килеүе.** Башҡорт тел ғилемендә эйә функцияһын исем, алмаш һүҙ төркөмө генә түгел, ә исем урынында ҡулланылған башҡа һүҙ төркөмдәре, шул иҫәптән ҡылым да башҡара ала. Теләк мәғәнәле -*ғы/ -ге килә, -аһы/ -әһе килә* ҡылым формалары исем ҡылым, сифат ҡылым ялғауҙарын ҡабул итә һәм, үҙ сиратында, исем урынында ҡулланылып уның грамматик ялғауҙары менән үҙгәрә. Һөҙөмтәлә аналитик форма һөйләмдең эйәһе йәки эйәрсән киҫәктәре булып килә. Әйтергә кәрәк, тел белемендә исем-ҡылым, сифат-ҡылым ҡылым төркөмсәләре составында тикшерелә. Ләкин ҡылым тамыры теләк модаль мәғәнәле булғанлыҡтан, уның һөйләмдәге урынын билдәләү зарур.

Ҡылымдың -*ғы/-ге килә* формаһы -*ыу/-еү* исем-ҡылым, -*ған/-гән* ялғаулы үткән заман сифат ҡылым менән бергә ҡушма эйә составын барлыҡҡа килтерә. Миҫалдар: *Ошо ҡомһоҙлоғо, <u>байбисә булғыһы килеүе</u> генә боҙа шул уны... (З.Биишева). Шулай ҙа ҡарт үҙен улар алдында мәжбүри эш атҡарған ҡиәфәттә тотманы, рәхмәттәрен тыныс ҡына ҡабул итте, шатланды, ләкин ниңәлер теге балаларҙы <u>күргеһе килеү теләге</u> генә булманы (Ә.Әминев). Төлкөсураның был эшкә <u>ҡатнашҡыһы килмәгәне</u> күренеп тора (Н.Мусин).*

-ғы/-ге килә, -аһы/-әһе килә **формаларының исем урынында ҡулланылып һөйләмдә аныҡлаусы булып килеүе.** Теләк мәғәнәле аналитик ҡылым үткән заман сифат ҡылым ялғыуын ҡабул итеп предметты асыҡлап килә һәм һөйләмдә аныҡлаусы вазифаһын башҡара. Улар барлыҡта йәки юҡлыҡ формала була ала. Миҫалдар: *Рауза еҫен еҫкәгеһе килгән кеше дегәнәк сәсмәй, Ғәлимә (Т.Ғарипова). Туҡмалғыһы килгән бала атаһының һаҡалы менән шаярыр (Ж.Кейекбаев). Ҡыуаныстан һаман илағыһы килеп торған Емеш тә күңелле йылмайып ҡуйҙы (З.Биишева).*

Ҡылымдың *-ғы/-ге килә, -аһы/ -әһе килә* ҡушма формаһының исем урынында ҡулланылып һөйләмдә тултырыусы булып килеүе. Һөйләмдә ҡылымды мәғәнә яғынан асыҡлап йөрөүсе эйәрсән киҫәк булараҡ тултырыусы *-ғы/-ге килә, -аһы/ -әһе килә* ҡылым формалары менән белдерелә. Был осраҡта форма исем-ҡылым ялғауын ҡабул итеп исем урынында ҡулланыла һәм тултырыусы вазифаһын башҡара. Миҫалдар: *Ҡайтас ул Ваһап ҡоҙаһына ла, Әҙһәм ҡоҙаһына ла Ғилаждың бейәне биргеһе килмәүе хаҡында һөйләне (Ж.Кейекбаев). Әле лә тонорап ҡояш батыуын, тәбиғәттең гүзәл бер ерен, матур ҡатын-ҡыҙ һынын күрһә, буяу иҙгеһе килеүҙән ҡулдары ҡысыта башлай (Т.Ғарипова). Әлмираның формула буйынса түгел, үҙенсә шатлыҡтары, һағыштары, хатта үкенестәре менән бергә Сәлмән бабай кеүек бер-береңә иғтибарлы булып, күңелдәрҙе бәйләп, ҡәҙерләнеп, һөйөлөп йәшәйһе килеүен аңламаймы икән ни ул? (Р.Байымов).*

-ғы/ -ге килә, -аһы/ -әһе килә **ҡылым формаһының һөйләмдә хәл вазифаһын башҡарыуы.** Һөйләмдә ҡылымға бәйләнеп, шул ҡылымдан аңлатылған эш-хәрәкәттең ҡасан, ҡайҙа, ни сәбәпле, ниндәй маҡсат менән, ни рәүешле, ниндәй дәрәжәлә башҡарылыуын белдергән эйәрсән киҫәк хәл тип атала. Теләк модалле *-ғы/ -ге, (-аһы/ -әһе) килә* формалары шарт һөйкәлеше, исем-ҡылым, сифат ҡылым, хәл ҡылым ялғауҙарын ҡабул итеп хәлдең барлыҡ төрҙәрен яһай.

а) рәүеш хәле вазифаһын башҡарыуы. Ҡылым нигеҙенә *-дай /-дәй, -ҙай /-ҙәй, -тай/-тәй* ялғауы эйәреү юлы менән аналитик рәүеш хәле формалаша. Миҫал: *Торомтай, үҙ атының да насар түгеллеген күрһәткеһе килгәндәй, дилбегәһен ҡаҡты (Н.Мусин).*

б) сәбәп хәле вазифаһын башҡарыуы. Һөйләмдә ҡылымға бәйләнеп, эш-хәрәкәттең ни сәбәпле башҡарылыуын йәки башҡарылмауын белдергән эйәрсән киҫәк сәбәп хәле ролен үтәй. Миҫалдар: *Ашағыһы килеүҙән ашҡаҙан аҫты биҙенән ауыҙына укшыткыс тоҙло һут йыйыла, күңелен болғандыра (Т.Ғарипова).*

в) маҡсат хәле вазифаһын башҡарыуы. Аналитик ҡылым айырым осраҡта маҡсат хәле вазифаһын башҡара. Миҫалдар: *Ошо хаҡта кем менәндер бүлешкеһе, һөйләшкеһе килеп, Әйүп төн уртаһында ҡатынын ҡуҙғатты (Т.Ғарипова).*

г) кире хәл вазифаһын башҡарыуы. Һөйләмдә *-ғы/ -ге, (-аһы/ -әһе) килә* теләк ҡылым формаһы менән белдерелгән кире хәл ҡылымдан аңлашылған эш-хәрәкәттең башҡарылырға тейеш булып та башҡарылмауын йәки үтәлмәҫкә тейеш булып та үтәлеүен белдерә. Миҫалдар: *Әйләнеп, иҙән уртаһында шаңҡып торған, тағы ла нығыраҡ ҡартайып киткәндәй күренгән ирен ҡосаҡлағыһы, наҙлы һүҙҙәр әйтеп иркәләгеһе килде, әммә үҙен ҡулға алды (Т.Ғарипова). Ололар һөйләгәнде тыңлағыһы килһә лә, Салауат ҡаршылашманы (Я.Хамматов).*

Ҡылымдың *-ғы /-ге кил* формаһының хәл әйтеме булып килеүе. Хәл әйтеме бер нисә һүҙҙән торһа ла бер генә һөйләм киҫәге – хәл булып йөрөй. Башҡорт телендә хәл әйтемен төрлө ҡылым формалары: шарт һөйкәлеше, сифат ҡылым, хәл ҡылым, исем ҡылым менән бер рәттән ҡылымдың *-ғы /-ге кил* формаһы барлыҡҡа килтерә. Миҫалдар: *Ғәйзулла аяҡтарын көскә һөйрәп ҡайтты ла, өйгә ингеһе килмәй, һарай яғына атланы*

(Х.Тапаков). Ошондай һары һағыш баҫҡан саҡтарҙа, өйҙә торғоһо килмәгәнлектән, һылтау табып, "комадировка" тип сығып китә ул ауылдарға (Р.Байымов).

Аналитик ҡылым йышыраҡ хәбәр һөйләмдәрҙә ҡулланылыуға ҡарамаҫтан, теләк һөйкәлешенең төп коммуникатив функцияһында – тойғо һөйләмдәрҙә ҡулланыла. Бигерәк тә ул шиғри әҫәрҙәргә хас:

Гел йөҙәһе килә тулҡынында,
Гел йөҙәһе килә елкенеп.
Ҡараштарым – төпһөҙ күк шикелле,
Эй, гиҙәһе килә ҡосаҡлап (Р.Назаров).

Шулай уҡ шәхси теләкте белдергән форма һорау һөйләмдәрҙе барлыҡҡа килтерә: *Һинең дә уның менән интеккең киләме? (Д.Исламов). Өйгә инеп, балаларыңдың рәсемдәрен, сиккән сигеүҙәрен күргең килмәйме ни, өләс? (Т.Ғарипова).*

Туранан-тура яуап алыуҙы талап итмәгән риторик һорауҙарҙа ҡулланылыуы *-ғы/-ге килә* формаһының синтаксик ҡуллынылышын артабан киңәйтә. Миҫал: *Уның әллә ҡатыны менән ҡултыҡлашып урамдан үткеһе килмәгән тиһеңме. Бергәләп танцевать иткеһе килмәгән тиһеңме. Башҡалар һымаҡ минең дә эштән ҡабаланып, йүгерә атлай ҡайтып килеүемде теләмәгән тиһеңме (М.Әбсәләмов).*

Теләк модалле *-ғы /-ге килә, -аһы/ -әһе килә* аналитик ҡылым формаларының ҡулланылыш даирәһе киң. Улар ябай һәм ҡушма һөйләмдәрҙең хәбәре вазифаһын башҡара. Ҡушма хәбәр тиң булып килһә, ярҙамсы ҡылым һуңғы хәбәргә ҡушыла. Шулай ҙа эмоциональ телмәрҙә һөйләмдең ыңғай тәртибе юғалыуы мөмкин. Ярҙамсы ҡылым һәр тиң хәбәргә эйәрә, йә төп ҡылымдан алда килә. Форма хәбәрҙән тыш исем ҡылым, сифат ҡылым, хәл ҡылым, шарт һөйкәлеше ялғауҙарын ҡабул итеп, һөйләмдең теләһә ниндәй эйәрсән киҫәктәре ролен үтәй.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Сәйетбатталов, Ғ.Ғ. Башҡорт теле. I том. Ябай һөйләм синтаксисы / Ғ.Ғ. Сәйетбатталов. – Өфө: «Китап», 1999. – 352 бит.
2. Сәйетбатталов, Ғ.Ғ. Башҡорт теле. II том. Ҡушма һөйләм синтаксисы / Ғ.Ғ. Сәйетбатталов. – Өфө: «Китап», 2001. – 432 бит.
3. Тикеев, Д.С. Хәҙерге башҡорт теле. Ябай һөйләм синтаксисы / Д.С. Тикеев. – Өфө: Ғилем, 2002. – 178 бит.
4. Зәйнуллин, М.В. Хәҙерге башҡорт әҙәби теле: Морфология / Юғары уҡыу йорттарының филология факультеты студенттары өсөн дәреслек / М.В. Зәйнуллин. – Өфө: Китап, 2005. – 264 бит.

© Ғәниева Ғ.Ғ., 2019

Дауытова Л.Р.,
магистрант, БДУ, Өфө к.,
Салауатова Ф. Р.,
филол., ф. к., доцент, БДУ, Өфө к.

ҒАЙСА ХӨСӘЙЕНОВТЫҢ ТАРИХИ ОЧЕРГЫНДА ҠАРАҺАҠАЛ ОБРАЗЫ

Күренекле әҙип, танылған ғалим Ғайса Хөсәйенов очерк жанры үҫешенә ҙур өлөш индерҙе. Очерк хаҡында авторҙың күрәҙәселек итеп әйткән һүҙҙәре лә бар:

«Тикшерелмәгәне менән художестволы очерк үҙе бер донъя»[1]. Ысынлап та, әҙәби жанрҙар системаһында очерк жанрын күҙаллағанда, уны яңынан тикшереү талап ителә. Сөнки һуңғы йылдарҙа был жанрға арналған ғилми хеҙмәттәр әлегә юҡ.

Авторҙың 1998 йылда донъя күргән ”Ил азаматтары” китабы тарихи повестарҙан һәм тарихи очерк-портреттарҙан тора. Әгәр ҙә тарихи әҫәрҙәрҙә Иҫәнгилде батыр, Пугачев фельдмаршалы Бәҙәрғол Юнаев, рудасы Исмәғил Тасимовтарҙың тормошо һәм көрәш юлы һүрәтләнһә, “Тарихи портреттар” бүлегендә иһә йөҙәрләгән ил азаматтары араһынан егерме икеһенең әҙәби-тарихи һыны кәүҙәләндерелә.

Әҙип халыҡҡа аҙ билдәле тарихи шәхестәрҙе, улар тураһындағы мәғлүмәттәрҙе йәмәғәтселеккә еткереүҙе маҡсат итеп ҡуя. Бында беҙ Ҡараһаҡал, Батырша, Кинйә, Ҡаранай кеүек батырҙар, кантондар нәҫеленән Ҡыуатовтар, Буранбай сәсән һәм башҡа арҙаҡлы шәхестәр менән танышабыҙ. Авторҙың ниндәй генә очергын алма, әҙәби әҫәр һымаҡ уҡыла, ҡыҙыҡ һәм мауыҡтырғыс. Әҙип үҙенең очерктарын был жанрҙың бер үҙенсәлекле формаһына индереп, әҙәби очерк-портреттар тип юҡҡа атамай. Сөнки бында үҙе күҙәтеүсе лә, тарихсы ла һәм яҙыусы ла ролендә, һәр бер шәхес яҙмышын, уның хәрби эшмәкәрлеген, ҡаҙаныштарын, еңеү-еңелеүҙәрен төрлө ситуацияларға ҡуйып, тарихи сығанаҡтарға таяныр, тәрән һәм төплө күҙәтеүҙәре аша художестволы дөйөмләштереүгә килә.[2]

Әҙиптең «Ҡараһаҡал” исемле очергында Ҡараһаҡалдың хәрби эшмәкәрлеге бәйән ителә. Автор үҙе әйткәнсә, Ҡараһаҡал батырҙың шаҡтай серле һәм ғибрәтле шәхесен, ҡатмарлы ғүмер һәм яу юлдарын күпмелер белмәй тороп, XV быуаттағы Башҡортостан тарихын, уның героик һәм трагик биттәрен, көрәш майҙанына сыҡҡан яугирҙарын, ниһайәт, милли ғорурлығыбыҙ Салауат Юлаевты тыуҙырыуға килтергән социаль-тарихи шарттарҙы, героик традицияларҙы аҙағынаса төшөнөүе ҡыйын.

Ғайса Хөсәйенов очергында ике төп ваҡиғаны, йәғни 1740 йылдың августындағы һәм 1740 йылдың февраль урталарындағы хәл-ваҡиғаларҙы тәүге Ырымбур губернаһының генерал-лейтенанты кенәз Василий Алексеевич Урусовтың яуызлыҡтары менән бәйләп һүрәтләй.

Әүәлдән үк ҡанһыҙлығы менән яманаты сыҡҡан был түрәнең ихтилалда ҡатнашҡан яу башлыҡтарына һәм баш күтәреүселәргә ҡарата ҡот оскос яуызлығын тасуирлай автор. Майҙанға йыйылған халыҡ алдында Ҡараһаҡалдың иң яҡын яу-ярандары Йыһанғол Иҫәкәевты, Яныш Исмәғилевты, Ҡарабаш Уғлыйәновты, Яҡуп Ҡасимовты, татар Ҡаптырҙы, сыуаш Максимовты ҡаҙыҡҡа ултыртып үлтертә. Баш күтәреүселәрҙең күбеһен шулай язалау – башҡорт тарихының иң фажиғәле ҡара биттәренең береһе ул. Автор кенәз Урусов һәм генерал Соймонов бойороғо менән эшләнгән бындай ҡот осҡос язаларҙың А.С. Пушкиндың ”Пугачев тарихы” әҫәрендә ҡәһәрләнеүен, был хаҡта Мамин-Сибиряктың да үҙәк өҙгөс әрнеү менән ләғнәтләп яҙып үтеүен билдәләй.

Ә 1740 йылдың 10 февралендәге ваҡиғала иһә Тырнаҡлы волосының Мөхәммәт ауылында Йәрмөхәммәт ҡарттың өйөндә йыйылған күп кенә старшиналарҙың, батырҙың кәңәшмәһе тасуирлана. Әҙип был кәңәшмәнең әһәмиәтен юғары баһалап, тарихтағы бер бәләкәй ҡоролтайға тиңләй. Кәңәшмәне алып барған Әйле волосы старшинаһы Алан Ейәнғол халыҡты яуға күтәреү, ғәскәр туплау, ил-йортҡа баш булыр хан табыу кәрәклеген аңлата, хан исеменән яуға әйҙәгән Ҡараһаҡал менән таныштыра. Ул Солтангәрәй-Ҡараһаҡалдың бик уҡымышлы һәм диндар, тәҡүә әҙәм булыуын, хажилығын һөйләй, уны үҙе күреп белеүен, батырлыҡтарын, аҡыллылығын дәлилдәр

1 Хөсәйенов Ғ. Ил азаматтары. Тарихи шәхестәр тормошо. — Өфө: Башҡ. кит. нәшр., 1998 — 8-се б.

2 Юнысова Ф. Очерк жанрында тарихи шәхестәр // Ватандаш. – 2006. – №3. – 96-114-се биттәр.

менән үҙенсә раҫлай. Хандың үҙе артынан ҡаҙаҡ һәм ҡалмыҡтарҙы ла эйәртә аласағына ышандыра.

Әҙип башҡорт түрә-батырҙарының Ҡараһаҡал менән осрашҡандан һуң тыуған тәьҫораттары аша уның әҙәби портретын ифрат оҫта: һүрәтләй: «Алдарында баштан-аяҡ ҡоралланған бына тигән ун биш һыбайлы, шуның башында йылҡылдап торған ҡара атҡа атланған: өҫтөнә йылы тун, башына төлкө бүрек кейгән, ҡоңғорт йөҙлө, матур һаҡаллы, мөһабәт кәүҙәле Ҡараһаҡал баҫып тора. Атының эйәр-өпсөндәре затына тиң булғандай көмөш менән нағышланған, батырҙың билендәге көмөш ҡынлы кәкре ҡылысы фирүзә таштар менән биҙәлгән”.

Ҡараһаҡал – алыштарҙа ал бирмәҫ батыр, һүҙ ярыштарында ҙур ғилем эйәһе, хатта аҫыл затыменән хан булып танылған уҙаман. Уның төрлө илдәрҙе гиҙеүен, бик күп телдәр белеүен, үткер илсе-дипломат булыуын бәйән итеп, яҙмыш елдәре уны көтөүсенән аяныс ҡолға, ҡолдан ғәййәр батырға, батырҙан затлы ханға тиклем күтәреп, төшөрөп өйөрөлтөп йөрөткән, ти ул.

Очеркта Ҡараһаҡалдың рухи донъяһы тулы сағылыш таба. Быны беҙ ҡоролтайға йыйылған түрәләр, батырҙар алдындағы сығышында күрәбеҙ. Уның ил хәстәре менән йәшәүе, халҡының ирекле тормошо өсөн янып йөрөүе, етди ҡарашы һуңынан ғәскәр алдындағы телмәрендә лә сағыла. Үҙен Солтангәрәй хан тип таныштырғандан һуң, ҡоролтайға йыйылған башҡорт түрәләре ҡөрьән тотоп анттар биреп, Ҡараһаҡалды хан итеп күтәрәләр.

Ғайса Хөсәйенов Ҡараһаҡалдың төп сығышын һәм уның 1740 йылдағы яуҙы ойоштороу моментын тарихи сығанаҡтарға таянып, үҙенсә фаразлай. Бында Р. Игнатьевтың бай ғына архив материалдары нигеҙендә яҙылған “Ҡараһаҡал — Башҡортостандың ялған ханы” мәҡәләһендә башҡорт батырының шәхесе һәм тормошо күҙаллана. Шулай уҡ “Ырымбур тарихы” китабында Ҡараһаҡалдың бер ниндәй ҙә хан улы түгеллеге һәм ҡаҙаҡ та булмауы, бәлки бер башҡорт икәнлеген иҫбат итеүе телгә алына. Ҡараһаҡал яуҙарын үҙ күҙе менән күргән был рус тарихсыһы башҡорт батырының йәшләй тыуған яҡтарынан сығып китеп, Урта Азия, Кубань, Волга буйҙарын күп ҡыҙырыуын һәм шунда ҡалмыҡ тайшаһы Солтангәрәйҙең яҙмышын белеп, уны аҙаҡ үҙе итеп танытыуын раҫлай. Ғәмәлдә ҡалмыҡ ханы Солтангәрәй үҙ атаһынан Волга буйындағы ҡалмыҡтарға ҡасҡан була һәм шунда кемдәрҙер тарафынан үлтерелә. Ә үлгән йә үлтерелгән хан-батша урынына ялған хан-батшалар пәйҙә булыуын автор тарихта киң таралған ялған Дмитрий, Петр батша, Пугачевтар менән бәйләй, артабан Ҡараһаҡал ихтилалының сәбәптәрен, тарихи шарттарын төплө анализлай. Яуҙа уның ойоштороу һәләте, халыҡтың уға ҡарата ышанысы, ихтилалда ҡатнашыусыларҙың тоғролоғо һүрәтләнә.

Ҡараһаҡал башҡа яу башлыҡтарынан күп яҡтары менән айырылып торған. Берҙән, алда әйтеп үткәнсә, заманы өсөн бик уҡымышлы кеше, оҫта дипломат, батыр һәм сәсән. Икенсенән, уның төрлө халыҡтар, йорт-ерҙәр менән бәйләнеше көслө. Өсөнсөнән, Ҡараһаҡал үҙ абруйын ниндәй хәлдә лә һаҡлап ҡала алыр таһыллы зат.

Шулай итеп, Ғайса Хөсәйенов тарихи прозаның художестволы-документаль жанрында ысынында новатор булып сығыш яһай. Ул урта быуаттарҙан уҡ халыҡ ижадында һәм яҙма әҙәбиәттә йәшәп килеүсе ҡисса жанрын тергеҙә, уның нигеҙендә үҙенең киң танылған “Алдар батыр”, “Исмәғил Тасимов” һымаҡ әҫәрҙәрен яҙа. Ҡиссалар художестволы рәүештә тарихи шәхестәр тормошон мажаралы, шул уҡ ваҡытта тарихи осор дәһшәтлеге ярҙамында еткереүе менән айырыла. Тарихи очерк жанрында яҙылған әҫәрҙәрендә (“Ҡараһаҡал”, “Ҡаһарман кантон” һ.б.) Ғ. Хөсәйенов улар хаҡында һаҡланып ҡалған документаль мәғлүмәттәргә таянып эш итә. Был

осраҡта художестволы һүрәтләү документаль очеркты тулыландырыу, йәнләндереү хеҙмәтен үтәй. Тимәк, үҙенең тарихи прозаһында Ғ. Хөсәйенов ҡисса һәм тарихи очерк формаларындағы әҫәрҙәрендә, тәү сиратта, жанр оҫтаһы булып сығыш яһай.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Хөсәйенов Ғ. Ил азаматтары. Тарихи шәхестәр тормошо. — Өфө: Башҡ. кит. нәшр., 1998 — 8-се б.
2. Әсфәндиәров Ә. Олатайҙарҙың бар тарихы. – Өфө: Китап, 1996. –190 б.
3. Юнысова Ф. Очерк жанрында тарихи шәхестәр // Ватандаш. – 2006. – №3. – 96-114-се биттәр.

Даутова Р.А.,
122-се һанлы башҡорт гимназияһының
башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы, Өфө ҡ.

МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ “ЕВРОПА-АЗИЯ” ШИҒЫРҘАР ЦИКЛЫНЫҢ ИДЕЯ-ТЕМАТИК ЙӨКМӘТКЕҺЕ

Мостай Кәримдең “Европа-Азия” шиғырҙар циклының яҙыла башлауы 50-се йылдар башына ҡарай. “Әҫәрҙәр үҙәгендә торған тыуған ил һәм халыҡ образдары поэтик һүрәтләнештең үҙенсәлекле бер яңы эске законсылыҡтары ерлегендә асыла. Тыуған ил образын конкрет тыуған ер төшөнсәһенән киң мәғәнәһенә, символикағаса үҫтереү, халыҡ образын шәхескә бәйләп яҡтыртыу тенденцияһы көслө.”[2;119] – тип билдәләй академик Ғ.Б. Хөсәйенов.

“Европа – Азия” шиғырҙар циклы “Кереш” исемле шиғыр менән асыла. Унда ауырлы ҡатын һәм тыуасаҡ бала образы үҙәктә тора. Автор иң үткер әсә күҙе һәм зирәк әсә ҡолағы аша киң донъяға ҡараш ташлай, йәшәүҙең мәғәнәһен, именлектең ҡәҙерен әсәләй тойоуға илтә.

Артабанғы шиғырҙар шағир исеменән алып барыла, хәл ваҡиғалар ағышы унын ҡарашы, мөнәсәбәте аша сағылалар. “Бер йыр йырлаған” тигән шиғырында иһә сабыйҙың донъяға килеп, бишек йырҙары тыңлауы, әсәһенең “алыҫҡа киткән һайын” биргән тормошсан кәңәш-төңәштәре хаҡында һөйләнелә.

“Шулай башлана йәшәү” шиғыры, исеме үк әйтеп тороуынса, сабыйҙың тәү тапҡыр имгәкләп тупһа аша ҡураға сығыуы, тәү тапҡыр тәпәй баҫыуы, ҡуранан сыҡҡан һуҡмаҡҡа – ҙур юлға сығыуы тураһында һөйләнелә.

Донъяла иң тәүге юлын
Тап шулай башлай кеше.
Тап шулай башлана уның
Йәшәүе – бөйөк эше.

Тимәк, сабый ҙур юлға, “йәшәү – бөйөк эшкә” һуҡмаҡ һала.

“Таңдың килеүе” өлөшөндә ауыл тарихы сағылыш ала. Халыҡтың ауыр көнкүреше, михнәт сигеүҙәре, “ғәжәйеп бер таңды” көтөүҙәре – барыһы-барыһы ла баланың күҙ алдында. Ошо уҡ хәл-ваҡиғаларҙың дауамы “Мин шаһитмын” шиғырында.

Европаны гиҙҙем, Азияны,
Күп күрҙем мин матур, яҡшыны.
Беләм, ауылым илдәрҙә бер түгел,
Ләкин ерҙә ул иң яҡыны.

Тимәк, был юлдарҙа, лирик геройҙың тыуған ауылына булған мөхәббәте сағыла. Яҙмыш юлдары ҡайҙа ғына илтмәһен, шағир өсөн тыуған ауылы һәр саҡ иң яҡыны һәм иң ҡәҙерлеһе булып ҡала.

“Тупрағым, һауам, һыуҙарым” әҫәрендә шағир тыуған иленә дан йырлай. Тәбиғәттең матурлығына, байлығына һоҡланып туя алмай, “шул тупраҡта тыуып-үҫеү үҙе бер бәхет” тип һанай. Ләкин тормош аллы-гөллө генә бармай. Ир-егет булып үҫеп екән сағында Ватанына дошман һөжүм иткәс, ошо хәтәр сәғәттәрҙә үҙ ауылының өс йөҙ егете менән өс йөҙ ат эйәрләп яуға китә. (“Өс йөҙ егет” шиғыры)

“Һабан туйы” шиғырында беҙ дошманды ҡыйратып ҡайтҡан, төрлө сынығыуҙар үткән, физик һәм интеллектуаль йәһәттән формалашып еткән шәхес булараҡ күҙ алдына баҫа, тыуған ауыл халҡының көнкүреше тыуған республикаһы менән бергә, ә бөтә башҡорт халҡының яҙмышы Бөйөк Рәсәй – Ватаны менән ҡушыла. Быға дәлил һәм “Европа – Азия” шиғырҙар циклының кульминацион өлөшө булып “Россиянмын” шиғыры тора.

Рус түгелмен, ләкин россиян мин,
Россиян мин – ниндәй ғорурлыҡ!
Ун ғүмерең миңә кәрәк түгел,
Бер яҙмышым шуға торорлоҡ! –

тигән ялҡынлы юлдар аша лирик герой Рәсәйгә дан йырлай, рус һәм башҡорт татыулығы алдында баш эйә.

Циклдың һуңғы бүлектәрендә шәхес яҙмышы тағы ла һуңғы бүлектәрендә шәхес яҙмышы, хатта тотош донъя яҙмышы менән берегә. Һөҙөмтәлә, конкрет һәм дөйөм, лирик һәм эпик сифаттар берегеп, образлылыҡ һыҙаттарын көсәйтә.

Шулай итеп, Мостай Кәримдең “Европа – Азия” шиғырҙар циклы – ул тыуған ауыл, ил, донъя хаҡындағы әҫәр. Шиғырҙарҙың эстәлеге, логик сюжеты аша беҙ тыуған ил төшөнсәһенең бик киң һәм шул уҡ ваҡытта үтә конкрет төшөнсә икәнлеген аңлайбыҙ. Әсә ҡарынынан алып, атай йорто, тыуған ауыл, тыуған ил төшөнсәләре ялғана барып, Ватандың оло образына тоташа.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Кәрим М. Әҫәрҙәр биш томда, 1-се том: шиғырҙар, поэмалар, либретто. – Өфө: Башҡортостан “Китап” нәшриәте, 1995. – 416 бит
2. Хөсәйенов Ғ.Б. Мостай Кәрим. Шәхес. Шағир. Драматург. Прозаик. – Өфө: Башҡортостан “Китап” нәшриәте, 1994. – 366 бит

© Даутова Р.А., 2019

Джанбеков Какаджан
Ученый секретарь Института языка, литературы и национальных рукописей им Махтумкули (Туркменистан)

РАШИДЕДДИН ВАТВАТ И ЕГО ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ

Пользовавшийся большой популярностью при дворе могущественных правителей государства Куняургенчских туркмен Решидеддин Ватват оставил богатейшее литературное наследие как автор созданных на арабском языке и фарси многочисленных поэтических сборников – диванов, аналитических книг, посвященных искусству стихосложения, а также высокохудожественных прозаических произведений. В арабских и персидских источниках сохранилось немало ценных сведений о жизни и

творчестве этого признанного мастера слова, прославившегося среди своих современников в качестве искусного оратора и ритора. Стоит упомянуть в связи с этим такие произведения как «Мугджамул удаба» Якута Хамави (1179-1229), «Тарихи Джахангуша» Алаэддина Ата Джувейни (умер в 1283 г), знаменитый «Бахаристан» Адбурахмана Джами (1214-1292), «Асарул билад» Закарийя Казвини (1203-1283), «Тазкирету-шуара» Давлетша Самарканди. Множество биографических и библиографических данных, касающихся Рашидеддин Ватвата, можно обнаружить и в книгах «Хафт иклым» Эммина Ахмед Рази, «Маджмаул фудала» Мухаммеда Арифа Бакайы, «Хуласатул ашар ве зубдатул афкар» Такиэддина Зикри Кашани.

Полное имя Рашидеддин Ватвата звучит как Сагдулмюльк Рашидеддин Мухаммед ибн Мухаммед Абдылджелиль Омари Балхи. Поэт широко прославился своим красноречием. Говорят, на одном из высоких собраний при дворе могущественного правителя государства Куняургенчских туркмен Атсыза Рашидеддину пришлось вступить в увлекательный спор. Правитель был поражен изысканным красноречием и выдающимся ораторским талантом поэта. Во все время спора перед Ватватом стояла чернильница. Атсыз, по-видимому, решился сам полушутя испытать изящество слога поэта и сказал: «Уберите чернильницу, дайте же нам, наконец, разглядеть, кто за ней прячется». Согласно источникам поэт был небольшого роста. Рашидеддин не задумываясь отпарировал на слова повелителя старинной арабской поговоркой: «Человек славен двумя самыми малыми частями своей плоти – сердцем и языком». Атсыз остался очень доволен ответом поэта.

По некоторым сведениям в источниках Рашидеддин Ватват родился в 1080-81 годах в городе Балхе, умер в 1177-78 годах в Хорезме в возрасте 97 лет. Ученый Н. Ю. Чалисова, занимавшаяся основательным изучением произведения поэта «Сады волшебства», также поддерживает гипотезу о том, что Ватват мог появиться на свет ближе к концу XI века.

В письменных источниках сохранилось крайне мало сведений о юных годах поэта. Известно, что важной вехой в становлении личности выдающегося мыслителя и великого мастера поэтического слога стал период обучения в духовной школе – медресе «Низамийе» [1], построенной в Балхе (408-410 гг. хиджры) по велению прославленного визиря правителей династии Великих сельджукидов – Низам ал-Мюлька. В данном духовном заведении получили блестящее образование многие выдающиеся ученые того времени. Особое внимание в духовной школе уделяли основательному изучению арабского языка. Большой вклад в углубление знаний и совершенствование выдающегося таланта Ватвата внес преподаватель арабского языка и известный ученый того времени Абу Сагыт Харави (умер в 1141 г.). Свидетельством тому является следуюшие строки письма, адресованного Ватватом своему мудрому наставнику [2]. Текст данного письма полностью приводится в книге Якута Хамави «Мугджамул удаба». Обладая обширными и глубокими знаниями в языках Рашидеддин одновременно преподавал арабский язык, создавал на арабском свои бессмертные поэтические творения и тут же переводил их на фарси.

Рашидеддин Ватват 30 лет верой и правдой служил при дворе правителя Атсыза и дослужился до почетной должности руководителя высшего правительственного собрания – дивана. Вместе с тем служба при дворе была сопряжена с известными грубостями - дважды за все время своей службы его отлучали от двора, однако ему удавалось вернуть себе расположение правителя и вновь обрести утраченные позиции.

В письменных источниках Рашидеддин характеризуется как высокообразованный, умеющий сохранять приличествующее достоинство царедворец, одновременно как

чрезвычайно красноречивый и в высшей степени талантливый человек. Острый язык множил число и без того немалой армии его непримиримых противников, но он же и выручал поэта в самые, казалось бы, трудные моменты. Красноречие его воспевалось даже в имевших в ту пору хождение в простонародье анекдотах. К примеру, в книге «Асарул билад» (Памятники стран) Закарийя Казвини говорится о том, что правитель Атсыз, чрезвычайно чтивший талант и ораторское дарование Ватвата, решил не расставаться с ним ни на минуту. С этой целью было велено выстроить для поэта роскошные апартаменты прямо напротив царских палат, чтобы могущественный правитель мог в любое время переброситься парой слов со своим мудрым приближенным. Говорят, острый, как перец, язык великого мыслителя задел за живое многих правителей и султанов. Досталось и прославленному султану Санджару – последнему представителю династии Великих Сельджукидов. Вот что пишет об этом Алаэддин Ата Джувейни в своей книге «Тарыхы Джахангуша». В 1147-1148 гг. Султан Санджар с целью наказать Атсыза за своеволие во главе огромного войска отправился в военный поход. Султану Санджару удается взять в плотное кольцо один из самых укрепленных редутов противника – крепость Хазарасп, которую он удерживает в жестокой блокаде в течение двух месяцев. Название крепости дословно переводится как «Тысяча скакунов». В этом походе славного султана Санджара сопровождал другой известный поэт Востока - Энвери. В угоду Санджару выдающийся мастер поэтического слога сложил прекрасное четверостишие:

Мой повелитель, весь мир у твоих ног,
В твоих руках – судьбы самого государства,
Овладей сегодня Хазараспом, а завта –
Тысячи скакунов Хорезма – станут у твоих ног

Рубаи султану очень понравилось. Повелитель повелел нанизать поэтическое сочетание на острие стрелы и пустить её в крепость противника. Воины Хорезма быстро донесли до Атсыза послание Санджара. Присутствовавший при этом Рашидеддин свойственным ему красноречием тут же сочинил достойный ответ противнику, который тем же способомбыл отправлен в расположение войск Санджара. Ответ, в частности, гласил:

Мой повелитель, пусть хоть сам Рустам идет к нам с войском,
Не овладеть ему ничем, даже старым ослом.

Дерзкий ответ сильно разгневал Санджара. Царедворцы не преминули сообщить ему, что именно авторство столь дерзновенных строк принадлежит Рашидеддину Ватвату. В гневе султан поклялся непременно захватить поэта и предать его жестокой и мучительной казни.

После падения крепости Ватват долгое время вынужден был скрываться. Спустя некоторое время поэту удалось снискать расположение главы – дивана при дворе султана Санджара Мунтеджибеддина Ады ибн Ахмеда, при посредничестве которого Рашидеддину было даровано высочайшее прощение.

Рашидеддин Ватват поддерживал близкие литературные контакты с такими известными мыслителями и поэтами своего времени, как Энвери, Хакани, Эдип Сабыр. Адресованные поэтом хвалебные оды-посвящения поэтам Хакани и Эдибу Сабыру позже были помещены им в авторский поэтический сборник – диван. Ватват высоко ценил творчество Амгака Бухари, Масгуди, Сагди Сельмана.

Владевший в совершенстве арабским и фарси поэт оставил нам в наследие созданные на этих языках многочисленные и высокохудожественные произведения. До наших дней сохранилось название 21-ого литературного опуса поэта, из которых до наших дней только 19 дошло. Среди них: поэтический сборник стихов – диван на фарси, содержащий около восьми с половиной тысяч написанных и классифицированных самим автором бейтов; сборник стихов – поэтический диван на арабском языке; произведение «Акбарул-афкар фи-р-расаил ва-л-ашар»; опус «Араисул-хаватир ванафаисун-навадир», содержащий в себе по 25 писем на арабском и фарси. Произведение «Расаилул араби» было создано в 1156-1173 гг. и посвящено внуку правителя Атсыза – Солтанша Махмуду. Известны также произведения «Гараибул-килам фи рагаибул-хикам»; «Гурарул-аквал ва-дурарул амсал», «Ал килам ан-насиха ва-л-хикам ас-салиха»; «Мафатихул-хикам ва-масабих аз-зулм» (данное произведение написано на фарси); «Мунййатул-мутакаллимин, ва-гунйатул-мутааллимин»; «Укудул-лаали ва суудул-лайали» (данное произведение до сих пор обнаружить не удалось); «Матлуб кулл талиб мин калам амирул-муминин Али ибн Абу Талиб» (это произведение написано на фарси и содержит в стихотворной и прозаической форме высказывания четвертого великого калифа Али); «Фаслул хитаб мин калам амирул-муминин Омар ибн Хаттаб» (имеется в наличии целый отрывок перевода данного литературного памятника, собранного в себе поэзию и прозу; этот опус автор посвятил сыну правителя Атсыза – Абул Фатху); «Тухфатус-садик ила-с-садик мин калам амирул-муминин Абу-Бакр Сыддик» (имеется перевод данного произведения в стихах и прозе на фарси); «Унсул-лахван мин калам имамул-муминин Осман ибн Аффан» (данное произведение было посвящено внуку Атсыза – Абулкасыму Махмыду); «Джовахырыл-калаид ва-завахират фараид» (высказывания выдающихся личностей и афоризмы); «Нукудуз-завахир ва-укудул джовахир»; «Рисалатул аруд» (данное произведение представляет собой небольшую рисалу, содержащую в себе 29 измерений стихосложения на арабском и фарси; каждое измерение в качестве примера подкрепляется двумя бейтами на фарси); «Бадайа ат тарсиат ва-равайа ат-тасджийат» (эта книга была посвящена сыну Атсыза – Абу Давуду Сулейману); «Рисалат тахсифат» (данная книга до сих пор не обнаружена); «Хадаикус-сихр фи-дакаикуш-шиир».

Даже простое перечисление данных произведений позволяет составить достаточно полное представление о масштабах и огромной художественной значимости оставленного Рашидеддином Ватватом литературного наследия. Большую часть произведений автор посвятил правителю могущественного государства Куняургенчских туркмен – Мухаммеду Атсызу, а также его сыновьям и внукам. Правитель, в свою очередь, оказывал поэту свое надежное покровительство. Ватват и сам занимался меценатством, приглашал в свой дом молодых и талантливых поэтов и ученых, стремился оказать им посильную помощь и поддержку.

Одним из самых популярным произведений Ватвата принято считать книгу «Официальные письма». Большая часть этих писем относится к правителю государства Куняургенчских туркмен – Атсызу. Подавляющая часть из размещенных в книге 112 официальных писем является историческими подлинниками, свидетельствующими о жизни и деяниях великих туркменских султанов. Часть этих писем была адресована халифу Багдада и его визирям. Кроме этого, имеются послания к различным местным управителям, выдающимся личностям того времени. Эти послания были написаны самим Рашидеддином в период с 1156 по 1173 годы.

Эпистолярное творчество Ватвата наглядно харак¬теризует не только образ жизни и деяния правителей государства Куняургенчских туркмен. Письма дают нам яркую

картину быта и уклада жизни туркменского народа в XII веке, особенности экономического и культурного развития региона, являя собой, таким образом, богатейший материал для фундаментальных научных исследований.

© Джанбеков Какаджан, 2019

Дильмухаметов И.Т.,
ст. препод., Стерлитамакский филиал БашГУ

ОТРАЖЕНИЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ ТРАДИЦИЙ БАШКИРСКОГО НАРОДА В РАССКАЗЕ М.КАРИМА «ПРИКЛЮЧЕНИЯ МЕДВЕДЯ»

«Приключения медведя» («Айыу мажаралары») рассказ для детей, впервые напечатан в 5-ти томном сборнике произведений М. Карима в 1972, переиздавался в 1983 и 2003 гг. в книге «Радость нашего дома» («Беҙҙең өйҙөң йәме»), и в журнале «Акбузат» 2004 году. Рассказ относится к одному из ранних произведений автора в прозе.

За основу рассказа взят простой сюжет - борьба медведя с огромной рыбой (Ҡырпа). Медведь в рассказе предстает перед нами в лучших традициях народных сказок, он немного глуповат, неповоротлив, косолап, живет своей безмятежной жизнью. Это демонстрирует автор в начале произведения, упоминая знаменитые сюжеты народных сказок «Медведь и пчелы», «Почему у медведя короткий хвост». По мнению Валеева И.И.: «Философия педагогики М. Карима дает ясную установку: общество может иметь прочный фундамент лишь на базе незыблемости традиций» [2; 42].

Общеизвестно, что М. Карим пришел в прозу уже известным поэтом, это нашло свое отражение в рассказе. В «Приключениях медведя» лирическое отступление – это повествование о р. Каридель. Автор подробно описывает ее географию, где берет начало, куда впадают ее воды и плавно возвращается к основному сюжету.

События начинают разворачиваться, когда медведь приходит на берег этой реки играет, плескается, купается, радуется жизни. Вода в мифологической символике несет двоякий смысл, она дает жизнь и забирает ее. «Вода является границей, местом перехода из одного мира в другой, из мира людей в потусторонний мир предков. В сказке «Булат батыр» герой переходит через воды огромного озера и оказывается во владениях дива [1; 44]. В знаменитом эпосе «Урал батыр» злые драконы появляются из воды и досаждают людям, в тоже время вода необходимый элемент для всего живого. Автор непроизвольно касается этой темы. Огромная рыба подплывает незаметно, как и все чуждое, злое, холодное. Сом хватает его за лапу и пытается утащить в свой мир. Во время схватки приходят люди и убивают рыбу, а медведя отправляют в зверинец. Писатель дает понять читателям, что медведь со сломанной лапой уже не сможет самостоятельно жить на воле.

В рассказе подчеркивается мысль: зло всегда наказуемо, а неосмотрительность и глупость приводят к печальным последствиям. Ломунова М.Н. приходит к выводу: «Задача детского писателя считает М.Карим, приблизить ребенка к реальным человеческим отношениям, бережно готовить его к испытаниям» [4; 150]. М. Карим простым, народным языком объясняет детям, как устроен наш мир, учит их правилам поведения, предвидеть последствия своих поступков, трезво смотреть в будущее.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аминев З.Г. Космогонические воззрения древних башкир. – Уфа: Башлингвоцентр, 2005. – 140 с.
2. Валеев И.И. Педагогика Мустая Карима / И. И. Валеев. - 2-е изд., испр. и доп. - Уфа: Китап, 2003. - 222 с.
3. История башкирской литературы в VI томах. Том V. – Уфа: Китап, 1993. - 598 с.
4. Ломунова М.Н. Мустай Карим: Очерк творчества. - М. : Худож. лит., 1988. - 206с.
5. Шарипова З.Я. Литературоведение и современность / З. Я. Шарипова. - Уфа: Китап, 2001. - 316с.

© Дильмухаметов И.Т., 2019

Додонова С.Г.,
к.пед.н., доцент, КазГИК, г. Казань

СОВРЕМЕННОСТЬ ИДЕЙ МУСТАЯ КАРИМА В ЭПОХУ КУЛЬТУРНОЙ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Глобальные процессы неизбежно влияют на социально-общественное пространство - оно приобретает новые очертания. Утрачивается национальная самобытность, унифицируется и стандартизируется система образования, весь прагматический подход становится риском для общества и культуры. Когда, с одной стороны исчезает изолированное состояние культур, общественная замкнутость, демонстрируется открытость в политических, социальных, научных, культурных взглядов. С другой - теряется национально-культурная идентичность. Мы предлагаем проанализировать некоторые рассуждения, выводы, примеры одного из известных башкирских поэтов Мустая Карима, чьи взгляды и идеи актуальны и современны в сложившейся ситуации. Несмотря на то, что активное творчество поэта приходится на середину XX столетия, он использует современную, для того времени терминологию: интернациональность, коммунистические идеи, национальная форма и социалистическое содержание. Это говорит о том, что Мустай Карим - гражданин и патриот своего времени, искренне верил в то, чем жила страна. Но это не мешает нам выделить современность его взглядов в таком противоречивом явлении, как глобализация.

Мустай Карим поэт многожанровый. Его произведения соединены между собой философией развития творческой мысли. Исследователи драматургии Мустая Карима, отметили, что нет одинаковых пьес в творчестве автора, есть драма, романтическая драма, романтическая трагедия, лирическая комедия и т.д. При анализе в поиске общих признаков пришли к выводу, что драматургия Мустая Карима многогранна и ее нельзя охарактеризовать одним определением: «Подобное искусственное «выпрямление» творческого пути привело бы к подмене диалектической сложности всего процесса метафизической «восходящей» линией». Отмечают своеобразность, оригинальность, неповторимость открытий: «Одинокая береза» не уменьшает достоинства драмы «Свадьба продолжается», а трагедия «В ночь лунного затмения» - светлого юмора комедии «Похищение девушки» [2, с. 217]. В решении проблемы приемлемым считают стремление автора в наиболее значительных произведениях, таких как «В ночь лунного затмения», «Похищение девушки», «Не бросай огонь, Прометей!» к синтезу реалистического и романтического, гармонично перейти от бытового натурализма к достоверности и эмоциональной выразительности. Современники называли Мустая Карима пытливым поэтом, находящемся в вечном философском поиске и развитии:

«Каждое его новое произведение и сегодня вызывает такое ощущение, будто художник впервые выходит навстречу зрителю и читателю. Предельная эмоциональность и философская глубина – вот что характеризует каждое его новое драматургическое произведение» [2, с.219].

В искусстве Мустай Карим отметил выражение самосознания нации, «…проявлением его достоинства, оно вызывается к жизни необходимостью ее нравственного самоутверждения» [1, с.81]. Подлинное искусство, по мнению поэта, должно зарождаться в общении с другими народами, процессе культурного взаимообмена: «Лишь ветер времени, бродящий по странам и континентам, способствует щедрому оплодотворению деревьев духовного плодородия» [1, с. 81]. Сущность искусства раскрывал через единство национального интернационального. Невозможно рассматривать в искусстве отдельно национальное, как менее развитое и отсталое, и интернациональное – с его прогрессивными идеями. И если в произведение ограниченно в художественных средствах, нет мысли, неоправданная форма и т.д., то к искусству это не имеет никакого отношения.

Произведения искусства интернациональны по общечеловеческим факторам, проблемам. Эмоционально-чувственное восприятие - переживания, тревоги и радости, отношение к проблемам и бедам – не имеют национальных границ, все народы одинаково эмоционально окрашивают восприятие того или иного события, в силу темперамента и характера более или менее активно.

Проблему национального интернационального Мустай Карим связывал с формой и содержанием произведений искусства. Для лучшего понимания его идей, приводил в качестве примеров реалии жизни, тем самым делал доступным и понятным свои мысли: «Форма произведения – это не одежда, в которую можно одеть кого угодно, и не сосуд, в который можно что угодно влить. Форма и содержание в одном произведении рождаются вместе, живут вместе, в хорошем и дурном достойные друг друга, умирают вместе, коль это суждено. Овдовевшей формы не бывает» [1, с.83]. Интересны высказывания поэта об использовании национальных атрибутов в современном искусстве, направленных на представление необходимой эпохи, для усиления восприятия национального колорита, например, лисья шапка у башкир, длинный сарафан для исполнения русских песен, большой кинжал у горского танцора и т.д. Поэт подчеркивал, что ищет содержание в самом исполнении произведения, а внешний вид воспринимает отдельно, так как атрибуты иногда мешают восприятию сути, та же шапка закрывает вдохновленное лицо юноши. Для сравнения приводит балет «Спартак», в котором события тысячелетней давности актуальны и в наши дни. В этом, по словам Мустая Карима, и сила искусства, оно способно отображать тысячелетние события в один «прекрасный и величественный миг» [1, с.83].

Поэт называет несколько причин, мешающих полноценному взаимообмену между культурами разных народов. Одну из них поэт отмечает в некоторых театральных пьесах, в которых происходит преувеличенное использование этнографических подробностей, деталей быта, не раскрывающих национального образа как «..та символическая шапка, которая наполовину закрывает прекрасное лицо джигита». Такие произведения и вызывают споры о том, что национальные пьесы малопонятны, трудно воспринимаются другими этническими культурами, что иногда является большим препятствием для выхода на массовые сцены. Карим видит причину не в национальной специфике, а называет это художественной несостоятельностью, прикрытую спецификой.

Следующую причину Мустай Карим подмечает в поверхностном, не глубоком познании культур разных народов. Есть народы, схожие по языку, культуре и их взаимообмен опытом может служить обогащением для дальнейшего культурного развития. В качестве примера, поэт приводит свое творчество. Являясь башкирским поэтом, литератором, воспевая культуру своего народа, выполняет свой интернациональный долг, знакомит другие народы с особенностями своей культуры.

Творчество Мустая Карима приходится на середину годов прошлого столетия. Уже в конце 70-х он отметил две тенденции в литературе, а значит и в культуре в целом. Первая – когда одни представители считают себя сторонниками всеобщей цивилизации – интернационалистами, свободными от национальных особенностей и ограничений. Что мы сейчас называем последствием всеобщей культурной глобализации. И вторая, сторонники которой опирались только на свои традиции, мироощущение, опыт и т.д. Считали, что национальной искусство должно принадлежать только своей нации. Поэты данной тенденции, по словам автора, искренне оберегают свое национальное искусство от влияний других культур. Но это может привести к серьезным проблемам, застою в развитии, так как прекращается информационный поток, обогащающий нацию. Карим данный процесс сравнивает с речкой в ауле, которую запрудили, чтоб иметь больше воды, в результате пруд превратился в болото. Так и в искусстве: «Когда в литературе и искусстве начинают прудить только свои национальные пруды, то застой неминуем» [1, с.88]. Поэт не отрицает, что национальная литература возникает из устного народного творчества, опирается на эстетический опыт, но также говорит о гармоничном сочетании национальных традиций с новыми художественными решениями, о творческом поиске и освоении опыта других народов, не теряя достоинства своей особенности, самобытности. По мере формирования национального сознания, через свое национальное искусство народ приходит к познанию мировых шедевров. «И потому на смену довольства своим, только потому, что оно – свое, пришла потребность, чтобы в произведениях своего национального искусства ставились проблемы не только национальные, но и проблемы интернациональные, проблемы века» [1, с.89]. Сохранить свое традиционное, национальное необходимо и для того, чтобы обогатить и дополнить современную национальную культуру, дать развитие уже сложившимся формам на другом качественном уровне.

Таким образом, идеи, философские взгляды башкирского поэта Мустая Карима актуальны и современны. Как творческий человек, он предвидел опасность утраты аутентичных культурных традиции, национальных особенностей в погоне за соответствие новым форматам времени. Тогда он называл в стремлении к новым интернациональным изменениям, забывая про национальные особенности, в данное время мы называем результатом всемирной культурной глобализации, цифровизации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Карим М. С. Притча о трех братьях. Воспоминания. Раздумья. Беседы. – М.: «Сов. Россия», 1978. – 288с.
2. Кильмухаметов Т.А. Драматургия Мустая Карима (своеобразие жанровой эволюции). – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1979. – 224 с.
3. Архипова О.В. Российское образование в контексте постнеклассической культуры и глобализации. Режим доступа – www.gramota.net/materials/3/2011/5-1/3.html

© Додонова С.Г., 2019

Зөбәйерова Ҡ.Х.,
магистрант, БДУ, Өфө ҡ.
Вәлиева Г.Д.,
филол. ф. к., доцент, БДУ, Өфө ҡ.

МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ "ЯРЛЫҠАУ" ӘҪӘРЕНДӘ ТЕЛ-ҺҮРӘТЛӘҮ САРАЛАРЫ

Башҡортостандың халыҡ шағиры Мостай Кәримдең ижады уҡыусыларҙың ихтирамын яулап ҡына ҡалманы, бәлки башҡорт халҡының рухи ҡаҙанышы, милли ғорурлығы булып әүерелде. Мостай Кәрим әҫәрҙәренең иң яҡшы өлгөләре башҡорт әҙәбиәтенең алтын фондын тәшкил итә, уның ижады күп милләтле илебеҙҙең әҙәбиәт үҫешенә лә ыңғай йоғонто яһай.

Мостай Кәрим ижадының тел-һүрәтләү сараларына байлығы хаҡ. Уны өйрәнеп, беҙ туған телебеҙҙең хазиналары матурлығын, күркәм сараларҙың әҫәр рухын һәм тормош ысынбарлығын еткереүҙәге хеҙмәтен күҙәтә алабыҙ. Башҡортостандың халыҡ шағиры, мәҙәниәтебеҙ аҡһаҡалы Мостай Кәрим ижадына мөрәжәғәт итеүсе ғалимдар – Ғ.Ғ. Сәйетбатталов [4], В.Ш. Псәнчин [4], М.В. Зәйнуллин [1], һәм башҡа бик күп телселәр уның теленең үҙенсәлеклеген күрһәтә. Шулай ҙа, бөгөн дә, Мостай Кәрим ижадының телен өйрәнеүҙә актуаль мәсьәләләр етерлек. Уларҙың береһе – уның әҫәрҙәрендә үҙенсәлекле тел-стиль алымдары. Мостай Кәрим әҫәрҙәрендә традицион тел-һүрәтләү саралары – лексик һәм ассоцитив саралар яҡшы уҡ өйрәнелһә лә, яҙыусы тарафынан үҙенсәлекле рәүештә ҡулланылған лингвистик алымдар тикшеренеүселәрҙе көтә.

Быны иҫәпкә алып, үҙ эшебеҙҙә Мостай Кәримдең “Ярлыҡау” повесына мөрәжәғәт иттек. Халыҡ әҙибенең “Ярлыҡау” повесы Бөйөк Ватан һуғышы йылдарына арналған булыуынан бигерәк әҙәбиәтебеҙҙә һуғыш темаһына бәйле әхлаҡи проблемаларҙы күтәреп сығыуы менән оло ваҡиға булды. Заманаһына күрә “Ярлыҡау” повесы кешелеклек мәсьәләләренең ҡуйылышы күҙлегенән оло ҡыҙыҡһыныу уята. Повесть теле – үҙе үк үҙенсәлекле бер күренеш.

Повестың тәүге битен асайыҡ. Мостай Кәримдең моңло, фәлсәфәүи теле эске бер мәғәнәүи көс менән яңғырай. Уҡыусыға бындай тәҫьир итеү көсөн тыуҙырыуҙа халыҡ әҙибенә үҙенсәлекле тел-һүрәтләү саралары ярҙамға килә. Тәүге абзацты уҡыйбыҙ: “Үлем язаһын көтөүҙән дә ғазаплыраҡ, шомло, фажиғәле сәғәттә уйлай торған уймы инде был? Уй тигәнең уй ҙа түгел – хәтерләү генә. Ҡыуыш тышында йөрәк елкендергес айлы төн. Ҡыштыр-ҡыштыр япраҡ ҡойол. Йәнтимерҙең егерменсе көҙөнөң япраҡтары. Ҡайһы береһе,ергә һуғылып, сыңлап китә. Уғаҡ япрағы шулай сыңлайҙыр, моғайын. Ҡайындыҡы булмаҫ. Улар йомшаҡтар. Япраҡ менән бергә әллә ай нурҙары ла сыңлап һибеләме, тағы? …Тулған ай бала саҡтан уҡ Йәнтимерҙең күңеленә һағыш ҡатыш ниндәйҙер ғәм һала ине. Бына әле лә шулай. Алда икеһеҙ-сикһеҙ, яҡты төн. Ҡараңғы, яуымлы, елле булһа, бәлки, ул еңелерәк үтер ине. Тымыҡ күл шикелле, ул тынып ҡалған. Аҡмай ҙа, тулҡынланмай ҙа” (“Ярлыҡау”, 5-се б.) Бында Мостай Кәрим, иң беренсе, ҡабатлауҙарҙы ҡуллана: уй-уй, япраҡ-япраҡ. Икенсе осраҡта, яҙыусы әҙәбиәт өсөн хас үҙенсәлекле сара – пейзаж күренештәре менән кешенең хис-тойғоларын, эске донъяһын ағыштырыу ярҙамында психологик көсөргәнешлек тыуҙыра. Өсөнсөнән, яҙыусыға әҫәрҙә бигерәк тә киң ҡлуланылған синонимдар һәм эпиттеттар, сағыштырыуҙар ярҙамға килә:1) Синонимдар: ғазаплы, шомло; яуымлы, елле; тымыҡ, тын; 2) Эпитеттар: фажиғәле сәғәттә, тулған ай, яҡты төн, йөрәк елкендергес айлы төн; 3) Сағыштырыу: тымыҡ күл шикелле. Бындағы өҙөктә грамматик характерҙағы тел саралары ла байтаҡ. Мәҫәлән, алмаштарҙан төҙөлгән һөйләм: Бына, әле лә шулай; ҡылымдарҙан ғына тороусы һөйләм: Аҡмай ҙа, тулҡынланмай ҙа. Яҙыусы өҙөктә

риторик һөйләмдәрҙе киң ҡуллана: “Үлем язаһын көтөүҙән дә ғазаплыраҡ, шомло, фажиғәле сәғәттә уйлай торған уймы инде был? Япраҡ менән бергә әллә ай нурҙары ла сыңлап һибеләме, тағы?”

Әҫәр башындағы бер генә абзац өҙөгөн өйрәнеү Мостай Кәрим теленең повеста ни тиклем бай булыуын күрһәтә. Традицион тел саралары “Ярлыҡау”ҙа, ысынлап та, бик күп. Яҙыусы тарафынан ниндәй үңҙенсәлекле тел-һүрәтләү саралары ҡулланыла икән? Ниндәй грамматик күренештәрҙе йәки тел хазиналарын М. Кәрим стилистик маҡсатта уңышлы файҙалана. Беҙ ошо мәсьәләне асырға ынтылдыҡ.

Иң беренсе сиратта, Мостай Кәрим тарафынан кеше исемдәренең үҙенсәлекле ҡулланылышын әйтер инек. Ысынлап та, оло әҙиптең әҫәрендәге һәр исем үҙенә хас мәғәнәүи үҙенсәлекккә эйә һәм күркәм, мәҫәлән:

Любомир Зух. Автор төп геройға үҙенсәлекле исемде юҡҡа ғына һайламаған. Атама авторҙың фекерен белдерә һәм символик функция башҡара, Любомир Зух – мөхәббәт алдында кешенең төп тәғәйенләнеше, асылы ҡаршыһында һуғыштың ни тиклем түбән, хәшәрәт булыуынан һынландырыусы образ, унның исеме лә быны раҫлап тора; Любо+мир, йәғни донъяны яратыусы, донъяның ятратҡаны. Тимәк, антропонимға тәү сиратта символик һәм перспективалы (автор фекерен белдереү) функциялары хас.

Мария Тереза. Любомир Зухтың һөйәгәненә һайланған исем дә символик мәғәнәгә эйә. Ул эстетик һәм мифологик функциялар башҡара әҫәр телендә. Сөнки Мария – славян халыҡтары мәҙәниәтендә изгеләрҙән-изге исем булып “һөйөү, яратылыу” мәғәнәһен асыҡлаусы оним булһа, Тереза – католик дине мәҙәниәтендәге мифологик ырымдарға алып барып тоташтырып, тел аңында атаманың “боронғо хәтерен” актуалләштерә.

Йәнтимер Байназаров – антропоним әҫәр тексында эстетик функция башҡарып, һалдаттың ҡыйыулығына, рухи ныҡлығына ишара. Башҡорт халҡының яугирлығын һәм Бөйөк Ватан һуғышы йауҙарында дошманға ҡаршы батырлығын автор шул рәүешле тел сараһы ярҙамында сағылдыра.

Әҫәрҙең антропонимдар системаһында үҙҙәренә генә хас эстетик функция үтәүсе башҡа атамалар ҙа бар. Яҙыусының ижади фантазияһы һөҙөмтәһендә тыуған антропонимик материал әҫәр тексының үҙенсәлеген һәм шартлылығын тыуҙыра кеүек. Шундай атамалар араһында Петруська Демьянов, Мардан Гарданов кеүек исемдәрҙе осратабыҙ. Улар – авторҙың шартлылыҡҡа ишараһы ғына түгел, ә әҫәр тексының экспрессивлығын көсәйтеү маҡсатында, төрлө атамалар ҡулланыу, образлылыҡты арттырыу маҡсатындағы эше һөҙөмтәһе.

Әҫәрҙә рус һәм башҡа славян халыҡтарына хас антропонимдарҙың иркәләү-кесерәйтеү мәғәнәләрендә ҡулланылыуы уларҙың әҫәр тексындағы экспрессив функцияһын арттыра. Любо, Нюра, Васютка кеүек антропонимдар художестволы текстың реалистик һүрәтләү көсөн арттыра, хис-тойғо биҙәктәрен өҫтәй.

Художестволы маҡсаттан сығып, Мостай Кәрим үҙенең әҫәрендә донъя кимәлендәге әҙәби ижад емештәрендә сағылған йәки халыҡ әҙәбиәтенән билдәле антропонимдарҙы ла ҡуллана. “Ярлыҡау” тексында Эсмеральда, капитан Феб, Квазимодо кеүек атамалар осрай, улар инглиз теленән килеп ингән һәм донъя мәҙәниәте өсөн әһәмиәтле исем-символдар. Автор антропонимдарҙы телмәрҙе байытыу һәм геройҙарҙы ҡылыҡһырлау өсөн ҡуллана.

Мостай Кәрим “Ярлыҡау” повесы телендә һуғыш осоронда киң ҡулланылған жаргонизмдарҙы, һалдат һөйләшендә ҡулланылған һүҙҙәрҙе киң файҙалана. Улар әҫәр теленә үҙенсәлекле колорит биреп, уны биҙәй, һуғыш ысынбарығына яҡынайта, айырым бер стилистик биҙәк өҫтәй. Мәҫәлән: “Лейтенантиктар-касатиктар”, – тип кенә тора (16-

сы б.). “Хотел”дең ишектәре теләһә кемгә асыҡ, документ һорап та, алып та тормайҙар (17-се б.) Ашау эсеү мәшәҡәте булмаған, йыбанып тормай, “купец” бәхетен юллап, үҙ кәсебе артынан китте, Ласточкин аҙыҡ-түлек фронтындағы эҙләнеүҙәрен дауам итергә йүнәлде (27-се б.). Улар “виллистары”на ултырып китеп тә барҙы (121-се б.). Былдай төр лексик берәмектәр, күбеһенсә рус теленән булһа ла, һуғыш мәле һүҙҙәренә ҡарауы менән бик үҙенсәлекле. Улар повесть телен байтып, уны дөйөм әҙәби телдән айырып киләләр.

Мостай Кәримдең әҫәрҙәрендә тел-һүрәтләү сараларына мөрәжәғәт итеп, беҙ халыҡ яҙыусыһы ижадының ни тиклем бай булыуын, уның үҙенсәлеклеген күрҙек. Әҙип һүҙ ынйылары менән маһир эш итә, уның телендә традицион тел саралары яңы төҫ ала. Шуның менән бергә, Мостай Кәрим башҡорт әҙәби теленең башҡа мөмкинлектәрен дә белеп, уларҙы “Ярлыҡау” повесында уңышлы файҙалана. Мәҫәлән, геройҙарының исеменә үҙенсәлекле мәғәнәләр һалыу, һуғыш ваҡыты жаргон теле берәмектәрен биреү – былар , һис шикһеҙ, Мостай Кәримдең тел табыштары.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Зәйнуллин М.В. Хәҙерге башҡорт теле: морфология. – Өфө, 2002. – 423 б.
2. Кәрим М. Ярлыҡау. – Өфө: Башҡ. Китап нәшриәте, 1986. – 302 бит.
3. Псәнчин В.Ш. Телдең күркәмлек саралары. – Өфө, 1984. – 224 бит.
4. Сәйетбатталов Ғ.Ғ. Башҡорт теленең стилистикаһы һәм пунктуацияһы. –Өфө, 1978. – 211 бит.
5. Сәйетбатталов. Стилистика: 6 том. – Өфө: Китап, 2006. – 487 бит.
6. Сәйетбатталов. Стилистика: 9 том. – Өфө: Китап, 2009. – 480 бит.

© Зөбәйерова Ҡ.Х., Вәлиева Г.Д., 2019

Ибраһимова Т.Т.,
магистрант, БДУ, Өфө ҡ.
Гәрәева Г.Н.,
филол. ф. д, профессор, БДУ, Өфө ҡ.

ГӨЛСИРӘ ҒИЗЗӘТУЛЛИНАНЫҢ “ҺӘҘИӘ” РОМАНЫНДА ӘҘИБӘ ҺӘМ УСМАН ОБРАЗДАРЫ

Башҡорт әҙәбиәтендә роман жанрының тамырҙары үткән быуаттың 20-се йылдарына барып тоташа. Ғәйнан Хәйри тарафынан яҙылған “Боролош” романы башҡорт әҙәбиәтендә был жанрға нигеҙ һалғандан алып бөгөнгө көнгә тиклем тиҫтәләгән роман яҙыла. Роман жанрының йөкмәткеһе, формаһы, стилендәге сыбарлыҡ, схематиклыҡ, натурализм, һәм башҡа кире яҡтар бөтөрөлә.

Бөгөнгө XX быуаттың 70-80-се йылдар башҡорт романдары художестволылығы, юғары кимәле, йөкмәткеһе, стиле менән айырыла. Был хаҡта Ә.Х. Вахитов: “Современный башкирский роман - это целый художественный мир с большим идейно-эстетическим и социально-нравственным содержанием, разнообразными типами формы, богатым поэтическим арсеналом”, - ти [1, 25].

Хәҙерге әҙәбиәт донъяһында кешенең күңел донъяһына тәрән үтеп инеү, уның хис-тойғо кичерештәре донъяһының ҡуйы картинаһын тыуҙырыу әҙәби оҫталыҡтың билгеһе тип һанала. Фәндә әҙәби әҫәрҙең эмоциональ торошо, хис-тойғо биҙәктәренең байлығы һәм күңел нескәлеге “психологизм” алымына бәйләнә. Ошо өлкәлә

Гөлсирә Ғиззәтуллина ижады үҙенсәлеклеге менән айырылып тора. Был автор башҡорт ҡатын-ҡыҙының рухи донъяһын, психологияһын нескә аңлаған һәм үҙенең әҫәрҙәрендә бик оҫта сағылдырған яҙыусы. Уның трагик яҙмышлы Һәҙиә Дәүләтшинаға арналған “Һәҙиә” романы ҙур популярлыҡ яуланы. Яҙыусы һәр образдың психологик яҙмышын асыҡ итеп һүрәтләүгә ирешә.

Күренекле ғалим Г.Н. Гәрәева билдәләүенсә, Г. Ғизззәтуллина-Ғайсарова әҫәрҙәре – ҡатын-ҡыҙ яҙмыштарынан тыҡылған һәм яҙыусының күңел донъяһы аша һыҙылып үткән ғүмер тәжрибәһе емеше ул. [2, 38] Яҙыусы ҡәләме хикәйә-повестарҙа шымарып, тормошсан образдарҙың эске халәтен биреү оҫталығына ирешә. Г. Ғизәтуллина-Ғайсарова үҙенең тәүге “Һәҙиә” романын тамамлап, 2007 йылда уны “Ағиҙел” журналы биттәрендә баҫтырып сығара.

“Һәҙиә” романы – хәҙерге әҙәбиәттә һәр яҡлап үҙенсәлекле әҫәр. Уның үҙәгендә башҡорт әҙәбиәте тарихында яҡты эҙ ҡалдырған күренекле әҙибә – Һәҙиә Дәүләтшинаның трагик яҙмышы тора. Роман сағыу психологик стилдә яҙылған, уға эмоциональ-экспрессив һүрәтләү алымдары, эске драматизм һәм ҡуйы хистәр, сағыу буяуҙар хас.

“Һәҙиә” романындағы психологик һүрәтләү алымдары Г. Ғиззәтуллина ижадында яңы художестволы үрҙәрҙе аса.

Психологизмдың сағыу бер өлгөһө булған “Һәҙиә” әҫәрен Г. Ғиззәтуллина ике образ тирәләй ҡора. Нимә ул образ? Художестволы образ – ул әҫәрҙең йөкмәтке менән форма берлеген сағылдырыусы төп берәмек. Образ төшөнсәһе дүрт мәғәнәлә йөрөй: Беренсенән, образ тип художестволы әҫәрҙә һүрәтләнгән кешене – затты атайҙар. Персонаж, герой, характер тигән күренештәрҙең барыһы өсөн ул дөйөм исем вазифаһын үтәй. Икенсенән, әҫәр тарафынан һүрәтләнгән тормош картиналарының дөйөм һанын атау. Өсөнсөнән, образ тигәндән беҙ ысынбарлыҡтың дөйөм ҡанундарына хас булған иң типик үҙенсәлектәрҙе шиғриәтле итеп сағылдыра алған тормош күренештәре. Дүртенсенән, «образ» һүҙенә ҡайһы ваҡытта үтә тар йөкмәтке лә һалып йөрөтәләр, шиғри телмәргә конкретлыҡ һәм нәфислек биреүсе һәм күбеһенсә символик характерҙағы әйбер һәм хайуандарҙы шулай атайҙар.

Образ төшөнсәһенең дүрт мәғәнәһе лә йәшәүгә хаҡлы. Уның дөйөм һәм абстракт төшөнсәләргә, идеяларға, йән өрә алыусы, уларҙы кешенең көндәлек тормошона яҡынайта алыусы конкретлыҡ сифатына иғтибарҙы айырыуса йүнәлтергә кәрәк. Художестволы образдың тағы бер мөһим үҙенсәлеге – ассоциативлыҡ [5, 33].

Шулай итеп, Г. Ғиззәтуллинаның геройҙары Әҙибә һәм Усмандың уй-кисерештәре, күңел тороштары, тойғолар һәм хәтирәләр донъяһы әҫәрҙең композицион бөтөнлөгөн һәм төп художестволы һыҙаттарын билдәләй. Авторҙың хәл-ваҡиғаларҙы һүрәтләүе ниндәйҙер ҡалыптарҙан азат, сөнки тасуирлау геройҙарҙың холоҡ-фиғелдәре, ҡылған ҡылыҡтарын, хәтирәләрен сағылдырыу аша бара. Романдағы өҙөк-өҙөк тасуирлауҙарҙы Әҙибә-Усман мөнәсәбәттәре өлкәһенә индерергә булыр ине. Әммә әҙибәнең тормошо, ил, халыҡ тураһындағы уйланыуҙары, төрмә хәтирәләре һәм һығымталары геройҙың эске донъяһын асыуҙы күҙаллай һәм уға арналған бүлектәр персонаждың психологик портретын биреүҙе маҡсат итеп ҡуя.

Усман образы ла романдың художестволы төҙөлөшөн билдәләй, сөнки айырым бүлектәрҙә автор Усмандың тормош тәжрибәһен, юғары партия эшендәге хеҙмәт дәүерен, Әҙибә менән булған осрашыуҙарынан ҡалған тәьҫораттарын һүрәтләй һәм уның характерын асырға тырыша.

Әммә Усман образы психологик роман төҙөлөшөндә күберәк Әҙибәнең рухи асылына ҡапма-ҡаршы ҡуйылған образ, минеңсә. Ул психологик һүрәтләү барышында инсаф тәбиғәтле Әҙибәгә контраст булып тора.

"Һәҙиә" романында ижтимағи мөнәсәбәттәрҙең йөкмәткеһе һәм асылы геройҙар Әҙибә һәм Усмандың шәхсән кисерештәре һәм хәтирәләре призмаһы аша бирелә. Яҙыусы илдә барған ваҡиғаларға, осорға хас ҡатмарлы ижтимағи күренештәргә, мәҫәләнән, репрессияларға, партия ҡарарҙарына, идеологияһына тап Усман һәм Әҙибәнең донъяға ҡараштары, хәтирәләре һәм уй-кисерештәре аша баһа бирә. Эске психологизм "Һәҙиә" романының төп сюжет өлөшөн алып тора, геройҙарҙың кисерештәре бөтә әҫәр буйынса эҙмә-эҙлекле үҫтерелә килә. Яҙыусы геройҙарҙың тойғо-кисерештәре менән эш итә, уларға йән өрә. Бына Усмандың Әҙибәнең әҫәрен "күсерер" алдынан тойғо-кисерештәренән бер һүрәтләмә: "Теләк мейенең бер аулаҡ ҡына күҙәнәгендә тамырланды ла, нығынғандан-нығынып, үҙенең айырым бер тормошо менән йәшәй башланы"[4, 39]. Тышҡы психологизм "Һәҙиә" романында урыны-урыны менән һүрәтләү барышында килеп инә.

Г. Ғиззәтуллина хәҙерге прозала психологик пейзаж оҫтаһы булараҡ билдәле, әммә "Һәҙиә"лә пейзаж мотивтары бер-нисә урында ғына экспрессия тыуҙырыу сараһы булараҡ килеп инә. Уның ҡарауы, психологик портрет геройҙың эске кисерештәренә үтеп инеү алымы сифатында бик урынлы файҙаланыла. Бер генә миҫалға иғтибар итәйек: " Урламаным мин, - тип ҡысҡырып ебәрҙе. – Урламаным. – Кеҫәһенән ҡулъяулығын алып, битенә бәреп сыҡҡан һалҡын тирен һөртә-һөртә ялбарҙы"[4, 40].

Яҙыусы персонаждарҙың ысынбарлыҡҡа бәйле төрлө психик хәленә бер яҡлы ғына түгел, күп ҡырлы ҡылыҡһырлау аша, йәғни геройҙарҙың ҡиәфәтендәге, үҙ-үҙен тотошондағы, телмәр, ҡул-ишара, кешенең төрлө физиологик үҙгәрештәрендәге характерлы күренештәрҙе сағылдырыу ярҙамында ирешә. Был осраҡта автор кеше организмында барған үҙгәрештәргә лә иғтибар итә, психологизм өсөн бөтә төр психик һәм физиологик үҙгәрештәр ҙә мөһимлеген иҫкә алып ижад итә.

Гөлсирә Ғиззәтуллинаның "Һәҙиә" романы һәр йәһәттән башҡорт прозаһында йөкмәткеһе буйынса ла, Һәҙиә Дәүләтшина образын фәлсәфәүи, экспрессив планда асыуы, художество үҙенсәлектәренең сағыулығы яғынан да ваҡиға булырлыҡ әҫәр. Роман, тәү сиратта, Һәҙиә Дәүләтшина шәхесенә бөгөнгө замана бейеклегенән, хәҙерге башҡорт зыялылары ҡараштарынан сығып баһа биргән, әҙәби процесҡа яңы һулыш индереүсе әҫәр булып тора.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Вахитов А.Х. Жанр и стиль в башкирской прозе. Литературоведческая монография. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1982. – 352 с.
2. Гәрәева Г.Н. Башҡорт прозаиктары: әҙәби портреттар. – Өфө: Китап, 2010. – 485 б.
3.Гәрәева Г.Н. Хәҙерге проза үҙенсәлектәре. – Өфө, 2009. – 212 б.
4. Гәрәева Г.Н. Замана көҙгөһө: геройҙың рухи донъяһы. – Өфө, 2003. – 247 б.
5. Ғайсарова - Ғиззәтуллина Г. Һәҙиә: роман // Ағиҙел. – 2007. – №5. – 5–91 биттәр.
6. Әхмәтйәнов.К.Ә. Әҙәбиәт теорияһы. – Өфө, 2014. – 390 бит

© Ибраһимова Т.Т., Гәрәева Г.Н., 2019

Иҙелбаев М.Х.,
филол. ф. д., профессор,БДУ, Өфө ҡ

МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ ”САЛАУАТ” ТРАГЕДИЯҺЫ: ТӨП ГЕРОЙ ОБРАЗЫ ҺӘМ ӘҪӘРҘЕҢ ЖАНР ТӘБИҒӘТЕ

Халҡыбыҙҙың милли геройы Салауат Юлаев образы башҡорт совет әҙәбиәтенең бөтә жанрҙарында ла тиерлек билдәле дәрәжәлә сағылдырылған. Драма әҫәрҙәре был йәһәттән айырым урын алып тора. Сәхнәлә Салауат образын тыуҙырыуҙың үҙ тарихы бар тиһәк тә, хата булмаҫ. Ул башҡорт совет драматургияһының тарихы менән тығыҙ бәйләнгән.

Быйыл М. Ғафури исемендәге Башҡорт дәүләт академия драма театры үҙенең йөҙөнсө миҙгелен асты. 1919 йылда Стәрлетамаҡ ҡалаһында ойошторолғанда уҡ унын сәхнәһенә Салауат образы иң тәүге репертуарҙар иҫәбендә сыға. Республиканың тәүге дәүләт театрын булдырыу уңайы менән Ырымбурҙан махсус саҡырылған режиссер Вәлиулла Мортазин иң тәүгеләрҙән М. Буранғоловтоң «Ашҡаҙар» һәм Ф. Сөләймәновтың (Абдулҡадир Инандың) “Салауат” драмаларын сәхнәләштерә. Шул ваҡыттан алып бөгөнгө көнгә тиклем төрлө авторҙарҙың (Сәғит Мирас, Дауыт Юлтый, Баязит Бикбай менән Ғ. Сәләм, Мостай Кәрим һ. б.) милли батырыбыҙға арналған драма әҫәрҙәре Башҡортостан театрҙырында ҡуйыла килә. Тимәк, Салауат Юлаевтың да драматургиялағы һәм театр сәхнәһендәге образына йөҙ йыл, тигән һүҙ. Ошо күренешкә үҙенең тос өлөшөн индергән Мостай Кәримдең шулай уҡ йөҙ йыллыҡ юбилейы айҡанлы был мәҡәләлә уның “Салауат” трагедияһына ғына туҡталабыҙ.

Трагедия ХХ быуаттың 70-се йылдары башында донъя күрҙе. Композитор Заһир Исмәғилевтың Баязит Бикбай либреттоһына ижад иткән “Салауат Юлаев” операһының тамашасыларға тәү башлап күрһәтелеүенән һуң егерме йылға яҡын ваҡыт үткәйне инде. Был осор эсендә башҡорт драматургияһы ҙур үҙгәрештәр кисереп өлгөрә. Проблемалар киңлеге, конфликттар ки9кенлеге, характерҙар сағыулығы менән ул ил кимәлендәге иң һәйбәт өлгөләргә тиңләшә, тормоштоң социаль күренештәрен анализлауҙа, персонаждарҙың эске донъяһын асыуҙа күҙгә күренерлек уңыштарға өлгәшә. “Салауат” трагедияһы “Ағиҙел” журналында баҫылып сыҡҡас та, бер үк ваҡытта тиерлек Башҡорт дәүләт академия театрында, Сибай дәүләт театрында ҡуйыла. «Ай тотолған төндә» трагедияһы, «Айгөл иле» романтик драмаһы кеүек үк, илебеҙҙең башҡа халыҡтары сәхнәһенә сыға. “Салауат”ты күҙ уңында тотоп, кабардин-балҡар шағиры Ҡайсын Кулиев: «һуңғы йылдарҙа иң күренекле драма әҫәрҙәренең башҡорт шағире тарафынан яҙылыуына мин бик шатмын»,— тип белдерә.

Һәр автор үҙенең геройҙарын уларға ҡарата мөнәсәбәтенән, шәхси концепцияларынан сығып, әҫәрҙә ҡуйылған проблемаларға буйһондороп сағылдыра. Ошо маҡсаттан сығып, «Салауат» трагедияһында М. Кәрим ғәжәп ҡатмарлы композиция төҙөлөшөн һайлаған. Тәү ҡарамаҡҡа хәл-ваҡиғалар теҙмәһе эҙмә-эҙлекле түгел һымаҡ: ихтилал баҫтырылғандан һуң халыҡ араһында Салауатты язалау -- батырҙың зиндандағы уйҙары -- Бердала Пугачев станы -- һуғыштың иң дәһшәтле күренешәренең береһе -- тағы зиндан -- Балтик диңгеҙендәге утрау. Ләкин Салауат образы, автор бирергә теләгән идея менән бергә тамашасының күҙ алдында эҙмә-эҙлекле үҫә барып, бөтә тулылығында кәүҙәләнә. Юғарыла һанап кителгән хәл-ваҡиғаларҙы Мостай Кәрим әҫәргә индерелгән шағир образының өн аралаш төштәре рәүешендә килтереп ҡуя. Был яңы форма халыҡтың героик үткәнен күтәренке-романтик һәм фәлсәфәүи-трагик планда һындандырырға, бынан ике быуат элек булғанды бөгөнгө менән айырылғыһыҙ килтереп бәйләргә ярҙам иткән. Персонаж-шағир ул ваҡиғаларҙы

хәҙерге заман күҙлегенән ҡарай, тарихи шәхестәрҙе лә бөгөнгө көн баһаһы аша күҙ алдынан үткәрә. Шағир аңында тыуған герой образы ниндәйҙер һыҙаттары менән ысынбарлыҡтағы Салауаттан бәлки айырылалыр ҙа. Сөнки автор уны, әйткәнебеҙсә, беҙҙең көндәр һулышына бәйләп күҙ алдына килтерә. Салауат сиркәү аҫтындағы дымлы зинданда үҙенең ҡылған эштәренең дөрөҫмө-түгелме икәнлеге хаҡында баш вата икән, быны беҙ һис тә батыр ысынбарлыҡта шулай уйланғандыр, тип ҡабул итмәйбеҙ, ә драматургтың теләгенә ярашлы рәүештә, легендар батырҙың ысын асылын, ихтилалдың быуаттарға һуҙылған тарихи әһәмиәтен, шул дәһшәтле ваҡиғаларҙың бөгөнгөгә тығыҙ бәйлелеген асығыраҡ тоябыҙ. Трагедия картиналарын өн аралаш төш итеп күреүсенең философ йәки тарихсы, йә булмаһа башҡа һ0нәр эйәһе түгел, ә фәҡәт шағир тип алыныуына иғтибар итәйек. Ярһыу һәм шиғри күңеле менән Салауат ошо шағирға оҡшаш. Тимәк, уның күңел рухы ла беҙҙең көндәр рухына килеп тоташа. Шәфҡәтлелек, кешелеклелек үлсәмдәре Салауат өсөн дә, хәҙерге заман кешеһе өсөн дә бер үк. Дошманына ҡарата саҡ ҡына ла йәлләү, аяу тойғоһо булмаған Салауат яҡшылыҡҡа ғәжәп һиҙгер итеп кәүҙәләндерелә әҫәрҙә. Шағир-Салауаттың шул сифатын һыҙыҡ өҫтөнә алыусы айырыуса асыҡ бер эпизод бар. Уны үлтерергә килгән Байыш тархан улы Илеш, батырҙың абруйын, ҡөҙрәтен, хаҡ эшен күреп, уйынан кире ҡайтҡас, яңы ғына ҡан дошманы булған кешеһенең ышандырырлыҡ йөрәк һүҙен ишетеп, Салауат уға:

Һүҙ көсөнә ышанамын — мин шағирмен,
Һүҙең менән еңдең мине, Илеш,
Эргәмдә ҡал, --
тип яуап бирә [1, 145].

Әҫәрҙә Салауат үҙенең бөтә булмышы менән халыҡ күңеленә шул ҡәҙәре һеңгән -- уның образының иң характерлы һыҙаттары башҡа персонаждарҙың мөнәсәбәте аша тағы ла сағыуыраҡ асыла. Бына Салауаттың халыҡ күңеленә яҡынлығы, бөйөклөгө:

Беренсе кеше. Батыр! Беҙҙең ҡандан, беҙҙең йәндән
Яралдың һин. Һәм бөтәбеҙ өсөн
Күтәрәһең ауыр ғазаптарҙы [1, 104]

Батырҙың һоҡландырғыс сифаттарын дошмандың да танымай сараһы юҡ. Уға ҡылған эштәренән ваз кисеп, тәүбә ҡылырға тәҡдим яһаған Язалаусыны һорауының нәфрәт менән кире ҡағылыуы ярһыта. Геройҙың тәбиғи матурлығын биреү өсөн ифрат оҫта алым ҡулланылған: уның йөҙөн, ҡиәфәтен автор ентекләп тасуирләп тормай, уларҙы бөтә тулылығында образлы сағылдырыу өсөн шул уҡ Язалаусы ауыҙынан әйттерә:

Эйе, батыр, һин ереңә ғашиҡ,
Илеңә ғашиҡ, ҡатыныңа ғашиҡ.
Ғашиҡ булған өсөн матурһың һин,
Яуыз! [1, 109].

Тамашасы ла әҫәрҙе шағир образы күҙлегенән күрә. Юҡ, ихтилал һәм уның юлбашсылары бер генә кешенең ҡарашынан сығып баһаланмай, һәр образда, ваҡиғала, күренештә объектив дөрөҫлөк ярылып ята: ихтилалдың рухи көсө, тарихи роле, әһәмиәте, Салауаттың бөйөклөгө, ялҡынлы һүҙе, халыҡтың уға хөрммәте, еңелүүҙең әсе кисерелеше, баш күтәреүселәрҙең ғорурлығы — барыһы ла художестволы ысынбарлыҡҡа яҡынайта .

Әҫәрҙең ғәҙәттән тыш формаһы образдарға ҙур йөкмәтке һалған. Ш а ғ и р Салауат менән бөгөнгө көн араһындағы рухи уртаҡлыҡты билдәләй. Я з а л а у с ы Байыш тархан менән аҡ батша араһында торған бөтә дошмандарҙың кәүҙәләнешен бирә,

Г ө л н ә з и р ә, А н у, П е т р, И л е ш һәм башҡаларҙың һәр ғайһыһы айырым социаль төркөм вәкилен тәшкил итә. Ә С а л а у а т исеме герой образын сағылдырыу менән генә сикләнмәй, ул тарих, бөгөнгө ысынбарлыҡ, ваҡыт һәм мәңгелек мәғәнәләренә эйә. Шағир образының аҙаҡҡы монологында был мәғәнәләр һыҙыҡ өҫтөнә алып бирелә. Ваҡытты туҡтатып булмаған кеүек, шағирҙең: «Туҡта, Салауат! Туҡта! Эштәрең хаҡ, ғазаптарын изге, гөнаһтарын юҡ һинең. Салауат!»—тип саҡырыуына иғтибар итмәй, төп герой диңгеҙ төбөнә, мәңгелеккә инеп юғала. Шағир һүҙҙәре менән әйткәндә: «Әгәр ҙә беҙ йәшәйбеҙ икән, тимәк, ул тере!..»

”Салауат”тың ошондай тамамланышына бәйләп, уның жанр тәбиғәтенә бер аҙ туҡталыу урынлы булыр. Әйтергә кәрәк, милли геройыбыҙ образы башҡорт әҙәбиәтенең бөтә төрҙәрендә лә сағылыш тапты. Шиғриәттә уға мөрәжәғәт итмәгән шағир юҡтыр, тиһәк тә хата булмаҫ. Эпик төрҙә, бигерәк тә романдарҙа Салауат образы һуңлабыраҡ, асылда XX быуат аҙағынан ғына һынландырыла башланы. Шуларҙың бөтәһе араһында төп геройҙың яҡты донъянан китеүе тәү башлап Мостай Кәрим трагедияһында ҡуҙғатылды. Хәтеремдә, әҫәр театр сәхнәләренә сыҡҡас, Салауаттың диңгеҙ төбөнә китеүе тамашасыларҙа төрлөсә тәьҫир ҡалдырҙы; күптәр был эпизодты геройҙың үҙенә ҡул һалыу, тип ҡабул итте һәм, әлбиттә, бының менән һис тә ризалашырға теләмәне. Төрлө имеш-мимештәр ҙә тарала башланы. Хатта Мәскәү баҫмаларының береһендә Салауат Юлаевҡа арналған бер мәҡәлә “он покончил собой” тип тамамланғайны.

Мостай Кәрим әҫәре 1970 – 1971 йылдарҙа ижад ителгән. Ә Салауаттың үлеменә ҡағылышлы документ тәүге тапҡыр 1973 йылдың ғинуарында баҫылып сыҡты. Милли геройыбыҙ тураһындағы быға тиклемге сәхнә әҫәрҙәренән айырмалы рәүештә, автор трагедия жанрын һайлаған. Трагелияла төп герой фажиғәһе мотлаҡ сағылыш сағылыш табырға тейен ине... Драма төрөнөң драма жанрында ла үҙәк образ йыш ҡына һәләк була. Унан айырмалы рәүештә, трагедияла герой йәмғиәттең үҙгәртә алмаҫлыҡ законлыҡтарына ҡаршы сыға, шул арҡала ҡотолғоһоҙ фажиғәгә дусар ителә. Трагедия фажиғәһе бары тик үлем генә тигәнде аңлатмай. Салауаттың яҙмышы – уның ап-асыҡ миҫалы. XVIII быуат Рәсәйе шарттарында күтәрелгән ихтилал еңелгәндән һуң үлем язаһына хөкөм ителмәй, Рогервик крепосына ғүмерлек каторгаға ебәрелеүе -- шулай уҡ ҡотолғоһоҙ, бәлки үлемдән дә аяуһыҙыраҡ фажиғә. Трагедияла ошо фажиғәгә лә нигеҙләнеп була ине. Заманында авторҙың үҙе менән һөйләшкәндә, ул: “Диңгеҙгә инеп юғалыуҙы мин үлем түгел, ә мәңгелеккә инеү тип күрһәтергә теләнем”, -- тип яуап биргәйне. Күрәһең, былай ҙа мөмкиндер. Тамашасыларҙың төрлөсә ҡабул итеүе – икенсе мәсьәлә.

Бер һүҙ сыҡҡанда, милли геройыбыҙ яҙмышына бәйле өсөнсө мәсьәләне лә ҡуҙғатмау мөмкин түгел. Ҡыҙғанысҡа ҡаршы, уның аяуһыҙ фажиғәһе бөгөнгө көндә ҡайһы бер замандаштарыбыҙ аңында юйыла төшкәнгә оҡшай башланы: тотҡондоң каторга дәүеренә ҡағылышлы документаль сығанаҡтар менән һис ниндәй уртаҡлығы булмаған бүтән төрлө имеш-мимештәр тамыр йәймәксе. XX быуат аҙағында Башҡортостандан Эстонияның Палдиски ҡалаһына барған делегацияны урындағы Салауат Юлаев музейы менән таныштырған хеҙмәткәр: “Салауатҡа башҡорт байҙары аҡса ебәреп торған, шуға күрә ул каторга шарттарында ла оҙаҡ йәшәгән”, -- тимәһенме! Хәҙерге көндә ошондайыраҡ һүҙҙәр донъяны баҫып бара. Күптән түгел БСТ каналында йәштәр менән әңгәмә үткәргән ихтирамлы бер шәхесебеҙ: “Салауат Рогервик крепосында үҙ аҡсаһына сиркәү төҙөткән, бына кемдән үрнәк алырға кәрәк” – тип хәбәр һала. Ә бит ихтилалдан һуң Салауат Юлаевтың ҡайҙа ебәрелгәнлеге Башҡортостанда 1940 йылда ғына билдәле була. Былай барһа, йәш быуын берәй заман Салауаттың кем икәнлеген дә онотмаҫмы?

Милли геройыбыҙҙың тере образын күреү өсөн һүҙ сәнғәтендә иң яйлыһы, моғайын, драма төрөләр. Уның яҙмышына иң ярашлыһы иһә, әлбиттә, трагедия жанры. Үрҙә әйтелгәндәрҙе иҫкә алғанда, йәш быуын өсөн Салауатҡа арналған тағы бер трагедия ла ҡамасауламаҫ ине. Бының менән мин һис тә Мостай Кәрим “Салауат”ы үҙ тәғәйенләнешен үтәп, урынын бушатырға тейеш, тип әйтергә теләмәйем. Әҫәрҙе ҡабат-ҡабат уҡып, театр сәхнәләрендге ҡуйылыштарын ҡалдырмай ҡарап, ни бары бер нисә генә кәлимә иҫкәрмә әйтерлек урындар таба алдым.

Драматургик материалда Юлай Аҙналиндың вазифаһы “кантон”, Салауаттыҡы “старшина” тип ысҡындырыла [1,113, 12]. Башҡортостанда кантонлыҡ тәртиптәре 1798 йылда индерелә; Өфө һәм Сембер генерал-губернаторы И. А. Игельстромдың тәүге ынтылыштары ла 1789 йылға ҡарай. Был ваҡыттарҙа каторгала ултырған Юлайҙың кантон башлығы булыуы мөмкин түгел. Ә Салауат Шайтан-Күҙәй олосоноң старшинаһы вазифаһын Емельян Пугачев менән осрашҡан саҡта түгел, атаһы Польша походына киткән йылдарҙа ғына (1771 - 1772) башҡара. Байыш тархан Башҡортостанда хан булырға тырыша, тип күрһәтелә [1, 154]. Был исемгә, тарихта билдәле буйынса, Сыңғыҙ хан вариҫтары ҡына дәғүә итә алған. Алтын Урҙа дәүләтенең аҙаҡҡы дәүерендә бөтә Еваразияны тиерлек үҙ ҡулына төшөргән Аҡһаҡ Тимер ҙә хатта үҙен хан тип түгел, әмир тип атаған.

Күрәһегеҙ, былдай ғына теүәлһеҙлектәр трагедияның художество ҡиммәтенә бер нисек тә йоғонто яһай алмай. Художестволылыҡ тураһында һүҙ ҡуҙғатылғас, әйтеп китәйек: әҫәрҙең, шулай уҡ Мостай Кәрим ижадының иң ҙур ҡаҙаныштарының береһе – Көнсығыш һүҙ сәнғәте традициялары нигеҙендә ҡапма-ҡаршылыҡҡа – һүҙ-ара, һүҙбәйләнеш-ара, һөйләм-ара антитезаларға, антетик күренештәргә ҡоролоуы. Бының өсөн миҫалдар килтерә алмайым: трагедияны тотошлай уҡып сығыу ғына кәрәк.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Әхмәтйәнов К. А. Әҙәбиәт теорияһы. – Өфө: Башҡ. кит. нәшр., 1971. - 358 б.
2. Кәрим Мостай. Әҫәрҙәр. Биш томда, IV т. – Өфө: Башҡ. кит. нәшр., 1972. - 416 б.

© Иҙелбаев М.Х. 2019

Исянгулова Г.А.,
д. филол. н., доцент, БашГУ, г. Уфа
Ишкильдина И.Г.,
магистрант, БашГУ, г. Уфа

ПОДРАЖАТЕЛЬНЫЕ СЛОВА, ВЫРАЖАЮЩИЕ ВНУТРЕННИЕ ОЩУЩЕНИЯ И ЧУВСТВА ЧЕЛОВЕКА, В СОВРЕМЕННОМ БАШКИРСКОМ ЯЗЫКЕ

По семантическому различию подражательные слова в современном башкирском языке делятся на звукоподражательные и образоподражательные [2, 343].

Звукоподражательные слова (өноҡшатыу һүҙҙәре) передают звуки, производимые теми или иными живыми существами, различными предметами и природными силами. Они обозначают понятия о звучании и часто употребляются самостоятельно. Например: *сый итте*! (завизжал), *сип-сип* (писк цыпленка), *безззз* (жужжание насекомых), *дөп-дөп* (глухой удар, стук), *геү* (шум), *шығыр-шығыр* (скрип), *быш-быш* (шептать), *туҡ-туҡ* (стук), *келт-келт* (тиканье часов) и т.д. Примеры: Аяҡ аҫтында ҡар шығыр-шығыр килә

«Под ногами снег хрустит». Стеналағы сәғәт келт-келт минуттарҙы һанай «Настенные часы, тикая, считают минуты».

Образоподражательные слова (һыноҡшатыу һүҙҙәре) выражают образы, представления о световых явлениях, впечатления от движения и состояния. Они редко употребляются самостоятельно, часто сопровождаясь словами, уточняющими их значение. Например: *йылт-йылт итә* (сверкание), *ем-ем килә* (блеск предмета), *елбер-елбер килә* (легкое колыханье), *йылп итеү* (мгновенно исчезнуть), *тырт-мырт итеү* (капризное поведение) и т.д. Пример: Азат ҡурҡышынан йылп итеп ҡалды «Азат от страха мгновенно исчез».

Каждая из указанных групп имеет общие и отличительные признаки. Как отмечает Н. А. Баскаков, «общим у них является то, что они выражают не названия звуковых и двигательных образов, а являются непосредственными их выражениями. А их отличие заключается в том, что звукоподражательные слова передают звуки, производимые теми или иными живыми существами, предметами или природными силами, а образоподражательные слова дают представление о движениях и световых явлениях, возникающих по принципу своеобразного подражания, но перенесенного в область чувственных реакций человека (зрительное восприятие, движение и т.д.)» [1: 235].

Таким образом, подражательные слова обозначают подражание различным звучаниям, выражают представление о световых явлениях, создают образ или впечатление о действии или состоянии.

Образоподражательные слова, имея непосредственную связь с чувственно-зрительным восприятием действия или состояния, представляют собой как бы снимок реального образа. Некоторые из них передают сложную картину, состоящую из целого ряда образных представлений.

В современном башкирском языке образоподражательные слова можно классифицировать следующим образом:

1) слова, выражающие движения людей. Это образные слова, которые выражают различные манеры ходьбы, походки. Сюда же относятся слова, выражающие движения головы, глаз, бровей, ресниц, губ, ушей человека;

2) слова, выражающие движение животных, птиц, насекомых;

3) слова, выражающие движение неодушевленных предметов;

4) слова, передающие цвето-световые впечатления. В словах данной группы отражаются различные виды световых эффектов, воспринимаемых зрительным органом человека: мерцание звезд; сверкание молнии; вспышка, мелькание и мигание света, движение огня и т.д.;

5) слова, выражающие внезапность, мгновенность, стремительность движения и другого рода действий;

6) слова, выражающие внутренние ощущения и чувства.

Внутренние ощущения и чувства человека выражают следующие образоподражательные слова.

Дер-дер

Подражание дрожанию от испуга или нервного напряжения. Например: Дер-дер ҡалтырана ҡатыны «Жена дрожит от страха» (Д.Буляков). Мәстүрә балаһын ҡосаҡлаған килеш былар янына йүгереп килде лә дер-дер ҡалтырап торған иренең күкрәгенә ҡапланды «Мастура с ребенком на руках прибежала к ним и прижалась к груди дрожавшего мужа» (А.Хаким). Ул, әйтерһең, үтәнән-үтә туңған: дер-дер ҡалтырана «Он как будто замерз насквозь, дрожит как осенний лист» (М.Карим). Ҡурҡыуынан ни үле, ни тере, дер-дер ҡалтырап ятҡан Ғәлиәхмәт, иламһырап иңрәне «Галиахмет, который

лежал ни жив, ни мертв от страха, зарыдал» (Ф.Исянгулов). Береһе, тапма тоҡтандай дер-дер ҡалтырап, үкһергә тотондо «Одна начала рыдать, дрожа от страха» (А.Хаким).

Дерт-дерт

Подражание дрожанию от страха. Например: Йөрәк дерт-дерт итеп тора «Сердце сжимается от страха» (К.Мэргэн).

Дрр

Подражание дрожанию от холода. Пример: Тулҡындар килеп бәрелһә, дрр… тәнең семерҙәп китә «Если волны на тебя накатывают, по телу пробегают мурашки» (А.Бикчентаев).

Жыу

Передает ощущение сильного биения сердца и выражает страх. *Йөрәк жыу итеү*: фразеологизм со значением «сердце замерло, сердце оборвалось, ёкнуло». Например: Йөрәгем жыу итеп ҡалды «Мое сердце ёкнуло» (Д.Буляков). Ошо уйынан һуң йөрәге «жыу!» итеп ҡалды «Когда подумала об этом, сердце ёкнуло» (Д.Буляков). Ҡыҙҙың йөрәге жыу итеп китте «Сердце девушки ёкнуло» (З.Биишева). Шул саҡ Хәлфетдиндең йөрәге «жыу» итеп китте «Сердце Хальфетдина ёкнуло» (М.Карим). Беҙҙең кескәй йөрәктәребеҙ, ниндәйҙер бәлә һиҙеп, жыу итеп китте «Наши маленькие сердца, почувствовав беду, затрепетали» (М.Карим).

Зембер-зембер

Подражание ощущению судорог. Например: Бүлмәгә ингәс, аяҡтар зембер-зембер килеп йән әсеһенә әрнергә тотондо «Когда зашли в дом, ноги начали отчаянно ныть, их сводило судорогой» (Б.Нугуманов).

Леп-леп, леп-леп-леп

Подражание биению сердца. Например: Бер мәле йөрәге өс тапҡыр леп-леп-леп итеп сәнсешеп тибеп ҡуйған «Ее сердце три раза кольнуло» (М.Карим). Тигеҙ тын алып йоҡлай сабый, йөрәге леп-леп тибә «Малыш спит, его сердце бьется ровно» (Б.Нугуманов). Йөрәк, күбәләк кеүек осоноп, леп-леп тибә «Сердце трепещет, как бабочка» (Г.Лукманов).

Лерк

Подражание трепету, вздрагиванию. Например: Йөрәгем лерк итеп ҡалды, ҡыуанысымдан ҡанат үҫкәндәй булды «Сердце затрепетало от радости, как будто у меня выросли крылья» (Н.Мусин). Ишек алды яҡтараҡ торған егетте күргәс, Сәлимгәрәйҙең күңеле лерк итеп ҡалды «Увидев парня, стоявшего у дверей, Салимгарей вздрогнул» (Н.Мусин).

Семер-семер

Подражание ощущению озноба, мурашек на теле. Пример: Ҡуҙғалмаҡсы инем, тәнем тыңламай, семер-семер килеп, барлыҡ тамырҙарым тартыша «Хотел встать, тело не слушается, мышцы немеют, будто мурашки по телу бегают» (Б.Нугуманов).

Терт

Подражание вздрагиванию (от испуга). Примеры: Фәйрүзәнең йөрәге терт итеп ҡалды «Сердце Файрузы ёкнуло» (Д.Буляков). Шул саҡ Сынбулаттың һиҙгер йөрәге терт итеп ҡалды «Чуткое сердце Сынбулата вздрогнуло» (Д.Буляков). Ҡапыл телефон шылтыраны, Фәйрүзә терт итеп ҡалды «Зазвенел телефон, Файруза вздрогнула» (Д.Буляков). Ағаһы шуны йырлаһа, Ғәмбәрә терт итеп ҡала «Когда брат поет эту песню, Гамбаре становится не по себе» (Ф.Исянгулов). Ҡәләмдәров терт итеп ҡуйҙы «Калямдаров вздрогнул» (Ф.Исянгулов). Ток һуҡҡан ише терт итеп ҡалдым «Вздрогнул, будто меня током ударило» (Ф.Исянгулов).

Терт-мерт

Подражание вздрагиванию (от испуга). Пример: Йомошсо егет мадъяр бейҙәренең киләсәген инеп әйткәс, күңеле терт-мерт итеп кенә торған Әмәшәнең ҡото осто «Когда слуга сообщил о визите мадъярских беев, Амаша, которая вздрагивала от любого шороха, пришла в ужас» (Б.Рафиков).

Терт-терт

Подражание вздрагиванию (от испуга). Пример: Ҡыҙҙың тубыҡтары ҡалтырана, йөрәге, сабыйҙыҡы һымаҡ, терт-терт тибә ине «У девушки загибаются колени, сердце вздрагивает, как у младенца» (Н.Мусин).

Тырҫ-мырҫ

Подражание вздрагиванию. Пример: Өйрәнмәгән ерҙә Гөлназ әллә ни эшләп тырҫ-мырҫ килеп кенә йоҡлай, иртүк уяна «В чужом месте Гульназ спит очень чутко, вздрагивает, рано просыпается» (Б.Нугуманов).

Тырҫ-пырҫ

Подражание резким движениям при приступах гнева, при обиде. Пример: Ҡыҙыҡай тырҫ-пырҫ баҫып сатыр артына инеп китте «Девушка, обидевшись, ушла за шатер» (Б.Рафиков).

Тырт-мырт

Подражание резким движениям при приступах гнева, при обиде. Примеры: Ҡунаҡтың кем икәнен белгәс, тәүҙә тырт-мырт баҫып, өҫтәл артындағы икәүгә һыртын биреп йөрөгән, кухняла һауыт-һабаны шылтыратып иҙәнгә төшөргән «Узнав, кто пришел в гости, обиделась, отвернулась, гремела посудой на кухне» (Ф.Исянгулов). Шул саҡ эргәмә әлеге Абдразаҡ тырт-мырт баҫып килде лә: «Уйындың тәртибен боҙма!» – тине «В это время подошел обиженный Абдразак и сказал: «Не мухлюй!» (Н.Мусин). Бигерәк әллә нисек һөйләшәһең инде, Айытбай, өҙөп-йолҡоп, тырт-мырт итеп «Как-то не так ты разговариваешь, Аитбай, нехотя, с обидой» (Н.Мусин). Хәтирә тырт-мырт атлап өйгә бер инде, бер сыҡты, ниндәй эшкә барып тотонорға белмәй йөрөнө «Обидевшись, Хатира то заходила в дом, то выходила, не знала, чем себя занять» (Н.Мусин).

Һулҡ-һулҡ

1. В значении «напряженно думать» или «болит голова». Примеры: Мейеһе ошондай уйҙарҙан һулҡ-һулҡ килде «Мозги закипели от мыслей» (З.Ураксин). Һәр хәрәкәт һайын мейеһе һулҡ-һулҡ килә, хатта тәненә тир бәреп сыҡты «От любого движения голова раскалывалась, от напряжения даже вспотел» (Н.Мусин).

2. Подражание сердцебиению. Например: Фәһимдең йөрәге һулҡ-һулҡ итте «Сердце Фагима затрепетало» (И.Гиззатуллин). Һулҡ-һулҡ йөрәге сәнсеп алды «Сердце защемило» (Б.Нугуманов). Тәрәнгәрәк төшкән һайын йөрәге һулҡ-һулҡ «Чем ниже спускался, тем сильнее билось сердце» (Б.Нугуманов).

Итак, в данную лексико-семантическую группу входят 15 образоподражательных слов.

Как видно из примеров, подражательные слова широко употребляются как в устной речи, так и в художественной литературе, вызывая конкретный, яркий, картинный образ отражаемых ими звучаний, движений, явлений, подчеркивая их выразительность, живость и динамичность.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. 2. Фонетика и морфология. Ч. 1. Части речи и словообразование. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 544 с.

2. Грамматика современного башкирского литературного языка. – М.: Наука, 1981. – 495 с.
3. Йосопов Х.Ғ. Башҡорт телендә оҡшатыу һүҙҙәре. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1971. – 88 бит.
4. Исянгулова Г.А. Подражательные слова в современном башкирском литературном языке (структурный, лексико-семантический и синтаксический аспекты). – Уфа: РИЦ БашГУ, 2015. – 136 с. – 8,5 п.л.
5. Исянгулова Г.А. Словарь подражательных слов башкирского языка. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2015. – 84 с. – 5,25 п.л.
6. Исянгулова Г.А. Лексико-семантическая классификация образоподражательных слов в современном башкирском языке // Вестник Башкирского университета. – 2012. – Т. 17. № 3 (I). – С. 1490-1491.
7. Ишмухаметов З.К. Звукоподражательные слова башкирского языка: автореф. дисс. … канд. филол. наук. – Уфа, 1970. – 20 с.

© Исянгулова Г.А., Ишкильдина И.Г., 2019

Иҫәнғолова Г.А.,
филол. ф. д., доцент, БДУ, Өфө ҡ.,
Йылҡыбаева Р.И.,
магистрант, БДУ, Өфө ҡ.

ХӘҘЕРГЕ БАШҠОРТ ТЕЛЕНДӘ СИФАТ (ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ҺӘМ ФУНКЦИОНАЛЬ АСПЕКТТАР)

Сифат предметтарҙың, әйберҙәрҙең, күренештәрҙең, хәл-ваҡиғаларҙың, кешеләрҙең һәм башҡа йән эйәләренең төрлө билдәләрен статик планда, йәғни даими белдереүсе һүҙ төркөмө һанала. Мәҫәлән: Яландарҙы ужымдың йәшел балаҫы япҡан. Һәйбәт ҡышланы быйыл арыш, уңыш насар булмаҫҡа тейеш. Ә тау битләүҙәрендә, өрһәң, осоп китерҙәй генә тойолған елбәҙәк йәшеллек тора: унда ҡайындар ҡыуанышып япраҡ ярған. Ергә һылашып ятып ҡышлаған, үҙ ғүмерҙәрен киләсәк өсөн һәләк иткән ҡаулан төптәренән кемуҙарҙан нәфис, йомшаҡ үләндәр ҡуйы булып шытып сыҡҡан (Н. Мусин). Аҡ блузка, ябай ғына итеп тегелгән ҡара юбка; күҙҙәре – һоро, ғәжәп асыҡ, балаларса эскерһеҙ ҡараш йөрәгеңә үтеп инә; йөҙө аҡ, унан яңы һауған һөттән бәрелгән төҫлө ниндәйҙер күңел иреткес хуш еҫ бөркөлгән кеүек. Сәстәре оҙон, икенән үреп түшенә һалындырылған (Н.Мусин).

Морфологик йәһәттән сифаттар үҙгәрмәүсән һүҙ төркөмөнә ҡарай, тик төп сифаттар ғына дәрәжә формалары менән үҙгәрә. Яһалышы буйынса сифаттар түбәндәге төрҙәргә бүленә:

1. Тамыр сифаттар. Миҫалдар: Оҙон ҡара сәстәре майлайына шыуышып төшкән, шоморт ҡара күҙҙәре, яуап көтөп, өмөт менән ҡарай (Н. Мусин). Аҡ халатлы ҡыҙ, аҡ күбәләктәй, палатанан шым ғына атлап сығып китте (Н. Мусин). Пинжәгенең төймәләрен, хатта күлдәк иҙеүен дә ысҡындырып ебәргән. Зәңгәр галстугы ултырғысы башында элеүле тора. Бөҙрәләнгән ҡуйы сәсенең бер шәлкеме артыҡ тәрән булмаған һырҙар ҡаплаған киң маңлайына һалынып төшкән. Атаһы мәхрүмгә оҡшап, киң яурынлы, көрәктәй ҡуллы; алға сығып торған ыҡсым эйәге, танау япраҡтары эргәһенән түбәнгә табан тартылған тәрән һыҙаттар уға ҙур ихтыяр көсөнә эйә булған кеше ҡиәфәтен бирә. Ә бына дуғаланып торған, ҡыҙҙарҙыҡынса нескә ҡаштары уның ҡырыҫ ҡиәфәтен йомшарта төшкән кеүек (Н. Мусин).

2. Яһалма сифаттар. Миҫалдар: Төптән йыуан Ҡара Йомағол, шешенке ҡабаҡтары аҫтындағы ҡыҫыҡ күҙҙәрен сылт-сылт йомоп, Оло инәйемә инәлә һалды (М. Кәрим). Инсафлы ҡыҙҙар һымаҡ шым ғына аҡкан йылға буйына урынлашҡан был йәйләү артыҡ ҙур түгел (К.Мәргән). Ниса апайым сыҙаманы, теге йырыҡ ауыҙҙар алдына килеп баҫты (М.Кәрим). Райвоенкоматтан аҡһаҡ капитан бик йәтеш кәңәш бирҙе (М.Кәрим).

Хәҙерге башҡорт телендә түбәндәге сифат яһаусы аффикстар продуктив иҫәпләнә:

-лы, -ле, -ло, -лө: йәйәү+ле, дәрәжә+ле, кәрәҙ+ле, борос+ло. Миҫалдар: Төпкө бүлмәнән ҡыҫҡа еңле крепдешин күлдәк кейгән еңел кәүҙәле ҡыҙ килеп сыҡты (Н. Мусин). Күҙ йәшендәй саф һыуҙарын ғүмер баҡый төбөндә ятып йышылып-йомроланып бөткән эреле-ваҡлы таштарға бәрә-бәрә, сылтырап ҡына ағып ята (Н. Мусин). Уға аҡыллы күҙҙәре менән һүҙһеҙ генә ҡарап торҙо (Н. Мусин). Ашнаҡсыларҙы интектереп, оло ҡаҙанда оҙаҡ ҡына ҡайнаған һарыҡ ите сүмәләләй өйөлгән хәлдә, ләззәтле боҫ сығарып, тәмле еҫ борҡоп, табын уртаһына килеп ултырғас ҡына, ҡунаҡтарҙың күҙендә йәнләнеү күренде (К.Мәргән).

-һыҙ, -һеҙ, -һоҙ, -һөҙ: сик+һеҙ, тәм+һеҙ, тоҙ+һоҙ, йүн+һеҙ. Миҫалдар: Торғаны бер һис ниндәй гонаһһыҙ бала (Н. Мусин). Ул ошо зарарһыҙ тәҡдимдең үҙе өсөн ыңғай яғын күптән тотоп алған (К. Мәргән). Иҫәнғол аңһыҙ түрә түгел ине (К. Мәргән). Уңышһыҙ юл Шаҡман түрәнең кәйефен боҙҙо (К.Мәргән). Элеккесә ҡотһоҙ бәндәнең алдына килеп баҫҡанын күргәс, күптәнге танышын ҡаршылағандай, ул хатта аяғүрә торҙо (К.Мәргән). Ҡатындар күңеле төпһөҙ даръя, төбөндә ниҙәр ятҡанын ҡайҙан беләһең?! (М.Кәрим). Гонаһһыҙ сабыйға хәтерем ҡалды шул саҡ (М.Кәрим).

-сан, -сән: һүҙ+сән, эш+сән, мауығыу+сан. Миҫалдар: Ул Тамъян ерендәге башҡорттарҙың ғәжәйеп эскерһеҙ, кешегә тиҙ ышаныусан, бер ҡатлы икәнлеген күреп, сикһеҙ шатланды (К. Мәргән). Бөйөк аллаға тағы бер мөрәжәғәт иткән дә ер йөҙөндә уның тыңлаусан ҡолдары барлығын әйткән (К. Мәргән). Уйсан һәм моңсан тәбиғәтле яҡташтарының йөрәге аша үтеп, киләсәк быуындарға барып етерлек күренекле һәм ғибрәтле ваҡиға булып күҙ алдына баҫты (К.Мәргән).

-ғы, -ге, -ғо, -гө, -ҡы, -ке, -ҡо, -кө: һуң+ғы, ҡыш+ҡы, өҫ+кө, төн+гө. Миҫалдар: Көҙгө мәлде көтөп торманы, тап йәйге йыйын ваҡытында ҡып итеп килеп тә төштө (К. Мәргән). Үҙенән олораҡ һәм дәрәжәлерәк башҡа хандар үрнәгендә ул да кәйефле сағында барып ҡайтыу өсөн, дәрәжәлерәк ҡунаҡ килгәндә сығып елләнеп, кәйеф-сафа ҡороп алыу өсөн, йәйге һарай булдырырға ҡарар иткәйне (К.Мәргән).

Ҡышҡы кистәр күкһеллеге аша

Эҙҙәр һалып күпме үтмәнем? (М.Кәрим).

-лыҡ, -лек, -лөк, -лоҡ: ҡабым+лыҡ, аҙна+лыҡ, йыл+лыҡ, доктор+лыҡ. Миҫалдар: Таш эшенә тигән һүҙ, бигерәк тә хан һарайына булһа, ғүмерлек һөргөн тигән һүҙ (К. Мәргән). Үҙенең ҡара көсө менән донъяһын аҡтарып, меңәр алтынлыҡ мал килтерерлек таҙа беләкле, мыҡты кәүҙәле егеттәр килеп эләкте (К. Мәргән). Ләкин төбәлгән ер алда ине әле, сама менән тағы бер нисә аҙналыҡ юл ҡалған булырға тейеш ине (К. Мәргән).

-сыл, -сел, -сөл: көн+сөл, ҡунаҡ+сыл, бәлә+сел, ваҡ+сыл. Миҫалдар: Бигерәк бәләсел кеше шул! (Н. Мусин). Баҫҡан еренән ут сығарып торған, егәрле, тәрбиәсел киленен ярата ине ҡарт (Н. Мусин). Ләкин уның хәсрәте бүтән, үлемсел хәсрәт түгел (М.Кәрим).

-ғыс, -гес, -ҡыс, -кес, -гөс, -көс: йонсот+ҡос, тонсоҡтор+ғос, иҫерт+кес. Миҫалдар: Фал китабын асып, Шаҡман түрәнең үткәнен һәм бәхетле киләсәген әйтеп биргәндән һуң, төрлө мауыҡтырғыс ваҡиғалар менән тулған яҙма китап уҡып күрһәтте (К. Мәргән). Тәбиғәттең һоҡланғыс мәле бар: таң алды (К. Мәргән). Солан ишеген асыу менән, уны һөттә генә ыҙырап, бығыр-бығыр бешеп ултырған тары бутҡаһының иҫерткес еҫе ҡаршы

алды (М.Кәрим). Нөгөш буйҙарына етер алдынан улар икеһе өсөн дә сикәнес һәм өшөткөс тойғо килтергән илгә тап булдылар (К.Мәргән).

-ма, -мә: ҡой+ма, һайлан+ма, йыйыл+ма. Миҫалдар: Хужаһынан ҡалған яҙма китаптарҙы тейәп, Ҡазан ҡалаһына килде (К. Мәргән). Хан менән бергә мул ғына тәғәм итеп алырға ниәтләнгән вәзирҙәрҙең йөҙөндәге яһалма йылмайыу юғалды (К.Мәргән). Шешмә ҡабаҡтарын ҡалҡытып, йот күҙҙәре менән яңы килгән яугирҙе баштан-аяҡ йүгертеп ҡарап сыҡты (К.Мәргән). Һарайын да киңәйтте, өҫтәмә бүлмәләр эшләтте (К.Мәргән).

3. Ҡушма сифаттар. Улар өс төркөмсәгә бүленә:

Парлы сифаттар. Миҫалдар: Әлеге магнолия япрағына икенсе көндө мин ошондай уҡ моңһоу-шаян хат яҙҙым (М.Кәрим). Уның аҡ яулыҡ түгел, аҡлы-ҡыҙыллы яулыҡ болғауын үтендем (М.Кәрим). Оло инәйем ул йылды йомортҡа һалмай дуғаҙаҡ йөрөгән ала ҡаҙҙы аҡлы-ҡаралы миҙгелдең төҫө итеп миңә атаған (М.Кәрим). Ҡара көҙҙөң ел-дауыллы ҡараңғы төнө ине (М.Кәрим).

Бәйле сифаттар. Миҫалдар: Тәҙрә ҡапҡастарын йәшелгә, түбәһен асыҡ ҡыҙылға буятты (М.Кәрим). Бауыр ауырыуы менән яфаланған ҡара һары битле, кибеп күгәргән иренле, быҫҡып ҡына торған һоро күҙле капитан Зухты йөҙөн һытып тыңланы (М.Кәрим).

Ҡабатлаулы сифаттар. Миҫалдар: Мәрәһим дә, ҙур-ҙур усмаларҙы, ҡарағош ҡанат елпегән һымаҡ һелтәп, артына йышыраҡ әйләнеп һала башланы (М.Кәрим). Борма-борма тау юлы, бөркөү һауа беҙҙе бик ныҡ йонсотто (М.Кәрим). Тар-тар урамдар, кәкре-бөкрө тыҡрыҡтар буйлап, әле тегендә, әле бында боролоп, байтаҡ ара үттек (М.Кәрим). Ағас ҡырҡтылар улар, йыуан-йыуан таҡталар ярҙылар (К.Мәргән).

Синтаксик планда сифат ғәҙәттә һөйләмдә аныҡлаусы функцияһын үтәп йөрөй. Мәҫәлән: Бәлә тап ана шул Шүшмә буйҙарына һуҙылған ҡалын урман эсендә килеп баҫты уның алдына (К.Мәргән). Алты мөйөшлө, бейек болдорло, ҡалай түбәле йорт һалдырҙы Талип (М.Кәрим). Шәфҡәтһеҙ һүҙҙәр, шәфҡәтһеҙ команда (М.Кәрим). Әллә ниндәй ырымлы, мөғжизәле төн булды был (М.Кәрим).

Сифаттар хәбәр вазифаһында ла килеүе мөмкин. Мәҫәлән: Һеҙ йәшһегеҙ, матурһығыҙ, уңғанһығыҙ (М.Кәрим). Ул әүәлгесә үк – үҙе баҫалҡы, үҙе алсаҡ, үҙе итәғәтле (М.Кәрим). Серҙең ҡанаты етеҙ (М.Кәрим). Ат тәпәшәк, ер йомшаҡ (М.Кәрим). Ҡулығыҙ бәләкәс, ҡаҡса икән (М.Кәрим). Минең был иремдең ҡулдары ҙур, итләс. Ул бик көслө (М.Кәрим). Ҡатынығыҙҙың күҙҙәре аҡыллы (М.Кәрим). Бөтә ҡиәфәте – хәүефле, бөтә хәрәкәттәре – ҡурҡыныс (М.Кәрим).

Исемләшкән сифаттар килеш, күплек, эйәлек, хәбәрлек аффикстары ҡабул итәләр. Улар һөйләмдә эйә, хәбәр, аныҡлаусы, тултырыусы функцияһын башҡаралар. Миҫалдар: Ул аҡты ҡаранан айырмаҫ булды (М.Кәрим). Улар араһында ла төрлөһө килеп сыға: яҡшыһы бар, яманы бар, уҫалдары ла бар, ғүмер буйы башын эйеп, билен бөгөп йөрөгән мәхлүктәре лә бар (К.Мәргән). Аштың олоһо ла, кесеһе лә бар икән шул (М.Кәрим). Сыҙамһыҙға әйләнде йәштәр (М.Кәрим).

Сифаттарҙы семантик йөкмәткеһе һәм ҡулланылышы яғынан түбәндәге семантик төркөмдәргә бүлергә мөмкин:

1. Предметтарҙың, әйберҙәрҙең, төрлө күренештәрҙең төҫтәрен белдереүсе сифаттар: Төтөн бөтә тирә-яҡҡа таралды, ер өҫтөнә зәңгәрһыу монар булып ҡапланды (К.Мәргән). Бер аҙҙан инде күк йөҙө аллана төштө һәм күп тә үтмәй һарғылт төҫкә күмелде (К.Мәргән). Урамға ҡараған бер нисә тәҙрәгә эстән күкһел пәрҙә ҡоролған (К.Мәргән). Йылтыр ҡара төҫлө һарғылт ҡырыйлы алтын кирбес, өҫтәлдә тора (М.Кәрим). Уның көлһыу-һарғылт йөҙөнә ай яҡтыһы ятты (М.Кәрим). Ә тегендә диңгеҙ аҫтынан тәгәрәп

ай сыға. Ул – ҡып-ҡыҙыл (М.Кәрим). Күршебеҙҙә генә Сәғиҙә исемле сөм ҡара сәсле, ап-аҡ йөҙлө ярты етем һылыу ҡыҙ үҫте (М.Кәрим).

2. Кешеләрҙең физик, социаль һәм рухи хәлен, характерын, ҡылығын, аҡылын, холҡон, ғәҙәтен, эске һәм тышҡы ҡиәфәтен һәм башҡа сифаттарын белдереүсе сифаттар. Миҫалдар: Ҡаты бәғерле, һаран ҡуллы булып сыҡты ире (М.Кәрим). Ул һаран да, ҡомһоҙ ҙа түгел, киреһенсә, йомарт һәм игелекле кеше (М.Кәрим). Ул тәүге сәғәттә үк үҙен хәстәрсән, өлгөр иптәш итеп күрһәтте (М.Кәрим). Тыңсыл, уңған малай йорт эшендә лә, ҡыр эшендә лә йылдам булды (М.Кәрим). Ләкин ул ғәҙәттәгесә уйынсаҡ, һүҙсән түгел ине (М.Кәрим).

3. Хайуандарҙың һәм башҡа йән эйәләренең төрлө билдәләрен һәм үҙенсәлектәрен (холҡон, тышҡы ҡиәфәтен һ.б.) белдереүсе сифаттар. Мәҫәлән: Баяғы ялбыр Гусар (эт) тағы килеп сыҡты, йыуаш ҡына өргөләп, ҡунаҡты бер аҙ оҙата барҙы ла туҡтап ҡалды (М.Кәрим). Ала кәзә бер генә тапҡыр мекерләне лә тынды (М.Кәрим). Әммә йыш ҡына ерән эткә һелтәнгән таяҡ ҡара эт башына төшөргә мөмкин (К.Мәргән).

4. Предметтарҙың, әйберҙәрҙең күләмен, формаһын, үлсәмен, бүтән төрлө тышҡы күренештәрен, эске билдәләрен, предметтың урыны буйынса билдәһен белдереүсе сифаттар. Миҫалдар: Ҙур бүлмәлә – түшәк-яҫтыҡһыҙ алты карауат (М.Кәрим). Мин ике ҡул урынына түп-түңәрәк ҡалын көлсә төҫлө ике ус ҡыҫтым (М.Кәрим). Оло инәйем менән беҙгә урыҫ ҡапҡалы, ҡалай түбәле, бейек болдорло өйҙәрҙең дә, ергә һеңеп бөткән балсыҡ аласыҡтарҙың да ишектәре шар асыҡ (М.Кәрим). Минзәләне байтаҡтан бирле йыйыштырылмаған бәләкәс кенә өй ҡаршыланы (К.Мәргән).

5. Тәмде белдереүсе сифаттар телдә киң ҡулланыла. Был төркөм сифаттар, башлыса, аҙыҡ-түлектең ниндәй тәмгә эйә булыуын белдерә. Миҫалдар: Башта беҙ берәр стакан әскелтем аҡ шарап эстек (М.Кәрим). Сөсө күмәс телде йоторлоҡ тәмле ине (М.Кәрим).

6. Предметтарҙың һәм әйберҙәрҙең билдәһен ваҡыт һәм урын буйынса белдергән сифаттар. Ваҡытты белдереүсе сифаттар йыл миҙгелдәрен һәм тәүлектең конкрет ваҡытын күрһәтә. Мәҫәлән: Ҡышҡы шатлыҡтың үҙ тарихы бар (М.Кәрим). Атаһы иҫкә төштөмө, Мозафар үҙенең бөтә тормош юлын хәтерләй башлай, төнгө йоҡолары оса (Н.Мусин).

Яҙғы һалҡынса таң ине,
Аяҙ ине күк йөҙө,
Ай көмөш тәңкәләр сөйҙө
(М.Кәрим)

Сифаттар үҙҙәренең лексик-грамматик һәм морфологик үҙенсәлектәренә ҡарап, ике төргә бүленәләр: 1) төп сифаттар, 2) шартлы сифаттар.

Төп сифаттар предметтарҙың, әйберҙәрҙең, хәл-ваҡиғаларҙың саф билдәләрен, йәғни үҙенә генә хас үҙенсәлектәрен туранан-тура, йәғни башҡа предметтарға мөнәсәбәтһеҙ белдерә: бай, ҙур, яҡшы, аҡыллы, зирәк, оло, матур, йәш, һомғол, йәшел, ҡыҙыл, түңәрәк, әсе. Миҫалдар: Таҙа, һылыу күңелле, киң яңаҡлы, йәйенкерәк танаулы, ҡуйы ҡара ҡашлы был егет шағир һәм полководец Салауат Юлаев ролен сәхнәлә уйнарға хыяллана ине (М.Кәрим). Аҡйондоҙҙоң матур ирендәрендә беленер-беленмәҫ кенә йылмайыу сағылып ҡалды (М.Кәрим). Үҙәк урамдарҙың береһендә беҙгә хайран сибәр, хайран һылыу бер ҡыҙ тап булды (М.Кәрим).

Шартлы сифаттар, киреһенсә, предметтарҙың, әйберҙәрҙең билдәләрен икенсе предметтарға бәйләнештә, мөнәсәбәттә сағылдыра, йәғни ваҡыт (йәйге көн), урын (ауылдағы йорт), материал (алтын сәғәт) яғынан билдәләй. Миҫалдар: Был төнгө хәлдәрҙе тикшергән хөкөм белгестәре иртәгәһен үҙҙәре шаҡ ҡатты (М.Кәрим). Ҙурыраҡтар өлөшөнә мулыраҡ та төштө: быларға еҫле һабын, бармаҡ буйы ғына

һауыттарҙа хушбый, кәкре тараҡ, кершән, баҡыр балдаҡ, тимер ҡумыҙ, аллы-зәңгәрле сәс үргес, еҙ эҫкәк шикелле нәмәләр эләкте (М.Кәрим). Унының аяғында ап-аҡ ойоҡ, тәрән резина калуш (М.Кәрим). Күк алашаны, бер келәтте, тимер һабан менән ағас тырманы, арба менән сананы яҙҙырып ҡайтты (М.Кәрим).

Төп (саф) сифаттар менән шартлы сифаттар араһында түбәндәге айырмалар бар: 1) төп сифаттарҙың дәрәжә формалары актив ҡулланыла, шартлы сифаттарҙың дәрәжә категорияһы юҡ; 2) шартлы сифаттар һөйләмдә, нигеҙҙә, рәүеш функцияһын үтәмәй, уларҙың ҡылым формалары яһалмай; 3) шартлы сифаттар төп сифаттарҙан конкрет мөнәсәбәттәрҙе белдереү йәһәтенән айырыла.

Шулай итеп, үҙенең семантик, морфологик һәм семантик үҙенсәлектәре буйынса, сифат башҡа һүҙ төркөмдәренән ныҡ айырыла.

ӘҘӘБИӘТ:
1. Башҡорт теле грамматикаһы. 2 том. Морфология / Яуаплы мөхәррире Х.В.Солтанбаева. – Өфө: Китап, 2018. – 312 бит.
2. Башҡорт телендә сифат һүҙ төркөмө. Методик күрһәтмәләр / Төҙөүсеһе М.Ә.Әхмәтов. – Өфө: БДУ, 1988. – 53 бит.
3. Башҡорт теле. Педагогия колледждары һәм училищелары өсөн дәреслек / Яуаплы мөхәррирҙәре Ғ.Ғ.Сәйетбатталов, Х.В.Солтанбаева. – Өфө: Китап, 2010. – 480 бит.
4. Грамматика современного башкирского литературного языка. – М.: Наука, 1981. – 495 с.
5. Зәйнуллин М.В. Хәҙерге башҡорт әҙәби теле. Морфология. – Өфө: БДУ, 2013. – 353 бит.

© Иҫәнғолова Г.А., Йылҡыбаева Р.И., 2019

Иҫәнғолова Г.А.,
филол. ф. д., доцент, БДУ, Өфө ҡ.,
Хафизова А.А.,
магистрант, БДУ, Өфө ҡ.

Н.МУСИНДЫҢ "МӘҢГЕЛЕК УРМАН" ӘҪӘРЕНДӘ ҠУЛЛАНЫЛҒАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДАРҘЫҢ ТӨРҘӘРЕ

Фразеологик берәмектәрҙең һәр саҡ берҙәм, бөтөн мәғәнәләре була. Ләкин фразеологизмдың дөйөм мәғәнәһе уны төҙөүсе компоненттарҙың мәғәнәләре ҡушылмаларына тиң булмаҫҡа мөмкин. Ошо яҡтан сығып, хәҙерге башҡорт телендәге фразеологик берәмектәрҙе лә өс төркөмгә бүлергә мөмкин: фразеологик ҡушылмалар (фразеологические сращения), фразеологик берҙәмлектәр (фразеологические единства) һәм фразеологик бәйләнештәр (фразеологические сочетания) [6, 88].

Ирекле һүҙбәйләнештәрҙең дөйөм мәғәнәһе тулыһынса ошо һүҙбәйләнештәрҙе төҙөүсе һүҙҙәрҙең лексик мәғәнәләренә бәйле: уларҙа дөйөм мәғәнә ошо һүҙбәйләнештәрҙе төҙөгән һүҙҙәрҙең мәғәнәләрен ҡушыуҙан килеп сыға. Мәҫәлән, утын килтереү һүҙбәйләнешенең дөйөм мәғәнәһе тулыһынса утын һәм килтереү һүҙҙәренең мәғәнәләренән барлыҡҡа килә. Ә фразеологик ҡушылмалар составындағы һүҙҙәрҙең айырым-айырым мәғәнәләре менән шул фразеологизм белдерә торған дөйөм мәғәнә араһында һис бер эске бәйләнеш булмай. Икенсе төрлө әйткәндә, фразеологик ҡушылмаларҙың дөйөм мәғәнәһе уларҙы төҙөүсе һүҙҙәрҙең лексик мәғәнәләре ҡушылмаларынан сыҡмай [1].

Фразеологик ҡушылма төҙөүсе компоненттарҙың береһе ошо фразеологик берәмектә генә ҡулланылып, үҙ аллы лексик мәғәнәгә эйә булмаһа, фразеологизмдың дөйөм мәғәнәһе менән уны төҙөүсе компоненттарҙың мәғәнәләре араһында бәйләнеш булмай. Мәҫәлән, башҡорт телендә зил-зибәр килтереү тигән фразеологик берәмек булһа ла, зил-зибәр тигән айырым ҡулланылған үҙ аллы һүҙ юҡ. Бында мәғәнәһеҙ "һүҙҙең" (зил-зибәр) мәғәнәле һүҙ (килтереү) менән ҡушылмаһы нисек итеп "юҡ итеү, ҡыйратыу" мәғәнәһе биреүе бер нисек тә аңлашылмай. Шуға ла фразеологизмдың дөйөм мәғәнәһе менән уны төҙөүсе компоненттарҙың мәғәнәләре араһында бәйләнеш булыуы мөмкин түгел. Бындай фразеологик берәмектәр фразеологик ҡушылмалар була [2].

Н. Мусиндың әҫәрҙәрендә фразеологик ҡушылмалар нығынған һүҙбәйләнештәрҙең иң ҙур лексик-семантик төркөмөн барлыҡҡа килтерә. Миҫалдар: "Апайым күренмәҫме икән?" – тип ян-яғына күҙ ташлап алды ("Мәңгелек урман", 241-се бит). Мин дә теле–телгә йоҡмай шәп һөйләүсе бисәләрҙән бер ҙә ҡалышманым, тиһәм дә дөрөҫ булыр ("Мәңгелек урман", 241-се бит). Байгилдененң быны күреп үтә һарыуы ҡайнаны ("Мәңгелек урман", 105-се бит). Миңлегөл ләстит һатыусы ҡатындар янына туҡталды ("Мәңгелек урман", 270-се бит). Тышҡа сыҡҡас та, һалҡындан тыны ҡурылғансы ишек алдында йүгереп йөрөнө ("Мәңгелек урман", 298-се бит). Баяр күрәм тип килгән халыҡ зыҡ ҡупты ("Мәңгелек урман", 278-се бит). Ҡот осҡос язалы үлемде лә, иҫ киткес тыныс һәм ғорур ҡабул иттеләр ("Мәңгелек урман", 296-сы бит). Старшина ла теңкәһен ҡоротто ("Мәңгелек урман", 259-сы бит).

Былар барыһы ла хәҙерге башҡорт телендә фразеологик ҡушылмалар була. Шул уҡ ваҡытта, фразеологик ҡушылмалар араһында үҙ аллы йәшәмәгән һүҙҙәр менән бер рәттән хәҙерге башҡорт телендә булған һүҙҙәрҙән генә торғандары бар. Фразеологик берәмектең мәғәнәһе уны төҙөгән һүҙҙәрҙең мәғәнәләре ҡушылмаларынан килеп сыҡмағас, улар ҙа фразеологик ҡушылмалар була. Мәҫәлән, борсаҡ сәсеү фразеологизмы шундай фразеологик ҡушылмалар рәтенә инә. Уның сәбәбе бына нимәнән килеп сыға. Хәҙерге башҡорт телендә борсаҡ тигән исем дә, сәсеү тигән ҡылым да бар. Әммә был һүҙҙәрҙең мәғәнәһе борсаҡ сәсеү фразеологизмының дөйөм мәғәнәһе ни өсөн "маҡтаныу" була икәнен асыҡлауға ярҙам итмәй. Ысынлап та, борсаҡ менән сәсеү һүҙҙәренең бында ниндәй ҡыҫылышы бар һуң? Борсаҡ (үҫемлек) исеме менән сәсеү (таратыу, һибәләү) ҡылымы борсаҡ сәсеү һүҙбәйләнеше төҙөп, нисек "маҡтаныу" мәғәнәһе алған? [3] Быны аңлатыуы ҡыйын. Ләкин шуныһы асыҡ: фразеологизмдың дөйөм мәғәнәһе уны төҙөүсе һүҙҙәрҙең мәғәнәләре ҡушылмаларынан килеп сыҡмаған. Һәр хәлдә уны дәлилләүе ауыр.

Шулай итеп, составында хәҙерге телдә үҙ аллы, айырым һүҙ булып ҡулланыла торған һүҙҙәрҙең булыу-булмауына ҡарап, фразеологик ҡушылмаларҙың үҙен ике төркөмгә бүлеп ҡарарға мөмкин:

1) составында хәҙерге телдә үҙ аллы, айырым һүҙ булып ҡулланылмаған компоненты булған фразеологик ҡушылмалар: Баярҙың идараһына инеп пыр туҙҙырырға ниәтләнде ("Мәңгелек урман", 211-се бит). Бөтә урманға уны саҡырып яр һалып ебәрмәһенме! ("Мәңгелек урман", 266-сы бит);

2) составы хәҙерге телдә ҡулланылған һүҙҙәрҙән генә торған фразеологик ҡушылмалар: Старшина һәм баярҙар менән көрәшеп йөрөгәнендә лә ут йотто ("Мәңгелек урман", 310-сы бит). Эйе, Миңлегөлдөң йөрәге яныуын бер кем дә белмәй ине ("Мәңгелек урман", 301-се бит).

Фразеологик ҡушылмалар составындағы айырым һүҙҙәрҙе башҡа һүҙҙәр менән алмаштырыу йәки уларҙың тәртибен боҙоу мөмкин түгел. Улар шул борон-борондан ҡатып ҡалған формаларҙа ҡулланыла. Бындай фразеологик берәмектәр халыҡтың

һөйләү телендә киң таралған һәм экспрессив-эмоциональ төҫмөргә бай булыуҙары менән айырылып тора. Фразеологик ҡушылмалар фекерҙе туранан-тура битараф (нейтраль) атау менән генә, коммуникатив функция башҡарыу менән генә, сикләнмәйҙәр, бәлки әйтелә торған фекергә һөйләүсенең модаль мөнәсәбәтен, баһаламаһын асыҡ итеп сағылдыралар. Мәҫәлән, арыным тип әйтеүгә ҡарағанда арманһыҙ булдым, хәлдән тайҙым тип һөйләү күп тапҡыр үтемлерәк һәм тәьҫирлерәк. Шул рәүешле, фразеологик ҡушылмалар фекерҙе асыҡ, сағыу итеп белдереүҙә иң үткер, көслө сара хеҙмәтен үтәйҙәр. Миҫалдар: Старшинаның, киреһенсә, Уйылдандың Төлкөсураға һөйләгәне өсөн дә, йөрәге ҡабынып китте (“Мәңгелек урман”, 312-се бит). Етмәһә, урманды һатып һәм халыҡтың көнөн юҡ итте, үҙ башынан себен осорҙо (“Мәңгелек урман”, 321-се бит). Юҡһа уның ҡурҡаҡтың теле сиселеп, беҙҙең башты ашап ҡуйыуы ихтимал бит (“Мәңгелек урман”, 323-сө бит).

Фразеологик ҡушылмалар мәғәнәләре менән айырым һүҙҙәргә яҡын тора. Шуға күрә күп осраҡта уларҙы бер һүҙ менән алмаштырып була. Тимәк, фразеологик ҡушылма – тарҡалмай торған берҙәм мәғәнәле берәмек итеп билдәле грамматик категорияға килтерелгән һүҙҙәрҙең эквиваленты ул. Н. Мусин әҫәрендә был төр фразеологизмдар иң ҙур лексик-семантик ҡатламды тәшкил итә.

Н. Мусиндың “Мәңгелек урман” романында фразеологик берәмектәрҙең икенсе төрөн фразеологик берҙәмектәр тәшкил итә. Улар ҙа, фразеологик ҡушылмалар кеүек, тарҡалмай торған берҙәм мәғәнәгә эйә, ләкин уларҙың дөйөм мәғәнәһен үҙҙәрен төҙөүсе һүҙҙәрҙең күсмә мәғәнәләренән сығып аңлатырға була. Айыу майы һөртөү һәм ҡул һалыу тигән ике фразеологик берәмекте сағыштырып ҡарайыҡ. Улар икеһе лә бер үк “урлау” мәғәнәһенә эйә. Ләкин дөйөм мәғәнәләрҙең ул һүҙбәйләнештәрҙе төҙөүсе һүҙҙәр мәғәнәһенә бәйләнгәнлек дәрәжәһе уларҙа бер төрлө түгел. Айыу майы һөртөү фразеологизмының мәғәнәһе уны төҙөүсе һүҙҙәр мәғәнәһе менән дәлилләнмәгәнлектән, ул типик фразеологик ҡушылма иҫәпләнә. Айыу майы һөртөү фразеологизмына синоним булған ҡул һалыу фразеологик берәмегенә ҡарата быны әйтеп булмай. Бында ҡул һалыу һүҙбәйләнеше ни өсөн “урлау” мәғәнәһе алыуын һүҙҙәрҙең күсмә мәғәнәләренән сығып, ситләтеп аңлатырға мөмкин: ҡул һалыу – күрһәтмәй алыу – урлау.

Ошонан сығып, дөйөм мәғәнәһе үҙен төҙөүсе компоненттарҙың күсмә мәғәнәләре менән дәлилләргә мөмкин булған фразеологизмдар фразеологик берҙәмлектәр була. Тимәк, фразеологик берҙәмлек булып ойошҡан берәмектәрҙең ни өсөн шул мәғәнәгә беркетелеү сәбәптәрен логик яҡтан аңлатырға мөмкин. Фразеологик берҙәмектәрҙең күбеһе айырым һүҙбәйләнештәрҙең күсмә мәғәнәлә йөрөүҙәре һөҙөмтәһендә теге йәки был мәғәнәлә нығынып ҡалған. Мәҫәлән: Был йыйылыштан һуң уға аяҡ салып маташты (“Мәңгелек урман”, 295-се бит). Төлкөсура йән әсеүе менән һикереп торҙо (“Мәңгелек урман”, 325-се бит). Йөрәгем ярыла яҙҙы. Үлгән (“Мәңгелек урман”, 326-сы бит). Уйылдан, башын баҫып, өнһөҙ-тынһыҙ сығып китте (“Мәңгелек урман”, 326-сы бит). Ул иләк ауыҙ менән эш бешмәҫ тип кеһелдәне ҡарт (“Мәңгелек урман”, 328-се бит). Старшина ҡурайына бейеүҙән уҙмаҫ (“Мәңгелек урман”, 328-се бит). Ул күкрәгенә һыймаған билдәһеҙ ҡыуаныстан баҫҡыстан йүгерә-йүгерә төштө (“Мәңгелек урман”, 33-сө бит). Урыҫ баяры, йөҙө ҡара, үҙенә йәлеп иткән (“Мәңгелек урман”, 339-сы бит).

Роман телендә фразеологик берҙәмлектәрҙең метафорик алым сифатын алыуҙары шик тыуҙырмай. Шуға күрә фразеологик берҙәмлектәрҙе үҙенсәлекле фразеологик метафоралар тип ҡарарға була.

Фразеологик ҡушылмалар кеүек үк, фразеологик берҙәмлектәр ҙә айырым һүҙҙәр менән синонимлашып килергә мөмкин. Мәҫәлән: Төлкөсура, эсендә ас бүреләр олоһа ла,

өйөнә ҡайтып етергә тырышты (“Мәңгелек урман”, 338-се бит). Уларҙы тишек кәмәгә ултыртыу бер ни түгел (“Мәңгелек урман”, 334-се бит).

Фразеологик берҙәмлектәр ингән текстарҙы тәржемәләргә тура килгәндә, ғәҙәттә, ул фразеологизмдарға мәғәнәләре менән тап килгән (йәки яҡын булған) фразеологизмдар эҙләнә. Бындай фразеологизмдар рус һәм башҡорт телдәрендә үҙ-ара эквиваленттарға эйә. Н. Мусин романында ла бындай ныҡыннан һүҙбәйләнештәр күпләп осрай: Сажидәнең был хәбәргә иҫе лә китмәне (“Мәңгелек урман”, 324-се бит). Миңлегөл ағаһының ҡайтыуына тип телде йоторлоҡ ҡоймаҡтар бешергәйне (“Мәңгелек урман”, 339-сы бит). Төшөп ҡалғандарҙан түгел, ревизор кеүек әҙәмдәрҙең ялыуҙарына ғына тешен ҡыҫып түҙер, көрәшер (“Мәңгелек урман”, 341-се бит). Тел осонда ғына торған һүҙҙе әйтә алмай бер сама шым торҙо (“Мәңгелек урман”, 140-сы бит). Эш күрһәтәм тип күҙ буяуҙан артыҡ уңыштарға өлгәшеп булмаҫ (“Мәңгелек урман”, 90-сы бит).

Ләкин был фразеологик берҙәмлектәрҙе бер телдән икенсе телгә һүҙмә-һүҙ тәржемә итеп була икән, тигән һүҙ түгел әле. Бындай фразеологизмдар һәр телдә үҙаллы барлыҡҡа килеп, тап килешкән фразеологик берәмектәрме, әллә улар бер телдән икенсе телгә һүҙмә-һүҙ тәржемәләнгән (калькалаштырылған) берәмектәрме, – әйтеүе ҡыйын. Донъяны танып белеү уртаҡ билдәләр, предметтар, сағыштырыуҙар аша барғанға күрә, улар һәр ике телдә үҙаллы тыуған булырға ла мөмкин.

Шулай итеп, Н. Мусиндың әҫәрҙәрендә фразеологик берҙәмлектәр, һүрәтләү сараһы булараҡ, киң ҡулланыла. Улар фекерҙе асыҡ итеп күрһәтергә ярҙам итә. Фразеологик ҡушылмалар менән бер рәттән бындай берәмектәр Н.Мусин әҫәрҙәрендә ифрат күп һәм уларҙы яҙыусы маҡсатлы һәм урынлы итеп ҡуллана.

Дөйөм мәғәнәләре уларҙы төҙөүсе компоненттарҙың мәғәнәләре менән еңел аңлатыла торған фразеологизмдар фразеологик бәйләнештәр тип атала.

Фразеологик бәйләнештәрҙе төҙөүсе компоненттар күп осраҡта фразеологизмдың дөйөм мәғәнәһен туранан-тура белдерәләр, йәғни фразеологик бәйләнештәрҙе төҙөүсе компоненттарҙың мәғәнәләре менән дөйөм мәғәнә араһында тығыҙ бәйләнеш, уртаҡлыҡ була.

Фразеологик бәйләнештәр төҙөүсе компоненттарҙың береһе сикле, ә ҡалғандары ирекле ҡулланылышлы йәки компоненттар тулыһы менән ирекле ҡулланылышлы булырға мөмкин. Мәҫәлән:

а) компоненттарҙың береһе сикле ҡулланылышлы булған фразеологизмдар: Кит, ауыҙыңдан ел алһын, мәйет алдында ундай хәбәрҙәр һөйләргә ярамай (“Мәңгелек урман”, 330-сы бит). Был тайғаҡ, етмәһә күҙ асҡыһыҙ буран ҡупты (“Мәңгелек урман”, 178-се бит). Төлкөсура типһә тимер өҙөрлөк егеттәрҙе йыйып бергә көрәшергә булды (“Мәңгелек урман”, 199-сы бит). Баяр йортон яндырғандан һуң яңы эшкә тағы ла керешергә башҡа тай типмәгән (“Мәңгелек урман”, 210-сы бит). Арт һабағы уҡыттыҡ быларҙың тип шатланды Роман (“Мәңгелек урман”, 301-се бит).

Күҙ асҡыһыҙ, ҡолаҡ ҡарпайтыу кеүек фразеологик бәйләнештәрендә алыу һүҙе алғыһыҙ формаһында килә ала, ҡарпайтыу һүҙенең ҡулланылышы сикле: улар тик шул һүҙҙәр менән генә бәйләнешкә инеп, ярашлы рәүештә “көслө”, “һағайыу” мәғәнәләрен бирә. Ә килтерелгән фразеологик бәйләнештәрҙең икенсе һүҙҙәре ҡулланылыштары буйынса ирекле: улар башҡа һүҙҙәр менән дә бәйләнешкә инә ала;

б) компоненттарының барыһы ла ирекле ҡулланылышлы фразеологик бәйләнештәр: Йүгерә-йүгерә йән тиргә батты (“Мәңгелек урман”, 241-се бит). Ҡыҙым, сабырлыҡтың төбө һары алтын, ҡайтыр ағайың (“Мәңгелек урман”, 174-се бит). Силәгенә күрә ҡапҡасы, атаһынан ары китмәгән (“Мәңгелек урман”, 71-се бит).

Был фразеологизмдарҙағы һәр һүҙ башҡа һүҙҙәр менән ирекле бәйләнешкә инә ала.

Был төркөмгә ҡараған фразеологик берәмектәрҙе төҙөүсе компоненттар тура мәғәнәлә ҡулланылырға ла, ҡулланмаҫҡа ла мөмкин. Әйтәйек: Уйылдандың Миңлегөлдө күреү менән ауыҙы йырылды (337-се бит). Был фразеологизм тик күсмә мәғәнәлә генә ҡулланылып, тотороҡло ғына булһа, Алма ағасынан алыҫ төшмәй, атаһы яҙмышын ҡабатлар ул ("Мәңгелек урман", 347-се бит) кеүек һүҙбәйләнештәр күсмә мәғәнәлә лә, тура мәғәнәлә лә ҡулланылып, тотороҡло ла, ирекле лә була ала.

Шулай итеп, Н. Мусин әҫәрҙәрендә бөтә төр фразеологизмдар ҙа актив ҡулланыла. Улар художестволы тел нәфислеген булдырыуҙа, роман телен күркәмләндереүҙә ҙур хеҙмәт үтәй.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Йосопов Х. Ғ. Башҡорт теленең фразеологияһы. Методик ҡулланма. – Өфө, 1963. – 98 бит.
2. Кейекбаев Ж. Ғ. Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы. – Өфө, 1966. – 218 бит.
3. Ҡаһарманов Ғ.Ғ. Башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы. – Стәрлетамаҡ, 2002. – 240 бит.
4. Мусин Н. Мәңгелек урман. 1 китап. – Өфө, 1977. – 428 бит.
5. Мусин Н. Мәңгелек урман. 2 китап. – Өфө, 1977. – 464 бит.
6. Әхтәмов М. Х. Лексикология, фразеология, лексикография. – Өфө: БДУ, 2002. – 208 бит.

© Иҫәнғолова Г.А., Хафизова А.А., 2019

Ишмуратова Л.Н.,
к. филол. н, доцент, БашГУ, г. Уфа

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА: СОПОСТАВИТЕЛЬНО-СЕМАСИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ СО ЗНАЧЕНИЕМ «ЖИЛИЩЕ» (на материале русского и башкирского языков)

Язык – важнейший способ формирования знаний человека о мире. Отображая в процессе деятельности объективный мир, человек фиксирует результаты познания в словах. Совокупность этих знаний, запечатленных в языковой форме, и представляет то, что принято называть «языковой картиной мира».

Каждый язык имеет собственную языковую картину мира, в соответствии с которой носитель языка организует содержание высказывания. Именно так проявляется специфически человеческое восприятие мира, зафиксированное в языке.

Язык представляет собой одно из средств познания окружающей действительности. Человек, познавая окружающие его предметы и явления, номинирует их; в результате чего формируются новые понятия, выражаются чувства, определяются оценки и различного рода намерения. При номинации объектов окружающей действительности он обобщает и дифференцирует их свойства, хранит и передает опыт социума, отражающийся в семантике и наименованиях языковых единиц.

Национальные особенности восприятия людьми мира, различные способы мышления и интерпретации языковой и неязыковой действительности, специфика языковых картин мира наиболее ярко высвечиваются на фоне сопоставления лексики

различных языков, поскольку именно при помощи лексических средств языка человек стремится передать свои знания, впечатления и мироощущения.

Сопоставительный анализ системы номинации предметов и явлений окружающего мира в таких разноструктурных языках, как башкирский и русский, несомненно, выявляет универсальные и индивидуальные свойства языков в членении и категоризации объективной действительности. Универсальные свойства обусловливаются единством окружающего мира и единством человеческого мышления благодаря единой системе органов чувств человека. [1, 228].

Индивидуальные свойства языков в нашем исследовании определяются самим материалом анализа – лексикой, отражающей «жилище».

Жилище – жилое помещение для жизни людей либо животных – используется для укрытия от природных явлений, места для сна, выращивания потомства, хранения вещей, отдыха. Само слово «жилище» происходит от русского слова «жить».

К общим наименованиям жилья в русском и башкирском языках можно отнести следующие лексемы: дом (русск.) и өй (башк.), йорт (башк.), бина (башк.) – жилое строение; квартира (русск.) и фатир (башк.) – помещение в доме; угол (русск.) и мөйөш (башк.) – часть комнаты, сдаваемая в наём; обиталище (русск.) и торлаҡ (башк.) – жилище, место, где кто-нибудь живёт, пребывает и др.

В зависимости от стиля речи можно выделить разговорные и просторечные наименования жилья. Первые звучат более торжественно, почётно. К таким можно отнести дворец (русск.) и һарай (башк.) – монументальное парадное здание; апартаменты (русск.) и апартаменттар (башк.) – большое парадное жилое помещение; замок (русск.) и һарай (башк.) – дворец владетельного рода; чертог (русск.) – большое великолепно убранное помещение; палата (русск.) и булат (башк.) – великолепное здание; крепость (русск.) и ҡәлғә (башк.) – укреплённый пункт, представляющий собой круговую систему долговременных оборонительных сооружений. Более иронично звучат такие слова, как: хижина (русск.) и бәлкәй өй (башк.) – небольшой домик, избушка; лачуга (русск.) и аласыҡ, ашнаҡ (башк.) – небольшая, плохо построенная или разваливающаяся изба; притон и оя (башк.) – помещение, в котором собираются с преступными целями; клоповник (русск.) и ҡандала ояһы (башк.) – грязное, запущенное место; халупа (русск.) и аласыҡ, ташландыҡ өй (башк.) – небольшая, обычно бедная хата; хибара (русск.) – небольшой и убогий домик.

В зависимости от географического расположения и этнических особенностей различные народы именует место жительства по-разному: чум – шалаш, который изготавливают из жердей и покрывают берестой, оленьими шкурами либо войлоком, используется в Сибири; яранга – традиционное переносное жилище у некоторых кочевых народов; сакля – татарская хижина или плетёная избушка, хата; шатёр – временная лёгкая постройка из тканей, кож или ветвей, разновидность палатки; изба – деревянный дом в сёлах России; юрта – переносное каркасное жилище с войлочным покрытием у тюркских и монгольских кочевников; голомо – жилище, покрытое корой и дёрном, используется у народов Сибири.

Дома могут быть и сезонными. В зависимости от того, в какое время года используют помещение, можно поделить их на зимние: зимник, зимовка, зимовье (русск.) и ҡышлау (башк.) и летние: дача, фазенда, беседка (русск.) и бурама, ҡыуыш, аласыҡ (башк.).

Если в доме живет несколько семей, есть разные варианты наименования таких построек: квартира (русск.) и фатир (башк.) – помещение в доме, имеющее отдельный вход, обычно с кухней, передней; коммуналка (русск.) – квартира, в изолированных

жилых помещениях, в которой проживают несколько семей; общежитие (русск.) и дөйөм ятаҡ (башк.) – помещение с общими спальнями или отдельными комнатами для лиц одной общественной группы, профессии и т.д.

Если жилая площадь используется не в постоянных целях, это временное жилище. Такие дома могут быть оборудованы для спасения в чрезвычайной ситуации (бункер, убежище (русск.) и нығытма (башк.) – специально оборудованное подземное укрытие); для отдыха (гостиница, отель, хостел, кемпинг, мотель, пансион, лагерь (русск.) и ҡунаҡхана (башк.) – постройки для туристов, гостей); для лечения и спасения людей, оставшихся без жилья (богадельня (русск.) и ҡарт-ҡоролар, ғәриптәр йорто (башк.) – благотворительная постройка для призрения инвалидов и престарелых людей; детдом (русск.) и балалар йорто (башк.) – для осиротевших детей; приют (русск.) и етемдәр йорто (башк.) – место, где можно спастись, отдохнуть; палата (русск.) – для размещения заболевших; интернат (русск.) – школа, в которой учащиеся находятся на частичном государственном обеспечении; бокс (русск.) – для изоляции больных людей); для укрытия (землянка (русск.) и ер өй (башк.) – вырытое в земле); защиты от непогоды (шалаш (русск.) и ҡыуыш (башк.) – простейшее лёгкое укрытие, представляющее собой сооружение, изготовлённое по технологиям плетения из жердей и палок; шатёр (русск.) и сатыр (башк.) – временная лёгкая постройка для жилья; балаган (русск.) и таҡта аласыҡ (башк.) – временная лёгкая, обычно дощатая, постройка для различных надобностей; барак (русск.) – лёгкая постройка, предназначенная для временного жилья).

К временным жилищам относятся и постройки, в которые человек может попасть не по собственной воле: карцер (русск.) – комната для одиночного заключения, тюремная камера, тюрьма и төрмә (башк.) – исправительное учреждение.

К помещениям, служащим для хранения различного имущества или продуктов питания относятся такие, как: сарай (русск.) и һарай (башк.) – крытое неотапливаемое, нежилое помещение; погреб (русск.) и баҙ, мөгәрәп (башк.) – постоянное помещение для хранения припасов; кладовка, чулан (русск.) и солан (башк.) – подсобное помещение хозяйственного назначения; клеть (русск.) и күтәрмә, келәт (башк.) – постройка хозяйственного назначения; чердак (русск.) и сарлаҡ (башк.) – необорудованная комната под крышей дома; мансарда (русск.) – эксплуатируемое чердачное пространство; балкон (русск.) – площадка с перилами. Постройки, являющиеся вспомогательными, могут выполнять различные функции: баня (русск.) и мунса (башк.) – помещение, оборудованное для мытья человека; гараж (русск.) – помещение для стоянки и ремонта транспортных средств.

Жилые помещения могут служить и для профессиональной деятельности человека: мастерская (русск.) и оҫтахана (башк.) – помещение хозяйственного назначения; келья (русск.) и хөжрә, монах бүлмәһе (башк.) – отдельная, одиночная комната монаха; трюм (русск.) – пространство в корпусе судна для размещения грузов; кабинет (русск.) – рабочая комната; пустынь (русск.) – одинокое жилье отшельника; скит (русск.) – небольшое жилье для монаха-отшельника, находящееся в отдалении от остальных построек; пещера (русск.) и мәмерйә, мәғәрә (башк.) – жилище монаха, отшельника; резиденция (русск.) – место постоянного пребывания правительства или вообще местопребывание кого-либо.

К устаревшим названиям жилья относятся: сень (русск.) и ҡаплам, ышыҡ күләгә (башк.) – укрытие для человека из ветвей деревьев; куща (русск.) и сатыр (башк.) – крытое зелёными ветвями временное жилище; кров (русск.) и торлаҡ (башк.) – дом,

жилище; виталище (русск.) – место обитания, жилище; палата (русск.) и булат (башк.) – дворец, великолепное здание.

В русском языке могут использоваться и заимствованные слова, обозначающие жилище: хаус – от англ. «дом»; флэт – от англ. «квартира»; коттедж – от англ. cottage – индивидуальный городской или сельский жилой дом; пентхаус – от англ. Penthouse – помещение для жилья на крыше небоскрёба; таунхаус (от англ. town – «небольшой город, посёлок» и house – «дом») – малоэтажный жилой дом.

Не стоит забывать, что жильё необходимо не только человеку, но и всем живым существам. Так, берлога (русск.) и өң (башк.) – жилище медведя; гнездо, гнездовье (русск.) и оя (башк.) – жилище птиц; термитник (русск.) – жилище муравьёв-термитов; улей (русск.) и умарта (башк.) – жилище пчёл; муравейник (русск.) и ҡырмыҫҡа иләүе (башк.) – жилище муравьёв; дупло (русск.) и ағас ҡыуышы (башк.) – жилище птиц либо белок; хатки (русск.) – жилище бобров; сарай (русск.) и һарай (башк.) – жилище домашнего скота; будка (русск.) – жилище собаки; клетка (русск.) и ситлек (башк.) – жилище домашних животных и птиц; панцирь (русск.) – жилище черепахи; вольер (русск.) – жилище хищных животных и др.

Это деление является условным, так как многие слова не обладают семантической устойчивостью. Одно и то же слово может употребляться в различных, порой противоположных контекстах: палата (русск.) – дворец, великолепное здание либо помещение в больнице для размещения больных; һарай (башк.) – монументальное парадное здание либо жилище домашнего скота и другие.

Итак, в лексико-семантической группе «жилище» в русском и башкирском языках отражён большой опыт оседлого образа жизни и связанный с ним опыт строительства, причём для каждой этнической группы он различен.

Таким образом, сравнивая средства обозначения в разных языках, сопоставляя соотносительные номинации и принципы наименования различных реалий, мы познаем национальное своеобразие этих языков и выявляем, как работает механизм языкового сознания их носителей.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Закирьянов К.З. Сопоставительно-типологическое описание русского и башкирского языков (лингвометодический аспект): Пособие для учителя. – Уфа: Китап, 2007. – 232 с.

2. Ибрагимова В.Л., Фаткуллина Ф.Г. Отражение межкультурного взаимодействия в башкирской и русской языковых картинах мира // Язык и культура: проблемы соотношения и взаимодействия в полиэтническом пространстве Всероссийская научно-практическая конференция (с международным участием), посвященная 80-летию академика АН РБ М.В. Зайнуллина: в 2-х частях. – 2015. – С. 100 – 106.

3. Ишмуратова Л.Н., Галлямов А.А., Силиванец А.В. Занятия, образ жизни и традиции башкир: Учебное пособие по развитию устной речи нерусских студентов (на материале краеведения). – Уфа: РИО БашГУ, 2003. – 112 с.

4. Фаткуллина Ф.Г. Языковая картина мира: ее основные признаки, типология и функции // Современные проблемы науки и образования // 2013. – № 4; URL: http://www.science-education.ru/110-9954 (дата обращения 26.08.2013).

5. Фаткуллина Ф.Г. Отражение национальной языковой картины мира в реалиях Башкортостана: Актуальные вопросы межнационального взаимодействия и

межкультурной коммуникации в образовании: материалы Городской науч. - практ. конф. Москва, 24 ноября 2014 г. – М.: ФГБОУ ВПО МГЛУ, 2014 – С. 190 – 197.
6. Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М.: Мир и образование, Оникс, 2011. – 736 с.
7. Русско-башкирский словарь. – В 2 томах / Под редакцией З.Г. Ураксина. – Уфа: Башкирская энциклопедия, 2005.

© Ишмуратова Л.Н., 2019

Ишмырҙина Р.К.,
филол. ф. к., Жәлил Кейекбаев йорт-музейы директоры

ПРОФЕССОР Ж.Ғ. КЕЙЕКБАЕВ – ХАЛЫҠ-АРА ИСЕМЕ БУЛҒАН МӘШҺҮР БАШҠОРТ ҒАЛИМЫ

Жәлил Ғиниәт улы Кейекбаевтың исеме тыуған ергә, туған телгә хеҙмәт иткән һәр кем өсөн ҡәҙерле. Атаҡлы башҡорт ғалимы, донъя тюркологияһында киң билдәле фән әһеле һәм талантлы әҙип, педагог, филология фәндәре докторы, профессор Жәлил Ғиниәт улы Кейекбаевтың ғилми-теоретик һәм әҙәби мираҫы башҡорт филологияһы һәм төрки тел ғилеме тарихында, ғөмүмән, башҡорт халҡының тарихи-мәҙәни үҫешендә айырым урын тота.

Жәлил Кейекбаевтың мемориаль-биографик музейында ғалимға атап яҙылған егермеләп хат һаҡлана. Улар уның ғилми эшмәкәрлеген һәм бай йөкмәткеле тормошон тулыраҡ күҙ алдына килтерергә ярҙам итә.

Бына, мәҫәлән, Баҡынан атаҡлы төркиәтсе, «Совет тюркологияһы» журналының баш мөхәррире М. Ширалиев былай тип яҙа: «Һеҙҙең хатығыҙҙы алдым һәм эшмәкәрлегегеҙ хаҡында күп ҡыҙыҡлы нәмә белдем. Әгәр «Алтай телдәренең сағыштырма тарихи морфологияһы»н ҙур булмаған тираж менән сығарып, республикаларға таратһағыҙ, һәйбәт булыр. Ул саҡта Урал-Алтай телдәренең ҡәрҙәшлеге хаҡындағы бәхәсле мәсьәлә буйынса фекер алышыу уҙғарырға ла булыр ине. Һеҙгә уңыштар теләйем…»

Х. Машаков, Ашхабад университеты доценты: «Хөрмәтле Жәлил Ғиниәт улы! Һеҙ «Тюркологияға инеш һәм төрки телдәренең сағыштырма грамматикаһы курсы» программаһын төҙөй икәнһегеҙ. Һеҙҙең хеҙмәтегеҙ төрки телдәр уҡытылған юғары уҡыу йорттары өсөн бик кәрәкле, ҡиммәтле әйбер», – тип яҙа.

Сыуашстандың халыҡ шағиры Яков Ухсайҙың хаты ла иғтибарға лайыҡ. Ул ғалимдың, йәштәшенең, ҡорҙашының лингвистика өлкәһендәге уңыштарына шатланыуын белдерә, үҙенең ижади пландары менән уртаҡлаша.

Хаттар исемлеген тағы ла дауам итергә була. Мәҫәлән, Үзбәкстандың Хәмзә исемендәге педагогия институтынан Ф. Абдуллаев, Литва ССР-ынан М. Тинфович, Яҡутстандан М. Черосов, ҡалмыҡ АССР-ынан Ц. Номинханов һәм башҡалар төрки телдәр проблемалары буйынса кәңәш һорай, фәнни хеҙмәттәре менән алмашыу тураһында фекерҙәрен белдерә.

Туғандаш республикаларҙан кандидатлыҡ йәки докторлыҡ дәрәжәһенә дәғүә итеп яҙылған авторефераттар, уларға ғалим яҙған рецензиялар бар. Иң ҡәҙерле экспонаттар, дуҫлыҡ ептәрен күрһәтеүсе сығанаҡтар улар.

Бына миҫалға Үзбәкстандан Д. Ниязовтың кандидатлыҡҡа дәғүә иткән «Интонация повествования в современном узбекском литературном языке», «О жанровых особенностях поэзии башкирского народа» тигән авторефераттары, Эстония ССР-ы Тарту университеты ғилми яҙмаларының баҫмалары, ошо уҡ баҫмаларҙың береһендә

Жәлил Кейекбаевтың «О происхождении некоторых падежных форм в урало-алтайских языках в свете теории определенности-неопределенности» кеүек ғилми мәкәләһен дә уҡый алабыҙ.

Жәлил Кейекбаевтың 1967 йылдың 27 мартында яҙған хатында туғандаш республикаларҙың йәш ғалимдарына күрһәткән ярҙамы, ихтирамы, хәстәрлеге, дуҫлыҡ тойғолары күренә. Хат, яҙылып та, ебәрелмәй ҡалдымы икән? Уныһы билдәһеҙ. Адресаттың исеме генә телгә алына. Ләкин иғтибарға бик лайыҡлы булғанлыҡтан, уны тулыһынса килтерергә булдым. Бында ла яҡташыбыҙҙың башҡа телдәргә ҙур һөйөү менән ҡарағанлығын тояһың.

«Ҡәҙерле Леонид! Хатығыҙ өсөн ҙур рәхмәт. Яуапты хәҙер үк бирергә ашығам, сөнки онотоп ҡуйыуым ихтимал.

Күптән түгел генә Ҡаҙанда булдым. Һеҙҙе һораштым. Алабуғала икәнлегегеҙҙе белдем. Институтта һеҙҙең «Диалектологик атлас»ығыҙҙы күрҙем, яҡшы, ҡыҙыҡлы атлас. Һеҙҙең планығыҙ татар-мари телдәренең лексик параллелдәре буйынса эшләү икән, ысын күңелдән тәбрикләйем. Был бик яҡшы һәм иң кәрәкле эш. Күптән тотонорға кәрәк ине.

Минең «Урал-Алтай телдәренең сағыштырма грамматикаһы» тигән китапҡа килгәндә, эшләүҙе дауам итәм. 2 – 3 йыл элек мәсьәләләр асыҡлана төштө, материалдар йыйыла. Мин уны яңынан яҙам, күләме лә ҙур булмаясаҡ. Беренсе вариантында күп ҡабатлауҙар бар ине.

Хәҙер «Урал-Алтай тел ғилеменә инеш» курсы айырым уҡытыла. Бер курстың программаһы наборҙа, апрелдә сығасаҡ. Программа инеш бүлеккә теоретик нигеҙҙәр менән проспект рәүешендә төҙөлдө (күләме 2 баҫма табаҡ). Әгәр ҙә һеҙҙең институттан рәсми заказ булһа, был программаны ла, «Төрки телдәрҙең сағыштырма грамматикаһы курсы» программаһын да ебәрә алабыҙ.

Мари һәм татар телдәрен сағыштырып өйрәнеүҙе һеҙгә хәҙер үк башларға кәрәк. Әгәр ҙә һеҙ удмурт, мордва телдәрен дә, фин, уғыр телдәрен дә, мари һәм татар телдәренең факттарын иҫәпкә алып, сағыштырып өйрәнһәгеҙ, бигерәк тә яҡшы булыр ине.

Беҙ «Урал-Алтай» йыйынтығын сығарырға йыйынабыҙ. Һеҙҙең беренсе күҙәтеүҙәрегеҙҙе лә ошо йыйынтыҡта күрергә мөмкин булыр (яҡынса 12 − 15 бит).

Беҙгә грамматика (морфология) буйынса сағыштырып өйрәнеү кәрәк. Мин һеҙгә (һис кисектермәйенсә) мари теле менән шөғөлләнеүҙе тәҡдим итәм, сөнки уның буйынса әҙәбиәт күп. Йәки һеҙ Йошкар-Олаға барып, унда белгестәр, телселәр, диалектологтар менән һөйләшә алаһығыҙ, мәҫәлән, профессорҙар Пенгиров, Галкин, Иҫәнбаевтар менән. Йошкар-Ола бит һеҙҙән алыҫ түгел. Был иптәштәр һеҙгә кәңәштәре менән ярҙам итерҙәр. Бер уңайҙан әҙәбиәт менән танышырһығыҙ. Һәр хәлдә, һеҙ мари телен ғәмәлдә беләһегеҙ. Һеҙгә еңел булыр. Материалдарҙы мари теле һәм башҡа фин-уғыр телдәре буйынса йыйырға кәрәк. Һеҙҙе тиҙҙән раҫлаясаҡтар. Мин һеҙгә шул шатлыҡлы көндәрҙе теләйем.

Һеҙ Йошкар-Олала (Пенгировта) педагогия институтына, йәки (Галкинда) Мари ғилми-тикшеренеү институтында урынлаша алаһығыҙ. Үҙегеҙҙең киләсәк эшмышығыҙ тураһында ла уйларға кәрәк. Ҡаҙан тел, әҙәбиәт, тарих фәнни-тикшеренеү институтында хәҙергә урын юҡ, тиҙәр. Ләкин унда һеҙ тик татар теле буйынса ғына эшләй алаһығыҙ бит. Һеҙгә, һис һүҙһеҙ, үҙ туған телегеҙ буйынса шөғөлләнергә кәрәк. Бөтә күңелдән уңыш һәм һаулыҡ теләйем.

Сәләм менән, һеҙҙең Ж. Кейекбай».

Ниндәй бай йөкмәткеле, оло хәстәрлек, атайҙарса кәңәш биреү хисе менән һуғарылған был хат. Улай ғына ла түгел, туғандаш ҡәрҙәш телдәргә ҙур хөрмәт, иғтибар күрһәтеү менән, телдәрҙең үҫешен тиҙләтеү йөҙөнән шул милләт йәки халыҡтың тел ғилеме юлына яңы аяҡ баҫҡан йәш ғалимдарына юл күрһәтеүсе маяҡ та булған ул. Үҙе иҫән саҡта донъя күрә алмаған «Урал-Алтай тел ғилеменә инеш» хеҙмәте ғалим үлгәндән һуң ғына баҫылып сыҡты.

Немец, венгер, ҡазаҡ, ҡараим, үзбәк, яҡут, татар, төркмән, сыуаш, удмурт, мари, һәм, хатта грузин, һ.б. ғалимдарҙың яҙған хаттарында Ж. Ғ. Кейекбаев менән тел проблемалары буйынса кәңәшләшеүҙәр, фәнни хеҙмәттәр алмашыу тураһында эшлекле тәҡдимдәр бар. Жәлил Ғиниәтович 1964 йылдың 14 ноябрендә Мирфәтих Зәки улына Эстонияла дүрт телдә (рус, немец, инглиз, француз) лингвистик журнал сыға башлауы тураһында хәбәр итә.

«Шундай уҡ журналды төрки телдәре өсөн дә сығарһалар ине. Йәле, шуны ҡуйыртайыҡ. Мин профессор Баскаковҡа яҙырға әйтәм. Юҡһа теге «Вопросы языкознания» тигән журнал беҙҙе (тюркологияны) ҡәнәғәтләндермәй. Ул журналды Ҡазанда йә Ташкенттә сығарғанда шәп булыр ине. Был фантазия, әлбиттә».

«Советская тюркология» журналы 1970 йылда Баҡы ҡалаһында сыға башлай. Тик был шатлыҡлы ваҡиғаның шаһиты булырға Ж.Ғ. Кейекбаевҡа насип булмай. Ғалимдың бай архивы туғандаш республикаларҙан кандидатлыҡ һәм докторлыҡ дәрәжәһенә дәғүә итеп яҙылған авторефераттар һәм Жәлил Ғиниәт улының уларға яҙылған рецензияларын да һаҡлай.

Докторлыҡ дәрәжәһенә диссертацияһын (темаһы «Тюркские глаголы с основами, заимствованными из русского языка») 1967 йылда Ҡазанда яҡлаған ҡаҙаҡ телсеһе Валентина Исенғәлиеваға ла Ж.Ғ. Кейекбаевтың ярҙамы ифрат ҙур булыуы хаҡында һөйләй ҡаҙаҡ ғалимәһенең остаҙына яҙған хаттары:

«Дорогой наш Джелиль Гиниятович! Хочу поделиться своей радостью. 9 февраля пленум ВАК утвердил мою диссертацию. Мы очень рады, что скоро увидим Вас у нас. До свидания, дорогой, шексіз кымбатты, шексіз кадірлі Джелиль Гиниятович! 19 февраля 1968 года».

Был хаттарҙан башҡорт мәҙәниәтен генә түгел, ә Рәсәйҙең төрлө милләт халыҡтарының мәҙәниәтен үҫтереүҙә арымай-талмай эшләгән киң күңелле, бүтәндәр ҡыуанысы өсөн ысын йөрәктән шатлана белгән эскерһеҙ кеше образы күҙ алдына баҫа.

Ж.Ғ. Кейекбаев аспирантура аша фән кандидаттары әҙерләүгә айырыусы ҙур әһәмиәт биргән, үҙенең лингвистик мәктәбен булдырған, йәштәргә фән өлкәһендә үҫергә ярҙам иткән. Татар тел ғалимы М. Закиевҡа 1964 йылдың 6 мартында яҙған хатында үҙенең аспиранты В. Псәнчин тураһында яҙа:

«Оҙаҡламай беҙ Һеҙгә аспирант Вәли Псәнчиндең диссертацияһын ебәрергә торабыҙ (Тел тарихы буйынса). Эше ярарлыҡ яҙылған, үҙегеҙ баһаларһығыҙ. Ул егет – йәш түгел, университетка тиклем үк армияла булған, унан һуң 2-3 йыл мәғариф министерствоһында эшләне, фирҡә ағзаһы, тотанаҡлы, баҫалҡы егет».

Ғалимдың хаттарында үҙенең башҡа аспиранттары Зәйнуллин М.В., Аҙнабаев Ә.М, А.А. Ғәлләмовтар тураһында ла хәстәрлекле юлдар бар:

«...беҙҙең Аҙнабаев (Әхмәр Мөхәмәтдин улы) бик инсафлы баҫалҡы егет, партия ағзаһы, диссертацияһы рус телендә яҙылған, мин уға үҙем русса яҙырға тәҡдим иткәйнем. Шул Аҙнабаевҡа рәсми (беренсе) оппонент булһағыҙ, бик шәп булыр ине, ярҙам йөҙөнән. Вәли Псянчинды бик уңышлы үткәргәнһегеҙ икән, мин бик шатмын һәм Һеҙгә ҙур-ҙур рәхмәт!»;

«...күҙгә минең тағы бер аспирант яҡлай, Ғәлләмов фамилиялы, диссертацияһы «Башҡортса грамотаға өйрәтеү» тип атала. Ул Башҡортостанда баш методист, бик белемле егет, бик күп уҡыны, ныҡ эшләне. Ул да бик инсафлы, Башминпрос тирәһендә абруйлы кеше. Дәреслектәр авторы. Беҙ уның менән хәҙер педучилищеләргә дәреслек яҙып ятабыҙ, 1966 йыл планында тора. Бәлки һин Ғәлләмовҡа рәсми оппонент булырһың?».

Ә бына бер аспирантының Ж.Ғ. Кейекбаевҡа Мәскәүҙән яҙған хаты:

«Һаумыһығыҙ, Жәлил Гениәтович! Һеҙгә уңышлыҡтар һәм күп сәләмдәр ебәреп Әхмәр. Жәлил Гениәтович, мин бөгөн Өфөгә күсереүҙе һорап, Решетовҡа ингәйнем. Ул ризалыҡ бирҙе. Бәлки, барып сыҡһа, тиҙ үк Өфөгә ҡайтырмын. Һеҙҙе научный руководитель итеп һораным. Тик Һеҙ хәҙергә бер кемгә лә әйтмәй тороғоҙ, барып сыҡмаһа, хөрт булыр. Ҡайтаһы килә, бында бер нәмә лә оҡшамай; ятаҡ бик йыраҡ, 2 сәғәт бараһың, 2 сәғәт ҡайтаһың. Тик диссертацияның темаһы асыҡланмаған. Мин «айырымланған эйәрсен киҫәктәрҙе һәм хәл әйтемдәрен уҡытыу методикаһы» тигән тема алғайным. Бик оҡшай ине, ҡатмарлы пунктуация... Һеҙ ниндәй кәңәш бирерһегеҙ. Бәлки, Һеҙ тәҡдим итерһегеҙ. Диссертацияның темаһын хәл итмәйенсә ҡайтып булмай. Шуға ла Һеҙ үҙ фекерегеҙҙе тиҙерәк яҙып ебәрһәгеҙ, бик шәп булыр ине. Ваҡытығыҙ булһа, яуап яҙыуығыҙҙы һорайым, шул тема ярармы юҡмы икән?»

Профессор Ж.Ғ. Кейекбаев үҙенең шәкерттәрен Мәскәүгә, ғилми үҙәктәргә, уҡырға ебәрергә тырышҡан. Мәскәүҙән Башҡортостанға ҡайтҡыһы килгән был шәкертен дә ғалим үҙенең ярҙамынан ташламай. Артабан был аспирант өс йыл аспирантурала уҡып, педагогия фәндәре кандидаты дәрәжәһенә диссертация яҡлап ҙур ғалим булып китә. Оҙаҡ йылдар КПСС-тың Башҡортостан өлкә комитетында фәндәр бүлеген етәкләй.

Ғәжәп көслө ихтыярлы, изгелекле, итәғәтле, ижади интеллигенция өсөн өлгө булырлыҡ шәхес ине Жәлил Ғиниәт улы. Жәлил Ғиниәт улы Кейекбаев донъя кимәлендәге ғалим ине. Төрлө илдәрҙәге дуҫтары – фекерҙәштәре менән хат алышып тора, бер ҡасан да бәйләнеште өҙмәй. Хатта үлгәс тә Америка ҡушма Штаттарының Гарвард университетынан бер хат килеп төшә. «Беҙҙең университетта биш кеше башҡорт телен өйрәнә, һеҙҙең ярҙамығыҙға мохтажбыҙ», – тип яҙа улар.

Яҡын дуҫы, немец ғалимы Фридрих Вольф 1939 йылда уҡ: «Һинең һуңғы хатыңды алдым, бик таҙа Берлин диалектында яҙылған, башҡа яҙыусыларға ла уҡып ишеттерҙем, ә үҙем әлеге көндә башҡорт телен өйрәнәм, яуап хаты һинең әсә телеңдә булыр», – тип яҙа.

Интернационализм тойғоһо, дөйөм эшкә − фәнгә хеҙмәт итеү − был йылдарҙағы хат алышыуҙарға бына нимә хас. Уларҙа Жәлил Кейекбаевтың изге күңеле, алсаҡлығы, эскерһеҙлеге төҫмөрләнә, күҙ алдына илебеҙҙең төрлө халыҡтарының тел ғилеменең сәскә атыуына баһалап бөткөһөҙ өлөш индергән ғалим-интернационалистың титаник фигураһы, образы килеп баҫа.

Жәлил Ғиниәт улы Кейекбаев тюркология ғилемендәге уңыштары менән сикһеҙ һоҡландыра. Башҡорт халыҡ мәҡәле шулай ти: «Атаң улы ғына булма − халҡыңдың да улы бул». Эйе, исеме бөтөн донъяға таралған телсе, яҙыусы, филология фәндәре докторы, профессор Жәлил Кейекбаев башҡорт халҡының ғына түгел, ә төрлө милләт халыҡтарының да һөйкөмлө, яратҡан улы булып ҡалды һәм ҡаласаҡ.

© Ишмырҙина Р.К., 2019

Йомағолова Г.К.,
Өфө статистика, информатика һәм иҫәпләү техникаһы колледжы; Өфө к.;
Хафизова Р.Ф.,
Өфө автотранспорт колледжы; Өфө к.

БАШҠОРТ ТЕЛЕН УҠЫТЫУ БУЙЫНСА СИФАТЛЫ УҠЫУ АЛЫМДАРЫ

Тел- һәр милләттең оло хазинаһы. Телен һаҡлаған илен һаҡлар, ти халыҡ. Илен, милләтен һаҡлар өсөн халыҡ иң элек телен һаҡларға тейеш. Башҡорт теле – башҡорт донъяһына алып инеүсе балаларына, шулай уҡ башҡа милләт балаларына башҡорт теле сит тел булараҡ уҡытыла. Шуға ла уҡытыусыларға бөтә нәмәне яңынан башларға: балаларға өндәрҙе дөрөҫ әйтергә өйрәтергә, һәр һүҙҙең мәғәнәһен аңлатырға, һөйләмдәр төҙөтөргә һәм уҡыусыларҙың телмәрен үҫтерергә тура килә. Уҡытыусы, балаларҙың башҡорт телен белеү кимәлен иҫәпкә алып, йәшәү үҙенсәлектәрен өйрәнеп, был мәсьәләләрҙе сисеү юлдарын һәм телде үҙләштереүгә йүнәлтелгән эффектлы алымдарҙы эҙләй. Бер телде лә кәмһетмәй, башҡорт теленә өйрәтеүҙе көсләп түгел, ә ҡыҙыҡһынып өйрәнеүгә ирешеү - уҡытыусыларҙың төп бурысы.

Нисек предметҡа ҡарата уҡыусыларҙа ҡыҙыҡһыныу уятырға һуң?

Башҡорт телен аңламаған балаларҙы нисек башҡортса һөйләшергә өйрәтергә, нисек уларға аңлы уҡыу, яҙыу күнекмәләрен бирергә, ниндәй юлдар менән балаларға башҡорт теленә һөйөү тәрбиәләргә? Әлбиттә, был уҡытыусының тырышлығына, оҫталығына, белеменә бәйләнгән. Урыҫ мәктәптәрендә башҡорт телен өйрәнеү буйынса һәр төрлө эш уҡытыусыларҙа тел өйрәнеүгә ҙур теләк тыуҙырырлыҡ, башҡорт телен яратырлыҡ, был телде белеү менән ғорурланыу тойғоһо уятырлыҡ булып башҡарылырға тейеш.

Башҡорт теле дәрестәрендә төрлө алымдарҙы ҡулланыу ыңғай һөҙөмтәләр бирә. Һәр дәрескә теләк менән килһен өсөн, уҡыусыларҙа ғәжәпләнеү, һоҡланыу, ҡәнәғәтләнеү тойғоларын уятырлыҡ эш алымдарын һайларға кәрәк. Башҡорт теленең моңло ла,нәзәкәтле лә, илһамлы ла икәнен балаларҙың күңеленә еткерергә кәрәк. Уҡыу материалын үҙләштереүгә уҡыусыларҙың үҙҙәренә әүҙем ҡатнаштырырға кәрәк. Был йәһәттән хор менән уҡыу, ятлау, рәсемдәр һәм картиналар буйынса әңгәмәләр, йырҙар өйрәнеү, мауыҡтырғыс күнегеүҙәр ҡулланыу,уйын алымдары һәм башҡа бик күп эш төрҙәре дәресте ҡыҙыҡлы, файҙалы, ижади итеп үткәрергә ҙур мөмкинселек бирә. Башҡорт өндәрен дөрөҫ әйтеү, телмәргә иғтибар итеү, көн дә яңы һүҙҙәр туплау - беҙҙең көндәлек эшебеҙ.

Дәрестең темаһын, ребус, кроссвордтар сисеп, уҡыусыларҙан әйттерәбеҙ. Дәрес башында тасуири шиғыр уҡыу ҙа бик отошло. Шиғырҙың йөкмәткеһенән сығып, уҡыусылар теманы билдәләй. Һәр дәрес фәһемле үтһен өсөн, уның маҡсатын шулай уҡ уҡыусылар билдәләй. Шулай уҡ һәр дәрескә проблемалы һорау ҡуйыу һәм дәрес аҙағында шул һорауға яуап алыу ҙа уңышлы. Дәрестә һәр бер эш төрө ошо проблемалы һорауға яуап биреүгә ҡоролорға тейеш. Яуаптар миҫалдарға таянып, сағыштырылып өйрәтелә. Һәр һорау уҡыусыларҙы ижади фекерләргә өйрәтә.

Унан оло маҡсатҡа өлгәшеү юлдарын һәм алымдарын һайлайбыҙ. Беренсе сиратҡа уҡыусыларҙың иғтибарын йәлеп итеүҙе ҡуябыҙ. Был йәһәттән, дәресте шиғыр юлдарын хор менән әйтеп башлайбыҙ. Тел өйрәтеүҙә иң эффектлы алымдарҙың береһе - хор менән һөйләү. Дәрес алдынан поэтик әҫәргә мөрәжәғәт итеү: беренсенән, бала сит тел рухына сума; икенсенән, иғтибар туплана. Дәресте йыл миҙгеленә йәки темаға ҡағышлы йырҙар менән башларға була. Поэтик тел, музыкаль элементтар ҡоро һөйләүгә ҡарағанда нығыраҡ тәьҫир итә, балаларҙың күңеленә үтеп инә.

Башҡорт телендәге үзенсәлекле өндәрҙе дөрөҫ әйтергә өйрәнеү һәр дәрестә ныҡлы урын алырға тейеш. Өндәрҙе өйрәнгәндә һүрәт менән эш итеү бик аңлайышлы. Тәүҙә һүрәттә нимә төшөрөлгәнен балалар русса әйтә, тәржемәләйбеҙ. Һуңынан хәрефтәр яҙабыҙ, ә башҡорт өндәрен дөрөҫ итеп ҡысҡырып уҡыйбыҙ. Хәрефтән ижек барлыҡҡа килтерәбеҙ, ижектән һүҙ төҙөйбөҙ. Шулай итеп, һүрәттә ниндәй предметтарҙы күрәбеҙ, барыһын да атап сығабыҙ. Һуңынан уҡыусылар шул һүҙҙәр менән һөйләм төҙөйҙәр. Һөйләмдән һуң улар әкренләп һүрәт буйынса инша яҙыуға өлгәшәләр. Бындай эш алымы уҡыусыларҙа түбән кластарҙан алып телмәр үҫтереүгә булышлыҡ итә. Өндәрҙе дөрөҫ әйтеү беренсе кластан ныҡлы үҙләштерелһә, артабан уҡырға, яҙырға өйрәнеүгә етерлек нигеҙ була. Был өндәр менән эшләгәндә, уҡыусыларҙың ауырлыҡ кисереүҙәрен иҫәпкә алып, һәр дәрестә фонетик күнегеүҙәр башҡарыу маҡсатҡа ярашлы. Рифмалы юлдарҙы балалар тиҙерәк хәтерҙә ҡалдыра. Үтелгән темаға бәйле бәләкәй текстарҙы ятлатыу телмәрҙе әҙер лексик берәмектәр менән байыта.

Күп уҡыусылар һүҙҙә башҡорт өндәрен, һуҙынҡы өндәрҙе, хәреф-ҡушымсаларҙы бутайҙар, дөрөҫ яҙмайҙар. Бының өсөн беҙ “Ниндәй хәреф төшөп ҡалған?” уйынын үткәрәбеҙ. Яуапты уйлайбыҙ, ҡағыҙҙа менән нығытабыҙ. Бында уҡыусыларҙың төрлө дөрөҫ булмаған яуаптарын да ишетергә тура килә. Был осраҡта теманы үҙ-ара фекер алышыу, миҫалдар ярҙамында нығытыу файҙалы була.

Һөйләмдә һүҙ тәртибен дөрөҫ ҡулланмау осраҡтары йыш осрай. Бындай хатаны булдырмау өсөн схемалар менән эшләү отошло. Бер һөйләмде төрлөсә төҙөп, дөрөҫ вариантты һайлай белергә өйрәтеү мөһим.

Коллектив, парҙар менән эш төрҙәре лә уңышлы һөҙөмтә бирә. Мәҫәлән, бирелгән темаға төркөмләп хикәйә, диалог төҙөү, яуаптар яҙыу отошло. Һуңынан һәр төркөмдөң эштәрен сағыштырыу, уңышлы алымдарын өйрәнеү кәрәк.

Күп кенә балалар шиғырҙы тиҙ ятлай алмай. Шуның өсөн ҡыҙыҡһындырыу маҡсатында, шиғыр ятлауҙы уйын рәүешендә үткәрергә була. “Һөйләргә һәм хәрәкәт итергә” тигән принцип менән эшләү ыңғай һөҙөмтәләргә килтерә. Телмәр менән хәрәкәт бергә килгән шиғырҙы ятлау тиҙ иҫтә ҡалдырырға мөмкинселек бирә. Шулай уҡ шиғырҙағы һүҙҙәрҙе һүрәттәр менән йәки һүҙҙәрҙең беренсе хәрефтәре ярҙамында ятлау баланың һүҙ байлығын арттырыуҙа, хәтерен, иғтибарын нығытыуҙа, башҡорт теленә ҡыҙыҡһыныу уятыуҙа ҙур урын алып тора.

Башланғыс класс уҡыусыларының уҡыу тиҙлеген үҫтереүгә лә ныҡлы иғтибар бүлергә кәрәк. Бала уҡырға өйрәнгәндә иң элек хәрефтәрҙең исемдәрен әйтеп уҡыусан була. Ошо өндәрҙе бергә ҡушып, һүҙҙе ижекләп уҡыуға күсеү ҡыйын этаптарҙан һанала. Был ҡыйынлыҡты бер аҙ еңеләйтеү өсөн Н.А.Зайцевтың таблицалар һәм кубиктар менән эшләү технологияһы файҙалы.

Уҡыу процессында мауыҡтырғыс күнеүҙәр ҡулланыу ҙур әһәмиәткә эйә. Дәрестәрҙә мауыҡтырғыс күнегеүҙәр ҡулланыу материалды ҡыҙыҡлы, аныҡ, йәнле һәм аңлайышлы итеп биреү менән бергә уҡыусыларҙа актив фекерләү тәрбиәләй.

Һәр башҡорт теле дәресе күргәҙмәлелек менән ныҡ ота. Бәләкәй класс уҡыусыларының психологик үҙенсәлектәренән сығып, шуны әйтәһе килә: бала нимәне күрә – шуларҙың бөтәһен дә тиерлек хәтерендә оҙаҡ һаҡлай ала. Дәрестәрҙә картиналар, сюжетлы һүрәттәр, уйынсыҡтар, дидактик карточкалар, техник саралар ҡулланыу балаларға белем алыуға ыңғай ҡараш тәрбиәләй. Дәрестәрҙә күргәҙмә материалды эффектлы файҙаланыу уҡыусыларға материалды яҡшыраҡ иҫтә ҡалдырырға булышлыҡ итә.

Ижади эшләгән, үҙ дәрестәрен ҡыҙыҡлы, мауыҡтырғыс итеп үткәрә белгән уҡытыусылар ғына башҡа милләт балаларына башҡорт теленә өйрәтеүҙе уңышлы

башҡара ала. Барыһы ла уҡытыусының үҙенән тора. Эшләргә теләмәһәң, сәбәп эҙләйһең, эшләргә теләһәң юлдарын, ысулдарын табаһың, ти халыҡ. Шулай итеп, үҙ эшебеҙгә ижади ҡарап, телебеҙҙең бәҫен үҫтереп, мәртәбәһен арттырып,ең һыҙғанып эшләйек. Ә былдай эштең һөҙөмтәһе мәғәнәле буласаҡ.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Р.F.Аҙнағолов. Хәҙерге дәрес: уҡыу ҡулланмаһы. Үҙгәрешле, икенсе баҫма. — Өфө: БДУ, 2011. — 155 бит.
2. Баһауетдинова М. И., Йәғәфәрова Г. Н. Башҡорт телен һәм әҙәбиәтен
заманса уҡытыу: уҡытыусылар өсөн ҡулланма. – Өфө: Зәйнәб Биишева
исемендәге “Китап” нәшриәте, 2009. Өфө: Информреклама, 2003.
3. Википедия и информационное общество. Сборник материалов открытой
международной научно-практической конференции, посвященная 10-летию Башкирской Википедии, 24-26 апреля 2015 г. – Уфа, 2015. – 87с.
4. Иҙелбаев М.Х. Хәҙерге заман технологиялары һәм яңылыҡлы дәрестәр//Башҡортостан уҡытыусыһы. - 2015. - : [9, 6-10].
5. Нафиҡова Ф.Р Һөйләгәндә ишетеү һәм аңлау аша телмәр үҫтереү. “Башҡортостан уҡытыусыһы”, 2014 й. - : [10, 14], [1, 12].
6. Толомбаев Х. А., Алсынбаева Р. Р. Башҡорт телен уҡытыуҙа актив формалар һәм алымдар: Уҡытыусылар өсөн ҡулланма. – Өфө: БМҮИ нәшриәте, 2006

Йәғәфәрова Г.Н.
филол. ф. к., доцент, РФА ӨҒТҮ ТТӘИ, Өфө ҡ.

МОСТАЙ КӘРИМ ЛИРИКАҺЫНДА ЗӘҢГӘР ТӨҪ

Башҡортостандың халыҡ шағиры Мостай Кәримдең лирикаһы – башҡорт поэзияһының иң сағыу өлгөләренең береһе. Әҙиптең ижадында башҡорт әҙәбиәтенең барлыҡ алдынғы традициялары сағылыш таба, ул үҙе эшләгән төрлө жанрҙарҙы тәбиғәттән килгән һәләте, халыҡсан һүҙе һәм аҡыл хазинаһы менән байыта, башҡорт әҙәбиәтен тағы ла бер баҫҡысҡа юғарыраҡ күтәрә, донъя кимәлендә танытыуға өлгәшә. Шиғырҙарында фәлсәфәүи тәрәнлек, һығылмалылыҡ, форма яғынан эшкәртелгәнлек, шул уҡ ваҡытта новаторлыҡ һыҙаттары хас.

Мостай Кәрим ижады тураһында Р. Бикбаев тарафынан әйтелгән һүҙҙәр хаҡ: «Мостай Кәримдең барлыҡ тормош һәм ижад юлы – оло мөхәббәттең тыуыуы һәм үҫеүе, яңынан-яңы буяуҙарҙа балҡып йәшәүе ул» [1, 5]. Нәҡ ошо буяуҙар, уларҙың дөйөм таралыш тапҡан мәғәнәләре лә, шағир ижад иткән үҙенсәлекле мәғәнәүи биҙәктәре лә М. Кәрим лирикаһын сағыу, күп төҫлө, ҡабатланмаҫ, шул уҡ ваҡытта ябай, халыҡсан итеп күрһәтә. Шағирҙың ижади асыштарын һәм ҡаҙаныштарын тулы күҙ алдына баҫтырырға ярҙам иткән төҫтәр тикшеренеү объекты булараҡ бик ҡыҙыҡлы материалды тәшкил итә. Был мәҡәләлә шағирҙың донъяға ҡарашын сағылдырыуҙа бик мөһим роль уйнаған төҫтәргә туҡталып үтмәксебеҙ. Анализ өсөн «Башҡортостан китап нәшриәте»ндә 1987 йылда баҫтырылып сығарылған 4 томлыҡтың 1-се томында урын алған шиғырҙар һайланды, уларҙа төҫтәрҙең мәғәнәүи йөкмәткеһенә байҡау яһалды.

Ғөмүмән, шиғриәт төҫтәрҙән башҡа була алмай, буяуҙар, төҫтәр символикаһы уҡыусыға йәки тыңлаусыға әҙәби эҫәрҙең йоғонто яһау көсөн арттыра, матди һәм рухи донъяны сағыу рәүештә һүрәтләргә бушылыҡ итә, кешенең хис-тойғоларына туранан-тура тәьҫир итә. Шағирҙар ғәҙәттә төҫтәрҙе кинәйәләп әйтергә тырышҡанда, шиғырҙың

төп фекерен күсмә планда киң рәүештә һүрәтләгәндә, төрлө параллелдәр эшләгәндә ҡулланыусан.

Асыҡланыуынса, Мостай Кәрим ижадында төҫтәр гаммаһы бик йыш файҙаланыла. Иҫәпләүҙәребеҙ күрһәтеүенсә, беҙ анализлаған йыйынтыҡта урын алған 1936-1985 йылдарҙа ижад ителгән шиғырҙарҙа тәүге осорға ҡараған әҫәрҙәрҙә төҫ атамаларын белдергән һүҙҙәр аҙыраҡ ҡулланылһа, һуңғы осор ижадында, инде өлгөргән тәжрибәле шағир булараҡ, М. Кәрим төҫтәрҙең һәр төрлөһөн ҡуллана. Араларында иң йыш осрағаны *кара* төҫ булды, унан ҡала – *аҡ*, артабан – *зәңгәр, йәшел, ҡыҙыл, һоро*, иң һирәк осрағандары – *көрән, һор*. Әлбиттә, бының үҙенең сәбәптәре бар. Мәҫәлән, *аҡ* төҫө телгә алынған шиғырҙар һуғыш йылдарына ҡарамай – һуғыш тематикаһы шатлыҡ, бәхет, сафлыҡ мәғәнәһенә эйә булған аҡ төҫөн йыш ҡулланырға мөмкинселек бирмәй. Киреһенсә, һуғыш осоро шиғырҙарында *ҡара* төҫөнөң өҫтөнлөк итеүе күҙәтелә, әлбиттә, был да дәүерҙең драматизмына бәйле рәүештә хасил була. М. Кәрим “Гөрләп үтте тәүге күкрәү…” (1943) шиғырында һуғыш шарттарында сәскә атып ултырған зәңгәр сәскәләрҙең ни тиклем урынһыҙ булыуын, шулай ҙа уларҙың йәшәүгә өмөт биреүен, шуның менән нәҡ урынында икәнлектәрен һыҙыҡ өҫтөнә ала:

Гөрләп үтте тәүге күкрәү,
Шауланы яҙғы ямғыр;
Күгәрсен күҙе күгәртте
Окобым тирә-яғын.
...Ләкин күгәрсен күҙҙәре
Асыла төнгә табан,
Зәңгәрһыу керпектәренән
Йәш түгел, йәшәү тама (Гөрләп үтте тәүге күкрәү…)

Шулай итеп, шиғриәттә төҫтәр һүрәтләнгән дәүергә ҡарата төрлөсә күрһәтелергә мөмкин. Әҙәбиәтселәр уны герой концепцияһына бәйле рәүештә асыҡлай. Был турала Р.Д. Мостафина түбәндәгеләрҙе билдәләп үтә: «Башҡорт әҙәбиәтендә, дөйөм алғанда, төҫтәрҙең ҡулланылышы герой концепцияһына ярашлы түбәндәгесә күренә. 20-се йй. әҙәбиәте Октябрь инҡилабын тормошҡа ашырған, яңы йәмғиәт төҙөүгә тотонған яңы кеше образының тәүге үрнәктәрен бирһә, утыҙынсы йылдарҙа яңы социалистик ҡоролоштоң яңы кешеһен, дәүерҙең типик характерын һынландырыуҙа ныҡышмалы эҙләнеүҙәр барҙы. Был осор әҙәбиәтендә ҡыҙыл төҫө өҫтөнлөк итә. <…> Һуғыш осоро әҙәбиәтендә ҡыҙыл күберәк башҡа ахроматик төҫтәр менән – аҡ һәм ҡара менән – ҡулланылды. Һуғыштан һуңғы әҙәбиәттә яуҙан еңеп ҡайтып, илде яңынан аяҡҡа баҫтырыуға ең һыҙғанып тотонған “погонһыҙ һалдаттар”, ауыл хеҙмәтсәндәре, девон ҡатламындағы нефть эсөн көрәшеүселәр, ауыл менән һаман да иҫкесә етәкселек итеүгә ҡаршы сыҡҡан новатор-геройҙар һәм башҡа образдарҙа актив герой концепцияһы яңылыҡ– йәшел, тыныслыҡ – күк, зәңгәр төҫтәр аша асылды. 60-70-се йылдар геройы — фәнни-техник революция осоро, коммунистик йәмғиәт кешеһе. <…> Был осор замандаш образын тасуирлағанда инде төҫтәрҙең күп төрлөлөгө ҡулланылды, шуның менән тормоштоң бай, күп яҡлы һәм тулы ҡанлылығы дәлилләнде» [4, 13-15].

Бынан тыш, һәр бер төҫтөң үҙенең символикаһы булыуы мәғлүм. Әйтәйек, дәүләт флагында ла зәңгәр, аҡ һәм йәшел төҫөндәге горизонталь тигеҙ буйлы һыҙаттар, уртаһында һары түңәрәк эсендә һары төҫтәге ҡурай сәскәһе төшөрөлгән. Зәңгәр төҫ күк йөҙөн, ғәҙеллекте һәм уй-ниәттәренең сафлығын аңлата. Аҡ төҫ — республика халыҡтарының тыныслыҡты һәм татыулыҡты һөйөүен белдерә. Йәшел төҫ — азатлыҡ һәм тормоштоң мәңгелеген билдәләй.

Йышлыҡ буйынса Мостай Кәрим лирикаһында 3-сө урында *зәңгәр* төҫө тороуын билдәләп үткәйнек. Мәҡәләбеҙҙә был төҫкә ентекләберәк туҡталып үтмәксебеҙ.

Башҡорт тел картинаһында зәңгәр төҫө бик актив ҡулланылғандарҙан түгел. Был төҫтөң семантикаһын халыҡ телендә йышыраҡ *күк* йәки *йәшел* һүҙҙәре асыҡлап йөрөй: *зәңгәр* һүҙенең килеп сығышы монгол телендәге *цэнхэр* һүҙенә барып тоташа, был ике тел өсөн уртаҡ лексема иҫәпләнә [2, 25]. Шуға бәйле рәүештә халыҡ телендә лә зәңгәр тип атау бик киң таралмаған. Һүҙҙең ҡулланылыуы, бәлки, һуңғы бер быуат эсендә телдә нығынып ҡалды, айырыуса рус теленең йоғонтоһо арҡаһында ‘синий’ менән ‘голубой’ төҫтәрҙе айырып ҡарай башлау менән мәғәнәүи яҡтан икеһе ике һүҙҙә беркетелде: *зәңгәр* – синий, *күк* – голубой. Халыҡ ижады әҫәрҙәрендә иһә һәр ике осраҡ өсөн дә *күк, күкһел, күгелйем* көүек төҫтәрҙе белдергән лексемаларҙы осратабыҙ.

Мостай Кәримдең лирикаһында, юғарыла телгә алынған йыйынтыҡта зәңгәр төҫөнөң символикаһы тәүге шиғырҙарында уҡ сағылыш таба. Тәү сиратта, уның аша тәбиғәт күренештәре ҡылыҡһырлана, әлбиттә, даръя-диңгеҙ тасуирлана:

Диңгеҙ – сикһеҙ зәңгәр бишек,
Ай юлы йыраҡ, йыраҡ... (“Ай юлы”).
Башта һағынды Уралын,
Унан эйәләште,
Һөйҙө зәңгәр Байкалды һәм
Һылыу кәләште (“Йыр”).

Зәңгәр төҫтөң тынысландырыусы, талғынлаштырыусы көскә эйә булыуы болотһоҙ һауа төҫө булыуынан киләлер. Асыҡ күк йөҙөн һүрәтләү зәңгәр сифаты аша күрһәтелә, сөнки зәңгәр күк – башҡорт әҙәбиәтендә тыныслыҡты, хәүефһеҙлекте, сикһеҙлекте, йыһанды белдереүсе ҡалыплашҡан образ:

Һауалар зәп-зәңгәр бында,
Һауалар шундай бейек. (“Тупрағым, һауам, һыуҙарым”).

Һин яратырға өйрәттең
Һәр бер биҙәген ерҙең,
Йондоҙло зәңгәр күктәрҙең
Серҙәрен асып бирҙең(“Уҡытыусыма”).

Көҙ ҡояшы йөҙә зәңгәр күктә,
Шаян елдәр уйнап үтәләр. (“Көҙ”).

Шуға бәйле рәүештә *зәңгәр* тирә-яҡ тормоштағы хәүефһеҙлекте, талғынлыҡты белдерә:

Зәңгәр колонналар булып,
Барабан ҡағып,
Колхоз урамдары буйлап
Уҙған балалыҡ (“Балалыҡ”).
Мостай Кәрим лирикаһында зәңгәр күк – киске мәл, эңер төҫө:
Апрель кисе зәңгәр пәрҙә тартты,
Төн һыйынды Иҙел битенә. (“Тулҡындар”).

Үҙ сиратында, киске мәл һыуыҡ һәм ҡайғы, һағыш һәм серлелек символы булып тора:

Зәңгәр күк тәрәнлегендә
Тулған ай йөҙә,
Һағына һалдат һөйгәнен

Ят, йырак ерҙә. (“Һалдат һағына һөйгәнен”).
Елбәҙәкле зәңгәр яулык булып,
Йондоҙло күк япты төн битен (“Ерҙәге йондоҙҙар”).
Күрмәç инем тонок төн күленең
Алыçтағы зәңгәр ярҙарын (“Якты төн”).

Яһалмалылыҡ, тәбиғи булмағанлыҡты ла символлаштыра ала зәңгәр:

Зәңгәр уттар янған бүлмә эсендә
Үлем менән йәшәү көрәште ...
Зәңгәр уттар һүнде. Бүлмә эсенә
Ҡояш тағы эйелеп ҡараны (“Ул ҡыҙ мине ташлап китмәне”).

Мифологик аңда күк һәр ваҡыт аллалар, рухтар, әруахтар, фәрештәләр йәшәгән урын булараҡ баһалана; шуға күрә зәңгәр төçөнә тағы бер символ хас, ул да булһа – илаһилыҡ. Уға серлелек, мистицизм, изгелек, сафлыҡ, тоғролоҡ, камиллыҡ, хаҡлыҡ төшөнсәләре бәйле.

Зәңгәр – таҙалыҡ, юғары романтика символы. Айырыуса *күҙҙәр* менән бергә килгәндә:

Зәңгәр күҙҙәрҙе яҙаһың,
Буй зифа, ҡаштар ҡара. (“Күршемдең теләге”).

Күңел сафлығы, таҙалыҡ, паҡлыҡ, донъяға ғәжәпһенеп, сабыйҙарға хас булғанса күҙҙәрҙе ҙур итеп асып ҡарау “Кескәй Алһыуға” шиғырында сағыла. Әçәрҙә тематик ҡабатлау булараҡ *зәңгәрҙең* төрлө сағылыштары урын таба: *зәңгәр тауҙар, зәңгәр ямғыр, зәңгәр йәйғор, зәңгәр офоҡ, зәңгәр даръя, зәңгәр кәмә, зәңгәр йондоҙ* зәңгәрҙең бергә ҡулланыла алмаçтай һүҙбәйләнештәрҙә, мәçәлән, *зәңгәр иген баçыуҙары, зәңгәр урман буйҙары, зәңгәр өндәр, зәңгәр елдәр,* бергә килә алыуын, шуның менән ғәжәпләнеү хисен биреүгә өлгәшә автор:

Ни мөғжизә, ни ғәжәп был? –
Бар донъя зәңгәр бөгөн,
Зәңгәр ҡояш сәсә ергә
Зәңгәр нурҙар бөртөгөн. (“Кескәй Алһыуға”).

Зәңгәр шулай ук матурлык билдәһе булыу функцияһын да үтәй. Мәçәлән,
Зәңгәр моң арбай һауаны (“Әлдә гармунсы түгелмен”).

Һыуыҡ йыл миҙгеленең бер саҡтыһы булараҡ, *зәңгәр* сифаты һыуыҡтың символына әүерелә, *зәңгәрләнеү* ҡылымын барлыҡҡа килтерә:

Быйылғы ҡыш үтә зәһәр булды,
Зәңгәрләнеп туңды күктәре. (“Һоро турғай”).

Шулай итеп, Мостай Кәрим лирикаһында зәңгәр төç ярайһы ҙур урын алып тора. Төçтәр спектрының береһе булыуҙан тыш, зәңгәрҙең башҡа мәғәнәүи нескәлектәре лә асыҡлана, бүтән символдар рәүешендә ҡулланылыуы билдәләнә.

Яҙыусының образлы фекерләү сараһы булараҡ, төç субъектив модаллек мәғәнәһенә тап килә, төçтәр авторҙың күренеш-ваҡиғаларға мөнәсәбәтен күрһәтеүҙә мөһим сығанаҡ була, авторҙарҙың геройҙарына булған мөнәсәбәттәрен асыҡлауға булышлыҡ итә. Шул нигеҙҙә төçтәр шиғри әçәр туҡымаһына ике төрлө маҡсатта индерелә: беренсенән, пейзажды тасуирлау өсөн, икенсенән, геройҙарҙың йәки лирик геройҙың эске донъяһын сағылдырыу өсөн.

Пейзажды һүрәтләгәндә башҡа төçтәр менән бер рәттән зәңгәр төçө лә актив ҡулланыла. Халыҡ ижады әçәрҙәренә нигеҙләнгән традицион эпитеттарҙан *аҡ ҡар, аҡ*

бәхет, ҡыҙыл офоҡ, күк офоҡ, йәшел хәтфә үлән һ.б. кеүектәр араһында *зәңгәр күк, зәңгәр даръя* кеүек образдар поэзияның сығанаҡтарын тәшкил итә. Шағирҙарҙың төҫтәргә биргән индивидуаль баһалары иһә лириканың ғөмүмән ғәҙәттән тыш субъектив әҙәби төр булыуына бәйле. Мостай Кәрим ижады ла башҡорт халыҡ рухи ынйыларының иң күркәм өлгөләренә нигеҙләнгән, шуның менән бер рәттән уның уникаль ижади мираҫы үҙенсәлекле, тәрән йөкмәткеле, төрҙәргә, жанрҙарға бай, әҫәрҙәренән ойошҡан лирик хазина донъя әҙәбиәте ҡаҙаныштарының иң сағыуҙарының береһен тәшкил итә.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Бикбаев Р. Халыҡ илсеһе // Кәрим М. Әҫәрҙәр. 4 томда. 1-се том. Шиғырҙар, поэмалар. – Өфө: БКН, 1987. – 400 бит.
2. Ишбердин Э. Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. – М.: Наука, 1986. – 152 с.
3. Мостай К. Әҫәрҙәр. 4 томда. 1-се том. Шиғырҙар, поэмалар. – Өфө: БКН, 1987. – 400 бит.
4. Мостафина Р.Д. Егерменсе быуаттың утыҙынсы йылдарында башҡорт әҙәбиәте (төп үҫеш тенденциялары һәм герой проблемаһы). Уҡыу әсбабы. – Өфө: БДУ нәшриәте, 2010. – 13-15-се биттәр.

© Ягафарова Г.Н., 2019

Кажигалиева Г.А.,
д. пед. наук, профессор,
КазНПУ им. Абая,
Кажигалиева Гж.А.,
к. филол. н, и.о профессора,
КазгосженПУ,
Казахстан, г. Алматы

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ МИР МУСТАЯ КАРИМА В КОНТЕКСТЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК НЕРОДНОГО В КАЗАХСТАНСКОМ ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ВУЗЕ

Произведения Мустая Карима, как известно, еще при его жизни стали классикой. И это неудивительно! Как писал замечательный балкарский поэт Кайсын Кулиев: «Если бы я ничего не читал о Башкирии, кроме книг Мустая Карима, и не видел ни одного башкира, кроме Мустая, то и тогда я мог бы считать, что знаю Башкирию и ее народ. В сказанном мною не только нет ничего странного, но и никакого преувеличения. Давно известно, что поэзия любого народа — лучшее выражение его души и характера, а поэт становится как бы обобщенным национальным типом. Именно с таким художником мы имеем дело, когда речь идет о Кариме. (Башкирия) – самая большая его любовь. Через нее он открывает для себя весь мир. Она – начало и конец его песни, радость и смысл его жизни» [4]. Именно потому, что поэзия Мустая Карима является квинтэссенцией накопленного веками поэтического опыта башкирского народа, прошедшего через сложнейшие исторические испытания, духовные потрясения, его творческого потенциала и современного эстетического мировоззрения, она и привлекает к себе многочисленных читателей. Творчество Мустая Карима - это символ башкирской национальной культуры, поскольку он как истинно национальный поэт сумел увидеть своим зорким поэтическим взглядом горизонты будущего, место своего народа, его

духовности в контексте прошлого и настоящего человечества, что, безусловно, стало сегодня ориентиром и направлением последующего роста и развития башкирской национальной духовности и культуры. Поэтому творческое наследие Мустая Карима неподвластно времени.

Поэзия Мустая Карима – это яркое и концентрированное олицетворение, башкирскости, и даже в переводе она не теряет, напротив, на наш взгляд, полно (заслуга и переводчиков в том числе!) передает национальное своеобразие башкирской культуры / лингвокультуры, башкирского национального мира. Именно поэтому произведения Мустая Карима стали предметом лингвокультурологического анализа на наших нескольких занятиях по общеобразовательной дисциплине «Русский язык»: работа велась со студентами искусствоведческих специальностей, изучающих русский язык как неродной. Также в данном выборе сыграла свою роль тема контактов, взаимосвязей между родственными тюркскими литературами и культурами.

Почему в нашем случае мы избрали лингвокультурологический подход? В первую очередь, потому, что лингвокультурология, как одно из направлений современной лингвистики, рассматривает язык с позиций культуры, базируется на положении о том, что в основе языковых структур лежат структуры культурные. Лингвокультурология воплощает собой диаду *язык – культура*. В определении лингвокультурологии мы придерживаемся позиции одного из родоначальников этого направления лингвистики Воробьева В.В.: «Лингвокультурология – это комплексная научная дисциплина, изучающая взаимосвязь и взаимодействие культуры и языка в его функционировании и отражающая этот процесс как целостную структуру единиц в единстве их языкового и неязыкового (культурного) содержания» [2, 26].

Таким образом, лингвокультурология обладает выраженным лингводидактическим потенциалом, лингвообразовательными возможностями. И, как показывает практика преподавания, а также анализ научно-методической литературы, наблюдения за учебным процессом изучение языка с опорой на возможности лингвокультурологии облегчает понимание собеседника, формирует восприятие на интуитивном уровне. То есть овладение языком будет полноценным, если обучающийся будет использовать единицы языка не только как носителя лексического и стилистического значения, но и как носителя национально-культурного феномена. К тому же использование лингвокультурологического подхода в лингвообразовательном процессе способствует развитию *лингвокультурной компетенции* обучающихся, под которой нами понимается владение субъектом базовыми лингвокультурными, коммуникативно-культурными нормами определенной национальной лингвокультуры. Соответственно у каждой национальной лингвокультуры есть свои базовые знания, отражающие национальную специфику этой культуры, ментальность данной нации. Помимо этого, становление лингвокультурной компетенции при использовании лингвокультурологического подхода формирует, в свою очередь, ценностные ориентиры обучающихся, поскольку, как отмечает Н.Ф. Алефиренко, «ценностно-познавательное пространство языковой картины мира» «составляет основной предмет лингвокультурологии» [1, 5].

Итак, на трех занятиях по дисциплине «Русский язык» (но в целом наша работа с использованием лингвокультурологической методики не ограничивается этими тремя занятиями; она проводится нами регулярно) мы анализировали лингвокультурные особенности поэтического мира Мустая Карима, его ключевые лингвокультуремы, являющиеся базовыми в башкирской национальной культуре. При этом лингвокультурологический подход реализовывался нами через лингвокультурологический комментарий соответствующих базовых лингвокультурем.

Лингвокультурологический комментарий трактуется нами как выявление и определение лингвокультурологического смысла, транслируемого отдельными языковыми единицами (слово, словосочетание, предложение, текст). Под лингвокультурологическим смыслом понимается едино-раздельное представление собственно языкового значения и культурно-понятийного компонента в содержании актуализированной языковой единицы, то есть лингвокультуремы (единицы исследования в лингвокультурологии [2]).

Также важно здесь отметить, что лингвокультуремы, являющиеся базовыми, обладают безусловной лингвокультурологической актуальностью, в которой мы, в свою очередь, выделяем: две ее разновидности: а) универсальная, «общечеловеческая» лингвокультурологическая актуальность и б) оригинальная, локальная лингвокультурологическая актуальность. И если лингвокультурема обладает, главным образом, универсальной лингвокультурологической актуальностью, то необходимость в лингвокультурологическом комментарии отпадает, если же лингвокультурологической единице характерна оригинальная, локальная лингвокультурологическая актуальность, то она обязательно становится объектом лингвокультурологического комментария. В случае же с лингвокультуремами из произведений Мустая Карима мы акцентировали свое внимание на единицах, относящихся ко второй группе.

Лингвокультурологический комментарий, в нашем случае, проводится, как правило, преподавателем чаще всего в форме устного сжатого изложения лингвокультурологического смысла выделенных в соответствующем художественном тексте лингвокультурем, которое параллельно конспектируется (аналогично конспектированию лекций) студентами, или же в случае, к примеру, объемности информации студенты снабжаются письменными вариантами лингвокультурологического содержания выделенных языковых единиц текста. Третий вид ознакомления обучаемых с лингвокультурологическим смыслом соответствующих лингвистических фактов художественного текста – самостоятельная внеаудиторная работа учащихся над предоставленными письменными вариантами содержания лингвокультурем с последующим письменным оформлением в сжатом виде данного содержания в своих рабочих тетрадях (конспект, интеллект-карта, опорная схема, таблица, кластер и т.д.).

После осуществления лингвокультурологического комментария студентами выполняются репродуктивные и продуктивные речевые задания для актуализации новых лингвокультурем в своем коммуникативном словаре.

Впоследствии в блочной или итоговой форме в целях реализации контроля полученных знаний, умений и навыков по лингвокультурологической теории и практике проводится тестирование на основе тестовых заданий, в которых «зашифрованы» изученные лингвокультурологические единицы, а также отдельные положения лингвокультурологической теории.

Итак, в ходе знакомства с произведениями Мустая Карима студенты одновременно узнали о лингвокультурологическом смысле следующих базовых в башкирской лингвокультуре лингвокультурем: *Башкирия / Башкортостан, Ик, Яик, Акманай, Девичья горка, курай, Урал, конь, Идель*. В силу ограниченности объемов настоящей статьи мы приведем здесь описание проведенной работы только с лингвокультуремой *курай*.

Первоначально ребята знакомятся с краткой справкой о жизни и творчестве Мустая Карима, в том числе и в виде компьютерной презентации, затем ребята читают представленные им произведения поэта, анализируют данные тексты, после чего

проводится вся вышеуказанная работа, связанная с осуществлением лингвокультурологического комментария.

К примеру, студенты читают следующие строки из стихотворения «Обрушился с вечера шторм» Мустая Карима:

Обрушился с вечера шторм. И всю долгую ночь
И стонет ***курай****, и ликует* ***курай****: "Мой* ***Урал****!*
О, вечный ***Урал*** *мой,* ***Урал*** *мой!.." И в эту минуту*
Сквозь десять веков я на жарком ***коне*** *проскакал*
Туда и обратно - сквозь десять столетий как будто...
И древняя песня, бурля, устремила свой бег
По жилам моим, запылала, забилась жар-птицей...

Для полноценного восприятия идеи данных поэтических строк надо знать культурно-понятийное содержание базовых для башкирской лингвокультуры лингвокультурем (выделены нами в приведенном тексте): *курай, Урал, конь*.

Так, о культурно-понятийном содержании лингвокультуремы *курай* студенты узнают следующее:

Курай (башк. курай) – башкирский духовой музыкальный инструмент. Имеет несколько разновидностей, отличающихся конструкцией и материалом изготовления. Традиционный материал для изготовления - срезанные и высушенные стебли уральского реброплодника; в настоящее время широко используются современные материалы (строганый шпон, металл). Название происходит от древнетюркского *qağuray*, корень «qaq» соответствует значению «*сухой*», «*высушенный*».

Возникший в глубине веков курай за долгий исторический период совершенствовался как сольный аккомпанирующий и ансамблевый инструмент, мастерская игра на нем сопровождала и пение песни, и узляу (вид особого, горлового, пения). Тема курая отражена и в башкирском фольклоре: курай упоминается в эпических сказаниях «Акбузат», «Кара юрга», «Заятуляк и Хыухылыу», «Куныр буга». Именно в сопровождении курая исполняются протяжные мелодии *озон-кюй* («Ашкадар», «Баяс», «Тафтиляу», «Буран-бай», «Бейеш», «Азамат» и др.). Курайное музицирование сопровождало сказительские, певческие, танцевальные импровизации. Мастера-кураисты были почитаемыми людьми в обществе, значимость йыйынов (торжественных мероприятий, празднеств, собраний) определялась присутствием на них знаменитых кураистов. Главный приз майданов завоевывал мастер, который исполнял несколько мелодий, предварительно рассказав их истории, а звук его курая должен был быть слышен на 10 верст по ветру. Выразительным искусством звукоподражания, имитацией голосов птиц, животных владели отдельные мастера-кураисты [3, 408].

Курай — древнейший и главный музыкальный инструмент башкир, способствовавший в течение длительной, сложной этнической истории народа развитию уникальной музыкальной культуры башкирской нации и занявший соответственно важнейшее место в целом в ее национальной культуре.

О видной роли курая в башкирской лингвокультуре свидетельствует и тот факт, что данная лингвокультурема является составной частью не одной башкирской поговорки или пословицы, как-то: *не пляши под чужой курай; не сочиняй на своем курае мелодию чужому краю; всё продай, купи курай; где башкир, там курай* и др.

Еще несколько примечательных фактов о башкирском курае: на горе Тугажман около деревни Туркменево Баймакского района Башкортостана установлен памятник кураю, представляющий собой металлический стебель высотой 15 метров, на вершине

которого находится соцветие курая из 19 цветков. Памятник посвящен 19 кураистам Башкирского Зауралья — виртуозным музыкантам, известным в народе мастерством исполнения башкирских народных песен "Буранбай" и "Урал": Рахимьяну Асылбаеву, Гимрану Ахметову, Х. Б. Ахметову, Сабиру Байбулову, Сунгату Байбулову, Мухаммету Баймухаметову, Муллахмету Байназарову, Султану Байрамгулову, Хабиру Байтимирову, М. Г. Батталову, Р. Г. Буляканову, К. М. Диярову, Гайнетдину Исламгулову, Мубаряку Исламгулову, Сабирьяну Кутлубулатову, Махмут-сэсэну, Самигулле Насырову, Г.З. Сулейманову, Галиаскану Шамсутдинову.

В 1974 году в г.Уфе установлен памятник, представляющий собой мальчика с кураем. Автор памятника М. А. Соловьева-Ефимова.

Бронзовая скульптура выдающегося башкирского композитора Загира Исмагилов, установленная в Уфе, изображает его сидящим на стуле с кураем в руке.

1 марта 2018 года для курая как товара зарегистрировано место происхождения (производства) (г. Уфа и г. Кумертау Республики Башкортостан).

Деятельность Союза кураистов Республики Башкортостан направлена на возрождение и развитие культурного и духовного наследия башкирского народа, исполнительского мастерства игры на курае и других традиционных башкирских музыкальных инструментах, поддержку различных школ исполнительских традиций.

После данного лингвокультурологического комментария проводится вся выше указанная нами работа.

То есть после ознакомления с лингвокультурологическим смыслом лингвокультуремы *курай* проводится работа по активизации ее в речи, коммуникативной деятельности студентов: если позволяет учебное время, данная работа проводится сразу на занятии, в обратном случае ребята получают такое задание на дом, которое проверяется затем на занятиях по СРСП (самостоятельная работа студентов под руководством преподавателя) – СРС (самостоятельная работа студентов).

В такой работе лингвокультурологического характера соединение культурного содержания языковых единиц через когнитивные структуры с национальным культурно-нравственным опытом народа позволяет преподавателю создать лингвокультурологический комментарий к имплицитному содержанию рассматриваемых текстов, в нашем случае найти ключ к пониманию насыщенных глубинными смыслами произведений выдающегося башкирского поэта Мустая Карима.

Таким образом, использование дидактических возможностей лингвокультурологии в работе с литературно-художественным материалом на вузовских занятиях по русскому языку как неродному позволяет решать не только собственно лингвообразовательные задачи, но и через диалог культур успешно решать вопросы познавательно-гуманитарного характера. В частности, занятия, посвященные лингвокультурологическому комментарию поэтических произведений Мустая Карима, дали возможность студентам ознакомиться через его творчество с башкирским лингвокультурным миром, с базовыми лингвокультуремами, символизирующими башкирскую национальную культуру и с собственно с самой поэзией Мустая Карима, евразийца, тюрка, внесшего достойный вклад в сокровищницу общетюркской литературы и культуры. Он высоко пронес по жизни свою высокую миссию поэта-творца, беззаветно любя свою Родину, свой народ:

Дни мои станут цельны, как прежде,
Если меня не оставит надежда.
***Идель** одолеть – будут силы опять,*
Есть мне еще на кого уповать.

Ясная родина, светлый мой стан,
*Жива моя родина – **Башкортостан**.*

ЛИТЕРАТУРА:

1. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка: учебное пособие. – М.: «Флинта», «Наука», 2010. – 223 с.
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы): Монография. - М.: Издательство РУДН, 2008. – 336 с.
3. История башкирского народа: в 7 т./ гл. ред. М. М. Кульшарипов; Ин-т истории, языка и литературы УНЦ РАН. Уфа, 2011. Т. 3.
4. Рахимкулов Мурат. Своею жизнью я гордиться вправе. Штрихи к творческому портрету народного поэта Башкортостана Мустая Карима // Режим доступа: http://vatandash.ru/index.php?article=1881.

© Кажигалиева Г.А., Кажигалиева Гж.А., 2019

Кильмухаметов Т.А.,
д. филол. н., профессор, БашГУ, г. Уфа
Кунафин Г.С.,
д. филол. н., профессор, чл.-корр. АН РБ, БашГУ, г. Уфа

ТРАГИЧЕСКОЕ В ДРАМАТУРГИИ М. КАРИМА КАК ВЫСШЕЕ ПРОЯВЛЕНИЕ ГЕРОИЧЕСКОГО.

В трагедиях «В ночь лунного затмения», «Салават», «Не бросай огонь, Прометей» [3,с.238-289, 398-532],развернуты события и образы, которые отделены от нашего времени маревом столетий. В то же время они современны в подлинном смысле этого слова. В связи с постановкой трагедии «В ночь лунного затмения» отмечалось: «Эта пьеса-легенда всем своим пафосом, всем высоким настроем мысли обращена в современность»[1, с.18]. Да и автор сам неоднократно подчеркивал эту мысль Сопровождая журнальную публикацию пьесы «Не бросай огонь...» своего рода комментарием, он писал: «Наверное же, есть созвучие между волей титана, пожертвовавшего собой ради счастья людей, и духом нашей эпохи, нашими идеалами» [4,с.6]. Размышляя об исторической основе и идейно-творческом замысле трагедии «Салават», он отмечает: «Почему я обращаюсь к истории? Истории, конечно, учат в школе, и не по моим драмам, но она нужна мне, чтобы увидеть в прошлом опыт, необходимый сегодняшнему дню... я искал в истории и в характере Салавата свое, современное, но так, чтобы ни в коей мере не исказить ни истории, ни сути характера Салавата»[2,с.163-164].

Это высказывание характеризует один из важнейших моментов в системе эстетических воззрений Мустая Карима. Осмысление прошедшего с позиций настоящего — вот главное, что определяет позицию Мустая Карима как художника.

М. Карима однажды определяет ее так: «Меня давно волнуют проблемы внутренней свободы человека, потому что человек, не став изнутри свободным, вообще не может быть свободным человеком»[5,с.26]. Если в пьесе «В ночь лунного затмения» данная проблема раскрывается на образах людей одного башкирского рода, то в «Салавате» она преломляется в действующих лицах, олицетворяющих целый народ, а в «Не бросай

огонь Прометей!» деяние Прометея символизирует отражение идеи на уровне человечества. В трагедиях прослеживается глубинный процесс обретения личностью этой внутренней свободы. Процесс этот решается и не может не решаться в трагическом ракурсе. «Я остановился на событиях, в которых люди остаются победителями, хотя они и гибнут. Гибнут, обретая внутреннюю свободу». В трагедиях М. Карима трагическое и героическое слитно. Трагическое, несущее основной пафоса пьес, можно обозначить как героическое. «Трагизм в них сопряжен с прогрессивным развитием общества, с болью и муками, с гибелью людей и явлений, утверждающих торжество светлых начал жизни [5,с.27]. Трагедии М. Карима поют гимн бессмертию человека, раскрывают общественный смысл его жизни, утверждают продолжение личности в бессмертии народа и бесконечности жизни. И одновременно раскрывают общественную ценность, неповторимость личности, невозместимость ее утраты. В связи с этим здесь следует сказать, что сущность трагического многообразна в своем воплощении и сложна для постижения. В произведениях М. Карима трагическое освещается прежде всего как высшее проявление героического (оно воплощено в- образах главных героев (Акъегет, Салават, Прометей, и их идейных единомышленников) Героическое в зените, героизм, утверждающий себя самопожертвованием во имя великих целей, — именно так предстает ведущий мотив трагического в пьесах М. Карима «В ночь, лунного затмения», «Салават», «Не бросай огонь, Прометей!».

В трагедиях свершается самоутверждение личности, его духовного принципа или нравственного достоинства ценой собственной жизни.
Говоря о трагическом, Чернышевский особо выделял «трагическое возвышенного», он писал о том, что «трагическое есть великое страдание человека или погибель великого человека»[8,с.421].

Трагический характер проявляется как одно из выражений непримиримости общественных сил, действующих на арене истории. Его благородство и величие сказываются в самоотверженном служении передовому и прекрасному.

Таков Акъегет — главный герой трагедии «В ночь лунного затмения». Это — истинно трагический характер, он активен по отношению к внешним обстоятельствам, которые враждебны страсти героев. Внешние обстоятельства могут проявить или не проявить свойства личности, но причина поступков героев в нем самом, в его характере, ибо Акъегет изнутри свободен. Поэтому он в самом себе несет причину своей гибели. Совершает подвиг во имя свободы любви и этот подвиг воспринимается как трагедия личности. А вот судьба Салавата, воссозданная в одноименной трагедии, воспринимается как уже следующий шаг на трагическом пути человечества к гармонии личности и общества.

Основой трагического становятся коллизии, которые возникают между героем и народом. На этот раз источник трагического принципиально нов для башкирской трагедии и раздвигает ее границы. В чем его сущность? В произведении герой и народ единодушны с самого начала событий. Но трагическое возникает как сомнение самого Салавата, правильно ли он постуgил, подняв народ на борьбу против угнетателей. Восстание подавлено. Народ потоплен в крови. Как предводитель, за все это, в первую очередь, ответственность несет он. Что скажут потомки? Будут проклинать? Вознесут? Ему страшна не кара царицы, он страшится суда грядущего и потомков. Трагическое возникает как продолжение героического. Оно высвечивает и глубину характера и объективную неоднозначность им содеянного.

Однако чувство правоты своего выбора не оставляет Салавата до последнего мгновения жизни. Он утверждается в этом вопреки бедам, которыми обернулось

восстание, вопреки угрозам и мести, лести и обещаниям, которыми хочет перекупить его Каратель, вопреки собственным сомнениям, неотступно преследующим его. Этот выбор зрел в нем, проходя путь от инстинктивного порыва до непреклонной решимости, обретая определения социального чувства, чувства сопричастности к надеждам народа. Народ в его славе и бедах, в его слабостях, сокрушительной силе и крылатом взлете — конкретное лицо в произведении, сделавшее еще один шаг на своем пути к: социальной справедливости.

Идея самоотверженной, бескомпромиссной борьбы за высокие гуманистические цели — сюжетный стержень этой трагедии. В лице Салавата и его единомышленников центральная, проблема существования народа — героическая, но сопряженная с трагическим исходом — борьба за передовое, прогрессивное из жизни делает шаг в литературу. Тем самым трагедия приобретает черты, которыми характеризуется зрелое трагическое искусство.

Трагический образ главного героя «Не бросай огонь Прометей!» воплощенное самопожертвование и беспримерное героическое деяние — стоит в одном ряду с такими образами как Акъегет, Салават, и в то же время обретает общечеловеческий; смысл.

Трагедия «Не бросай огонь, Прометей!» насквозь проникнута богоборческим пафосом и прославляет титаническую мощь и бессмертную силу духа героя, бесстрашно, наперекор владыкам мира, идущего на физическую гибель во имя счастья человечества. Здесь хочется особо подчеркнуть, что в произведении мотив трагического, в отличие от традиционного, обрастает новыми нюансами. Драматургу важен не только подвиг Прометея— похищение небесного огня ради жизни на земле, — но и интересно то, как люди, земляне приняли этот дар. Смысл подвига, совершенного огненосцем, раскрывается для людей не сразу, а по мере того, как над Прометеем осуществляется жестокая кара, посланная царем богов — Зевсом. Прозрение наступает постепенно. Героизм Прометея и самоповерженность Агазии, сжигающей себя ради счастья людей, — катализатор пробуждения и становления гуманистического сознания. В ряду бесчисленных трагедий мировой драматургии, посвященных «гуманнейшему из богов» Прометею, пьеса башкирского драматурга отличается именно тем, что легенда о Прометее повернута своей новой гранью, где мощно звучит мотив гения и народа.

Между тем следует сказать: проблема «гений и народ», вождь и массы», как один из источников героического, присутствует во всех трагедиях М. Карима, как уже отметили претерпевая эволюцию. Несмотря на трагический финал — гибель героя — трагедии рождает чувство щемящей радости за людей веру в благородство.

Всеобщий закон Высокой трагедии в том и состоит, что, обращаясь к противоречиям, исследуя явления и обстоятельства, вызывающие трагические коллизии, она утверждает жизнь, раскрывает в характере и идеалах погибшего героя то, что важно для жизнетворчества, что найдет продвижение в жизни грядущей [7,с.177-178].

Истоки героизма —в борьбе за прогрессивное развитие личности и общества. Но при этом необходимо помнить, что в героическом подвиге идейность диалектически соединяется с такими личными качествами, как активность, решимость и целеустремленность, ибо героическое не существует вне борьбы, вне активности: только посредством борьбы может быть завоевана свобода [6,с.220-222, 296-291].

Художественной логикой образов таких героев, как Акъегет, Салават, Прометей, раскрывается трагический процесс духовного раскрепощения личности, утверждается поистине трагическое становление тех социальных сил, рождение которых обусловлено самим ходом развивающейся исторической действительности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Браславская Т: Обретая свою тему // Литературная Россия, 1966, №10.
2. Карим М. Сочинения. В 5-и томах. Т.2. – Уфа: Китап, 1996 (на башк.яз.).
3. Карим М. Богатство и забота литературы // Вопросы литературы . 1974, №8.
4. Карим М. Хозяин эпохи // Агидель. 1976, № 1 (на башк.яз).
5. Кильмухаметов Т.А. Поэтика башкирской драматургии. – Уфа: Китап, 1995.
6. Кунафин Г.С. Идейно-художественные особенности башкирской литературы начала XX века. – Уфа: Гилем, 2016 (на башк.яз.)

© Кильмухаметов Т.А., Кунафин Г.С., 2019

Кинйәбаева Р.Р.,
магистрант, БДУ, Өфө к.
Мостафина Р.Д.,
филол .ф. к., доцент, БДУ, Өфө к.

ДОНЪЯ, РУС ӘҘӘБИӘТЕ ҺӘМ БАШҠОРТ БАЛЛАДАЛАРЫНЫҢ УРТАҠ ҺӘМ АЙЫРМАЛЫ ЯҠТАРЫ

Башҡорт шиғриәтендә баллада жанры ярайһы ғына ҙур урынды биләй. Бик күп шағирҙар был жанрға мөрәжәғәт итә. Ләкин башҡорт балладалары махсус рәүештә тәрән теоретик тикшеренеүҙәр объекты булғаны юҡ. Шулай уҡ баллада жанрының үҫешен, башҡорт балладаларын башҡа милли әҙәбиәттәрҙәге балладалар менән сағыштырма планда өйрәнгән ғилми хеҙмәттәр бөгөнгө әҙәбиәтебеҙ ғилемендә юҡ тип әйтерлек. Шуға күрә лә башҡорт әҙәбиәтендә баллада жанрын идея-тематик, художество үҙенсәлектәре яғынан өйрәнеү актуаль һәм яңы тип һанайбыҙ.

Баллада (итальянса ballade — бейеү) — лиро-эпик поэзияның бер төрө; романтик характерҙағы сюжетлы поэтик жанр.

Утыҙынсы йылдарҙың аҙағында әҙәбиәткә килгән оло талант эйәһе Мостай Кәрим ижады Ватан һуғышы йылдарында тағы ла активлаша һәм байый, поэтик оҫталығы ныҡлы өлгөрә, популяр шағирҙарҙың береһенә әйләнеп китә. М. Кәримдең фронт лирикаһы, үлемһеҙ мөхәббәт темаһына ижад иткән йылдары. Әсирлек, йәшерен ойошмала фашистарға ҡаршы тиңдәшһеҙ көрәш, тотҡонлыҡ. Мостай Кәрим тәүге әҫәрҙәренән 1938 йылда «Дуҫтың үлеме» тигән балладаһын яҙа.

Комсомоллыҡ билетымды
Ҡулыма алған һайын
Хәтерләйем фронтташтың
Билетка тамған ҡанын.

Кешенең ғүмере бер генә, ләкин беҙҙең лирик герой йәшлек юлын һуғышта, яуҙа биҙәп уҙған. Комсомоллыҡ билетына берҙән-бер хәтирә булып ҡан эҙе осраҡлы түгел. Фронтташ егетенең бер тамсы ҡаны бөтөн осорҙо тасуирлай. Ана шул бер тамсы ҡан ғына әллә күпме хәтирә йөрөтөүен иҫбатлай.

...Ташлы ярын йыуып аҡкан
Волганан алыҫ түгел
Ҡайнар пулянан киҫелде
Ун ете йәшлек ғүмер.

Н. Тихоновтың “Смерть бойца” балладаһы ла һалдаттың үлемен тасуирлай:

Железо в жилах уже не то,

Волос на руке не колюч,
А у сердца осталось ударов сто,
И сердце запрут на ключ.
Ему принесли винтовку — ту,
Что теперь возьмет его сын,
И за приступом взятую высоту
Золотые с гербом часы.

Мостай Кәрим балладаһында эпитеттар, метафораларҙы киң ҡуллана. Әммә уның ижадына беренсе сиратта метафоралар һәм сағыштырыуҙар хас. Айырыуса йәнләндереү ысулы киң ҡулланылыш тапҡан. Шиғри юлдарға автор лирикаһының кисерештәрен тәрәнерәк, төптәнерәк бирергә ярҙам итә.

Сентябрҙең талғын елле
Күгелйем кисе ине,
Ҡанлы кәүҙәгә текәлеп,
Фронтовиктар баш эйҙе.
Ул, ауыр һулап, түшенән
Комсобилетын алды,
Һәм билетының тышына
Тәңкә булып ҡан тамды.
Көҙгө япрактар шикелле
Кипкән, хәлһеҙ иренен
Тын ғына ҡыймылдатты ла
Беҙгә һуҙҙы билетын:
Мин үләм. Ләкин уйҙарым
Һыя алмаҫ ҡәбергә.

Н. Тихоновта үҙенең әҫәрендә һүрәтләү сараларын оҫта, урынлы ҡуллана. Эпитеттар, метафоралар, сағыштырыуҙар балладаны йәмләй, йәнле итә.

Круторебрый Уральский лом,
Ему ль, точившему коготь в полях,
Умирать в углу за стеклом.
Из-за Рейна руки кричат ему,
Был Мюнхена лебедь ал,
На Востоке с красным серпом чалму
Качает Каспийский вал.
Но слышит ухо насторожась,
Что стук уже тут как тут,
Четыре лопаты, враз торопясь,
На Марсовом землю скребут.

Тел өлкәһендә Мостай Кәрим йыш ғади һөйләм һүҙҙәре ҡуллана. Был сара ярҙамында ул текстҡа үҙенсәлекле экспрессивлыҡ һәм эмоциональлек керетә.

Бына билет, дуҫтар, һеҙгә
Ҡалһын якты хәтергә...
Теләгем һеҙҙең йөрәктә,
Намыҫым үҙем менән,
Үлем өсөн йәшәмәнем,
Ә йәшәү өсөн үләм...

Экспрессивлыҡ һәм эмоциональлек күренеше Н. Тихоновтың да әҫәрендә сағылыш таба.

Он открыл затвор — напрасный труд:
Все патроны ушли в расход,
Часы стоят — часы не идут,
Им пыль переела ход.
И упала рука — с одеяла взяла
Славный лист, что положат в гроб,
На листе вверху — Гельсингфорс — скала,
Песий зуб внизу — Перекоп.

Шулай итеп, Мостай Кәрим һәм Николай Тихонов балладалары ысынбарлыҡтағы күренештәрҙе тасуирлай. Улар аша авторҙар үҙҙәренең идеологик ҡараштарын да, һуғышҡа ҡаршы булған хистәрен дә билгеләй. Ике авторҙың да балладаһы үҙенең символлығы, сюжеты менән айырылып тора.

Алеку Руссо "Миорица" һәм Рәми Ғариповтың "Батырша" балладарынын анализлап китәйек.

«Миорица» (рум. Mioriţa)— румын һәм молдавандарҙа көтөүселәр балладаһы. Румын фольклоры өлгөһө. Ә бына Рәми Ғариповтың "Батырша" балладаһының сюжеты «Миорица»ныҡына яҡын. "Батырша" балладаһы 1755 йылғы башҡорт ихтилалының башлығы Батырша, тотолоп, алыҫта Ладога күлендәге Шлиссельбург утрау-ҡәлғәһенә ябылғас, унң таш төрмәлә кисергән уйҙарҙары итеп яҙылған. Баллада монолог рәүешендә ижад ителгән. "Шлиссельбург тотҡоно" тигән икенсе исеме лә шунан килә.

Батыршаның башын төрлө уйҙар биләп ала. Дарья уртаһындағы утрауҙа быҒаулы ҡәбере- утрау, кәфене таш зиндан хәҙер. Тышта олоған ыҙғыр елдәр ҙә уға бары йыназа уҡый төҫлө. Тотҡан күңелен йыуатыр, хәлен аңлар бер кем юҡ.

«Миорица»-ның тарихына килгәндә, 1930 йылда Ион Диакону тарафынан Врaнчи районында яҙып алынған 91 варианты донъя күрә. Билдәле фольклорсы Адриан Фока ярҙамында баҫмаға әҙерләнгән 930 документтың 702 тексы «Миорица»-ға ҡарай, 123 фрагмент һәм 130 «таралыу тураһында мәғлүмәт». Руссо яҙып алған вариант халыҡ ауыҙ-тел ижадында иң ныҡ таралған икәнлеге билдәле. Румын фольклорының башҡа әҫәрҙәре араһында иң күбе Миорица яҙып алынған.

Трансильванияла «Миорица»ның балладанан тыш коляда төрө бар. Шулай уҡ бында баллада шиғыры ете-һигеҙ юллыҡтары билдәле, Молдавия менән Румынияла улар биш-алты юллыҡтар.

Балладаны өйрәнеүселәр фекеренсә, унның Румыния һәм Молдовала киң таралыуы боронғолоғон күрһәтә. Уларҙың күбеһе «Миорица» урта быуаттарҙа барлыҡҡа килгән тип билдәләй.

Һарыҡ көтөүсе молдаван, венгр һәм вранча осраша. Молдаван егетте үҙенең һарығы (Миорица) һаҡ булырға иҫкәртә, сөнки башҡалар унң көтөүенә һәм эттәренә көнләшеп, уны үлтереүе ихтимал. Көтөүсе ул-был хәл булһа тип, һарығына үҙе көтөүлектә ерләнергә теләүен әйтә. Бында ул һарыҡтары янында эттәре өргәнен ишетеп ятыр. Шулай уҡ баш осона көтөүселәрҙең музыка ҡоралы булған флуерҙы һалырға ҡуша. Ел сығарған көйҙө тыңлап, һарыҡтарым йәш түгер, ти ул.

Ә "Батырша" балладаһы тарихына килгәндә, Батырша бер мәл төнөн бейек рәшәткәле төнлөктән яңы тыуған йәш ураҡ ай-һилал (яңы тыуған ай) ҡарауы ғына ла бар ауыр уй-һағыштарын таратып ебәргәндәй итә. Шул ураҡҡа, айбалтаға оҡшаған ай тотҡон ҡулында айбалта булһасы - ни эшләргә белер ине. Әгәр ҡулына ҡәләм, яҙырға аҡ ҡағыҙ бирһәләр, аҡ батшаға ярлыҡау хаты яҙыр ине. Үтенеп һорағас, тотҡондоң һуңғы үтенесен үтәгәндәй, уға ҡәләм, ҡағыҙ бирәләр. Аҡ батшаға хат яҙа. "Бер заман, бәлки, уҡырҙар хатымды" тигән өмөтө бар уның. Ысындан да батырҙың өмөттәре ысынға аша:

аҡ батшанан яуап ала алмаһа ла, Батыршаның хаты архивтарҙа һаҡланып, беҙҙең замандарға килеп етә: уны туған халҡы, тоҡомдаштары батырының аманат һүҙе тип ҡабул итә.

Ике балладала ла өмөт темаһын сағылдыра. Батырша менән көтөүсе образдары тик изгегә яҡшыға ғына ышаныуҙары менән оҡшап торалар.

Шулай итеп, Рәми Ғарипов "Батырша" балладаһында Шлиссельбург тотҡононоң мәңгелеккә ябылған таш төрмәлә лә рухының үлмәүен, батыр йән булыуын асып бирә алған.

Төҙөлөшө яғынан, балладаға эпиграф итеп яу батырҙары һәм Батырша тураһындағы башҡорт халыҡ йырҙарынан ике куплет алынған. Ошо йырҙарҙың рухы балладаға күскән. Уларҙа азатлыҡ өсөн көрәштең яулы, даулы хәлдәре еңеүгә ышаныс, ҡаһарманлыҡ һәм фажиғәлелек моң-мотивтары менән аралашып китә. Балладаның алты ижекле үлсәмгә ҡоролоуы ошо моң-мотивтарҙы көслөрәк яңғыратырға мөмкинлек биргән.

«Миорица» балладаһына килгәндә, XII—XIII быуаттарҙа барлыҡҡа килгән һәм «молдаван» этнонимының килеп сығышын раҫлаусы боронғо сығанаҡтарҙың береһе булып һанала.

«Миорица» балладаһы бер нисә сит телгә тәржемә ителгән. Уларҙың тәүгеһен Жюль Михеле (Jules Mihelet) француз теленә ауҙарып, 1854 йылда Парижда сығара. Халыҡ ижады ҡомартҡыларының бик күптәре кеүек, был балладаны ла шиғри формала башҡа телгә тәржемәләү ауыр, сөнки уның тәү асылын тулы кимәлдә сағылдырып булмай.

Шулай итеп, балладалар, дөйөм алғанда сюжеттары, төҙөлөштәре, структуралары яғынан бер-береһенә оҡшап торалар. Айырмалы яҡтары, иһә, һәр авторҙың үҙ яҙыу ҡеүәте, үҙ яҙыу стиле, үҙ тел таланты һәм тел байлығынан ғибәрәт. Ҡулланылған һүрәтләү саралары, халыҡ тарафынан уҡымлы булыуы быға дәлил.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Ғарипов Р.Й. Һабантурғай йырҙары: Шиғырҙар. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1964. – 104 бит.
2. Введение в литературоведение // Под общей редакцией Г. Н. Поспелова: 3-е издание, исправленное и дополненное. – М.: Высшая школа, 1988. – 528 с.
3. Кәрим М. Әҫәрҙәр. 4 томда. Том I : Шиғырҙар, поэмалар – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1987. – 400 бит.
4. Румынская народная поэзия: Пер. с рум./ Сост., предисл. и коммент. В.Гацака.— М.: Худож. лит., 1987.—239 с.
5. Хөсәйенов Ғ. Әҙәбиәт теорияһы. – Өфө: Китап, 2010. –389 бит.

© Кинйәбаева Р.Р., 2019

Коротаева Л.В.,
к. филол. н., доцент,
Стерлитамакский филиал БашГУ, г. Стерлитамак

ПУШКĂРТСТАН РЕСПУБЛИКИНЧИ ЧĂВАШСЕН ТУЙ ЮРРИСЕНЧЕ ТĔЛ ПУЛАКАН ПАЙĂР ЯТСЕМ

Чăваш сăмахлăхне икĕ ушкăна уйăрма пулать. Пĕри вăл – халăх сăмахлăхĕ (çырусăр текст, е тепĕр май ăна «фольклор» та тетпĕр), тепри – çыруллă сăмахлăх. Çыруллă сăмахлăха «илемлĕ литература», «чăваш литератури» тенисем тахçанах çирĕпленнĕ ĕнтĕ. Вĕсен пĕлтерĕшĕ пирки эпир чылай чухне шутламастпăр та. Анчах та паянхи илемлĕ литература «вăрманĕ» тӳрех ӳссе ларман-çке. Малтан çыруллă сăмахлăхăн вари шăтнă, вăй илсе ӳснĕ, тымарланнă. хунав ярса чăн-чăн илемлĕ те капмар вăрман пулса тăнă.

Илемлĕ литература халăх сăмахлăхĕнчен сĕткен илсе аталанни паян никамшăн та тĕлĕнмелли пулăм мар, мĕншĕн тесен кивĕ тата çĕнĕ çырулăхчен чăваш халăхĕн сăмах ăстисем (юрăçисем, юмахçисем) хăйсем мĕн пĕлнине, сăнанине, курнине, шухăш-туйăмĕсемпе ĕмĕт тĕллевĕсене сăмах вĕççĕн пысăк ăсталăхпа сăнласа пама пултарнă. Вăхăт иртнĕçемĕн сăвви-юрри якалнă, юмах-халапĕ пуянланнă. Çапла вара, сăмахлăх речĕсем (жанрсем) йĕркеленнĕ, сăнар тата сăнлăх, мелĕсем çуралса çирĕпленнĕ. Атăлçи Пăлхар тапхăрĕнче чăвашсен мăн аслашшĕсен илемлĕх пулталтарулăхĕ малтанхи традицисене пăхăнса çĕнĕ пусăма çĕкленет. VIII ĕмĕрĕн иккĕмĕш çурринчен пуçласа халăх сăмахлăхĕпе илемлĕ литература шайĕ татах та ӳсет. Сăмахĕ вара темĕн тĕрли те пур. Чăваш чĕлхи – питĕ пуян чĕлхе.

Халăх сăмахлăхĕ тесен тӳрех сăмах вĕççĕн çӳрекен юмах-халапсен кăсăклă сюжечĕ, сăвă-юрăсен сăнарлă шухăшлавĕ, кĕвви-çемми, ваттисен сăмахĕсен ытарлă вĕрентĕвĕ аса килет. Халăх сăмахлăхĕнче халăхăмăрăн авалхи историйĕ, унăн тĕнче курăмĕпе шухăш-кăмăлĕ, ăсĕ-тăнĕ, пĕлĕвĕ ӳкерĕннĕ.

Эпир малтан Пушкăртстан республикинче юрлакан чăваш халăх юррисенче тĕл пулакан пайар ятсене сăнаса тухăпăр. Юрă – чăваш халăх сăмахлăхĕн чи вăйлă аталаннă тĕслĕхĕсенчен пĕри. Унта халăхăн кун-çулĕ, йăли-йĕрки, кăмăл-туйăмĕпе шухăш-ĕмĕчĕ, савăнăçĕ-тарăхăвĕ сăнарланнă. Юрă этеме пурнăçри йывăрлăхсене çĕнтерме, телейшĕн кĕрешме хавхалану кӳрет. Вăл халăх тытса пыракан ырă йĕркепе пурăнма вĕрентет, çав йĕркене малалла аталантарма пулăшать. «Юрă – чун уççи», «Юрăсăр мĕнле пурăнан: пурнăç çук, савăнăç çук», – тенĕ ваттисем.

Чăваш халăхĕ мĕн ĕлĕкрен, мĕн авалтан юрра юратнă. Кашни ялăн, кашни касăн е урамăн, кашни çыннăн хăйĕн юрри пулнă.

Авăркас районне кĕрекен Асавпуç ялĕн арçын тата хĕр туйĕнче юрлакан юрăсенче çакăн пек пайăр ятсене тупса палăртрăмăр. Юрă йĕркисене çак ялта пурăннă Цветков В.Г (1938) çырса хăварнă пулнă.

Çын ячĕсем: 1. Пыл парсан та çимеп тет,
Çу парсан та çимеп тет.
Ачаш кинçĕм Марине
Тем парсан та юлмап тет.
2. Шурă Атăлăн хĕрринче
Çитăр çӳрет çарамас.
3. Шура-шурă çăмартана
Шурататпăр, çиятпăр.
Ачаш кинçĕм Марине,

Юрататпăр, илетпĕр.
2) хула ячĕсем: 1. Эпĕр хамăр та Хусанăн
Хусана каймасан та.
Пире пурпĕр мухтамаççĕ
Капла юрламасан та.
2. Утлан ыр ут улине,
Çаврăн Хусан хулине.
Çын ятласан, эс ан ятла
Çыннăн ырă ачине.
3. Эп Уфана каяп ĕнтĕ,
Виçĕ çул пĕлеп ĕнтĕ.
Эс кайăн та парлă çӳрĕн,
Эп пĕччен юлап ĕнтĕ (хĕр туй юрринчен).
3) ял ячĕсем: 1. Çул хĕрринче пултăранăн
Папки тухнă, куртăр-и?
Асавпуçĕн хĕрĕсен
Манки тухнă, куртăр-и?
2. Илтеретпĕр пулмалла,
Пултаратпăр пулмалла,
Асавпуçсен хĕрĕсенчен
Ирттеретпĕр пулмалла.
4) юханшыв ячĕсем: 1. Шурă Атăлăн хĕрринче
Çитăр çӳрет çарамас.
Туйран туя çӳресе
Юлтăмăр вĕт çарамас.
2. Каяç хурсем, каяç хурсем,
Каяç хурсем Атăла,
Сарă кайăк та юрламĕ
Эс асăннă вăхăтра (хĕр туй юрринчен).

Авăркас районне кĕрекен Асавпуç ялĕнче юрлакан туй юррисенче пайăр ятсен çакăн пек ушкăнĕсем тĕл пулчĕç: 1) çын ячĕсем: *Марине* (2 хут), *Çитăр* (1 хут)*;* 2) хула ячĕсем: *Хусан* (3 хутчен), *Уфа* (1 хут)*;* 3) ял ячĕсем: *Асавпуç* (2 хут); 4) юханшыв ячĕсем: *Шурă Атăл* (1 хут)*; Атăл* (1 хут).

Çак района кĕрекен Месели чăваш ялĕнче юрлакан туй юррисенче çакăн пек пайăр ятсене асăрхарăмăр: 1) ял ячĕсем:

1. Утма çулпа çӳремешкĕн
Тутар-пушкăрт мар эпир.
Эрех тесе сăра ĕçме
Меселпуçсем мар эпир.
2. Сĕм вăрман та пĕр кĕнçе.
Çын курмасăр ватăлнă.
Асавпуçсен хĕрĕсем
Каччă курмасăр ӳснĕ.
3. Пирĕн хыçра пĕве пур.
Каçса çӳрекен те çук.
Çак Меселпуçсен хĕрĕсене эпир шеллемесен
Качча илекен те çук.
4. Юман хăма, пĕр хăма

Сĕтел ури айĕнче.
Меселпуç туй халăхĕ
Пирĕн ура айĕнче.
5. Чĕвĕл-чĕвĕл çерçисен
Чул хушшинче йăвисем.
Меселпуçсен каччисен
Сив мунчара вăййисем.
6. Пусси тарăн, пусси тарăн.
Пусси тарăн – шывĕ çук.
Çак Месели хĕрĕсен.
Пĕвĕ пур та, ăсĕ çук; 2) çын ячĕсем: 1. Çĕмĕрт хура тесе
Тураттине ан хуçăр.
Йăмăк Маша йăваш тесе
Кӳрентернĕ ан пулăр.
2. Ой, пичче Çтаппан пур.
Инке лайăх Елюк пур.
Астуман-ха – Анюк пур.
Çапла мар-и, ачасем?
3. Çу паратăп, илетĕн-и?
Пыл паратăп, илетĕн-и?
Ачаш кинĕм Олятăм
Тем парсан та, юлмап тет.
4. Шурă-шурă çăмартине
Шурататпăр, çиятпăр.
Кинĕм чипер Галина
Юрататпăр, илетпĕр.
5. Сăрлă-сăрлă кĕвентине
Сăрĕ пĕтмесĕр пăрахас çук.
Ачаш хĕрĕм Зояна
Хам вилмесĕр пăрахас çук (хăйматлăх юрри).
6. Пыл парсан та çимест вăл.
Çу парсан та çимест вăл.
Ачаш хĕрĕм Таня пур.
Тем парсан та юлмасть вăл (хăйматлăх юрри).
7. Кăмака çинче йăс тӳммине
Çутатасан та тĕс кĕмест.
Пирĕн йыснан, Олег йыснан
Тумлансан та, ăс кĕмест.
8. Пĕтĕр-пĕтĕр путене
Паккус урлă каçаймасть.
Пирĕн йысна, Олег йысна
Алăк урлă каçаймасть;
3) юханшыв ячĕсем: 1. Каяççĕ хурсем-хурсем.
Каяççĕ хурсем Атăла.
Сарă кайăк та юрламасть
Эпĕ асăннă вăхăтра;
2. Шур Атăлпа юхса кайрĕ
Савнин сантал супăнĕ.

Пĕри пулсан макăрĕччĕ.
Халь те хам хыт чĕреллĕ.

Месели ялĕнче юрлакан туй юррисене Çтерлĕ патшалăх педагогика университетĕнче чăваш уйрăмĕнче вĕреннĕ Яковлева Светлана 2007 çырса илнĕ. Юрăсенче çакăн пек пайăр ятсем тĕл пулаççĕ: 1) ял ячĕсем: *Меселпуç* (4 хутчен), *Месели* (1 хут); *Асавпуç* (1 хут), 2) çын ячĕсем: а) арçын ячĕсем: *Олег* (2 хут), *Çтаппан* (1 хут); б) хĕрарăм ячĕсем: *Маша* (1 хут), *Елюк* (1 хут); *Анюк* (1 хут); *Оляçăм* (1 хут); *Галина* (1 хут); *Зоя* (1 хут); *Таня* (1 хут).

Çĕньялсем юрлакан туй юррисенче çакăн пек пайăр ятсем тĕл пулаççĕ: 1) çын ячĕсем: 1. Шурă-шурă çăмартине

Шурататпăр, çиетпĕр.
Ачаш кине Маринене
Юрататпăр, илетпĕр
2) ял ячĕсем: 1. Вăрман тулли тумката
Курас килмест тупата.
Çак Çĕньялăн каччисене
Курас килмест тупата.
Таштамакра юрлакан туй юррисенчи пайăр ятсем:
1) ял ячĕсем: 1. Эй, уй тулли, уй тулли,
Кăвак çеçке хир тулли.

Ай-хай, милый Таштамак,
Ӳснĕ каччă ял тулли ;
Шурă-шурă çăмартине

Йĕп чикме те вырăн çук.
Таштамаксем килсе тулнă
Ташлама та вырăн çук;
Шурă-шурă çăмартана

Шуратапăр, çиятпăр.
Таштамакăн хĕрĕсене
Юратапăр, илетпĕр.
Утма çулпа çӳремешкĕн
Тутар-пушкăрт мар эпир.
Эрех тесе сăра ĕçме
Таштамаксем мар эпир;
2) çын ячĕсем: 1. Сан савни те Алеша,
Ман савни те Алеша.
Алешапа вылянăшăн
Преми пачĕç калушша.
Çĕмĕрт хура тесе
Тураттине ан хуçăр.
Йăмăк Даша йăваш тесе
Кӳрентернĕ ан пулăр.

Ку ялăн юррисенче ял ячĕсенчен *Таштамак* сăмах 4 хутчен тĕл пулчĕ, арçын ячĕсенчен *Алеша* ят – 3 хутчен, хĕрарам ячĕ *Даша* ят пĕр хутчен тĕл пулчĕ. Ташлыкульте юрлакан туй юррисенчи йĕркесем: 1) çын ячĕсем 3 хутчен тĕл пулчĕç: 1. Ах, тăванăм *Етик* пур.

Сан тивлетпе килтӗмӗр.
2. Ах, тӑванӑм Етик пур
Ырлӑх ҫине кӗл тӑвать.
3. Пыл парсан та ҫимеп тит,
Ҫу парсан та ҫимеп тит.
Ачаш кинӗм Лена пур.
Ним парсан та юлмап тит.

Эпир хамӑр ӗҫре ултӑ ялти (*Асавпуҫ, Месели, Ҫӗньял, Таштамак, Ташлыкуль, Шланлӑ*) ялӗсенчи туй юррисенчи пайӑр ятсене тупса палӑртрӑмӑр. Пайӑр ятсене, вӗсен ушкӑнӗсене тӗпчесси – кирлӗ ӗҫ. Пирӗн ӗҫ кулленхи шкул ӗҫӗнче те, краеведени кружокне ертсе пынӑ май ял историне, халӑх сӑмахлӑхне тӗпченӗ чухне кирлӗ пулӗ.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Уралҫум чӑвашӗсен вырӑнти калаҫӑвӗсем: II пай / Авт.-хатӗрл. Л.В. Коротаева, Э.А. Петрова, М.О. Алексеева. – Ҫтерлӗ: Пушкӑрт патшалӑх университечӗн Ҫтерлӗ филиалӗ, 2016. – 200 с.
2. Чуваши Башкортостана: язык, фольклор, культура: Сборник научных трудов. Выпуск 2. / Отв. Ред. Л.В. Коротаева. – Стерлитамак: Стерлитамакский филиал БашГУ, 2017. – 176 с.

Работа выполнена при финансовой поддержке РФФИ, проект № 19-012-00498/19

© Коротаева Л.В., 2019

Кузбеков Ф.Т.,
д. филол. н, профессор, БашГУ, г. Уфа

ПУБЛИЦИСТИЧНОСТЬ СТИХОВ МУСТАЯ КАРИМА

Публицистика, как своеобразный вид социально-политической и творческой деятельности давно привлекает внимание исследователей. О ней высказаны разные, порою диаметрально противоположные точки зрения. Возможно, довольно-таки широкий разброс мнений связан с тем, что каждая эпоха предъявляет публицистике свои требования. В словаре С.И.Ожегова она рассматривается как «литература по общественно-политическим вопросам современности».[1, 547] Подобная трактовка не могла удовлетворять исследователей.

Пристальное научное изучение проблем публицистики началось с конца 1950-х гг. В результате разгоревшейся в 1960-е гг. полемики [2] были сформулированы десятки дефиниций. Подводя своеобразную черту дискуссии, М.С.Черепахов выдвинул следующее определение: «Публицистика – это род литературы, имеющий своим предметом политическое постижение современности с целью максимальной активизации субъективного фактора – деятельности человека, коллектива, общества в целом – в соответствии с познанными объективными законами общественного развития».[3, 149]

В дальнейшем, обращая внимание на манеру изложения публициста, П.Н.Ткачев подчеркивал, что стиль его “лобовой, атакующий”.[4, 39] “Публицистика призвана будить общественную мысль”,[5, 259] - писал и А.А.Аграновский. Эти высказывания

были созвучны мыслям Михаила Кольцова, который считал: “Публицистика есть жанр насквозь тенденциозный. Без тенденции автора, без его стремления что-нибудь доказать и в чем-либо убедить читателя нет настоящей публицистики”.[6, 83] Несмотря на интересные наблюдения и правильные в деталях выводы, теоретиков публицистики не могли удовлетворять подобные утверждения и они продолжали поиски. В.Здоровега значительно расширил границы публицистики. По утверждению ученого, она «включает в себя все публичные выступления на актуальные общественно-политические темы»[7, 14].

Сложность вопроса Е.П.Прохоров объяснял синкретичностью рассматриваемого явления. По его мнению, публицист, «обязанный работать с общественным мнением как синкретической формой массового сознания, на равных пользуется методами художественного… и научного… познания и отображения».[8, 62] Одновременно он выступает «экономистом и правоведом, этиком и философом, эстетиком и политиком» [8, 59].

Идентичными представляются и суждения В.В.Ученовой, которая считает, что «публицистическое творчество соседствует с … художественной литературой, историографией, юридической и политической деятельностью, педагогикой» [9, 4].

В целом, многие соглашались с тем, что публицистика есть «специфическая область общественно-политической творческой деятельности, преследующая цель актуального идеологического воздействия на общественное мнение, на сознание и поведение масс» [10, 99].

По сути дела, и в словаре, составленном в конце XX в., определение данного вида творческой деятельности не противоречит такому представлению: публицистика «играет важную политическую и идеологическую роль как средство выражения плюрализма общественного мнения» [11, 977].

Публицистичность же, с точки зрения автора этих строк, есть свойство творческой продукции не только средств массовой информации, но и художественных произведений, кино, плакатов и т.д., то свойство, связующее их с острейшими проблемами сегодняшнего дня, благодаря которому они становятся актуальными в данный момент, призывают к активным действиям. Другими словами, публицистичность “преобразовывает” журналистские произведения в публицистику, а другие – бьющими в злобу дня. Под таким углом зрения мы и рассмотрим поэтическое творчество Мустая Карима.

Человек – велик он или мал, мудр или зауряден – все равно, по большому счету, дитя своего времени и своими делами, поступками, творчеством, так или иначе, выражая свое отношение к действительности, остается, независимо от своего желания, представителем своей эпохи. Поэт обозначил это емко и образно: «Казалось мне – я время победил…Я пренебречь пространством торопился… Но оказалось: все еще сейчас У времени во чреве пребываю» [12, 29]

Описание приземленных, повседневных событий обретают крылья под пером мастера, а это служит актуализации определенной мысли. Вот картина осенней Дёмы:

… Полдневным солнцем светится вода
И на лице воды – блаженство, счастье…

Обрисовав обычную суть реки, поэт задумывается и у него возникает естественный вопрос:

Твои повадки, Дёма, видит каждый,
Душа твоя ясна ль кому-нибудь?..

Продолжая размышлять, автор переносит взгляд на свою судьбу:

Я на реку судьбы своей взираю:
... Вглядись же в глубину, раз ты мужчина,
И красным днем своим, и черным днем…
В водовороте, возмутив пучину,
Кипят укоры совести ключом… [12, 93]

Или, к примеру, лирический герой возвращается с сабантуя. У него, соответственно случаю, хорошее настроение. Его не смущает и то, что где-то оставил кепку, хотя и не выступал на майдане, чтобы схватиться в кюреш, но с повязкой на глазах смешил людей, кроша горшки. Однако все это не главное. Его мысли вдруг "зациклились" на том, что встречные поздравляют его с прошедшим праздником и у него зарождаются вопросы:

Минувшим счастьем можно ли утешать?
С прошедшей жизнью поздравлять уместно ль?
Нам радоваться ль радости былой?.. [12, 134]
Ведь на солнце, что зашло, уж не согреться…

Поэт не может безучастным видом пройти мимо плачущей девчушки, тем более, если причиной этих слез стали черствость и бездушие чиновника. По мнению автора, и слезы "достояние державы"[13, 114]. А вот другая героиня, тоже плачущая. Но у нее причиной слез стал другой повод, ей только что признались в любви. Потому слезы эти светлы "и льются по счастливому лицу"[13, 95].

Итак, внимательное отношение к окружающему, не столько с помощью глаз, сколько души:

Ну и стужа… Ну и холода…

Простые, затертые вроде бы слова. Но уже следующая строка светит ярким образом:

Небо затянуло синью льда…

Далее внимание лирического героя привлекает маленькая птаха:

Все невзгоды лютых зимних дней
С нами нес тот серый воробей.
... И от первой капли опьянел,
На карниз взлетел и запел…
Но никто (кто скажет почему?)
Почему-то не внимал ему… [12,58].

А скворца встречают с восторгом, который *«на все готовое летел».* Так и в жизни. Но такой вывод поэт оставляет уже читателю.

Итак, обыденность. Но опираясь на серые, ординарные казалось бы события, автор создает зримую картину явлений. Но это у него не самоцель. На этой основе он проводит значимую мысль для многих, поднимает актуальную проблему, заостряет внимание на то, которое не должно не волновать многих:

Какая нынче осень – загляденье…
Шиповник вспыхнул во втором цветенье…

И свой взгляд переносит от явления природы на человека и продолжает:

Той осенью, от радости шалея,
Седой мужчина вдруг влюбился страстно.
Мы, умники, смеялись громогласно,
Юродивый рыдал его жалея… [12,69].

Это ничего – простодушно посмеяться, а ведь лицемерные моралисты назовут его пошлым грешником…

Описание одного и того же явления может совершаться с разных точек зрения. Вот та же осень:

Осенний лес… Он скуден и прозрачен.
Листва течет с деревьев не спеша.
Лес равнодушьем странным обозначен –
И полнится сомненьями душа.
Я был всеведущ и самоуверен,
Все было ясно сердцу и уму.
Природу я своею мерою мерил
Судил по разуменью своему.
Я одухотворил саму природу…
… Вдруг выпорхнула крохотная птаха
И села рядом: только и всего…
Нуждается ль не знающая страха
В моих советах это существо?
А смех мой нужен родниковой сини?
Моя печаль березам – что за честь?!
Душа моя, красу земли отныне
Ты принимай такой – какая есть… [12,31].

Есть день, есть и ночь… Есть миг, мгновенье, есть и вечность. На лоне таких полярностей мечется человек. Подобные основополагающие философские категории находят доступное для читателя воплощение в стихах Мустая Карима. Так, он призывает человека очнуться от неверья, но тут же советует остерегаться и “от веры пустой” [12,46]. Прием полярного описания явлений помогает представить живую действительность без прикрас, без искусственных украшений, в единстве диалектических противоречий:

О, победа! Солнца торжество
На щеке твоей я вижу снова!
На другой же – свет луны суровый…
Радость бьет из глаза одного,
Льются, льются слезы из другого… [12,151].

По поводу крупных проблем современности размышления автора глубоко философичны: *«На людей я смотрю – и свои умножаю печали…»* А о чем печали-то, в связи с чем грусть-тоска? Тут же и ответ: все из-за того, что люди, современники лирического героя, *«Позабыли и меру и честь… Косят сено на кладбищах… И на склоны Олимпа свои выпускают стада…» [12,47].* В другом месте: *“Земле подобно, души наши стынут…” [12,11].*

Такие же мысли прослеживаются в стихотворении “Век”:

… Я вижу: Солнце топчется на месте
И в холостую кружится земля.
Нет века, года, дня…
С безверьем вместе
Безвременье сегодня у руля:
Безверье нагло, выставляя локти,
Врата святые лихо мажет дегтем… [12,14].

Итак, обращался ли поэт к повседневным событиям или явлениям мирового, глобального масштаба, рисовал их в запоминающихся образах, оценивал с точки зрения

заинтересованного современника, широко обобщал, как умудренный жизненным, именно жизненным, а не книжным опытом, философ.

Таким образом, не только своими публицистическими статьями, но и отдельными поэтическими произведениями, Мустай Карим поднимал жгучие проблемы современности. У него очень мало "чисто" публицистических стихов. Они ценны прежде всего как "свидетели" эпохи, однако проигрывают на все сто, когда безоглядно служили идеологии. При всем при этом и они в большинстве своем отмечены печатью мастера художественного слова. «Я ухожу на фронт», например. Или же «Ответное письмо башкирскому народу». А на 1-м Всемирном курултае башкир (1995 г.) не только как талантливый поэт, но и как неподкупный публицист знаменательному форуму посвятил стихотворное обращение «Мы, башкиры, были, есть и будем!».

ЛИТЕРАТУРА:

1.Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1986.
2.См. О публицистике и публицистах. Сб.статей. Вып.1. ЛГУ, 1964; Вып.2. ЛГУ, 1966; Вестник Моск.ун-та. 1968. Серия: Журналистика. № 1-6.
3.Черепахов М.С. Проблемы теории публицистики. М., 1973.
4.Ткачев П.Н. Границы жанра. Минск, 1977.
5.Уроки Аграновского. М., 1986.
6.Веревкин Б.П. Михаил Ефимович Кольцов. М., 1977.
7. Здоровега В. Слово тоже есть дело. М., 1979.
8.Прохоров Е.П. Искусство публицистики: Размышления и разборы. М., 1984.
9.Ученова В.В. У истоков публицистики. М., 1989.
10.Горохов В. Публицистика и ее эффективность //Горизонты публицистики: опыт и проблемы. М., 1981.
11.Большой энциклопедический словарь. Изд. 2-е, переработанное и дополненное. М.-СПб., 1998.
12. Мустай Карим. Возвращение. – Уфа: Инеш, 2014.
13. Мустай Карим. Собр. Соч. в 3- тт. Т.1. – М.: Художественная литература, 1983.

© Кузбеков Ф.Т., 2019

Кульсарина И.Г.,
к. филол. н., доцент, БашГУ, г. Уфа
Кульсарин Н.Г.,
к. филол. н., научный сотрудник, БашГУ, г. Уфа

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПЕСЕННОГО ФОЛЬКЛОРА БАШКОРТОСТАНА

В последние годы вопросы изучения и сохранения духовного наследия культуры народов Башкортостана привлекает все большее внимание исследователей гуманитарных наук. Характерной особенностью современного фольклора Башкортостана является исторически закономерное целостное сочетание и взаимодействие в нём разных этнических традиций. Безусловно, длительное совместное проживание разных народов, активное функционирование билингвизма среди проживающих республики стали хорошей предпосылкой для возникновения общих тем

и мотивов, а также сближения разноязычных устных традиций. В богатой сокровищнице фольклора края ярко отразились межэтнические контакты, изучению которых в XX веке были посвящены работы Л. Г. Барага, Б. Г. Ахметшина, Л. И. Брянцевой, И. Е. Карпухина и др. Многие исследователи отмечали актуальность и перспективность исследования особенностей взаимодействия этнокультурных и фольклорных традиций в устной поэзии региона.

Межэтнические связи ярко отразились в песенном репертуаре народов края. Записанные нами в последние годы тексты свидетельствуют о том, что население края часто обращается к песням современных русских и башкирских композиторов . К сожалению, традиционная народная песня с ее особенной тематикой менее популярна среди современных исполнителей. Зато широко бытуют среди населения частушки. Это объясняется их рифмованностью и легко запоминаемостью. В отечественной фольклористике известны труды, выясняющие особенности указанного жанра в сравнении с лирической песней [1], а также исследования, представляющие частушку как самостоятельный жанр фольклора с собственной системой поэтических средств [2]. Обобщающей, итоговой работой, посвящённой поэтическим особенностям частушки, является монография И. В. Зырянова «Поэтика русской частушки». Исследователь не ставит перед собой задачу показать выразительность частушки как результат следования литературным нормам или как отступление от них. В работе делается попытка проникнуть в лабораторию частушечного стиха, найти те специфические законы частушечной поэтики, по которым строятся народные произведения [3]. Наиболее полно и подробно вопрос о происхождении и развитии частушки рассмотрен в монографии С. Г. Лазутина «Русская частушка: вопросы происхождения и формирования жанра». Исследователь систематизирует высказывания учёных по вопросу происхождения частушки. Её жанровыми особенностями С.Г.Лазутин считает реалистичность, краткость, экспромтный характер, безграничный тематический диапазон.

Записи и научное изучение русских частушек в Башкортостане были произведены профессором И. Е. Карпухиным. В своей работе «Частушки (устами русских)» исследователь собранный устный материал разбил на 15 тематических разделов [4]. География обследованных фольклористом районов обширна, где большая часть текстов приходится на южные территории республики. Как справедливо отметил составитель в предисловии к сборнику: «Собранные материалы позволяют чётко увидеть процесс бытования русских частушек в русской этнической среде в полиэтническом Башкортостане» [4, 28].

Как показывают наши наблюдения, современные частушки сохранили форму четверостишия, попарную рифмовку, исполнение на однообразный мотив. Более правильно было бы назвать современные частушки куплетами (юмористическими четверостишиями), в которых мало что осталось от классического песенного фольклора: «А не хотела я плясать, // Но не выдержу никак. // Мои ноги на пружинах, // И сама я на винтах» (записано от А. Г. Шарниной, 1938 г. рожд., в с. Камышлинка Кармаскалинского района).

В основе языка частушек лежит живая разговорная речь, а отдельные эпитеты представляют собою устойчивые выражения этой разговорной речи. Информанты используют различные выразительные средства для описания красоты девушки, смелости и находчивости юноши: «Гришенька, Григорьюшко! // Не ты ли красно солнышко? // Красно солнце лицо жжет, // Уваженья Гришка ждет» (записано от М. Т. Пономаревой, 1931 г.рожд., в дер.Еланыш Салаватского района).

Самые нежные чувства любви выражаются к парню посредством таких эпитетов, как «милка развесёлый», «красивый сокол», «кудрявенький» и др.: «Поезд свистнул и пошёл, // Поехал мой кудрявенький. // Долго-долго извивался // Мой платочек аленький» (записано от А. С. Юдиной, 1945 г. рожд., в дер. Гусевка Салаватского района).

Особый интерес представляют частушки, в которых репрезентируются характеры людей. Так, нередко при помощи эпитетов дается очень точное определение характера девушки, особенностей её поведения: «боевая», «на работе не обгонят такую», «бойкая» и т.д.: «Я веселый, я веселый, // Я веселый человек. // Попадется муж веселый – // Веселится будем век» (записано от О. А. Дмитриевой, 1930 г. рожд., в с. Ефремкино Кармаскалинского района).

Одной из примечательных особенностей современных башкирских частушек-такмаков – использование в их канве русских слов. Это объясняется билингвизмом практически всех нерусских народов региона. Например: «Ана килә автомобиль, // Тейәгәндәр пылаток. // Дуҫың булһа, дуҫлашмайым, // Дуҫҡайыңды илатып» (записано от З. Х. Кульсариной, 1953 г.рожд., в дер. Нижний Аллагуват Стерлибашевского района). Как видим, использование русских лексем связано с целью создания рифмы в куплетах (пылаток – илатып). В некоторых случаях к башкирским словам добавляются русские окончания: «Аяғыңдағы итегең // Американский мәллә? // Һик(е)реп-һик(е)реп бейеүҙәрең // Ата-ҡаҙский мәллә?».

Как было уже отмечено нами в предыдущих исследованиях фольклорного наследия народов края, в начале XXI века из репертуара народных исполнителей исчезли частушки на темы рекрутской службы, Империалистической и Гражданской войн. Вместо них появились частушки на «политические темы», в которых содержатся критика представителей и руководителей различных партий, размышления о годах перестройки и современных нововведениях [5, 133]. В Кармаскалинском районе от жителя деревни Старобабичево М. Н. Камаловой нами было записано несколько частушек такого характера: «Оптимизация тигәне, // Килеп сыкты ҡайҙарҙан? // Ҡыҫҡартыу тигән нәмәне, // Башлаһаңсы баҙарҙан»; «Инфляция булмаһа, // Таҡмаҡтар тыумаҫ ине. // Халыҡ алдап, һатыусының // Кеҫәһе тулмаҫ ине»; «Коррупция бөттө, тиҙәр, // Бөттөмө икән, белмәйем. // Инде нисек йәшәрҙәр, тип, //Түрәләрҙе йәлләйем». Часто встречаются в репертуаре современных информантов антиалкогольные частушки: «Алай итәйек әле, // Былай итәйек әле. // Араҡы эсеүҙе ташлап, // Донъя көтәйек әле».

Быт и повседневные заботы являются для создателей и исполнителей частушек главными. Это людские судьбы, любовные и дружеские взаимоотношения, коллективный труд. Нередко частушки локализованы: «Олокүлдең сибәрҙәре // “Саратовский” уйната. // Һүнеп барған йөрәктәрҙә // Йәшәү дәрте уята»; «Олокүл ауылы аша // Поездар китә икән. // Хаҡтар арта, гармун тарта // Олокүл сибәрҙәре»; «Ҡырмыҫҡалының баҙары// Көн һайын булһа ине. // Хаҡтарының гөлләмәһе, // Боҙ булып, туңһа ине!» (записано от М. Н. Камаловой, 1946 г. рожд., в дер. Старобабичево Кармаскалинского района).

Традиционным остается для частушек поэтический прием, связанный с повтором слов: «Хорошо, хорошо, // Хорошо играете. // Ваше сердце не болит, // Про мое не знаете»; «Ох, какая была я! // Вот какая стала я... // Вот какому хулигану // Подчиняться стала я»; «Ал итә, итә, итә, // Гөл итә, итә, итә. // Яндарыңа барыр идем, // Ял итә, итә, итә» (записано от О. А. Дмитриевой, 1930 г. рожд., с. Ефремкино Кармаскалинского района).

В частушках также рельефно воспроизводится полиэтническая действительность Башкортостана: «Полюбила я татарина, // А мамка не велит. // По татарине сердечушко

// Ещё больше болит» (записано от З.В. Чебыкиной, 1945 г. рожд., в с. Ногуши Белокатайского района). Во многих песнях и частушках прославляется дружба народов края: «Башҡортостандың ерҙәре, // Күп милəттең илдәре. // Күп милəттең илдәре, // Сәскә ата гөлдәре»; «Урыҫ-башҡорт дуҫлығы – // Илемдең оло көҙгөһө. // Халҡымдың борондан килгән // Аҡылының өлгөһө» (записано от М. Н. Камаловой, 1946 г. рожд., в дер. Старобабичево Кармаскалинского района).

Таким образом, частушки как активно функционирующий в настоящее время фольклорный жанр отличаются идейно-тематическим богатством и ярко высвечивают актуальные проблемы современного общества. С сожалением вынуждены констатировать, что традиционные формы фольклора постепенно уходят в прошлое и воспринимаются в наши дни как поэтическое наследие предков. Так, в багаже современных информантов практически нет материалов по кубаирам-сказаниям, баитам. Исследование особенностей межэтнических взаимодействий в фольклоре может способствовать выявлению важных подходов к пониманию актуальных в современном полиэтническом обществе феноменов межэтнической толерантности и межкультурных связей.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Лазутин С. Г.* Русская частушка: вопросы происхождения и формирования жанра. – Воронеж, I960. – 264 с.; *Калецкий П. И.* О поэтике частушек // Литературный критик. – 1936. – № 9. – С. 186-206; *Кулагина А. В.* Параллелизм и символика в частушках // Фольклор как искусство слова. – Вып. 5.-М., 1981. – С. 102-126 и др.
2. *Зырянов И. В.* О внутрижанровой классификации частушек // Русский фольклор. – Вып. 9. – М. – Л., 1964. –С. 122-131; *Аникин В. П.* Традиции жанра как критерий фольклорности в современном творчестве // Русский фольклор. Вып. 10. - М.-Л., 1964. – С. 82-96; *Лазарев А. И.* Поэтика частушки //Трудные темы изучения фольклора. – Челябинск, 1998. – С.187-195 и др.
3. *Зырянов И. В.* Поэтика русской частушки. – Пермь, 1974. – 173 с.
4. Частушки (устами русских). Сбор материала, составление, вступительная статья, словарь и фотоматериалы И. Е. Карпухина; комментарии Э. А. Карпухиной; нотные расшифровки и пояснения к ним – М. В. Гарбуз. – Уфа: Китап, 2006. – 776 с.
5. Современное состояние преданий, частушек и быличек северо-восточной Башкирии: сборник фольклорных текстов. Составители: Б. Г. Ахметшин, И. Г. Кульсарина, Н. Г. Кульсарин. Под общ. ред. Б. Г. Ахметшина. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2013. – 212 с.

Статья подготовлена в рамках поддержанного РФФИ научного проекта №18-412-020021 р_а.

© Кульсарина И.Г., Кульсарин Н.Г., 2019

Кульсарина И.Г.,
к. филол. н., доцент, БашГУ, г. Уфа

ТВОРЧЕСТВО РУССКИХ ПИСАТЕЛЕЙ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МИРЕ МУСТАЯ КАРИМА

Творчество известного классика башкирской литературы М. Карима отличается глубоким патриотическим пафосом, богатой афористичностью и философскими

обобщениями. В его художественном мире гармонично сосуществует опыт двух великих культур – Востока и Запада. Важную роль в творческой эволюции М. Карима сыграла русская культура. Писатель назвал русский язык великим толмачом мыслей и страстей народов, сделавший поэзию нерусских поэтов достоянием всей страны [1, 157]. Значение русского языка для себя башкирский поэт определил так: «Я пишу и думаю по-башкирски, но для меня русский язык существует как эталон. Поэтому, работая над словом, подсознательно проверяю себя по-русски. Точно ли ложится мое башкирское слово? Обращение к русской речи помогает мне глубже постичь тайны моего родного слова» [1, 241].

Анализируя сборник «Цветы на камне», А. Парфенов утверждает, что по включенным в него стихам легко можно «обнаружить плодотворное влияние на М. Карима Пушкина и Лермонтова, патриотической взволнованности поэзии В. Маяковского и живой песенной интонации М. Исаковского» [2]. Неслучайно эпиграфом к своим стихам М. Карим нередко подбирает строки из русской классики. Например, к стихотворению «Киев» предпосланы слова А. С. Пушкина «Как тополь киевских высот…», а известные строки «…чувства добрые я лирой пробуждал» предваряют стихотворение «Разговор со своей песней». Они служат камертоном к произведениям башкирского поэта. Так, стихотворение «Мой край, возлюбленный навеки!» М. Карима открываются эпиграфом, состоящим из строк стихотворения А. Блока «На поле Куликовом» «О, Русь моя! // Жена моя!», и завершаются словами: «Башҡортостан, һөйгән йәрем!» («Башкирия, моя возлюбленная!»). Как и русский поэт, М.Карим пишет о своих нежных чувствах к своей родной земле, которую он называет влагой для своих корней, источником вдохновенья и силы.

В творчестве М. Карима отмечается плодотворное влияние русской поэзии XX века, в частности К. Симонова, А. Твардовского, С. Есенина. Так, объектом сравнительного анализа литературоведов стали поэмы «Василий Теркин» и «Ульмясбай». А. Твардовский помог башкирскому писателю также в определении названия трагедии «Салават». Как вспоминает М. Карим: «Написав трагедию о башкирском национальном герое – поэте Салавате Юлаеве, я дал своему сочинению название «Плач поэта». Это название я оправдывал тем, что плачет не Салават, а современный поэт по Салавату. …. Александр Трифонович …добавил: «Точнее название, чем «Салават», и не может быть для поэмы о нем. Ничто так верно и полно не скажет о Салавате, нежели его собственное имя…» [3, 306].

В произведениях М. Карима нередко можно встретить цитаты из творчества русских авторов. Например, обращение к русской классике в пьесе «Свадьба продолжается» помогло не только расширить её художественное пространство, но и углубить идейное содержание. Один из героев пьесы Малих во время свадебного торжества, вынув приколотые к груди молодоженов цветы и поставив их в воду, произнес такое напутственное им слово: «Туй мәлендә был сәскәләр өҫтәл өҫтөндә торорҙар. Ә һуңынан Гөлшат уларҙы алыр ҙа берәй шиғыр китабы эсенән һалыр. Бик оҙаҡ йылдар үтер, бәлки. Бер саҡ ҡапыл китап эсенән ике сәскә килеп сығыр. Пушкин шиғырындағы кеүегерәк. Был сәскәләрҙең яҙы, уларҙы өҙөүселәрҙең һәм күкрәктәренә ҡаҙап йөрөүселәрҙең яҙы шунда уҡ күҙ алдына килер» [4, 13]. В данном случае речь идет о стихотворении А. С. Пушкина «Цветок», в котором автор размышляет о быстротечности человеческой жизни. Лирический герой находит между листов книги засушенный цветок и это незначительное событие вызывает много вопросов: кто, когда и зачем положил цветок в книгу? Свидетелем каких страстей, каких событий был хрупкий стебелек и лепестки, утратившие былую яркость? Однако череда вопросов

остается в стихотворении без ответа. В пьесе М. Карима Малих уверен в том, что молодые, обнаружив через многие годы приятную находку в книге, вспомнят о весне своей юности. А Салах, продолжая тост Малиха, пожелал, чтобы Гульшат положила пока эти цветы в книгу Пушкина, а когда будет издан сборник стихов Малиха, переложила их в его книгу. В данной пьесе М. Карим обращается и к творчеству М. Горького. Крылатые слова из его «Песни о соколе» «Безумству храбрых поем мы песню» стали отправной точкой для размышлений лейтенанту Горячеву и Загиру о ратных неудачах, а также смелости и подвигах в бою. На вопрос «Что такое храбрость?» Загир отвечает: «Батырлыҡ ул – тормошҡа, үҙеңдең йәшәүеңә ышаныу. Батыр кеше үзен ерҙә шундай ныҡ һиҙә, хатта ул үҙенә әжәл ҡағылыуҙы башына ла килтермәй» (букв.: «Храбрость – это вера в жизнь и уверенность в своем существовании. Смелый человек чувствует себя на этой земле так уверенно, что даже не представляет о прикосновении когда-нибудь к нему смерти» [4, 26]. Для Горячева, после неудачных военных операций, это прежде всего, не считаясь с опасностью и рискуя собой, идти вперед к цели.

В повести «Долгое-долгое детство» М. Карим приводит на русском языке песню о тонкой рябине, «мечтающей перебраться к дубу» [5, 507-508]. Эту песню, когда-то сочиненную И. З. Суриковым и ставшую в наши дни народной, поет вечерами один из больных в лечебнице Румынии. Слушая данную заунывную мелодию вдали от Родины, лирический герой чувствует себя таким же одиноким, как тот дуб.

В либретто для оперы «Гульзифа» М. Карима разыгрывается мотив «золотой рыбки», широко известный по произведению А. С. Пушкина «Сказка о рыбаке и рыбке». Рыбак, один из героев вышеназванного произведения, поймав необычный улов, делится своей радостью с окружающими и предлагает всем загадывать желание и просить об его исполнении у золотой рыбки. Если кто-то просит об исцелении больного зуба, то школьнику нужны отличные оценки, а старик Ямай хочет унять болтливость своей старушки. Абделхак же высказал свое желание жениться на чувашской девушке Гульмарии и отметить это событие пышной интернациональной свадьбой [5, 336]. Широко известный мотив помог автору разносторонне показать характеры героев и углубить идею произведения.

В литературной сокровищнице М. Карима есть стихи, имеющие подзаголовок «из». Например, стихотворение «Первые капли» содержит пояснение «из Фета». Содержание первой строфы «Весеннего дождя» русского автора в башкирском тексте передано во втором куплете. Если у А. Фета «Еще светло перед окном, // В разрывы облак солнце блещет», то у М. Карима «Ҡояш та бөркәнсек ябынды, // Өйҙәрҙә тәҙрәләр ябылды» (букв.: И солнце накрылось накидкой,// В домах закрылись окна» [6, 34]. В башкирском тексте наблюдается стремление к конкретизации и динамике. Так, у А. Фета во второй строфе описывается опушка леса, окрашенная в золотые краски, то у М. Карима лирический герой наблюдает за стаей грачей, пролетающих низко и с шумом: «Түбәндән шаулашып, гөрләшеп, // Үттеләр бер төркөм ҡарғалар» [6, 34]. В пейзажной зарисовке русского поэта мы не встречаем слова «дождь». Данное природное явление умело передано контекстными синонимами - «завеса», «что-то барабанит», «две капли». В стихотворении М.Карима мы чувствуем запах дождя: «Ел бөгөн, хәбәрсе шикелле, // Ямғырҙың хуш еҫен килтерҙе» [6, 34]. Яркая выразительная картина весеннего дождя передается авторами с помощью разных средств выразительности. В отличие от А. Фета у М. Карима чаще используется прием олицетворения (болоттар ҡабара, ҡояш бөркәнсек ябынды, ел ... ямғырҙың хуш еҫен килтерҙе, тамсылар һикерҙе).

В творчестве М. Карима удачно продолжены художественные традиции Л. Толстого. Это рельефно проявляется в его книге «Долгое-долгое детство», успешно продолжающую линию автобиографических повестей в отечественной литературе. Неслучайно в читательском восприятии первая картина повести, рисующая образ раненого солдата, лежащего на поле брани, и в бредовом сознании которого проносятся прошлые события из его мирной жизни, вызывает *аллюзию* на эпизод «встречи» А. Болконского с дубом из романа «Война и мир» Л. Толстого. Наиболее ощутимо влияние русского классика в военной прозе Мустая Карима – в правдивом описании трагических событий и раскрытии психологии человека на войне, в изображении героического и возвышенного в самых будничных ситуациях, в органическом переплетении великого и низменного, радости и горя.

В пьесе «Пеший Махмут» Замзагуль, которая принимает заказы в ателье, увлекается игрой в театр. В её галерее персонажей-манекенов есть и героиня романа Л.Н.Толстого Наташа Ростова. «Йән киçәккәйем Наташа Ростова! Исмаһам, һин аҙыраҡ күҙ-ҡолаҡ булыр инең шул Дон Жуанға» (букв.: Душенька, Наташа Ростова! Хоть бы ты присмотрела за Дон Жуаном»), – так обращается она манекену [5, 136]. В данном эпизоде автор умело использовал уникальное свойство прецедентных имен литературных героев. За повесой и обольстителем женских сердец Дон Жуаном Замзагуль просит присмотреть героиню Л. Н. Толстого, олицетворяющей собой идеал женщины-матери, хранительницы семейного очага.

Необходимо отметить высокое мастерство М. Карима в использовании классических литературных образов и мотивов, которые внедрены в художественную ткань произведений как бы невзначай, но при этом имеют большую смысловую нагрузку. Например, в повести «Долгое-долгое детство» имеется такой эпизод: «Мин Сәлих ағайымды оҙатам. Ағайым аҙ ғына ҡыҙмаса. «Соландағы ҡумтала беҙҙең тракторҙың асҡыстары ята, - тип шыбырай ул еңгәмдең ҡолағына, - шуларҙы иртәгә үк Сәйфуллаға илтеп тапшыр... Донъяла иң кәрәкле нәмә – асҡыс ул. Ни өсөн тиһең алтын асҡыс тураһында әкиәт сығарғандар...». В последней фразе данного отрывка упоминается сказка о золотом ключике. Скорее автор намекает на повесть-сказку А. Н. Толстого «Золотой ключик, или Приключения Буратино», представляющую собой литературную обработку сказки Карло Коллоди.

О благотворном влиянии русской литературы на художественное сознание М. Карима ярко свидетельствуют его статьи и заметки «Великий Человекопоклонник» (о М. Горьком), «Как удар сердца» (о А. Блоке), «Его присутствие» (о А. Твардовском), «Воспоминания у кромки моря» (о К. Симонове), «Дудин мне говорил…» (о М. Дудине), «Пора душевного плодородия» (о И. Снеговой). В них башкирский писатель размышляет о роли М. Горького в развитии национальных литератур России, вполне справедливо отмечая о том, что «каждое поколение, каждое время по-своему будет открывать Горького, иногда вступать с ним в спор. Ибо великий писатель немало спорил с жизнью, человеком, временем» [3, 294]. В статье о А. Блоке башкирский поэт пишет: «За недолгий свой путь написав тома шедевров, Александр Блок преподал урок поэтам, что талант не имеет права быть ленивым, что гений и нерадивость – несовместимые. … Александр Блок оставил после себя несказанный праздник влюбленности – влюбленности в Жизнь, Революцию, Женщину, Мечту. Этот праздник мы называем Поэзией» [3, 295]. Все эти наблюдения над творческим опытом и мировоззрением русских писателей были успешно использованы и развиты в художественном мире М. Карима, о чем ярко свидетельствует его богатое литературное наследие.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Мустай Карим. Притча о трех братьях. – М.: Современник, 1988. – 366 с.
2. Парфенов А. Стихи Мустая Карима// Октябрь. – 1950. – № 4. – С. 190.
3. Мустай Карим. Собрание сочинений. В 3-х т. Т.3. Долгое-долгое детство: повесть; Притча о трёх братьях; Статьи, воспоминания, беседы. – М., 1983. 480 с.
4. Мустай Карим. Сочинения. Т.3. Пьесы, либретто. – Уфа, 2012. – 608 с. (на башк. яз.).
5. Мустай Карим. Сочинения. В 4 тт. Т.3. Пьесы, повести, рассказы. –Уфа, 1987. – 592 с. (на башк.яз.).
6. Мустай Карим. Сочинения. Т.1. Стихотворения, поэмы. – Уфа, 2009. –512 с. (на башк. яз.).

© Кульсарина И.Г., 2019

Кәлимуллина Л.Р.,
магистрант, БДУ, Өфө к.
Гәрәева Г.Н.,
д. филол. н., профессор, БДУ, Өфө к.

КИРӘЙ МӘРГӘН ӘҪӘРҘӘРЕНДӘ БАЛАЛАР ПСИХОЛОГИЯҺЫ БИРЕЛЕШЕ

Утыҙынсы йылдар аҙағында Кирәй Мәргән балалар өсөн проза әҫәрҙәре өҫтөндә эшләй. “Ҡунаҡ”, “Йәүгилде бабай әкиәте” кеүек хикәйәләре кесе йәштәге балаларҙы персонаж итеп алыуҙары менән генә түгел, тәрбиәүи йүнәлештең өҫтөнлөк итеүе менән дә балалар әҙәбиәте әҫәрҙәре булараҡ ҡарала алалар. [1, 59]

Кирәй Мәргәндең балалар прозаһы өлкәһендәге иң күренекле әҫәрҙәре – “Ҡариҙел серҙәре” һәм “Юйылған эҙҙәр” повестары.

Тәүге повесть беренсе ҡат 1949 йылда “Ҡариҙел” исеме менән баҫылды. Уның был вариантында сюжет әллә ни ҡатмарлы түгел. Бер нисә йәш үҫмер, “Пионерская правда” газетаһынан Алтай пионерҙарының йәйге каникул ваҡытында поход ойоштороуы тураһында хәбәр уҡып, үҙҙәре лә Ҡариҙел буйлап кәмәлә шундай сәйәхәткә сығырға булалар.[2, 370] Әҫәрҙә Юлай, Сабит, Иршат һ.б. бер нисә уҡыусының, ошо поход ваҡытында, юлда тап килгән ауырлыҡтарҙы үтеп сығыу процесында, характерҙары артабан нығыуы, балаларҙың холоҡ-ҡылыҡ ҡаршылыҡтарын, улар араһында осраған төрлө етешһеҙлектәрҙе еңә барып, берҙәм коллективтың ойошоуы күрһәтелгән. Повестың сюжетына Ҡариҙел яры буйында ниндәйҙер шикле кешеләр менән осрашып, уларҙың кемлеген асыҡларға тырышыу, граждандар һуғышында һәләк булған геройҙарҙың иҫтәлегенә бәйле материалдар, боронғо шәжәрәләр эҙләү, командарм Блюхерҙың граждандар һуғышында батыр разведчик булған Зиннәт Сәйфуллиндың һәләк булыуы тураһында уның ата-әсәләренә яҙған хатын табып алыу, ә ахыр сиктә иһә ысынында иҫән ҡалған Зиннәт ағай менән осрашыу, бөтә шундай факттар менән мағыуып, “Партизандар” китабы төҙөй башлау һ.б. күп кенә мажаралы, мауыҡтырғыс күренештәр индерелә.

Әгәр повестың тәүге вариантында балалар үҫемлек һәм таштар менән ҡыҙыҡһынған булһалар, хәҙер улар ырыуҙар тарихы, халыҡ ауыҙ ижады һәм тарихи ҡомартҡылар менән мауығалар. Тәүге вариантта мәктәптең һәм ата-әсәләрҙең балаларҙы Ҡариҙел буйлап бер нисә көнлөк сәйәхәткә үҙҙәрен генә сығарып ебәреүҙәре күрһәтелһә һәм,

ғөмүмән, кәмәлә йөҙөүсе үҫмерҙәр үҙҙәре генә тиерлек һүрәтләнһә, хәҙер инде уларҙың походы менән етәкселек итеүсе вожатый Фатима образына ла ҙур ғына урын бирелә. Шулай уҡ йылға буйында төрлө шарттарҙа осраған серле бакенщик Закирйән (ул - ысын йөҙөн йәшергән революция дошманы Сахай Тахаев булып сыға), уны тотоуҙа ҡатнашыусы Самбосәйет, Зиннәт Сәйфуллин һ. б. байтаҡ ҡына яңы образдар өҫтәлгән. Балалар хәҙер ауылдарҙа һабан туйҙарында ла булалар, йөҙйәшәр ҡарттар менән осрашып, боронғо риүәйәттәрҙе, тарихи иҫтәлектәрҙе тыңлайҙар, үҙҙәре күҙ үк эҙтабарҙар, үткәндәге ҡомартҡылар менән ҡыҙыҡһыныусы тиҫтерҙәре менән танышалар. [3, 210]

Бына шулар бөтәһе повестың йөкмәткеһен бик ныҡ үҙгәрткән һәм байытҡан. Унда балалар йәнле образ булараҡ төрлө яҡлы кәүҙәләнеү менән бергә, ҙурҙар тормошо һәм ғөмүмән халыҡтың көнкүреше лә тулыраҡ төҫмөрләнә, һөҙөмтәлә әҫәрҙең ижтимағи-социаль яңғырашы ныҡ ҡына көсәйгән.

Кирәй Мәргәндең «Юйылған эҙҙәр» (1973) повесы үҙенең йөкмәткеһе менән дә, образдар эшләнеше менән дә «Ҡариҙел серҙәре»нең логик дауамы төҫөндә. [4, 195] Унда ла тыуған яҡта булып үткән тарихи факттарҙы, айырым шәхестәрҙең заман серҙәре менән ҡапланған яҙмыштарын юллаусы эҙәрмәндәр һүрәтләнә. Фәтхетдин Имашев тигән кеше тарафынан күсерелгән шәжәрәлә «1919 йылда ҡыҙыл ғәскәрҙәр тарафынан атылмыштар» тип ҡуйылһа ла, халыҡ хәтерендә Совет власы өсөн көрәшсе булараҡ һаҡланып ҡалған Ҡәнзәфәрҙең яҙмышын асыҡлау өсөн бөтә тырышлығын һалған Фаршат исемле уҡыусы баланың мажаралары, уның ауылдағы һәм тирә-яҡтағы өлкән кешеләр менән осрашыуҙары повестың сюжеты нигеҙендә ята. Тәүҙә үҙ яҡтарында йәш эҙәрмәндәр өсөн һис бер соҡсоноп торор урын юҡ, хәтерҙә ҡалырлыҡ эре ваҡиғалар ҙа булмаған, тип иҫәпләгән балалар данлы исеме яуыз ниәт менән бысратылған ҡаһармандарҙың тарихтағы ысын урындарын асыҡлауға әһәмиәтле өлөш индерәләр.

Балалар тормошон сағылдырған хикәйәләре араһынан “Шифалы айран” әҫәренә туҡталып китәйек. “Шифалы айран“ хикәйәһендә Сабит исемле малайҙың алты саҡрым алыҫлыҡтағы Көтөртауҙа бесән сабыусы атаһына айран илткән юлының кешелек сифаттарына һынау булыуын яҙыусы бәләкәй генә эпизодтарҙа нескә психологизм, такт менән һүрәтләп бирә. Был хикәйәнең күтәргән идеяһы, сюжеты, хикәйәләү алымы менән башҡорт халыҡ әкиәттәре традицияларына яҡын икәнлеге лә күҙгә салына.

Иртә таңдан бесән сабырға киткән атаһынан йоҡлап тороп ҡалғанына эсе бошоп йөрөгән малай әсәһенең сабынлыҡҡа һалҡын айран илтергә ҡушыуын шатланып ҡабул итә. Самаһыҙ эҫе, бөркөү көндә колхоз баҫыуҙары буйлап үткән саңлы юлдан бесәнлеккә ашыҡҡан Сабиттың тирә-йүнде күҙәтеп китеп барыуын хикәйәләгәндә, яҙыусы әленән-әле бер фразаны ҡабатлай тора, кескәй геройҙың үҙ бурысын еренә еткереп үтәргә ынтылыуына баҫым яһай: «Ҡулында уның атаһы өсөн тип алып сыҡҡан бер көршәк айран да бар». Яңы ғына баш ҡоҫҡан, быуынға һикергән арыш баҫыуын үтеп, бойҙай сәселгән участкаларға килеп етеүгә, Сабит алдына бәләкәс кенә тракторҙа кукуруз культивациялап йөрөүсе тракторист килеп туҡтай. Малайҙың ҡулындағы көршәктә һыу түгел, ә атаһына тәғәйенләнгән айран икәнлеген белгәс, ымһынып ҡалған балалай, кипкән ирендәрен ялай-ялай кире машинаһына боролған трактористы йәлләп, Сабит уға айран эсерә. Һалҡын айранды мул ғына һемергән ағай рәхмәт әйтеп, атайыңа оҡшағанһың икән тип маҡтап, йәһәт кенә эшкә ҡуҙғала. Сабит та юлын дауам итә. Көн тағы ла ҡыҙыулана төшһә лә, малайҙың күңеле күтәрелә генә, әммә автор геройҙың психологик хәлен туранана-тура аңлатмай, белмәмешкә һалышып, кинәйә менән еткерә: “ көршәктәге айран кәмегәнгәме, әллә бүтәнгәме, уға хәҙер барыуы ла еңелерәк һымаҡ».

Ҡантамыр һымаҡ бүртенә биреп ҡалҡынған ҡарабойҙай ерҙәре буйлап ашығып китеп барған герой алдында ҡапыл әбей менән бабай пәйҙә була. Районда килгән машинанан төшөп ҡалып, ауылға тиклемге юлды ошондай эҫе көндә йәйәүләп үтергә мәжбүр булған ҡарттарҙы йәлләп, Сабит уларға ла айран эсерә. Кем улы булғанын белешкән бабай: «Әфләтуновтар заты икәнһең. Молодец, игелек күр. Олатайың да шәп кеше ине һинең», - тип рәхмәтен белдерә. Бынан һуң Сабитҡа тирә-йүн яҡты, сағыу буяуҙарҙа күренә: «Баҫыу уға киң ҡоласын йәйҙе. Юлды ике яҡлап һуҙылған сәсеү ерҙәре йылмайышып оҙатҡан һымаҡ тойолдолар. Көршәк тә хәҙер еңеләйгәйне, күңел түренә лә әллә нindәй аңлатып булмай торған еңеллек килде. Көтөртау хәҙер бөтөнләй яҡынайып китте».

Атаһы бесән сапҡан Көтөртау итәгенә аяҡ баҫыуға, герой алдына арбалы ат килеп сыға. Уттай эш өҫтөндә ҡаты ауырып киткән ҡатынын дауаларға алып китеп барған ағайҙың хәсрәтле һүҙҙәрен тыңлаған, врач хаҡында һорашыуҙарына яуап биргән Сабит, был ауыр хәлдә үҙенең дә ҡатнашы бар һымаҡ тойоп, нисек тә уларҙың хәлен еңеләйтмәксе була, арбала һуҙылып ятҡан еңгәгә айран тәҡдим итә. Һыуһап, тамағы кибеп ятҡан хәлһеҙ ҡатынына шифалы айран эсергән ағай ысын күңелдән рәхмәтен белдерә: “Рәхмәт”.

Яубүләк малайы тинеңме әле? Яубүләктекеләр һәр саҡ шулай йомарт булдылар. Игелек күр».

Күңелендә аңлатып биргеһеҙ бер еңеллек, матур тойғолар кисергән малай, бер-ике генә йотом айран ҡалған көршәкте тотоп, сарсаған, тамағы сатнап кипкән, улын ашҡынып, һөйөнөп ҡаршы алған атаһы янына килеп туҡтай, уның алдында үҙен сикһеҙ ғәйепле тойоп, тамағына төйөр ултыра, ике күҙенә ике бөртөк йәш килеп тығыла. Юлдағы хәлдәрҙе бәйнә-бәйнә һөйләп биргән һәм, нindәй генә яза булһа ла, түҙергә әҙерләнеп торған улына ҡарап, атаһы: «Молодец, улым, был юлы һин миңә айрандың иң тәмлеһен, иң ҡәҙерлеһен килтерҙең. Хәҙер мин һиңә һәр ваҡыт таяна алам. Һин ысын кеше булып етешкәнһең», - тигән баһаһын еткерә. Шулай итеп, Кирәй Мәргән ябай ғына бер ваҡиға – геройҙың атаһына айран илткән юлын хикәйәләү аша уның эске булмышын, иғтибарлылыҡ, намыҫ, бурыс, выждан, изгелек төшөнсәләрен бәләкәй йөрәгенә һыйҙырған ысын кеше булып үҫеп килеүен күрһәтеп бирә, яҙыусы шулай уҡ малайҙың атаһы, юлда осраған башҡа персонаждар йөҙөндә замандаштарының тыйнаҡлыҡ, инсафлыҡ, әҙәплелек, тәрбиәлелек бөркөлөп торған гүзәл кешелек сифаттарын үткер психологик деталдәр, подтекст, тос һүрәтләү саралары ярҙамында ыҡсым сюжет һыҙығында балҡытып асып ебәрә.

ӘҘӘБИӘТ

1. Аҙнағолов Р.Ғ. Яҙыусының серле донъяһы // Сәйләндәрем төҫлө-төҫлө. – Өфө: Китап, 2007. – 59 бит.
2. Башҡорт әҙәбиәте тарихы: 6 томда: - Т.3. Хәҙерге әҙәбиәт / Яуаплы ред. Р.Н.Байымов. - Өфө: Китап, 1996. - 370 бит.
3. Кирәй М. Эҙләнеү. Хикәйәләр. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1938. – 210 бит.
4. Кирәй М. Ҡабалан кеше. Хикәйәләр. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1939. – 195 бит.

© Кәлимуллина Л.Р., Гәрәева Г.Н., 2019

Ҡазыханова И.У.,
магистрант, БДУ, Өфө к.
Ҡунафин Ғ.С.,
филол. ф. д., проф., БФА-ның мөхбир ағзаһы,
БДУ, Өфө к.

ТИМЕР ЙОСОПОВ ШИҒРИӘТЕНДӘ ҠАБАТЛАУҒА НИГЕҘЛӘНГӘН СТИЛИСТИК ФИГУРАЛАР (ҠАЙҺЫ БЕР КҮҘӘТЕҮҘӘР).

Поэзияны замандың поэтик йылъяҙмаһы тип йөрөтәләр. Хәҙерге башҡорт поэзияһы ла илебеҙҙә, бөтә донъяла барған мөһим хәл-ваҡиғаларҙы, кешенең рухи донъяһын шиғри һүҙ аша шаҡтай асыҡ сағылдыра. Хәҙерге шиғриәттә, ысынлап та, замандың һулышын, замандаштарыбыҙҙың уй-кисерешен асыҡ тойорға мөмкин.

“XX быуаттың һикһәненсе-туҡһанынсы йылдарындағы башҡорт поэзияһы ҙур ижади уңыштарға өлгәште, уның граждандлыҡ пафосы көсәйҙе: шағирҙар бөтә кешеләрҙе уйландырған, борсоған мәсьәләләрҙе ҡыйыуыраҡ күтәрә башланы, шиғри һүҙҙең бәҫе, тәьҫир көсө артты” [2; 217 б.].

Алтмышынсы йылдарҙың икенсе яртыһынан алып ике меңенсе йылдарҙың башына тиклемге осорҙа Тимер Йосопов үҙ дәүер ҡәләмдәштәре менән барыһынан алда тормоштоң иң үҙәк ваҡиғалары менән тығыҙ бәйләнештә ижад итте, замандың киҫкен хәлдәрен йөрктән үткәрҙе, ил һәм халыҡ яҙмышы тураһында борсолоп уйланды.

Тимер Йосопов поэзияһының иң яҡшы өлгөләре йәшәү, тормош, тыуған ил һәм халыҡ тураһында тәрән уйланыу, ватансылыҡ тойғоларын йырлау менән һуғарылған.

Халыҡ шағиры ижадының үҙенсәлекле төп һыҙаттарының береһе – бөгөнгөнөң тарихи үткән менән тығыҙ үрелеп килеүендә. Ғөмүмән әйткәндә, уның шиғриәтенең тематик һәм идея даирәһе киң һәм бай. Унда барлыҡ буяуҙарҙы һәм биҙәктәрҙе лә табырға мөмкин.

Тимер Йосопов үҙенең шиғырҙарында байтаҡ стилистик фигураларға мөрәжәғәт итә. Һүҙҙәрҙең фразаға һәм һөйләмгә ойошоу үҙенсәлектәренә нигеҙләнгән һүрәтләү саралары стилистик фигура исеме менән йөрөй.

“ Таңғы баҫыуҙан ҡайтабыҙ” исемле шиғырында шағир анафора фигураһын ҡулланған. Унда иң мөһим һүҙҙәргә баҫым яһалған. Анафорала бер үк һүҙҙәр йәки һүҙбәйләнештәр шиғырҙағы һәр бер юлдың башында ҡабатланып килә. Был фигурала иң мөһим һүҙҙәргә иғтибар итеү өсөн файҙаланыла. Шуның өҫтәүенә ул, рифма кеүек үк, строфаның бөтөнлөгөн дә тәьмин итә. Сөнки күпселек осраҡта ул бер строфа сигендә генә ҡулланыла. Ҡабатланыусы һүҙҙәрҙең бөтөүе, куплеттың да тамамланыуын аңғарта [3, 185 б.].

Йәшлек тигән иртәбеҙҙең
Ҡәҙерен белеп кенә
Ҡайтабыҙ елеп кенә:
“Каруан килә,
Каруан килә
Каруан килә теҙелеп,
Һөйәм уны,
Һөйәм уны,
Һөйәм уны өҙөлөп”

Һирәкләп булһа ла, бер нисә строфаның бер үк һүҙҙәр менән башланыу күренеше лә осрай. Фигураның бындай төрөн таркау анафора тип атарға мөмкин [3; 185 б.]. Был

стилистик фигура төрөн дә “Ағыла ла болот ағыла” шиғырында күрергә мөмкин. “Ағыла ла болот ағыла” юлы тарҡау анафора булып килгән.

Ағыла ла болот ағыла,
Тейер теймәҫ үтә тауҙарға.
Киткәндәргә тыгыс йоҡо теләп,
Ғүмер генә теләп һауҙарға.
Ағыла ла болот ағыла,
Тауҙарыма килеп абына.
Китеп бара тыуған яғыма,
Йөрәгемә минең ҡағыла,
Уйҙарыма минең ҡағыла
Ағыла ла болот ағыла...

Шиғыр юлдары аҙағындағы һүҙҙәрҙең ҡабатланыуы эпифора тип атала. Башҡарған вазифаһы яғынан эпифора анафоранан айырылмай тип әйтерлек: ул да уҡыусының иғтибарын иң әһәмиәтле фекерҙәргә ылыҡтыра, строфаның бөтөнлөгөн тәьмин итә. Тарҡау эпифора булғанда, бер нисә строфа бер үк һүҙҙәр менән тамамлана [3; 186 б.]. Тимер Йософов үҙенең “Шәбәйеп киттем” шиғырында тап ошо тарҡау эпифораны ҡулланған:

Донъяларға һыймаҫ һукмыш егет –
Әҙәм араһында колға ғына.
Елдәр һуғылмаған был кәбәк баш,
Тора микән әсә тулғағына.
Өмөтөмдөң йәшел тәлгәштәре
Ҡалмаһынсы көҙҙөң туңғағына.
Эт һуғарып йөрөй бер ялбыр баш, –
Тора микән әсә тулғағына.
Бик шәбәйеп киттем һуңғы ваҡыт,
Аттарымды борам уңға ғына.
Эй Хоҙайым,
Хаталарҙы ҡылдым,
Торам микән әсәм тулғағына?
Тағы ла миҫалға “Ҡурай” шиғырын килтерергә мөмкин:
Һығылып та сыҡты ҡурай моңо,
Иңрәп сыҡты күңел түренән.
Тояҡтарҙан уттар сәсрәйме ни,
Яу уҙамы тауҙар үренән.
Һығыла ла иңрәй ҡурай моңо,
Бар тирә-йүн моңға тулышҡан.
Аҫыл ирҙәр һуғышҡамы инә,
Әллә сыға микән һуғыштан...
(“Ҡурай”)

Был шиғри өҙөк “Ҡурай” исеме менән аталған, эпифораның автор өсөн иң мөҡәддәс фекерҙәре, әҫәрҙең төп идеяһына бәйләнешле иң кәрәкле мотивтарҙы һыҙыҡ өҫтөнә алыныуы тағы ла ныҒыраҡ асыҡлана төшә.

Эпанастрофа – эпифора менән анафораның үҙенсәлектәрен берләштереүсе фигура ул. Был осраҡта шиғыр юлдарының йәки строфаның береһе үҙенән алда килгән юлдың (строфаның) аҙағындағы һүҙҙәр менән башланып китә [3; 187 б.]. Шағирҙың “Ямғырҙан һуң” шиғырында “яҙамынмы” һүҙе эпанасрофа булып килә:

Был донъялар бигерәк ҡыҙыҡ инде,
Йөрәккәйең янһа ялҡында,
Бүтән хаҡында мин яҙамынмы,
Яҙамынмы үҙем хаҡында.

Әҙәби әҫәрҙәге төп һүрәтләү предметының ҡапыл, көтөлмәгәндә бөтөнләй башҡа поэтик объект менән алмаштырылыуы көтөлмәгәнлек эффекты була [3; 199 б.]. Мәҫәлән "Тауыш-һындарын үҙгәртеп" шиғырында:

Тауыш-һындарын үҙгәртеп,
Гел килтереп рәтенә.
Малай килеш,
Индең инде
Һин бабай сүрәтенә.
Белдең микән
Һин булмышын,
Ҡылығын ҡарт боландың.
Әллә ниңә йәш сағында
Оло булып ҡыландың.

Фигуралар шағирҙар тарафынан уйлап сығарылған яһалма бер әҙәби алым түгел, улар кеше күңеленең хисле-тойғоло мәлен, кәүҙәләндереүсе мөһим стилистик сара булып торалар. Тимер Йосопов та үҙенең шиғырҙарында был сараны бик оҫта итеп ҡулланған. Үҙенең эске кисерештәрен, халҡына, иленә булған хис-тойғоларын, уйланыуҙарын ошо стилистик фигуралар аша ул асып һалған.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Йосопов Т. Һайланма әҫәрҙәр IV том: шиғырҙар / Тимер Йосопов. – Өфө: Китап, 2019. - 368 бит.

2. Хөсәйенов Ғ.Б. Башҡорт шиғыры. Шиғриәт һүҙлеге. Ғ.Б. Хөсәйенов. Өфө: Ғилем, 2003. 480 бит.

3. Әхмәтйәнов К.Ә. Әҙәбиәт теорияһы. – 4-се баҫма. – Өфө: Китап, 2018. - 400 бит.

© Ҡазыханова И.У., Ҡунафин Ғ.С. 2019

Ҡаскынова Г.Н.,
филол. ф. к., доцент, БДУ-ның Бөрө филиалы,
Бөрө ҡ.

ХӘҘЕРГЕ БАШҠОРТ ӘҘӘБИӘТЕНДӘ ҺӘМ МОСТАЙ КӘРИМ ШИҒРИӘТЕНДӘ МӘҪНӘҮИҘӘР

Революцияға тиклемге башҡорт әҙәбиәтендә киң таралған шиғри жанр формаларының береһе булып иҫәпләнгән мәҫнәүиҙәр замандаш әҙиптәребеҙ тарафынан бөгөн дә киң ҡулланыла.

Мәҫнәүи ҙур эпик форма һәм эске, пар рифмалы шиғыр формаһы мәғәнәһен бирә. Рифмалар схемаһы: а-а, б-б, в-в...

Хәҙерге башҡорт шиғриәтендә мәҫнәүи формаһы ваҡыт арауығы тарафынан йотолмаған. Боронғо строфа формаһы яңы йөкмәткене асыуҙа әле лә мөһим роль уйнай. Шиғырҙың төҙөлөш закондары әҙиптәргә уй-кисерештәрҙе, ваҡиғаларҙы һүрәтләгәндә аҙ һүҙлелек аша оперативлыҡҡа, теремеклеккә, фекер тослоғона ирешергә ярҙам итә.

Шуны ла билдәләп үтеү мөһим: мәҫнәүи строфаһы нормалары нык эшләнгән булһа ла, иркен, ирекле формаларға күнеккән башҡорт шағирҙары ҡалыптың эсенә, ҡайһы бер урындарҙа, шәхси үҙгәрештәрен дә индереп ебәреүҙәре мәғлүм: мәҫәлән, Рауил Бикбаевтың "Йәрем йәндең бар тәҡәтен..."шиғырында эске рифмалар һәр саҡ күҙәтелмәй, юл эсе рифмалары, аллитерацион принцип өҫтөнлөк ала. Фәкиһа Туғыҙбаеваның иһә "Буйһонғанда кемдәргәлер буй-һындарым.." шиғырында рифмалашыу тәртибе һаҡланған хәлдә лә, тәүге строфаның һигеҙ юлға тупланып бирелеүе кеүек күренештәр һ.б. иғтибарҙы тарта. Һыҙыҡ өҫтөнә алып әйткәндә, хәҙерге башҡорт әҙәбиәтендә саф мәҫнәүи ҡанундарын һаҡлаған шиғырҙарҙы осратыуы ауыр. Әммә ләкин улар яҙма поэзияның был ҡалыбына әллә ни хилафлыҡ килтермәүен дә әйтеп үтергә кәрәк.

9-9 ижекле строфалар йыш ҡына осраһа ла, мәҫнәүиҙең ҡан тамырҙарына борондан уҡ һеңгән Көнсығыш поэзияһының строфикаһы (11-11 ижекле Аҡмулла шиғыры, 12 ижекле үлсәм) йышыраҡ ҡулланыла. Йыйнап әйткәндә, Шәреҡтән килгән был рифмалашыу ҡалыбы башҡорт шиғриәте ерлегендә үҙ йөҙөн һаҡлап ҡалған.

Күренекле ғалим Ким Әхмәтйәновтың "Әҙәбиәт теорияһы" исемле киң билдәле хеҙмәтендә М.Кәримдең "Башҡорт халҡына яуап хат", "Һабан туйы" һ.б. йәнәш рифмаға нигеҙләнгән ике строфалыҡ шиғырҙары ғәзәл иҫәбенә индерелә. "..оло быуын әҙиптәрендә лә, йәшерәк шағирҙарҙа ла саф ғәзәлгә ҡарағанда уның башҡа рифма формалары менән аралашып килеү осраҡтары ҙурыраҡ урын ала. Ә инде поэзия үҫешенең бөгөнгө этабында ғәзәл ҡанундарын эҙмә-эҙлекле һаҡлаған әҫәрҙәрҙе табыуы ҡыйын. Ғәзәлдең башҡа ҡағиҙәләренә тоғро ҡалған хәлдә лә, күп кенә әҫәрҙәрҙә һәр бер бәйеттең айырым рифмаға нигеҙләнеү тенденцияһы бик көслө", – тип дәлилләй тәнҡитсе үҙ ҡарашын [2, 229] .

Беҙҙең күҙлектән, был шиғырҙар ғәзәлгә ҡарағанда эске рифмаһын һаҡлап ҡала алмаған мәҫнәүи ҡанундарына күберәк яуап бирә. Тематик даирәнең мөхәббәт өлкәһенән ситләшеп китеүе лә шиғырҙы ғәзәл тип нарыҡламаҫ өсөн конкрет ерлек тыуҙыра.

Мостай Кәримдең традицион хат стиленә яраҡлаштырып яҙылған "Башҡорт халҡына яуап хат" шиғырына мөрәжәғәт итәйек.

" "Ваҡиғалар ваҡыттарҙан киң саҡта, һәр көнөбөҙ мәңгелеккә тиң саҡта, ябай ирҙәр арыҫлан булған мәлдә, батырҙарҙың дандары шаулағанда һәм ғүмерҙәр мәңгелек яулағанда" яҙылған был яуап хатының халыҡ поэзияһындағылай юғары пафослы башланышы, ҡобайыр формаһына тартым строфаһы уны баштан уҡ героик эпостарға яҡын итә" [1; 49], – тип билдәләгәйне филология фәндәре докторы Ғ.Б. Хөсәйенов.

Шиғыр 11-11 ижекле Аҡмулла строфаһына ҡоролған, йөҙҙән ашыу бәйеттән тора. 6 мәғәнәүи өлөшкә бүленгән. Тәүге бүлек 21 ике юллыҡтан ҡоршалған. Хат алыу шатлығы – инеш өлөш булып формалаша:

Тыуған Башҡортостан, һинең хатыңды
Юлығып алдыҡ беҙ әсәлек хаҡыңды.

Бында шиғырҙың рифмалары түбәндәгесә: *киң саҡта – тиң саҡта, осоронда – ҡырында, шаулағанда – яулағанда, ай-алҡаһын – ер арҡаһын, хатыңды – хаҡыңды* һ.б. Йәғни мәҫнәүи ҡанундары талап иткәнсә, һәр бәйет яңы йәнәш рифмаға нигеҙләнгән.

II бүлек яуап хаты яҙырға ниәтләү тураһында һөйләй:

Ҡулыбыҙға ҡәләм-таш алмаҡ булдыҡ,
Ҡош телендәй сәләм-хат яҙмаҡ булдыҡ.

Атап үтелгән бәйеттә мәҫнәүи строфа формаһы өсөн мотлаҡ эске рифма (*ҡәләм-таш – сәләм-хат*) уңышлы, урынлы ҡулланыла.

Артабанғы өлөш 12 юлдан (6 бәйеттән) ғибәрәт. Ваҡыт арауығы беҙҙең халҡыбыҙға биргән антыбыҙҙы онотторманы, тигән фекерҙе еткерә хаттың был өлөшө. Ә ваҡыттың байтаҡ ҡына үткәнен беҙ анафора күренеше аша күҙаллайбыҙ:

Өсөнсө көҙ алтынлатты яланды,

Өсөнсө ҡат кәкүктәр һаҡауланды...

Шағирҙың һүҙҙең бәҫен, эске мәғәнәһен аңлап, тойоп эш итеүе ассонанс, аллитерация кеүек күренештәр шиғырҙың уңышлы яңғырашына булышлыҡ итеүендә лә асыҡ сағыла. Ассонансҡа миҫал:

Күргән саҡта төтәтелгән ауылды,
Йөрәктәрҙе дөрләгән ялҡын алды.

Аллитерация күренеше киләһе бәйеттә бигерәк тә сағыу:

Ҡый үләндәй ҡыйып, ҡырып ташланыҡ
Һәм ҡырмыҫҡа иләүендәй тапаныҡ.

Ғөмүмән, был строфала юл эсе рифмаһы ла (*кыйып - кырып*) ритм теүәллеген арттыра.

Шиғри хаттың йомғаҡлау өлөшө, традицион хат стилендәгесә, изге теләктәр менән тамамлана. Әлбиттә, был теләктәр һәм еңеүгә булған ныҡлы ышаныс юғары пафос менән һуғарылған:

Беҙ ҡайтырбыҙ бәхеткә хайран көндө,
Беҙ ҡайтырбыҙ бер оло байрам көндө.

Шағирҙың фәлсәфәүи фекер тәрәнлеге менән уйҙарға һалған "Әйләнә карусель..." исемле шиғырында мәҫнәүи формаһы уй-хистәрҙе һығылмалы рәүештә асып һалырға ярҙам итә. Шиғыр ун һигеҙ бәйеттән һәм төрки телле халыҡтар поэзияһындағы иң боронғо форма – өс юллыҡ строфанан төҙөлгән. Строфалар һуңғы осор поэзияһында йыш ҡына ҡулланылған 9-9 үлсәменә ҡоролған. Рифмалар системаһы ла традиция талап иткәнсә: аа, бб, вв, гг... Әҫәрҙең төп лейтмотивы булып үткән:

Әйләнә карусель, әйләнә,
Карусель ҡоролған хәйләгә, –

тигән юлдары бер-нисә урында ҡабатланыуы әҙиптең әҙер ҡалыпты ҡабул иткән хәлдә лә уй-фекерен үҙенсә генә теҙә белеүен, эске һәм тышҡы камиллыҡты бер бөтөн итә алыу маһирлығына эйә булыуын күрһәтә.

Бер аҙым арала – даръялар,
Күктәргә ҡаҙалған ҡаялар, –

был юлдарҙа ассонанс күренеше (а өнөнөң сағыштырмаса йыш ҡабатланып килеүе) араларҙың алыҫлығы, аяуһыҙлығы тойғоһон тағы ла көсәйтеп ебәрә.

Ғөмүмән, бындай поэтик табыштарға Мостай Кәрим шиғриәте ғәйәт бай. Ассонанс күренешенең юл эсе рифмаһын тыуҙырыуы шуға миҫал.

Күҙгә - күҙ, ҡулға – ҡул үрелә -
Өрөлә ике гөл бөрөлә.

Аллитерацияға миҫал:

Толпарын малай эй ҡамсылай,
Ҡамсылай... Шиге юҡ тамсылай.

Был юлдарҙа "Ҡ", "М", "С", "Л", "Й" өндәренең йыш ҡабатланып килеүенең сәбәпсеһе - эпанастрофа һәм юл эсе рифмаһы.

Шағирҙың "Тағы ла яҙ..." тип аталған шиғыры иһә бәйеттәрҙең һәр бер мисрағы (юлы) айырым һөйләмдәрҙән тороуы менән иғтибарҙы йәлеп итә. Алты строфанан торған был мәҫнәүи үҙенең ғәжәйеп төҙөлөшө, пропорционаллеге менән таң ҡалдыра: тәүге, өсөнсө һәм бишенсе, йәғни таҡ һанлы бәйеттәрҙә ижектәр һаны цезуралар иҫәбенә

күберәк кеүек тойола. Ун бер ижекле үлсәмгә ҡоролоуы көнсығыш поэзияһы строфикаһы әлеге көндә лә уңышлы ҡулланылыуына тағы ла бер дәлил.

Мостай Кәримдең “Һабан туйы”, “Йырҙарымды һауаларға ашырҙым”, “Батҡан ҡояшҡа ҡыҙынып...”, “Төн ҡыҫҡартып...” , Хәниф Кәримдең “Ҡайын еләге”, Миәссәр Басыровтың “Йөрәк”, “Улар йомшаҡ, йомшаҡ мамыҡтан”, Сафуан Әлибайҙың “Турғай”, “Гел тынлыҡты эҙләгәнгә”, “Сабый шатлығы”, “Туғайҙа”, Мәхмүт Һибәттең “Туҡай”, Марат Кәримовтың “Талдарға тотоноп...”, Тамара Искәндәриәнең “Матурлыҡ” шиғырҙары һ.б. бихисап теҙмә әҫәрҙәр шулай уҡ мәҫнәүи строфаһы талаптарына (эске рифма һаҡланмауға ҡарамаҫтан) яуап бирәләр, ун бер ижекле үлсәмгә ҡоролғандар.

Рухи йән талабы саҡырыуы буйынса, мөрәжәғәт итә башҡорт шағирҙары был боронғо формаға. Шағирә Зөлфиә Ханнанованың “Тартылыу” шиғыры тап шул турала бәян итә: *Булғаным һуң бармы минең Көнсығышта?! // Бик оҙаҡ та булғаным юҡ, ашығыс та. // Күргем килә Сәмәрҡәндтең ҡорамдарын, // Гиҙгем килә Бохараның урамдарын. // Ингем килә иң боронғо мәсеттәргә, // Тынысльғын юйған йәнгә көс өҫтәргә. // Бөткән сакта тәкәттәрем, түҙемдәрем, // Өҙөп ҡапҡым килә баллы йөҙөмдәрен. // Шағирҙарын күргем килә Фирғәнәнең, // Шәреҡ моңдарында килә тибрәләһем. // Нисек кенә түҙмәк кәрәк был һағышҡа, // Ниҙер тарта мине һәр саҡ Көнсығышҡа.*

Анализлап үтелгән шиғырҙарҙы эске рифмаһын һаҡлап ҡала алмаһа ла, *аа, бб, вв, гг...* тибында рифмалашыуы, тартынҡы һәм һуҙынҡы өндәрҙең гармониялы ҡабатланып килеүе, юл эсе рифмалары менән байытылыуы мәҫнәүи шиғыр формаһы традицияларына ҡарай, тип иҫбатларға ерлек тыуҙыра.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Хөсәйенов Ғ.Б. Мостай Кәрим: – Шәхес. Шағир. Драматург. Прозаик. – Өфө: Башҡортостан “Китап” нәшриәте, 1994. – 49-сы бит.

2. Әхмәтйәнов К.Ә. Әҙәбиәт теорияһы. –Үҙгәрешле 3-сө баҫма. – Өфө: Китап, 2003. – 229-сы бит.

© Ҡаскынова Г.Н., 2019

Кунафин Ғ.С.,
филол. ф. д., проф., БФА-ның мөхбир ағзаһы.
БДУ, Өфө ҡ.
Килмөхәмәтов Т.Ә.,
филол. ф. д., проф. БДУ, Өфө ҡ.

М. КӘРИМ ШИҒРИӘТЕНЕҢ ОБРАЗЛЫЛЫҠ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ (ҠАЙҺЫ БЕР КҮҘӘТЕҮҘӘР)

Шағир, драматург, прозаик һәм публицист Мостай Кәрим ғүмере буйына тыуған ер хәстәре, халыҡ хәстәре менән йәшәгән оло ижади шәхес булуы. Бөтә йәшәйеш ерҙән башланған шикелле, уның ижтимағи эшмәкәрлегендәге бөтә йүнәлештәр, ижадындағы бөтә мотивтар, образдар ана шул ил-ер хәстәренән үҫеп сыға.Был уның шиғриәтендә айырыуса күҙгә ташлана. М. Кәримдең шиғриәткә килеүе ун дүрт йәшендә С. М. Кировтың үлтерелеүе хаҡындағы хәбәрҙе ишеткәндән һуң яҙылған элегик шиғыр яҙыуҙан башлана. Ил, халыҡ ҡайғыһы уны ла тетрәткән, уның шәхси ҡайғыһына

әүерелгән. Уның артабанғы бөтә ижады ана шулай үҙ заманының берсә хәсрәтле, берсә шатлыҡлы ваҡиғаларына бәйләнеп тыуа һәм йәшәй. Әле ижадының башланғыс дәүерендә үк үҙе йәшәгән осорҙо маҡтап йырларға ынтылыу 1936 йылда яҙылған «Күҙ» шиғырында үҙенсәлекле кәүҙәләнә. Шағир тәбиғәт күҙен тасуирлай ҙа уның һары япраҡтары һибелгән ошо илдә тормош яҙы балҡыуын әйтә. Социалистик йәмғиәттең 30-сы йылдарҙағы аҙымдарын шағир ана шулай, тормош яҙы, тип атай. Шиғырҙа публицистик фекер лирик картина һәм интонацияларҙа бирелә. Төп поэтик фекер тәбиғәт күҙе менән тормош яҙы тигән төшөнсәләрҙең ҡапма-ҡаршылығын асыу рәүешендә барлыҡҡа килә, эмоциональлек шағирҙың көтөлмәгәнсә һығымтаға килә алыуына бәйле рәүештә тыуа. Шағирҙың бындай ҡыйыулығы тертләтеп ҡуя, ә ул арткандан арта бара. Бер-бер артлы «Ленин», «Туҡайға», Пушкинга арналған «Диңгеҙ ярында» кеүек шиғырҙары барлыҡҡа килә. Гениаль шәхестәр тураһындағы бер туҡтауһыҙ үҙен-үҙгәрештә, хәрәкәт булған төрлө яҡлы уйланыуҙар уны Пушкин, Туҡай, Лениндың вариҫтары йәшәгән үҙ заманына алып ҡайта һәм бөйөк кешеләр хыял иткән кешелекте социаль һәм рухи азат итеү юлында оло ҡаһарманлыҡ яһаусы замандаш образын тыуҙыра. Уның иң сағыуы «Дуҫтың үлеме» шиғырындағы һуғышсы комсомолец образы. М. Кәрим ижады тураһында яҙған әҙәбиәт белгестәре ошо әҫәргә йыш мөрәжәғәт итә, унда яңы тормош өсөн көрәшсенең романтик образы тыуҙырылыуын билдәләйҙәр. Шулай уҡ шиғырҙа автор образы ла бар һәм был образда бирелгән идея-эстетик йөкмәтке Мостай Кәримдең рәссамлыҡ ҡараштарын асыҡлау өсөн бик мөһим. Шиғыр ошондай строфа менән башлана:

Комсомоллыҡ билетымды
Ҡулыма алған һайы,
Хәтерләйем фронтташтың
Билетҡа тамған ҡаны.

Дуҫының үлеменә шаһит булган «фронтташ» - уның комсомол билетын ҡабул итеп ала. Ҡаһарман комсомолецттың фронтташ дуҫына күскән комсомол билеты яңы тормош осөн көрәш эстафетаһының дауам ителеше рәүешендә поэтиклаштырыла. Шиғыр-мәрҫиәлә йәш быуындың романтик ҡаһарманлығы данланы. Унда поэтик фекер публицистик үткерлек, декларативлыҡ менән әйтеп бирелә. Шиғыр былай тамамлана:

Күҙгө япраҡтар шикелле,
Кипкән, хәлһеҙ иренен
Тын ғына ҡыймылдатты ла
Беҙгә һуҙҙы билетын:
-Теләгем һеҙҙең йөрәктә.
Намыҫым үҙем менән,
Үлем өсөн йәшәмәнем,
Ә йәшәү өсөн үләм...

Шағирҙың ошо рәүешле әҙәбиәткә аяҡ баҫҡан дәүерҙә үк мәңгелек һыҙаттарына эйә шәхестәр образына мөрәжәғәт итеүе ижтимағи - рәссамлыҡ ҡараштарының билдәле бер йүнәлештә формалаша барыуы хаҡында һөйләй. Уның үҙ әҫәренең төп фекерен афористик һүҙ булып китерлек фразеологик берәмек кейеменә кейендереүе тәрән мәғәнәгә эйә: “Үлем өсөн йәшәмәнем,ә йәшәү өсөн үләм” үлем хаҡындағы шиғыр бына шулай үлемһеҙлеккә йыр булып яңғырай. Ошондой афористиклыҡ һәм парадоксаллек, артабан нығынғандан-нығына барып, М. Кәрим эстетикаһының төп күрһәткестәренә әүерелә.

Ғөмүмән, Мостай Кәрим шиғриәтендә ике дарья бергә ҡушыла: береһе — тормош конкретлығы, икенсеһе фәлсәфәүи уйланыуҙар. Европанан Азияға сығып барыусы

ҡырмыҫҡа хәрәкәтенә ҡарап ул йәшәйеш өсөн кешелектең шартлы сиктәр менән бүлгеләнеүе ни тиклем яһалма икәнлеген күрҙе. Йөрәктәрҙе ҡағып уҙыр өсөн иң тәүҙә ишектәрҙе асып инеү, йырға күтәрелер өсөн иң тәүҙә юлға сығыу, халыҡ араһында булыууның өсөн аксиома.Унының ижадындағы иң оло поэтик фекерҙәр тормош күренештәрен бәйнә-бәйнә күҙәтеү һәм тасуирлауҙан тыуа.

Йәйге ямғыр көмөш булып
Һибе гән саҡта,
«Үҫәм» тип, малай ваҡыт ул
Яланбаш сапты.
Үҫте, ямғыр һуғарғанда
Игенле ҡырҙы,
Иҙеү сисеп, бураҙнала
Кәпәсһеҙ торҙо,
Һыуһаны ул, күккә ҡарап,
Ҡорораҡ йылды,
Һәр болотто тыны менән
Тартырҙай булды.
Бөгөн дә шул тамсы-тамсы
Көмөш ҡойола.
Тик бөгөн һалдат ҡыуанмай,
Кәйефе йонсоу —
Шинелгә үткән, окопта
Тубығынан һыу.
—Ямайһы ине, исмаһам,
Был туҙган күкте! —
Ул ғүмерендә тәүге ҡат
Ямғырҙы һүкте.
Болоттар ярылды ҡапыл.
Йәшен яктырҙы.
Ул күрҙе Тыуган илдәге
Игенле ҡырҙы.
Иҙелдә тулҡын, бәүелеп,
Ярҙарҙы ҡаға,
Ә Илгиз исемле улы
Яланбаш саба.
—Өйҙә булһаң ине, — тине. –
Ошондай йәйҙә.
(Еүеш шинелгә төрөндө):
—Яуһын әйҙә!

Әҫәрҙә тормош атрибуттары шул тиклем ишле һәм шул тиклем ысынбарлыҡтағыса килтерелгән, хатта улы Илгиздең исеме аталған. Быларҙың бөтөһө тулҡынландырырлыҡ итеп, ышандырырлыҡ итеп әҫәрҙең тел төбөн, уның төп фекерен күтәрә: кеше һуғыш өсөн яралмаған, уға һуғыш ғәме менән йәшәгәнгә ҡараганда, ер хәстәре менән йәшәү тәбиғи һәм яҡын. Конкрет предметлылыҡ ялған пафослылыҡтан ҡотҡара. Яҙыусы бик ныҡ һоҡланғанда ла предметһыҙ һүҙгә төшөп китмәй, нимә ғәжәпләндергәнен әйтә. Йомро Талип, мәҫәлән, һуғыштан иҫ киткес байлыҡ тейәп ҡайта: ике таҡмаҡ, бер бейеү, бер йыр! Ергә ереккәнлек һәм юғары уй-хистәр М. Кәримде бер үк ваҡытта ҡырыҫ реалист һәм философ-романтик итә.

Мостай Кәрим шиғриәтенең образдары һәм образлылыҡ үҙенсәлектәре ифрат бай, бөтөн бер донъя. Улар икеһе лә поэтик йөкмәткене барлыҡҡа килтерешә. Ләкин образ ижадтың берәмеге, ә образлылыҡ поэтик фекергә өлгәшеү ысулы.

Ейән — йәш арыҫлан. Бар ҡеүәте
Тимер тырнағында.
Атаһы — йөк аты. Бар мөлкәте
Алтын тояғында.
Олатаһы — терпе. Унын инде
Хәле аяныслы:
Тырпайырға торған энәләре —
Барлыҡ таянысы.

Был осраҡта төп образ — кеше. Уның ғүмеренең төрлө дәүерҙәрен күҙ алдына баҫтырыу өсөн шағир сағыштырыу алымы ҡулланған. Был осраҡта «йәш арыҫлан», «йөк аты», «терпе»- кеүек образдар образлылыкты булдырышыусылар. Мостай Кәрим әҫәрҙәрендә образлылыҡ нигеҙҙәрен барлыҡҡа килтерә торған бер нисә әҙәби күренеш бар. Шуларҙың иң ныҡ таралғаны поэтик йәнәшәлек. Тәбиғәт күренештәре менән кеше күңеле араһындағы оҡшашлыҡтарҙы йәнәшә ҡуйыу аша художестволы фекерҙе формалаштырыу. Мәҫәлән:

Тәбиғәттә шундай миҙгел бар:
Ел тынғас та япраҡ тирбәлә,
Ҡояш бата тауҙар артына.
Нуры бүленеп ҡала түбәлә.
Тәбиғәттең шундай миҙгелен
Күрһә ине минең йырҙарым:
Мин киткәндә, берәй быуатҡа
Бүленеп ҡалһа ине йырҙарым.

Ҡояш батҡандан һуң түбәлә бүленеп ҡалған уның нурҙары — үтә предметлы күргәҙмәле образ булһа, шағир киткәндән һуң берәй быуатҡа бүленеп ҡалған йырҙар иһә фәлсәфәүи образ. Был фекерҙе, киң мәғәнәлә алғанда, кеше, ниндәй һөнәр эйәһе булыуға ҡарамаҫтан, үҙенә ҡайтып ҡала. Тышҡы яҡтан бер-береһенә оҡшаш күренгән әйберҙәрҙең мәғәнә айышы рәуешендәрәк тыуған поэтик фекер эмоциональ көскә эйә. Йәнәшәлеккә ҡоролған образлылыҡ әҫәргә сәнғәтсә ситләтеп әйтеү мөмкинлектәрен бирә. М. Кәрим үҙ шиғырҙарының тәбиғәт күренештәре менән эске бәйлелеген һүҙмә-һүҙ ҙә әйтеп бирә:

Йыһандың һун миндә ни ҡайғыһы?
Бына миндә йыһан хәстәре:
Аяҙ булһа, шиғырҙарым шаттар,
Болот ҡунһа, түгелә йәштәре.

Тәбиғәт күренештәрендәге мәңгелек һыҙаттары, олпатлыҡ, мәғрурлыҡ Мостай Кәримгә йәшәү мәғәнәһе, ғүмерҙең ҡиммәте һәм башҡа шундай тәрән фәлсәфәүи уйланыуҙарға юлығырға бер уңай осраҡ. Аҡ ҡар, ләйсән, ҡайын япрағы уға оло художестволы дөйөмләштереүҙәргә мөмкинлек асҡан образдар. Был ҡыҫҡаса ғына. әйтелгәндәр Мостай Кәрим әҫәрҙәрендә поэтик йәнәшәлек образлылыҡтың нигеҙен тәшкил итеүен хаҡында һөйләй. Был хәл уның ижадына ассоциативлыҡ. эмоционаллек, төҫтәр байлығы бирә. Поэтик фекергә өлгәшеүҙә образлылыҡтың икенсе бер күренеше диалектик бер бөтөндө тәшкил итеүсе берәмектәрҙе ҡапма-ҡаршы ҡуйыу.

Дуҫтар, дуҫтар. Таралышмай,
Тарҡауландыҡ.

Балҡып түгел, быҫҡып яныр
Көнгә ҡалдыҡ.
Хатта ағас, хатта утын,
Күрсе, ана,
Өйөбөрәк бергә яҡҡас.
Дөрләп яна.

Бындай шиғыр - аң-аҡыл менән ҡабул итә торған шиғыр. Мостай Кәрим кешеләрҙең шатлыҡтарын ғына түгел, үкенестәрен, әрнеүҙәрен лә илһамланып йырлай. Шуға күрә уның әҫәрҙәрендә бер-береһенә ҡапма-ҡаршы берәмектәрҙе ҡушыу аша образлы фекерга килеү йөкмәткенең формаға тәбиғи күсеше кеүек ҡабул ителә. Талантлы әҙип-шағир, прозаик, драматург ижады һәр саҡ айырылмаҫ бер бөтөндө тәшкил итә. Был бөтөнлөк уның әҫәрҙәренең геройҙары, идеялары, тема һәм образлылығынан барлыҡҡа килә. Бындай ҡәләм оҫтаһының һәр әҫәрендә уның художество индивидуаллеге ярылып ята. Ҙур әҙип ижадына хас бындай системалы бөтөнлөк ҡасандыр табылған һам нығытылған эстетик күренештәрҙе ҡабатлауҙан тыуа тип уйларға ярамай. Мостай Кәрим талантлы һүҙ оҫтаһының ижады сағыу, уның һәр яңы әҫәре быға саҡлы асылганды ла балҡытып ебәреү, тема, идея, геройҙар, һүрәтләү саралары йәһәтенән туҡтауһыҙ үҫеш һәм төрләнеү ул.

© Ҡунафин Ғ. С., Килмөхәмәтов Т.Ә., 2019

Латыпова А.А.,
аспирант, БашГУ, г. Уфа

ПИСАТЕЛЬСКИЙ ДНЕВНИК КАК ЖАНР ПУБЛИЦИСТИКИ (НА ОСНОВЕ ДНЕВНИКА М. КАРИМА)

Публицистика - происходит от латинского слова "publicus", что означает "общественный" [2]. К публицистике относятся ряд произведений, цель которых осветить актуальные проблемы общества. Главные свойства публицистики - передача информации, воздействие на читателя. В публицистике рассматриваются только актуальные вопросы, решение которых имеет особое значение в жизни народа.

Данная тема изучена во многих исследовательских трудах. Среди авторов можно назвать З.С. Смелкову, Л.В. Ассуирову, М.Р. Саввову, О.А. Сальникову, А.А. Тертычный и др.

В публицистике выделяют следующие жанры: информационные - заметка, репортаж; аналитические - рецензия, статья; художественно-публицистические - эссе, очерк. Данные жанры в периодических печатях выступают как основные носители информации, которые разрешают публике вести мониторинг наиболее значимых, интересных событий. Доступности информации способствует жанровое разнообразие информационных сообщений.

Цель нашей статьи с помощью сравнительного метода выделить общие черты между писательским дневником и жанрами публицистики и доказать, что дневник М. Карима можно рассматривать, как жанр публицистики.

Дневник М. Карима является уникальным произведение башкирской литературы. М. Карима мы знаем как башкирского советского поэта, писателя и драматурга. Он народный поэт Башкортостана, лауреат Ленинской и Государственной премий СССР, Герой Социалистического Труда. Его воспоминания, содержащиеся в его дневниках, имеют для нас большое значение. Знакомясь с его дневниковыми записями, мы не

только узнаем о его известных современниках, но и получаем материал об их творчестве. "Писательский дневник" - уникальное произведение мировой литературы.

Над исследованием писательских дневников наиболее глубоко работал русский лингвист И. Волгин. Однако Волгин не конкретизирует, а обобщает жанровые особенности дневника (на основе текстов дневника Ф. Достоевского). По его мнению, две ключевые моменты определяют природу дневника писателя: первое - это индивидуальные особенности писателя-художника, второе - исторические условия современной ему действительности.

На основе "писательского дневника" жанр "дневник" можно рассматривать как публицистическое произведение. Текст дневника, принадлежащий писателю, с точки зрения публицистики, информирует читателей о нынешних событиях и фактах из жизни современников, т.е. описывается внешнее время. Но в тоже время вся информация проходит через мировоззрение писателя, что говорит о наличии авторского "Я", т.е. отражается и внутреннее время. Автор пишет так, как представляет окружающий мир, как понимает данную проблему. Текст писательского дневника соответствует языку публицистического стиля, другими словами, язык дневника - литературный, обладающий, в большей или меньшей степени, письменно закрепленными нормами. Значит, в плане понимания, язык дневника доступен каждому.

Рассмотрим жанрообразующие признаки писательского дневника, позволяющие включить его в систему публицистических жанров.

Писательский дневник является одним из ключевых средств духовного самоопределения личности, выработки собственной идентичности, кроме того он представляет сведения относительно исторических событий, быта и нравов определенной эпохи [3, 13].

Дневниковые тексты привлекают исследователей тем, что они не до конца изучены. Спор вызывает и своеобразие дневника. Некоторые ученые дневник считают жанром литературы, а для других - это междужанровое явление. Например, Лидия Гизбург еще в начале XIX века дневник обозначила как промежуточный жанр. А О. Г. Егоров пишет о литературных дневниках в ракурсе психологической литературы. А.Г. Тартаковский рассматривает дневниковую литературу как жанр мемуарной прозы [6, 24].

Жанровое своеобразие, типология, хронотоп, образы авторов и современников, лексико-стилистические особенности дневника привлекают внимание исследователей.

Сравним тексты писательского дневника с жанрами публицистики - репортажем, очерком, рецензией. В качестве писательского дневника рассмотрим дневниковые записи башкирского писателя М. Карима.

У башкирского народного писателя два дневника. Дневник начал вести в военное время. Последняя запись датирована 15 апреля 1942 года. Данный сборник записей М. Карим назвал "Первой тетрадью". После долгое время он дневник не вел, через некоторое время кое-какие свои наблюдения, мысли стал записывать на бумаге. Вот эти записи двух десятков лет и составили то, что потом он назвал "Второй тетрадью". Если каждодневные хроники отражают внешнее время, в котором человек действует, то подробные записи отражают внутренне время поэта, ни зависящее ни от кого и ни от чего. Таким образом, данные дневниковые записи отражают столкновение этих двух времен. Дневники велись на башкирском и русском языках.

Для выявления общих признаков между писательским дневником и информационными жанрами публицистики сравним дневниковые записи М. Карима и текст репортажа.

Репортаж - информационный жанр публицистики, где дается сообщение с места события. Спецификой данного жанра является оперативность. Для этого жанра характерно беспристрастное оповещение событий (без оценок). Автором является репортер, который является очевидцем или участником описываемого.

Структурными элементами репортажа являются заголовок, основное ядро (детали, диалоги, действия, герои и повествование), анализ или вывод (если это аналитический репортаж), подпись автора (если же автор не предпочитает остаться анонимным). Например,

День города (заголовок).

Осенний загадочный вечер. Мы находимся на центральной пощади г. Баймак. Сегодня здесь проходит День города. С праздником горожан поздравляют знаменитые выходцы из Баймакского района. Венцом концертной программы станет выступление российской группы "СМЭШ". Несмотря на пасмурную погоду, собралось много народа - вышли на торжество все: от мала до велика. Мероприятие, посвященное празднованию 100-летия города, проводится с 9 часов. Завершится вечер праздничным салютом ***(основное ядро).*** *Все организовано на высоком уровне. Оказавшись здесь, каждый чувствует себя частью большой и крепкой семьи. Всем хорошего настроения!!! Спасибо за внимание.* ***(вывод)***

Первым общим признаком писательского дневника и репортажа является спонтанность. Данный признак в лингвистике впервые употребил Ш. Балли при анализе диалогической речи. Дневниковый текст, как и текст репортажа характеризуется спонтанностью, т.е. события фиксируются сразу, записи создаются "по горячим следам". Например: **31 октября.** "***Сегодня*** *получил (прош.вр.) пенсионную книжку. Тяжело переживаю по этому поводу. Словно сам себя приговорил (прош.вр.) к старости. Целый год тянул (прош.вр.) с приговором"* [4, 122].

4 апреля. *"****Сегодня*** *в Ленинском комитете утвердили (прош.вр.) общий список. В нем есть и мое имя. Радости нет. Все мысли об Ильясе . Если уйдет в эти часы, я буду чувствовать себя виноватым"* [4, 159].

19 февраля. *"****Сегодня*** *настроение немного успокоилось (прош.вр.). Даже поработал (прош.вр.)немного. А все душа не на месте"* [4, 154].

27 марта. *"****Сегодня*** *уезжаю. Здесь прошли (прош.вр.) мои 60 дней. Чувствовал(прош.вр.) давно не изведанную внутреннюю свободу, с мыслями, чувствами, огорчениями, заботами жил "один на один"* [4, 176].

27 января. *Переделкино. "****Сегодня*** *ночью сверчки не пели. До этого ночами не умолкали..."* [4, 196].

4 апреля. *"****Сегодня*** *в Ленинском комитете утвердили общий список. В нем есть и мое имя. Радости нет..."* [4, 159].

21 января. *Малеевка. "****Сегодня*** *в Московском Новом драматическом театре состоялась премьера "Прометея". Спектакль понравился только пляски харит пришлись не по душе..."* [4, 153]

17 января. *Малеевка. "****Сегодня*** *написал первые строки. Решил назвать "Помилование". Начинал несколько раз, не по душе как-то все. Решил: как пойдет, так пойдет"* [4, 151].

20 февраля. *Голицыно.* ***"Сегодня*** *уезжаю в Москву на съезд партии, хотя он открывается 25-го. Наши приезжают 22-го утром..."* [4, 169]

10 января. Малеевка. *"****Сегодня*** *дописал основную часть "Помилования". Привел Марию Терезу к могиле Любомира Зуха. Так мы и расстались"* [4, 165].

6 января. Малеевка. *"**Сегодня** буран усилился. Какой-то тревожный буран. В этот буран расстреляли Любомира Зуха. Его в сентябре 1942 года расстреляли, а сегодня во вророй раз - уже навсегда..."* [4, 165]

5 января. Малеевка. *"... **Сегодня** проснулся с мыслью о ней. Душа сразу стала полной. Как приеду, надо найти письма, написанные ей с фронта"* [4, 164].

По вышеперечисленным примерам из дневника М. Карима можно сказать, что дата действий, описываемых писателем в дневнике, совпадает с датами написания текста дневника. Доказательством является наречие "сегодня".

Спонтанность является общим жанрообразующим признаком дневника и репортажа. Мы выявили и различия между жанрами: в дневнике автор фиксирует информацию в конце дня, показателем этого является использование глаголов в прошедшем времени: "сегодня я получи**л**...", "словно сам себя приговори**л**" и т.д., а в репортажах действие происходит в настоящее время (сейчас), используются глаголы в форме настоящего времени. Например, "мы находимся, проходит, поздравляют..." (настоящее время).

Наряду с информационными жанрами выделяют и аналитические жанры, цель которых не только передать информацию, но и подчеркнуть актуальность события. Осмысление проблемы осуществляется с помощью анализа, рассуждения и цепи аргументов.

К аналитическим жанрам относятся статьи, отчеты, обозрения и рецензии. Главное в аналитических жанрах - это воздействие на публику, которое происходит благодаря доказательствам. Рассмотрим структуру рецензии.

Рецензия - вторичный текст, имеющий языковые стандарты и структурные особенности. Цель данного жанра - дать критический отзыв научному или художественному произведению.

Структура рецензии: предмет анализа, актуальность темы, краткое содержание, оценочная часть (собственная позиция), выводы (аргументы).

В тексте писательского дневника, как и в рецензии мы наблюдаем проявление авторской оценки - субъективности. Именно в оценочной части рецензии мы видим отражение собственной позиции рецензента. Например, в рецензии по дипломной работе "Учет и анализ финансовых результатов предприятия" студента экономического факультета Ивановой Г.Г. мы наблюдаем положительный отзыв (субъективность) проверяющего (рецензента) Максимова Н.С.

Оценка.

"Автор курсовой работы Иванова Г.Г. хорошо сформулировала собственную позицию по данной теме. Результаты работы достаточно обоснованы. Данная работа может быть использована в практической деятельности студентов по специальности "Экономика".

Недостатков в курсовой работе нет.

Оформление работы Ивановой Г.Г. полностью соответствует предъявленным требованиям.

Курсовая работа рекомендована к защите и заслуживает оценки "отлично."

Рецензент: главный бухгалтер ООО "Сервис - тур" Максимов Н.С."

В писательском дневнике мы также наблюдаем присутствие субъективности. Здесь автор не только дает оценку, но и собственную позицию по проблеме подтверждает аргументами. Например, в дневниковых записях 12 октября башкирский писатель М. Карим пишет: *"Люблю ходить по осеннему лесу. Пожелтевшие листья, поникшие, почерневшие цветы ни тоски, ни уныния в душе не рождают. Напротив, они*

взгляд тешат, душу успокаивают. Потому что уходят они, оставляя миру красоту. Вот только увидев облетевшего куста птичье гнездо, оставшуюся от птенцов маленькую колыбельку, вздрагиваю. "Где они? В каких странах летают они!" [4, 176]

Вначале М. Карим называет тему суждения - прогулка по осеннему лесу. Далее дается оценка - *"Пожелтевшие листья, поникшие, почерневшие цветы ни тоски, ни уныния в душе не рождают."* Собственную позицию автор доказывает аргументами: *"Потому что уходят они, оставляя миру красоту".*

Таким образом, писательский дневник и аналитические жанры объединяет общий признак - субъективность.

На страницах дневника всегда будет присутствовать авторская точка зрения, так как писатель внешнюю информацию пропускает через свое сознание. Это, в свою очередь, дает право тексты дневника называть "эго-текстами". Этот термин вел профессор Амстердамского университета Жак Прессер в целях объединения в одну группу документальные произведения: автобиографии, мемуары, личные дневники, письма. По мнению исследователя, в дневнике наличие "Я" следует рассматривать как субъект описания, который одновременно пишет и присутствует в тексте.

Третий жанр публицистики - это художественно-публицистический. Текст художественно-публицистического стиля выполняет несколько функций: информационную, экспрессивную, познавательно-просветительскую, гедонистическую и т.д. Данный жанр относится к "писательской" журналистике. Характерной чертой является требовательность к языку художественной образности, эмоциональной насыщенности текстов, глубине авторского обобщения действительности. Художественная образность, эмоциональная насыщенность контекста повышается с помощью использования в тексте средств художественной выразительности, фигуры речи, фразеологизмов, афоризмов и т.д. [1]

Язык дневника М. Карима как и язык художественно-публицистических жанров богат фразеологизмами. Устойчивые словосочетания в основном использованы для характеристики внутреннего, психо-эмоционального состояния человека. Рассмотрим некоторые из них. Например, в дневнике М. Карим при описании эмоций, которые он испытывает при общении с женой, использует глагольные фразеологизмы, выражающие внутренние переживания, "кольнуло в сердце" в предложении *"...когда услышал голос ее (жены), кольнуло в сердце"* [4, 196], "душа отходит" в контексте *"после взаимных обид не скоро душа отходит"* [4, 172]. Также есть фразеологизмы со структурой простого двусоставного предложения с открытой позицией субъекта характеристики. Например, *"суматоха в стране душу мутит, взбалтывает, дух от нее млеет*" [4, 182]. М. Карим обращается также к субстантивным фразеологизмам с компонентом "сердце". Например, *"также звериные укусы оставляют* ***шрамы на сердце****... "* [4, 199].

Использование писателем фразеологизмов с компонентами "сердце" и "душа" помогает в создании представлений о состоянии человека. Особенно часто "сердце", "душа" символизируют любовь, соединяющую в себе самые разнообразные переживания. Эти слова имеют несколько лексических значений.

В дневнике М. Карима использовано большое количество афоризмов, что также придает записям образность, эмоциональную насыщенность. Например, *"У добра нет края, у зла нет дна"* [4, 144]. *"При случае ум спрятать можно, вот только глупость никак не спрячешь"* [4, 149]. *"Вошедшее в уши холодное слово на сердце ложиться льдинкой"* [4, 149]. *"Чистые слезы меня потрясают всегда. От них под зонтик не спрячешься"* [4, 157].

Таким образом, между писательским дневником и художественными жанрами публицистики есть общий признак - это использование различных средств художественной выразительности, афоризмов, фразеологизмов и т.д. Тем самым можно определить общую функцию текстов - это произвести эмоционально-образное впечатление. Авторы, используя всю палитру художественно-выразительных средств и реальные факты, создают собственную реальность в текстах. Главная задача авторов - дать оценку событиям. Прослеживается сочетание высокого гражданского пафоса, что характерно для публицистики, и личностное отношение к предмету речи. В результате образуется индивидуальный стиль писателя-журналиста.

Сравним художественно-публицистический жанр - очерк с текстом писательского дневника.

Очерк - это публицистический жанр, который характеризуется документальностью. Очеркист описывает реальных людей и настоящие события. В данном сочинении проскальзывает мысль автора, есть достоверная информация, факты, раздумья над решением проблемы. Очерк пишется в описательном стиле, от вида очерка зависит присутствие или отсутствие субъективной оценки. Выделяют следующие виды очерка - это портретный, путевой, научно-популярный, событийный, социологический, проблемный, судебный. Самыми популярными являются путевой, передающий впечатления от путешествия конкретного лица, и портретный, где раскрывается внутренний мир человека с помощью словесного портрета. Рассмотрим текст портретного очерка.

"Хочу рассказать про своего любимого учителя, Носова Ивана Валерьевича, который преподавал у нас в университете с 1-го по 3-й курс. Это был упитанный мужчина лет пятидесяти, невысокого роста, с лысиной на голове, орехового цвета узкими глазами. Мне больше всего запомнился его заинтересованный взгляд, который окрылял нас, охота было с ним разговаривать и разговаривать. Он любого слушал так внимательно, как будто ощущал самочувствие собеседника, понимал его...

Вот такой был интересный человек. Мы все тянулись к нему, он был для нас родным человеком" (Из газеты "Родник").

В данном тексте очеркист описывает реального человека, что является подтверждением документальности жанра.

Текст дневника М. Карима также характеризуется достоверностью материала. Ценность изучения писательского дневника усиливается тем обстоятельством, что наиболее полно и объективно описываются важные события в области политики, экономики, культуры, истории, литературы и др. Как отмечал Ф. Достоевский, дневник - это "отчет о виденном, прочитанном, слышанном." В дневнике писателя мы видим связь записей с текущими, а не с давно прошедшими событиями. Например, трагедия в Чечне случилась в 1999г., и в этом же году М. Карим в своем дневнике пишет: *"Трагедия Чечни, неспособность российских властей, центральные издания, радио, телевидение, подливающие масло в огонь... И какое право у Ельцина ради неправого дела проливать кровь наших детей, бросать их в огонь?"* [5, 15]

*"**29 августа.** Пятый день идет сессия Верховного Совета СССР. Это напоминает драку сыновей на руинах отцовского дома.*

Горбачев сидит как призрак, иногда что-то говорит, но внутри у него ничего нет... У нас в Уфе нападают на Рахимова, обвиняя его за нейтральную позицию..." [4, 200]

*"**17 января.** Переделкино. В восемь утра позвонил Муса. Америка начала войну против Ирака. Беда на беду"* [4, 196].

Данные примеры подчеркивают документальность изложенного материала. Общим признаком очерка и писательского дневника является достоверность информации.

В статье мы сравнивали дневник М. Карима с жанрами публицистики - рецензией, репортажем, очерком. Сопоставление писательского дневника с жанрами публицистики позволило выделить ряд общих признаков, что дает право рассматривать дневник как жанр публицистики. Это спонтанность, субъективность, достоверность. Главная функция таких текстов - это оказание эмоционально-образного впечатления. Таким образом, дневник М. Карима - это жанр публицистики, где авторское повествование не ограничено рамками традиционного жанра, где информация излагается "по горячим следам", весь материал писатель пропускает через свое сознание, который характеризуется достоверностью информации (документальностью). Но у писательских записей есть признаки, присущие только дневниковому жанру - это датируемость, регулярность, дискретность.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Абелева И. Ю. Речь о речи. Коммуникативная система человека Текст. / И. Ю. Абелева. М. : Логос, 2004. - 304 с.
2. Большая литературная энциклопедия Текст. / Красовский В. Е. и др. -М. : Филолог, о-во «Слово» : ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2004. -845 е.: ил.
3. Егоров О.Г. Дневники русских писателей 19 века: Исследование / О.Г.Егоров. М.: Флинта: Наука, 2002. 288 с.
4. Каримов И. М. Год без Мустая/ И. М. Каримов, А. М. Каримова // Уфа: Издательство Инеш, 2006. - 216 с.
5. Николенко И.А. Без поэзии сердце остынет. URL: http://www.agidel.ru].
6. Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика XVIII - первой половины XIX в.: От рукописи к кн. / А. Г. Тартаковский; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М.: Наука, 1991. – 286с.
7. Фаткуллина Ф. Г Лингвопрагматика рекламного дискурса // актуальные вопросы теории и практики филологических исследований: мат-лы III междунар. научно-практ. конф. Прага: Vedecko vydavatelske centrum "SociosferaCZ", 2013. С. 81–84.

© Латыпова А.А., 2019

Минлебаева Н.А.,
магистрант, БДУ, Өфө к.
Ҡунафин Ғ.С.,
филол. ф. докт., проф., БФА-ның мөхбир ағзаһы
БДУ, Өфө к.

ФӘРЗӘНӘ АҠБУЛАТОВА ХИКӘЙӘЛӘРЕНЕҢ КОМПОЗИЦИЯҺЫ

«Әҫәрҙең йөкмәткеһе менән формаһына ҡағылышлы компоненттар, әлбиттә, әҙәби-эстетик категорияларҙың күбеһенә органик рәүештә бергә ҡушылып килә. Шулай ҙа художестволы форманың әҫәр йөкмәткеһенә тура килеү-килмәүен башҡа бөтә компоненттарға ҡарағанда ла тулыраҡ сағылдыра торған бер күренеш бар, ул да булһа – копозиция» [Әхмәтйәнов К.Ә.,2003;85].

Композиция – йөкмәткегә образлылыҡ биреүсе сараларҙың иң мөһиме. Икенсе төрлө әйткәндә, композиция – образлы итеп ойошторолған йөкмәтке: сюжет нигеҙенә һалынған ваҡиғалар, пейзаж, портрет, лирик һәм публицистик сигенеү, һөйкәлмә ваҡиға һәм образдар үрелеп, аралашып киләләр. Эпилог, прологтар, әҫәрҙең бүлектәргә бүленеүе лә композиция төшөнсәһе.

Композиция, художестволы йөкмәтке һәм форманың үҙенсәлекле берлеген күрһәтә. Ул әҫәрҙең жанрына, авторҙың алдына ҡуйған идея-эстетик маҡсаттарына ҡарап төрлөсә: ябай һәм ҡатмарлы булырға мөмкин.

Ф. Аҡбулатованың “Туғайҙарҙа турғай” хикәйәһе, хәтерләүҙәрҙән тора. Төп герой Ғәйнетдиндең ауылы Аҡбатыр төпкөлдә булғанлыҡтан бөтөрөлә, халҡы күсеп китә. Шул арҡала егет иң яҡын кешеһе, синыфташы Фәнисәне лә юғалта. Төйөнләү өлөшө булып авторҙың автобуста йырсы Ғәйнетдинде осратыуы, уның менән әңгәмә ҡороуы тора.

Композицион яҡтан әҫәр ике бүлексәнән тора. Ваҡиғаларҙың художестволы йөкмәткеһен байытыр өсөн автор тәбиғәт күренештәрен, уларға ҡағылған ырымдарҙы ҡуллана. Улар Аҡбатыр ауылының ҡороуына битараф булмаған, аҙаҡҡа тиклем өмөтөн юғалтмай йәшәгән ҡайһы-бер кешеләрҙең ҡайғыһын һүрәтләүгә булышлыҡ итә автор.

Ваҡиғалар үҫеше төп герой Ғәйнетдиндең иҫтәлектәренә, бала сағына алып ҡайта. Әҫәрҙең идея-проблематикаһы ла шунда асыла. Ауыл кешеләренең үҙ ерҙәрен ташлап китеп, ҡала шарттарына яраҡлашыуы ауыр кисереүен автор психологик планда аса.

Хикәйәлә бер сюжет һыҙығынан икенсеһе үрелеп сыға. Сиселеш өлөшөндә Ғәйнетдин үҙе лә һиҙмәҫтән яратып йөрөгән мөхәббәте Фәнисәне Аҡбатырҙа осрата.

Шулай итеп, әҫәрҙең төп проблемаһы булып ауылдың бөтөүе, халыҡтың тыуған ерен, ауылын уратып алған тәбиғәтен онота алмауы, уны, уның халҡын юҡһыныуы тора. Ауылдың юҡҡа сығыу проблемаһы, йәштән дуҫ булып йөрөгән ике тиҫтерҙең юлын икегә айырышыуға һәм ғүмерлеккә аҙашыуға сәбәп була ла инде.

«Бөйөк Еңеү байрамы иң күркәм һарайҙарҙың береһендә уҙасаҡ. Ҙур концерт. Унда бөтә теләгәндәрҙе лә саҡыра алмайбыҙ. Ә һеҙ ана шул тантаналы кисәлә сығыш яһаясаҡһығыҙ. Сәхнәгә сығырға теләүселәр былай ҙа етерлек буласаҡ. Уйлап ҡарағыҙ әле…» - тигән тура телмәрҙән башланып китә Ф. Аҡбулатованың “Ун биш минут” хикәйәһе. «Һуғышта булған берәй хәл-ваҡиға тураһында һөйләрһегеҙ. » - тип, һаман да өгөтләүен белә егет һуғыш ветеранын. Ошо ике кешенең һөйләше әҫәрҙең төйөнләү өлөшөн тәшкил итә.

Кульминацияның иң юғары нөктәһе булып ҡарт менән концерт ойоштороусылар араһында тыуған конфликт.

Сиселештә, урам буйлап таяҡҡа таянған оҙон буйлы, киң күкрәкле ҡарттың аҡһай-аҡһай поезға ҡабаланыуы һүрәтләнә. Ҡарт үҙендә ниндәйҙер еңеллек тоя. Әйтерһең дә, яҡтары атлап түгел ә осоп бара. Йөрәк ауыртыуы, тән һыҙлауы ла юҡҡа сыға.

Яҙыусы был бәләкәй генә хикәйәһен ябай композицион алымға ҡорған. Ветерандың иҫтәлектәре, хәтерләүҙәре сюжет линияһын хасил итә. Был алым геройҙың уның йәштән ниндәй кеше булғанлығын асыҡларға булышлыҡ итә.

“Бүләк” хикәйәһе лә композицияһы яғынан алда күрһәтелгән «Ун биш минут» әҫәренә оҡшаш. Бер сюжет һыҙығы эсендә икенсеһе асыла. Хикәйәнең сюжеты мауыҡтырғыс башланып китә. Ҡышты Мирзаһит элеккеләре менән сағыштырғанда ауырыраҡ үткәрә. Шуға берәй яҡҡа барып дауаланырға уйлай. Ә уға тиклем ҡыҙы менән икәүләп кенә урманға барып ҡайтырға һөйләшәләр. Тик колхоз рәйесе көтөүҙе көтөргә кеше юҡ, быйылға ғына ал инде, көҙөн үҙеңде иң шәп санаторийға ебәрермен, тип

вәғәҙәләр биреп ялбарғас, Мирзаһит ризалаша. Бына шундай төйөнләүҙән һуң ваҡиғалар үҫеп, трагедияға алып килә.

Сиселештә, ветеран был байрамдан күңеле күтәрелеп түгел, ә киреһенсә тиҫкәре тойғолар менән ҡайтып китә. Урамда ул мәрхүм булған күршеһенең ҡыҙына, атаһының иҫтәлегенә бүләк бирҙеләр, тип, үҙенең транзисторын бирә. Кешенең эшен, тормошон дауам итеп балаһы ҡала. Ул уның өмөтө, һағышы, шатлығы һәм хыялы. Кем дуҫ, кем дошман хәҙерге донъяла, билдәһеҙ. Ҡыҙ был бүләктең кемдеке икәнен Ноғман бабай вафат булғас ҡына белә. Тыуған ауылына ҡайтҡас, туғандарынан Мирзаһит урманы барлығын белә.

Шулай итеп был бәләкәй хикәйәлә автор «Үлеләрҙең ҡәберен бел, тереләрҙең ҡәҙерен бел» тигән мәҡәлдә сағылыш тапҡан идеяны алға ҡуя.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Аҡбулатова Ф.Ф. Уның исеме – мөхәббәт. Повестар, хикәйәләр[Текст]/ Ф. Ф. Акбулатова. – Өфө: Китап, 2007. – 312 б.
2. Гәрәева Г.Н. Хәҙерге проза үҙенсәлектәре [Текст]/ Г.Н. Гәрәева. – Өфө: Китап, 2009. – 224 б.
3. Гәрәева Г.Н. Башҡорт прозаиктары: Монография [Текст]/ Г.Н. Гәрәева. – Өфө: БДУ, 2012. – 495 б.
4. Әхмәтйәнов К.Ә. Әҙәбиәт теорияһы. – Үҙгәрешле 3-сө баҫма [Текст]/ К. Ә. Әхмәтйәнов. – Өфө: Китап, 2003. – 392 б.
5. Шаһиев Р.В. Әҙәбиәттә герой орбитаһы: әҙәби тәнҡит мәҡәләләре, рецензиялар, ижади портреттар[Текст] Р. В. Шаһиев. – Өфө: Китап, 2010. – 176 б.

© Минлебаева Н. А., Ҡунафин Ғ.С., 2019

Мостафина Р.Д.,
филол. ф. к., доцент, БДУ, Өфө ҡ.

БАШҠОРТ ӘҘӘБИӘТ ҒИЛЕМЕНДӘ МОСТАЙ КӘРИМ ИЖАДЫН ӨЙРӘНЕҮ ТОРОШО

Башҡорт әҙәбиәте классигы Мостай Кәримдең ижады һәм тормош юлы башҡорт әҙәбиәте ғилемендә ярайһы ғына киң өйрәнелгән. Башҡа милли әҙәбиәт теоретиктары һәм тәнҡитселәренең дә яҙыусы ижадын төрлө яҡлап асҡан ғилми хеҙмәттәре, тәнҡит мәҡәләләре билдәле.

Башҡорт әҙәбиәтенең үҫеш тарихына арналған башҡорт һәм рус телдәрендә төрлө йылдарҙа сыҡҡан фундаменталь хеҙмәттәрҙә, мәҫәлән, “Башҡорт әҙәбиәте тарихы” 6 томлығының 5-се томында, “Егерменсе быуат башҡорт әҙәбиәте” юғары уҡыу йорто студенттары өсөн дәреслектә М.Кәрим ижадына хронологик байҡау яһала.

“Егерменсе быуат башҡорт әҙәбиәте” дәреслегенә М.Кәрим хаҡындағы бүлекте ғалим Р.Байымов яҙған. Әҙәбиәт тарихы буйынса хеҙмәттәрҙә яҙыусы ижады хаҡында яҙғанда традицион хронологик принцип һаҡлана: яҙыусының биографияһына ҡағылышлы мәғлүмәттәр, башланғыс ижады һәм артабанғы ижады, ғөмүмән, әҙәби процеста, әҙәбиәт тарихында тотҡан урыны һ.б. Р.Байымов мәҡәләһенең иғтибарҙы йәлеп иткәне - традицион хронологияны ҡоро статистика килтереүгә ҡормай, М.Кәрим ижадының эволюцион үҫеше хаҡында тулы картинаны күҙ алдына баҫтыра. Мәҡәләнең башында уҡ автор ошо хаҡта әйтеп тә ҡуя: “Әҙиптең эҙләнеүҙәргә һәм асыштарға бай

ижады башҡорт әҙәбиәтенең 30-сы йылдар аҙағынан бөгөнгө көнгәсә булған барлыҡ юғары һәм мөһим күренештәрен сағылдыра килде” [3; 347].

Ғалим шағирҙың башланғыс осор һәм унан һуңғы йылдар шиғриәте лирик геройы концепцияһын юллай: һуғыш осоро шиғриәтенә романтик рухлы һәм граждандлыҡ теремеклеге хас булған, уйҙары киләсәккә, бәхетле тормошҡа төбәлгән, тыуған ер, тыуған ауыл менән бәйләнгән лирик герой хас булһа, һуғыштан һуңғы йылдар геройы интернациональ һәм милли характерлы булыуы менән айырылып тороуын билдәләй.

Р.Байымов шағирҙы унын бөтә ижады буйына йәмғиәт һәм кеше яҙмыштары, шәхес азатлығы мәсьәләһе борсоуын һыҙыҡ өҫтөнә ала. Әле утыҙынсы йылдар аҙағында ҡырҡынсы йылдар башында яҙылған “Таныш булмаған ҡунаҡ”, “Декабрь йыры” кеүек иң тәүге поэмаларында уҡ әҙип йәмғиәт һәм шәхес мәсьәләһен үҙәккә ҡуйыуын шул яғы менән поэмалар әҙиптең шиғриәттәге яңы һүҙе булыуын билдәләй.

Драматургияһы, прозаһы хаҡында һүҙ йөрөткәндә лә Р.Байымов сәхнә һәм сәсмә әҫәрҙәренең проблематик яңылығы, яҙыусының жанр өлкәһендәге новаторлығы, оҫталыҡ мәсьәләләренә иғтибарын йүнәлтә.

Ғөмүмән әйткәндә, монографик күҙәтеүҙә үҙәктә яҙыусы ижадының әҙәби процеста тотҡан урыны, әҙәби оҫталыҡ мәсьәләләре ҡуйылған.

Т.Килмөхәмәтовтың 2016 йылда сыҡҡан “Һайланма әҫәрҙәр”енең 3-сө томына “Халыҡ шағиры Мостай Кәрим театры” тигән ҙур ғына мәҡәләһе ингән. Ғалим үҙе билдәләүенсә, мәҡәләлә Мостай Кәримдең барса пьесалары анализлана. Ғалимдың анализлана, тип әйтеүенә, мин шағир драматургияһында оҫталыҡ мәсьәләләре ҡарала тип өҫтәр инем. Мәҡәләне автор бәләкәй генә бүлексәләргә бүлгән. Мәҡәләнең һәм бүлексәләрҙең исеменән үк күренеүенсә, автор әҙәби оҫталыҡ мәсьәләләрен үҙәккә ҡуя. Мәҫәлән, яҙыусының драматургияһындағы типологик художество һыҙаттары, пьесаларҙағы символизм һәм символик образдар, конфликт ҡороуҙағы типология, конфликт ойоштороуҙағы парадоксаллек хаҡындағы ҡыҙыҡлы һәм ентекле тикшеренеүҙәрҙә М.Кәримдең индивидуаль ижад үҙенсәлеге тигән донъяның ҡайһы бер һыҙаттары асыла.

М.Кәрим драматургияһы хаҡында Т.Килмөхәмәтов былай ти: “Тормошҡа үтә оҡшатырға тырышыу М.Кәримгә ят. Әҙәби әҫәр – поэма, пьеса, повесть – унын өсөн сәнғәт ҡанундары буйынса ижад ителгән тормош” [5; 216].

М.Кәримдең ижади таланты хаҡында ғалим тағы ла шундай тос фекрен еткерә: “Уның эшмәкәрлеге йәнә бер тапҡыр иҫкереү белмәҫ бер хәҡиҡәтте раҫлай: әҙәбиәт үҫеше тарихи үҫештән айырылғыһыҙ. Күренекле яҙыусылар бер үк ваҡытта халыҡтың теге йәки был дәүерҙәге социаль, әхлаҡи-этик, психологик йөҙөнөң йылъяҙмасыһы булып та сығыш яһай. Мостай Кәрим ана шундай рәссамдарҙың береһе” [5; 221].

Т.Килмөхәмәтовтың ошо фекерҙәре Р.Байымовтың М.Кәримдең ижады башҡорт әҙәбиәте тарихының үҫеш эволюцияһын күҙ алдына баҫтыра тигән һүҙҙәрен тағы ла бер тапҡыр раҫлай.

Беҙ был мәҡәләбеҙҙә М.Кәрим ижады, әҙәби оҫталығы хаҡында ике мәҡәлә хаҡында ғына һүҙ йөрөттөк. Киләсәктә М.Кәримдең ижади портретын юллаған, тотош ижадын анализлаған фундаменталь хеҙмәттәр һәм әҙәби-тәнҡит мәҡәләләренә ентекләберәк һәм тулыраҡ туҡталып үтербеҙ.

ӘҘӘБИӘТ

1. Гареева Г.Н., Мустафина Р.Д., Каскинова Г.Н., Алибаев З.А., Давлеткулов А.М. Психологизм как художественная категория. Man in India. Том: 97. -№.21. -2017 г. Стр. 273-285.
2. Гареева Г.Н., Мустафина Р.Д. Новаторство башкирской прозы в отображении реалий современности в тридцатые годы XX века. //Вестник Башкирского университета. -2018. -№ 23. –Стр. 462-467.
3. Егерменсе быуат башҡорт әҙәбиәте. Юғары уҡыу йорттары өсөн дәреслек. –Өфө: Полиграфкомбинат, 2003. – 575 бит.
4. Ильясова Ә., Мостафина Р.Д. Мостай Кәрим һәм Рәсүл Ғамзатов шиғриәтендә троптар. Вопросы духовной культуры народов Урало-Поволжья: история и современность (к 100-летию образования Республики Башкортостан и 110-летию Башкирского государственного университета). Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием) молодых ученых, аспирантов, магистрантов, студентов. Уфа, 2019 РИЦ БашГУ, 2019.- 145- се бит
5. Килмөхәмәтов Т.Ә. Һайланма әҫәрҙәр. 3-сө том. Әҙәби процеска күҙәтеүҙәр, әҙәби-художестволы публицистика, әҙәби-тәнҡит мәҡәләләре, әҙәби-ғилми тикшеренеүҙәр. –Өфө: китап, 2016. – 408 бит.
6. Мостафина Р.Д. Композиционные особенности башкирских драм послевоенных лет (1945-1970). Актуальные проблемы башкирской, тюркской и угро-финской филологии и культуры. Материалы Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции, посвященной 95-летию народного поэта Башкортостана, Героя Социалистического труда, лауреата Государственной премии СССР Мустая Карима и 80-летию литературного объединения «Шонкар» («Кречет») Башкирского государственного университета. Редакционная коллегия: Г.С.Кунафин (Ответственный редактор); Г.Н.Гареева (Ответственный секретарь). РИЦ БашГУ, 2014. Стр. 388-394.

© Мостафина Р.Д., 2019

Муллағәрәева Г.Р.,
магистрант, БДУ, Өфө к.
Солтанбаева Х.В.,
филол. ф. д., проф., БашДУ, Өфө к.

БАШҠОРТ ДОНЪЯ ТЕЛ КАРТИНАҺЫНДА «БАЛА САҠ» КОНЦЕПТЫ (М. КӘРИМДЕҢ «ОҘОН-ОҘАҠ БАЛА САҠ» ӘҪӘРЕНӘН АЛЫНҒАН МАТЕРИАЛДАР НИГЕҘЕНДӘ)

Донъя картинаһының бик күп билдәләмәләре бар, сөнки ул гуманитар фәндәрҙең үҙәк төшөнсәһенең береһе булып тора. Һәр билдәләмә, мәҫәлән донъя тел картинаһы һүҙбәйләнеше алдынан торған дефферент билдәгә бәйле. Ю.А. Апресян фекере буйынса һәр тәбиғи тел билдәле ҡабул итеү ысулдарын һәм донъя ойошмаһын сағылдыра. Донъя картинаһында кешенең бер ҡатлы эске тормошо күрһәтелә. Шулай уҡ үткән быуындың тәжрибәһен конденсиялай һәм шул тормошҡа беҙҙе индерә ала.

Лингвистика методологик алым итеп донъя картинаһын үҙ эсенә индерә һәм элек иғтибарға алынған күренештәрҙе күрергә ярҙам итә.

Донъя картинаһы идеяһы XX быуат башында барлыҡҡа килә. Уны О. Шпенглер «Закат Европы» тигән хеҙмәтендә күҙ уңында тота: «Һәр бер мәҙәниәткә тәбиғәтте

үҙенсә күреү һәм өйрәнеүҙең шәхси ысулдары хас. Һәр кемдең үҙенә бер төрлө тәбиғәте бар һәм шул уҡ күренештә башҡа кеше уны күрә алмай» [6, 198].

Донъя тел картинаһы тел саралары ярҙамында сағыла һәм үҙ эсенә милли характер индерә. Ул кешеләрҙең тирә-яҡ мөхит менән бер бөтөн булып донъяны, ысынбарлыҡты күрә белеүендә күренә.

Милли донъя тел картинаһы теге йәки был халыҡтың милли-мәҙәни тел үҙенсәлектәрендә сағыла. Ул донъя картинаһының донъны һиҙемләү базаһы аша бөтә билдәле өлгө һәм варианттары һалынған һәм йыйылған мәҙәниәт материалдары ярҙамында синтезлана.

Шулай уҡ автор йәки индивидуаль донъя тел картинаһы тигән төшөнсә бар. Милли донъя тел картинаһының тел саралары аша белдерелгән һәм ҡушма өлөшө булып торған айырым шәхси телдең донъяһын күреү, тойоу һәм билдә биреү – автор донъя тел картинаһы тип атала.

Донъя тел картинаһы билдәләмәһен асыҡлағанда беҙ айырым тел шәхесенең теленә мөрәжәғәт итәбеҙ. Кеше аралашып йөрөгән телде тикшереү идеяһы боронғо замандарҙан уҡ тел ғилеменә билдәле.

Тел шәхесе теорияһы килеп сығыу тарихы В. Фон Гумбольд, А. Шахматова һәм башҡаларҙың ғилми эштәрендә сағылыш тапҡан. Шәхси тел төҙөлөшөндә мөһим урынды тел концептуалтзацияһы, телдең билдәләрендә донъяның сағылышы, мөһим роль уйнай. Был эшмәкәрлектең һөҙөмтәһе төрлө ысынбарлыҡтың тап килгән фрагментын, мәғәнәһен аңлатҡан концептарында сағыла.

Концепт – ул төрлө маҡсат өсөн эшкәртелгән һәм аң менән кодировать ителгән мәғлүмәт. Концепт кеше аңында ике төп функция башҡара: 1) мәҙәниәт ярҙамында тел шәхесенең аң һәм хис өлкәһенә үтеп инә; 2) концепт аша кеше мәҙәниәткә ылыға һәм уның өлөшө була.

Беҙҙең тикшереү эшенең объекты булып Мостай Кәримдең «Оҙон-оҙаҡ бала саҡ» әҫәре ярҙамында «Бала саҡ» концептын тикшереү тора. Был өлкәлә тикшеренеүҙәр автор донъя тел картинаһының моделен төҙөргә ярҙам итә һәм авторҙың бала сағына булған мөнәсәбәтен асыҡлайбыҙ.

Мостай Кәримдең шәхси теле киң аңлы һәм төрлө яҡлап үҫешкән. Авторҙың әҫәрҙәре тормош тәжрибәһен тәшкил итә, шуға ла яҙыусының донъя тел картинаһы киң ҡырлы.

Мостай Кәримдең бала сағы бала саҡ уйындары, йырҙар, әкиәттәр менән үткән. Шул хаҡта уҡығанда шундай «Бала саҡ» концепттарын табырға була: *1) Ағас тирәләй* ***ҡулға ҡул тотоношоп****, ваҡ балалар* ***әйлән-бәйлән уйнай.*** *2) Башта беҙ күңелле* ***йыр йырлайбыҙ,*** *шаярып зыҡ ҡубабыҙ. 3)* ***Борон-борон заманда*** *бер бабай буйға еткән улына кәләш әйттермәк булған икән. 4)Үҙе әле тыумаған да, уны инде ҡара урман эсендәге түңәрәк күл буйында керт-керт үлән утлап йөрөгән* ***Аҡбуҙат көтә****, атты ҡороҡларға арҡан да әҙер.*

Туғандар, дуҫтар һәм иң яҡын кешеһе Оло инәй тураһындағы иҫтәлектәр ҙә яҙыусының бала сағын асыҡларға ярҙам итә: *1)Улар араһында мин дә, минең кесе туғандарым* ***Сәлисә*** *менә* ***Ильяс*** *та бар. 2) Был имән минең* ***Оло инәйем*** *булып сыға, уның тирәһендә инде балалар ғына түгел, беҙҙең бөтә* ***ғаиләбеҙ – атайым, кесе инәйем, ағайҙарым, апайҙарым*** *әйләнә. 3) Минең Оло инәйемде* ***«кендек әбейе»,*** *ә үҙемде* ***«кендек бабайы»*** *тип атайҙар. 4) Асыҡ хәтерләйем: ғүмеремдә мине беренсе тапҡыр* ***етәкләп алған ҡул*** *– уның ҡулы булды.*

Кеше ҡушаматтары балалыҡтың бер өлөшө булып тора: *1) Арабыҙҙа иң көслөһө* ***Шәһиҙулла үҙе «Рәсәй»ҙе*** *алды, унан ҡала* ***тыңҡыш Вәлетдин «Америка», Искәндәр***

Ибрайы «Япония» *булды. 2) – Минең ҡушаматым* ***«Һары серәкәй», -*** *тине. 3)* ***«Рукавказ»*** *минең икенсе ҡушаматым – һуғышсан ҡушамат.*

Урам ҡушаматтары: *1)Күп тә үтмәй,* ***Өс әтәс урамында*** *Ҡәҙерғол ҡарттың ете йыл буйы бәпес килтермәй йөрөгән йәш бисәһе малай тапты. 2) Бәләкәс кенә буйлы, төптән йыуан Йоморо Талип* ***Ябалаҡ урамында*** *тора. 3) Әсғәттәр урамын* ***«Губернатор урамы»*** *тип йөрөтәләр.*

Беренсе мөхәббәт: *1)* ***Фәриҙә*** *әгәр етем булмаһа, үгәй әсәһе уны йәберләтмәһә, бәлки, мин уға* ***ғашиҡ*** *та булмаç инем. 2) Минең күңелемә* ***иләç-миләç уйҙар*** *ҡағылып үткәнде дуçым һиҙмәне. 3) Уҙған йыл партала* ***йәнәшә ултырған ҡыҙ*** *менән ярты ҡышҡа тиклем* ***яныл-көйөп*** *көн һайын* ***хат алыштыҡ****, һәр кис һайын тегегә* ***оҙон-оҙон хаттар*** *яҙам.*

Беренсе тапҡыр мәктәпкә барыу: *1)* ***Мәктәп*** *мине артыҡ хайран ҡалдырманы. 2) Ике йылдан һуң һеңлем Сәлисә менән бергә мин йәнә* ***беренсе синыфҡа килдем****. 3) Беҙҙе йәш кенә* ***уҡытыусы апай*** *уҡыта.*

Яңы кейем, тәмле ашамлыҡҡы бәйле иçтәлектәр: *1) Уның башы –* ***ҡара бәрхәт түбәтәй*** *менән бер пар* ***резинка галош*** *булды. 2) Оло инәйем, үҙемә үлсәп, аҡ буйлы ҡыҙыл* ***киндер ыштан*** *тегеп ҡуйҙы – ике кеçәле. 3) Яңы ыштандың бер кеçәһенә* ***көнбағыш****, бер кеçәһенә* ***кипкән муйыл*** *тултырып мин ҡапҡа төбөнә сығып баçтым. 4)Берәүҙәр* ***тәбикмәк****, икенселәр* ***ҡоймаҡ,*** *өсөнсөләр* ***ҡыçтыбый,*** *дүртенселәр* ***май ҡумәсе*** *бешерә.*

Шулай итеп М. Кәримдең бала саҡ уйындары, йырҙары, әкиәттәре; туғандар, дуçтар, иң яҡын кешеһе Оло инәй; кеше, урам ҡушаматтары; беренсе мөхәббәт, мәктәпкә тәү тапҡыр барыу һәм яңы кейем, тәмле ашамлыҡтар тураһында яҙыуҙары аша «Бала саҡ» концептын «әйлән-бәйлән уйнай», «борон-борон заманда», «Ильяс», «кендек әбейе», «кендек бабайы», «уҡытыусы апай», «киндер ыштан», «тәбикмәк», «Ябалаҡ урамы», «Рукавказ», «Губернатор урамы» һ.б. һүҙҙәр, һүҙбәйләнештәр аша асыҡларға була.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Брутян Г.А. Язык и картина мира. – М.: Филологические науки, 1973. – 169 с.
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология. – М.: Книга по Требованию, 2012. – 284 с.
3. Сабитова З.К. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2010. – 208 с.
4. Султанбаева Х.В., Назырова З.У. Репрезентация концептуальной сферы «Родина» в башкирской языковой картине мира (на материале творчества М. Карима). – Уфа: Вестник Башкирского университета, 2016.
5. Мостай Кәрим «Оҙон-оҙаҡ бала саҡ». - Өфө: Баш. кит. нәшр., 1981. – 296 бит.
6. Шпенглер О. «Закат Европы». – М.: Юрайт, 2017. – 307 с.

© Муллагареева Г.Р., Султанбаева Х.В., 2019

Муллағолова Ә.М.,
филол. ф. к., ГУП ТРК "Башҡортостан", Өфө к.

ХАЛҠЫБЫҘҘЫҢ РУХИ КӨҘРӘТЕ

Ваҡыт көслө ырыу-ҡәүемдәрҙе, таш диуарҙарҙы, илдәрҙе үҙе менән алып китә. Әммә бөйөк шәхестәр, йылдар, быуаттар сылбыры аша үтеп, ил улы, ил ҡыҙы булып күңелдәрҙә йәшәй бирәләр. Мәçәлән, Гомер, Гете, Толстой, Руставели, Салауат, Туҡай, Дәүләтшина...

Халҡыбыҙҙың рухи ҡөҙрәте булған Мостай Кәрим хаҡында һүҙ йөрөткәндә, уның яҡты шәхсиәте, оло ижады, кешелек донъяһы буйлап оҙон-оҙаҡ йылдар, дәүерҙәр, хәрәкәт-бәрәкәт итере күҙ алдына килә.

Башҡортостандың халыҡ шағиры, Салауат Юлаев исемендәге дәүләт премияһы лауреаты, СССР-ҙың Дәүләт, Ленин, Рәсәйҙең Станиславский исемендәге дәүләт премиялары лауреаты, Социалистик Хеҙмәт Геройы, әҙәбиәтебеҙ бәһлеүәне, олпат шәхес Мостай Кәрим әҫәрҙәре бәләкәйҙән ҡанға һеңгән. Хәреф танымағанда радио, телевидение тапшырыуҙары йә сәхнәләштерелгән өҙөктәр аша, ә уҡырға өйрәнеү менән бихисап әҫәрҙәре арҡылы беҙ Йәмил, Оксана, Зөбәржәт, Аҡйегет, Мәрәһим, Аҡйондоҙ, Салауат, Прометей һәм башҡа геройҙар галереяһы менән осраштыҡ. Уларҙың йәшәйешенә, рухына һоҡландыҡ, фәһем алдыҡ. Аҙаҡ, уҡытыусы һөнәренә эйә булғас, быуын-быуын йәштәрҙе Мостай ағай әҫәрҙәре миҫалында тәрбиәләй башланыҡ.

Хәйер, уҡытыусы һөнәрен һайлауымда ла әҙип йоғонтоһы ҙур булды. Уның түбәндәге поэтик юлдарын һәр бала кеүек мин дә яратып уҡый инем:

Һин уҡытыусым,
шундай наҙлап
Ҡараның күҙҙәремә.
Һүнмәҫлек ҙур
дәрттәр һалдың
Бәләкәс йөрәгемә...

Кескәйҙәр йөрәгенә изге, сәләмәт орлоҡтар сәсеү теләге мине Сибай педагогия училищеһына алып килде. Ундағы уҡытыусы Рәсимә Ураҡсина етәкселегендә төркөмдәр араһында төрлө пьесаларҙы сәхнәләштереү традицияға ингән ине. Студенттар “Айгөл иле”, “Ай тотолған төндә”, “Ҡыҙ урлау”, “Туй дауам итә” әҫәрҙәрен кинәнеп сәхнәләштерәләр, әҙәби кисәләрҙә “Ҡайын япрағы тураһында”, “Россиянмын” һәм башҡа шиғырҙарын йәки “Үлмәҫбай”, “Ҡара һыуҙар” поэмаларын тасуири яңғыраталар.

Донъя әҙәбиәтенә, милли телебеҙгә, ғөмүмән, һүҙ сәнғәтенә һөйөү мине 1982 йылда ҡасандыр Мостай Кәрим уҡыған Башҡорт дәүләт университетына алып килде. Тап шул йылда миңә шағирҙы менән тәү тапҡыр күреү бәхете тейҙе.

Ҙур залда - шығырым тулы халыҡ. Көҙгө шиғыр кисәһе. Мостай ағайҙың талғын, ышаныслы, фәһемле һүҙҙәре бөгөнгөләй хәтерҙә: “Был уҡыу йорто – минең дә белем усағым, ғилем бишегем. Донъя классиктарының аҫыл ижадтары менән танышырһығыҙ һеҙ бында. Тик китапты күңелегеҙгә һеңдереп уҡырға өйрәнегеҙ. Ғүмер буйына өс китап уҡып, унан әллә күпме һабаҡ алғандар, камиллыҡҡа ынтылғндар була, йәки өс йөҙ китап уҡып та, башында ел уйнағандар осрай. Һеҙ һуңғы төргә ҡарауҙан һаҡланығыҙ!. Эйе, тарих тирмәненә гәрәбәләй төшкән кеше яҙмыштары, әхлаки матурлыҡҡа һәм батырлаҡҡа һынау тотҡандар хаҡында тәрәндән уйланып ижад итте Мостай Кәрим. Донъяның алыҫ сиктәрен, заман һыҙаттарын асыҡ һәм үткер күрә белгән бай тәжрибәле һүҙ оҫтаһы ул. “Әҙәбиәт сығанағы – әлбиттә, тормош. Унда һәр әҙиптең үҙ утрауы бар,” - тиер ине Мостай ағай. Ә бит барса утрауҙар өҫтөндә бер үк ҡояш булһа ла, һәр ижадсы донъяны үҙенсә, үҙ утрауынан күрә, ысынбарлыҡҡа үҙ баһаһын бирә. Шул йәһәттән ҡарағанда ла Мостай Кәрим ижадта ғына түгел, йәшәйештә лә ҡиммәтле һүҙҙе үҙ мәлендә ҡыҫҡа һәм тос рәүештә халыҡҡа еткерер йәмәғәт эшмәкәре, ил уҙаманы булып танылды. Бер генә миҫалды телгә алыу ҙа етә. Мәҫәлән, 2003 йылдың 3 декабрендә республикабыҙҙа Президент һайлауҙары алдынан урында йәшәгән йөҙләп милләт вәкиленә Башҡортостан алған курстың һыналған булыуын, изге эштәр башында

ышанислы етәксе Мортаза Рахимов тороуы хаҡында үҙ ҡараштарын асыҡ һәм теүәл еткерҙе.

Халҡыбыҙҙың рухи остазы Мостай Кәримде тәү күргәндән һуң, тағы ла өс мәртәбә миңә хәтирәле осрашыуҙарҙың шаһиты булырға тура килде. Республика һынлы сәнғәт гимназияһында эшләп йөрөгәнемдә, рәссам буласаҡ уҡыусылар янына саҡырҙыҡ беҙ уны. "Бәхет төшөнсәһен нисек аңлайһығыҙ?" - тигән традицион һорау бирҙе балалар. "Бәхет – күп мәғәнәле төшөнсә. Ул күктән төшмәй. Бәхет өсөн көрәшәһең дә, уны көтәһең дә, сабыр ҙа итәһең. Бер мәл килеп моратыңа етәһең. Кемдер өсөн яҡтылыҡтан–сыраҡтан мәхрүм кешегә бер мәл килеп быяла киҫәгенә төшкән ҡояш нурын күреү - бәхет һ. б. Бәхет төшөнсәһе һәр кешенең күңел палитраһында мең-мең төҫтә балҡый ул", - тип яуапланы әҙип. Ә яуаптарында балаларҙың яҡты хыялдарына ҡанат ҡуйыуҙы ла, үҫмерҙәрҙе ололар донъяһына яҡынайтыуҙы ла тойорға мөмкин ине. Ғөмүмән, Мостай ағайҙың тормош гөлдәре булған балаларға иғтибары ҙур булды. Улар донъяһы ҡараштар иңләп етмәҫлек мөһабәт һәм, шул уҡ ваҡытта, һаҡһыҙ ҡағылыуҙан ыуалырға торған донъя булыуын да күрһәтте ул үҙенең әҫәрҙәрендә.

Мостай Кәримдең 80 йәшлек юбилейы айҡанлы осрашыу кисәһен Башҡорт дәүләт университетында миңә алып барыу бәхете яҙҙы. Ул ваҡыттағы ректорыбыҙ М.Х. Харрасов ил ағаһына университеттың почетлы профессоры тигән маҡтаулы исем бирҙе, "Шонҡар" әҙәби ижад берекмәһе ағзалары үҙ ҡулдары менән эшләгән "Әҙәбиәт батшаһы" тигән таш кейҙерҙе. Мостай Кәрим был символик бүләкте ихлас йылмайып ҡабул итте лә: "Ижадыма оло баһа биреүегеҙ өсөн рәхмәт. Әммә мин уның үҙемә тейерен генә ҡабул итәм. Бөйөк тигән һүҙ ҙә ысҡынды. Минең ҡарамаҡҡа, йөҙәр том яҙған Шекспир, Бальзак кеүектәр генә бөйөк," – тип яуапланы. Әйе, Мостай Кәримгә бөйөклөк сире ят булды. Уның "ҡояшҡа ла, үлемгә лә самалап ҡараш ташлау кәрәк" тигән һүҙҙәрендә оло мәғәнә ята.

Әҙипте 85 йәшлек юбилейы менән БДУ-ның Нефтекама филиалы исеменән ҡотлау бәхете лә тейҙе. Директорыбыҙ, философия фәндәре докторы О.К. Вәлитов әҙиптең донъяға киң ҡарашлы, заман аһәңен тойоп йәшәүсе шәхес, әүҙем позициялы ил граждань булыуына баҫым яһаны, студенттар музыкаль сәләм бүләк итте. Кисә аҙағында Мостай Кәрим ҙур юбилейында баҫып тороуына ҡыуанып, оҙаҡ йәшәү сере менән дә бүлеште. "Ҡасандыр был хаҡта инәйемдән һоранылар: Вазифа, йөҙгә етеү сере ниҙә, тигәс, ул, илгә килгән ҡайғыларҙы ил менән күтәрҙек, ә бына балаларым ҡайғыртыу түгел, ғәмләндермәне лә, шулдыр сәбәбе, тине. Бөгөн мин дә нәҡ инәйем кеүек уйлайым," - тигән яуап ишеттек беҙ. Быны яҙыусы аңлы рәүештә халыҡҡа еткергәндер, тип фекер йөрөтәм. Сөнки һәр әҙип, бигерәк тә, Мостай Кәрим кеүек тәбиғи талантҡа эйә шағир, прозаик, драматург, тамашасының да, уҡыусының да осрашыуҙарҙан, тәү сиратта, позитив уйҙар, ыңғай эмоциональ заряд менән таралыуын күҙ уңында тота. 85 йәшлек юбилей кисәһендә Мостай ағай, тәү сиратта, йәшенең дә, олоһоның да киләсәккә өмөт менән йәшәрҙәре тураһында уйлағандыр...

Хәтерҙән күп тәьҫораттар юйыла, әммә ил уҙаманы Мостай Кәрим менән осрашыу иҫтәлектәре ғүмерлеккә күңелгә уйылды, рухи тормошомдоң айырылғыһыҙ өлөшөнә әүерелде.

Бынан 14 йыл элек Мостай Кәримдең тәне генә беҙҙе ҡалдырып китте, ә әҫәрҙәренә күскән йәне, булмышындағы яҡтылығы ваҡыт уҙған һайын халҡыбыҙ рухиәте күгендә сағыуыраҡ балҡый.

© Муллағолова Ә.М., 2019

Мусина А.Р.,
студент, БашГУ, г.Уфа
Мустафина Р.Д.,
к. филол. н., доцент, БашГУ, г.Уфа

ПАМЯТНИК МУСТАЮ КАРИМУ В РЕСПУБЛИКЕ БАШКОРТОСТАН

Имя Мустая Карима – поэта, мыслителя, философа с мировым именем тесно связана и с национальной журналистикой, публицистикой. Как и многие поэты начал свой творческий путь с работы в редакции. Будучи студентом Башкирского государственного педагогического института имени Тимирязева (ныне Башкирский государственный университет), работал корреспондентом газеты и журнала. Во время Великой Отечественной войны в бою получил тяжелое ранение, долго лечился по госпиталям. Выздоровев, возвращается на фронт и работает корреспондентом армейских газет.

На одной из главных уфимских улиц возле Дома профсоюзов 10 октября 2013 года был установлен памятник великому башкирскому поэту – Мустаю Кариму. Его открытие стало самым видным общественным событием в Республике Башкортостан.

Интересна история создания памятника: автором стал московский скульптор Андрей Ковальчук. Он был выбран среди множества конкурсантов, которые также хотели взяться за почётную работу. Из-под рук А.Ковальчука постепенно, день за днём, рождался и оживал монумент внушительных размеров.

В целом высота бронзового памятника составляет почти 6 метров, а длина 15 метров. На переднем плане композиции изображен Мустай Карим, который спокойно и уверенно смотрит вперед. Его фигура выражает непринужденность и живость, поэтическую возвышенность образа. Поэт смотрит вперед, а взор задумчив, словно погружен в свои мысли. В этой скульптуре автор изобразил весь внутренний мир писателя, его переживания, думы, чувства.

Памятник - можно сказать, целостное произведение, где в каждом образе и детале отражены и художественный мир, и биографические моменты народного поэта: за спиной рукописи произведений, на которой стоят символические образы Пупка и Старшей матери, раненный боец, чуть выше журавли и рьяно скачущие кони. Образ самого Мустая напоминает человека - путника, который всегда в дороге. На левой руке пиджак, правая чуть-чуть откинута назад, словно поэт хочет сделать следующий шаг. В образе самого поэта мне кажется, отражено идейно-эстетическое содержание всего его творчества, выраженное строками стихотворения “В дороге ноги, в песне думы”. В нем автор говорит:

Я путь определяю не по звездам,
А - как по звездам - по глазам людей,
По радостным, печальным и серьезным...
Гляжу в глаза, чтобы с пути не сбиться,
Чтоб в песне не солгать, не ошибиться.

Образу коня-скакуна автор частенько обращается. Он у поэта как и в фольклорных жанрах – верный спутник героя, защитника отечества (“Мой конь”). Также широко известен читателю стих “Нам еще жить, береги себя”, где говорится о лирическом герое, который подобно коню на скачках, полный энергии и сил, стремится сделать в этой бренной жизни больше хороших дел.

Скульптурная композиция необычно решена не только в плане образов. Все герои скульптуры находятся в бассейне, чьё течение связано с жизнью и её непрерывностью.

Таким образом, все вышесказанное приводит к одной только мысли. Каждый город имеет свою историю и ассоциируется с теми достопримечательностями, какими он обладает. Это может быть маленький памятник или возвышенная скульптура - все это является составляющей частичкой города. Я считаю, что памятники культуры и истории создают неповторимый облик нашей Республики, за что мы и ценим нашего любимого Народного поэта Мустая Карима.

Мустай Карим – всю свою жизнь был среди народа, его ждали ученики в школах, студенты в вузах, рабочие на заводах, трудящиеся сел, его ждали опытные руководители, услышать мудрые слова аксакала, его слова хотели услышать начинающие поэты... Поэтому его ного всегда были в дороге а думы в песне, о чем потверждает надпись на памятнике на башкирском и русском языках "Мустаю Кариму – народ Башкортостана".

У каждого народа есть свои памятники - символы национальной гордости и славы. Они - яркое свидетельство любви и уважения соотечественников к выдающимся личностям.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Башкирская литература XX века: учебник для студентов высших учебных заведений. –Уфа: Полиграфкомбинат, 2003. – 575 стр
2. https://ru.wikipedia.org/(дата обращения: 07.10.2019)
3 .https://trekkingmania.ru/(дата обращения: 07.10.2019)

© Мусина А.Р., Мустафина Р.Д., 2019

Мухьянова Л.С.,
магистрант, БашГУ, г. Уфа
Султанбаева Х.В.,
д. филол. н, проф., БашГУ, г. Уфа

НАРОДНЫЕ И НАУЧНЫЕ НАЗВАНИЯ БОТАНИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА

Изучение башкирской ботанической терминологии представляет большой интерес как для башкирского языкознания, так и для языкознания вообще, ибо «история терминологии – это проблема не только национально-историческая, но и интернациональная проблема истории мировой науки и проблема истории человеческих цивилизаций истории культурных взаимодействий и группировок народов" [1, с. 7].

Система терминов растений в башкирском языке состоит из народных названий и названий, используемых в специальной литературе. Народные названия являются основным источником, большинство которых составляют тюркские слова. В диахроническом плане народные названия образуют три пласта: общетюркский, поволжско-тюркский, собственно башкирский. Некоторые названия отнесены к тому или иному пласту в порядке предположения.

К обшетюрскому пласту относятся такие слова, как «алмағас» яблоня, «андыҙ» девясил, «арпа» ячмень, «баҙыян» бадьян, «дөгө» рис, «дунала» боярышник, «киндер» конопля, «ҡарағас» лиственница, «миләш» рябина, «тирәк» тополь, «һоло» овес, «шоморт» черемуха, «этморон» шиповник, «яҫмыҡ» чечевица. Эти термины общеприняты для каждого тюркского языка. Появление тюркско-индоевропейских

параллелей, объясняется древнейшими контактами тюркских и индоевропейских языков на территории, примыкающей к Алтаю или в Восточном Туркестане. Ряд параллелей образовался в результате заимствования названий растений из древних индоевропейских языков, ср.: «борос» перец, тат. «борыч», узб. «мурч», санскр. «marica».

Изучение общетюркского пласта народных названий растений в башкирском языке представляет интерес в связи с выяснением принципов их образования и с точки зрения определения границ, того региона, в котором первоначально находились башкиры, что необходимо для уточнения окружающей языковой среды в древнейший период и учета ранних контактов.

Касаясь, прежде всего, принципов образования наименований растений, относящихся к общетюркскому пласту, отметим преобладание такого типа простых слов, которые, не поддаются этимологизации. В ряде случаев можно все же выделить морфологические элементы и таким образом установить произвольный характер наименований, например: «балтырган» борщевник, «ҡуҙаҡ» орешек, «һарымһаҡ» чеснок, «яҫмыҡ» чечевица. Слова «алмағас» яблоня, «карағас» лиственница, «ҡарағай» сосна, «ҡарағат» черная смородина являются сложными и состоят из двух компонентов: «алма» яблоко, «ағас» дерево, «ҡара» черный, «ҡат» ягода и др.

Поволжско-тюркский пласт формировался в период раздельного существования и развития тюркских языков, когда племена, сыгравшие важную роль в образовании бащкирского этноса, заняли обширные степи Приуралья и Поволжья. Изменились географические и климатические условия, предопределяющие характер и состав флоры. И это не могло не оказать существенного влияния на развитие башкирской лексики: появляются тюркские названия регионального происхождения: «билсән» осот, «ерек» ольха, «кесерткен» крапива, «көнбағыш» подсолнечник, «күрән» осока, «карама» вяз, «ҡорос ағас» ясенъ. Наряду с изменениями географических и климатических условий, усиливается действие фактора культурных влияний, осуществлявшихся первоначально главным образом через посредство художественной и религиозной литературы среднеазиатско-тюркского происхождения. Этим путем в башкирский язык и другие тюркские языки Поволжья вошла лексика характерная для среднеазиатского региона, включая таджикско-персидские, а также арабские слова, ранее заимствованные тюркскими языками Средней Азии, например: «етен» лен, «йөҙөм» виноград, «кишер» морковь, «ҡабаҡ» тыква, «ҡәнәфер» гвоздика, «миләүшә» фиалка, «сейә» вишня.

Во время пребывания на территории Поволжья устанавливаются тесные контакты между башкирами и русскими, способствующие проникновению в башкирский язык значительного количества русских слов. Заимствования из русского языка в литературном башкирском языке: груша, имбер, йәсмин, картуф, каштан, кәбеҫтә, маргаритка, сәй, фасоль.

Формирование собственно башкирского пласта происходило за счет лексики общенародарго языка и говоров, и за счет заимствованных слов. Наименование «собственно башкирский» не означает, что все включаемые в данный пласт ботанические термины известны только башкирскому языку. Использованием подобного наименования подчеркивается самостоятельный путь образования в нем ряда названий растений и его относительная автономность в процессе освоения поздних заимствований из русского языка.

К числу терминов, появившихся вследствие переосмысления слов общенародного языка и говоров, мы относим следующие: «һыуһар» боярышник, «бөрмәкәй» подмаренник, «тәлмәрйен» «тәңкәһе» ряска, «тарбағай» скерда.

Народные названия растений в синхронном плане различаются по степени их распространенности, и по диалектной принадлежности. При этом в одних и тех же говорах нередко используются два-три, а иногда и большее количество синонимичных наименований. Например, в среднем говоре южного диалекта мы наблюдаем: имән әкәләһе, имән алмаһы, имән туйыраһы, имән бөрөһө, имән сәтләүеге, в башкирском литературном имән сәтләүеге «желудь».

Повсеместное распространение и преобладание однозначного соответствия ботанических терминов реалиям характерно для наиболее существенных с точки зрения хозяйственной значимости растений. Здесь должны быть выделены прежде всего злаковые культуры, деревья, кустарники и их плоды, например: «арпа» ячмень, «арыш» рожь, «бойҙай» пшеница, «тары» просо, «һоло» овес, «балан» калина, «ерек» ольха, «имән» дуб, «ҡайын» береза, «ҡарағай» сосна, «ҡарағас» лиственница, «ҡарама» вяз, «миләш» рябина, «муйыл» черемуха.

Названия, используемые преимущественно в книжном и в разговорном языке, также составляют, часть терминологической системы названий растений. Их появление обусловлено углублением процесса взаимодействия башкирского языка с русским, расширением культурных, научных и других связей. Среди подобных наименований – названия отдельных деревьев, кустарников, декоративных и лекарственных растений, цветов, трав и т.д., например: тополь, кипарис, магнолия, самшит, чинара, эвкалипт, акация, барбарис, азалия, орхидея, олеандр, роза, сирень, алоэ, женьшень, астра, георгин, гиацинт, лютик, маргаритка, ромашка, тюльпан, анчар, лиана, папирус, горчица, клевер, баклажан, петрушка, салат, шпинат, укроп, сельдерей.

Для книжного языка характерно также использование в больших размерах наименований, создаваемых на башкирской основе путем дословного перевода с русского языка терминологических сочетаний или их компонентов. Кальками и полукальками являются: «ағыулы лютик» лютик ядовитый, «айыу һуғаны» медвежий лук, «аҡ акация» белая акация, «амарант ағасы» амарантовое дерево, «арыҫлан ауыҙы» львиный зев, «ат борсағы» бобы конские, «балан япраклы саған» клен калинолистный.

Названия ряда экзотических растений и их плодов, встречающееся в книжном языке и вошедшие в разговорный язык, восходят к традициям старотюркских литературных языков, например: «загфран» шафран, «нәркә»с нарцисс, «әфлисун» апельсин.

Таким образом, основа башкирской ботанической номенклатуры – народные названия. Определенное место в ней занимают заимствования из других языков: монгольского, арабского, персидского и т.д. Большое влияние на формирование башкирской ботанической номенклатуры оказал и оказывает русский язык, сам по себе и выступая посредником в передаче башкирскому языку интернациональной лексики. Как показывает анализ названий растений они могут быть простыми и сложными, состоящими из нескольких слов. Отдельные слова, непроизводные и производные выступают преимущественно как наименования видов, словосочетания же в основном используются для обозначения подвидов.

© Мухьянова Л.С., 2019

ЛИТЕРАТУРА:

1. Виноградов В.В. Вступительное слово. Вопросы терминологии. М., 1961, 347 с.
2. Гринев С.В. Введение в терминоведение. М.: Московский Лицей, 1993. 309 с.
3. Даниленко В.П. Русская терминология. — Москва: Наука, 1997. — 245 с.
4. Йәнтурин С., Хисамов Ғ. Русса-башкортса, бащкортса-русса ботаника терминдәре һүҙлеге. Өфө, 1981.

5. Корчагина В.А. Ботаника./Урта мәктәптең 5-6-сы кластары өсөн дәреслек. Өфө, 1977.
6. Хайретдинов С.С. Русско-башкирско-латинский словарь ботаническихтерминов (Роды растений) - Уфа: Башкирская энциклопедия, 2002. - 60 с.

Мырҙағолова Г.Ф.,
магистрант, БДУ, Өфө ҡ.
Мырҙағолова З.Ғ.,
филол. ф. к., доцент, БДУ, Өфө ҡ.

Т. ҒАРИПОВАНЫҢ “АЙ МЕНӘН ҠОЯШ БЕР ГЕНӘ” ПОВЕСЫНЫҢ ЖАНР-СТИЛЬ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Таңсулпан Ғарипованың ижади эволюцияһында повесть жанры ҙур урын алып тора. Авторҙың повесть жанрында ижад итә башлауы уның әҫәрҙәренең художестволы кимәле өлөгөрөп етеүен белдерҙе, әҙибәнең эпик ҡоласлы ижадка ынтылышын күрһәтте.

«Ай менән ҡояш бер генә» әҫәрен яҙыусы повесть тип атаған. Әммә художестволы эшләнеше һәм сюжеттың байлығы яғынан ул романға торошло әҫәр. Ләкин әҫәр повестҡа ҡарай, сөнки, әҙәбиәт ғилеменән билдәле булыуынса, повесть – бер сюжет линияһына берләшеүсе, ләкин хикәйәнән айырмалы, күп төрлө ваҡиғаларҙан тороусы жанр өлгөһө. Т. Ғарипованың “Ай менән ҡояш бер генә” повесына лирик-фәлсәфәүи һәм лирик-көнкүреш повесть жанры хас.

“Ай енән ҡояш бер генә” повесында беҙ сюжет линияһының Айһылыу һәм Ғәлиә тирләй үҫешеүен күрәбеҙ, әгәр ул роман булһа,әҫәрҙәге образдар системаһы тағы ла киңерәк булып, уларға бәйле рәүештә төрлө ваиғалар менән бергә үҫтерелер ине. Повестың романға тартымлығы уның эпик һүрәтләү байлығы (героиня хәтирәләренең бөгөнгө көн менән бергә ҡушылып китеүе), ваҡиғаларҙың күплеге һәм художестволы стиль оҫталығының күркәмлеге менән билдәләнә.

Һуғыш йылдары һәм унан һуңғы осорҙағы халыҡтың ауыр яҙмышы һүрәтләнә повеста. Әҫәрҙең төп героинялары Айһылыу менән Аня больница палатаһында, кемеһе үлемен, кемеһе ҡасан операция яһауҙарын көтөп ятканда, үҙ-ара урыҡ-һурык һөйләшеүҙәре, үҙ тормоштары хакында уйланыуҙары, кисерештәре аша йәшәү, ғүмер, донъя тигән төшөнсәләрҙең асылына, мәғәнәһенә үтеп инергә тырыша, Кеше ғүмере тураһында уйлана белеү, нимә һуң ул ғүмер, уның асылы нимәлә, тигән һорауҙар ҡуҙғата автор.

Кеше ғүмере байлыҡтан, муллыҡтан матурланмай. Бер-береңә үҙ-ара шәфҡәтле, итәғәтле, бәғерле булыуҙан ғүмер балҡый. Был фекерҙәрҙең тәрән мәғәнәһенә Таңсулпан Ғарипованың «Ай менән ҡояш бер генә» повесын уҡығанда төшөнөргә мөмкин.

Ғәлиә образы әҫәрҙә артыҡ күренмәй. Был повестағы хәл-ваҡиғалар, Айһылыуҙың больница түшәгендә операция яһауҙарын көтөп ятҡан саҡтағы хәтерләүҙәре ана шул сабый Ғәлиә тирәһендә ҡайнаша. Ғүмер тураһында уйланғанда ла Айһылыу үҙенең дуҫы Ғәлиәне күҙ уңында тота. Ғәлиәне Айһылыу серҙәш, әхирәт, йән дуҫы тип әйтерлеге лә бар, Айһылыу тип исемде уға Ғәлиә ҡушҡан. Тимәк, яҙыусының «Ай менән ҡояш бер генә» донъяһында Ғәлиә төп образдарҙың береһе икәненә тағы ла инана төшәбеҙ.

Үҙәккә үтер аслыҡ йылдары. Өйҙә бер тешләм ризыҡ юҡ. Шулай булһа ла, нисә ҡарама, Ғәлиә китабына текәлгән булыр. Тимәк, ул, китап донъяһы менән үҙ тормошон, бала сағын, ғүмеренең аслыҡ тип аталған миҙгелен еңеләйтергә тырышҡан. Айһылыуҙы аптыраткан тағы ла бер шөғөлө бар Ғәлиәнең. Ауылға килен булып еңгәйҙәр төшә.

Уларҙы күрә барған ҡыҙ-ҡыркынға һәр береһе көмөш тәңкәләр өләшә икән. Ана шул тәңкәләрҙе бер сепрәк тегеп барып, ул үҙенә хәситә хәстәрләгән. Хәситә — ҡатын-ҡыҙҙы түшкә ҡыя кейә торған биҙәүес әйбере. Ҡайһы бер төбәктәрҙә уны әмәйҙек, дәүәт тип тә йөрөтәләр. Ғәлиә әтмәләгән хәситәнең әкәмәте шунда: тәңкәләргә ҡарап, еңгәләренең яҙмыштарын уйлай.

Ғәлиәнең хәситәһендәге тәңкәләр ябай көмөш тәңкәләр генә түгеллеге әҫәр дауамында раҫлана. Улар — яҙмыш тәңкәләре. Икенсе яҡтан ҡарағанда, хәситә — ауыл йөҙө, халыҡ күҙе. Һәр килен ана шул йөҙ, күҙ аша үтә. Үҙ яҙмыштарын, бәхеттәрен ҡора алғандарға, Ғәлиә кеүек, халыҡ та ҡыуана, бәхет шәменең, ғаилә толкаһының яҡтыһына, сихри ҡөҙрәтенә ҡарап шөкөр итә, тел-тештән ҡурсырға тырыша ана шул йәмде. «Ай менән ҡояш бер генә» повесы үҙ уҡыусыһы алдына бик күп проблемалар ҡуя. Береһе ай, береһе ҡояш булған ике заттың, тормош тигән донъя ҡапҡаларын шаҡып инеүсе ике йәш йөрәктең, йәшәү сығанағының бер-береһенә булған нур-шәфҡәттәре рәхимле булырға тейеш. Сәғәтләп түгел, минутлап больница түшәгендә үҙ үлемен көтеп яткан Аняның яҙмыш тәңкәһен ҡарайтмайынса һаҡлап була ине әлбиттә. Тормош нужаһы бер килтереп ҡыҫҡас кына яҙмыш тәңкәбеҙҙең сифаты тураһында уйлана башлауыбыҙҙы күрһәтергә тырыша автор.

Таңсулпан Ғарипова үҙ әҫәрҙәрен ябай публицистик стиль менән түгел, ә халыҡсан телмәр поэтикаһы менән ижад итә. Ана шул ижадтың гәүһәр ынйылары этник мәҙәниәт берәмектәрендә, мәҡәл-әйтемдәрҙә, тотороҡло телмәр үрнәктәрендә, һүрәтләү, һынландырыу сараларында балҡый. Уларҙың ҡайһы бер ынйылары повесть телендә йыш осрай. Мәҫәлән: "ҡомартҡы ғүмергә бәрәкәт өҫтәй", "изгелектең ҡулы яуызлыҡтыҡынан оҙонораҡ, һулышы киңерәк", "ай яҡтыһында тәрән ҡоҙоҡтай ялтыраған күҙҙәрен миңә төбәне", "байыуға юлланған ҡояш яҡтыһында аҡ күлдәге буйлап һуҙылған һарғылт толомдары ялҡындай баҙлай", һәлмәк кенә уфтанған гармун шулай күҙ менән ҡаш араһында алсаҡланды ла китте", француз яулығын күлбетә биреп йәйеп ябынды", "йылы еҫенән юлларға иткәндәй, ул, итләс танауын йыйыра биреп, өндәшмәйерәк ултырҙы" һ.б.

«Ай менән ҡояш бер генә» повесы, үҙенсәлекле эпик әҫәр буларак, башҡорт прозаһы офоҡтарын шаҡтай киңәйтә, сюжет ҡоролошона яңылыҡ, халыҡсанлык һыҙаттарын алып килә.

Автор әҫәрҙәге хәл-ваҡиғаларҙың ағышын, сюжет һыҙыҡтарын автор халыҡсан телмәр техникаһына көйләй, хис-тойғо менән хәтер эшмәкәрлегенең әүҙемлегенә иҫәп тота. Шуға ла бер еҙәләп, көтөлмәгәнсә бер ялғанып барған хикәйәләү алымы ғәҙәти телмәр поэтикаһының ябай бер күренеше һымаҡ ҡабул ителә. Әҫәрҙә һуғыштан һуңғы осорҙағы ауыр тормош, аслыҡ йылдары, түлдәре ҡыҫтаған толдар яҙмышы, шул саҡтағы халыҡтың йәшәү рәүеше сағылдырыла. Был донъянан бик тә иртә китеп барған сабый Ғәлиәнең арыҡ ҡулдары әтмәләгән хәситәләге тәңкәләр төҫөндәге яҙмыштар, килен булып төшкән еңгәләр яҙмышы бәғерҙе телә. Әҫәрҙе уҡығанда, әҙибәнең уның төп геройы Айһылыуҙың һүҙҙәренә ҡушылып, һәр кеше ғүмере, ҡояш кеүек, үҙ йылыһын, яҡты нурҙарын Айға, Ергә, әҙәм-атҡа, урман-һыуға, кейек-януарға, сәскә-үләнгә өләшә-өләшә, яҡты яҙмышлы булһын ине тигән теләге асыҡ тойола.

Ғөмүмән, Таңсулпан Ғарипованың "Ай менән ҡояш бер генә" повесы үҙенең жанр һәм стиль тәбиғәте менән бик үҙенсәлекле әҫәр булып тора. Повесть яҙыусының донъяға ҡарашын эске айышына төшөнөргә ярҙам итеп кенә ҡалмай, уҡыусыны уйландырырға, үҙ тормошоноң асылына төшөнөргә этәргес көс биреүгә һәләтле.

© Мырҙағолова Г.Ф., Мырҙағолова З.Ғ., 2019

Мырҙағолова З.Ғ.,
филол. ф. к., доцент, БДУ, Өфө к.

М.КӘРИМ ПРОЗАҺЫНДА ГУМАНИСТИК ИДЕЯЛАР САҒЫЛЫШЫ

М.Кәрим ижады – үҙенең бөтә йөкмәткеһе менән гуманистик йөкмәткеле ижад.Әҙиптең бала сағы,йәшлек һәм шәхес булараҡ тамам өлгөрөүе осорҙары ҡатмарлы тарихи-ижтимағи дәүергә тура килә.Бала сағы яңы тормош ҡоролоу,колхозлашыу осорҙарына тура килһә,йәшлеге ҡанлы һуғыш,һуғыштан һуңғы аяҡҡа баҫыу кеүек еңел булмаған дәүерҙәрҙә үтә. Әҙиптең аңы формалашыуға илдәге ҡатмарлы сәйәси-ижтимағи хәлдәр ҙур йоғонто яһай.Ул өлгөргән әҙип булып формалашып бөткәс тә үҙенең әҫәрҙәрендә уны бала саҡтан борсоған һорауҙарына яуап эҙләй, бөтә шул ваҡиғаларҙы яңынан йөрәге, аңы аша үткәреп анализлап, һорауҙарына өлгөргән шәхес күҙлегенән яуап бирергә тырыша. Үткән, үҙе кисергән ваҡиғаларға баһа биргәндә автор ялтырауыҡлы идеялар менән мауыҡмай,тыныс аҡыл менән тәрән фекерләүсе әҙип булараҡ сығыш яһай. Ваҡиғалар,нигеҙҙә,үҙ ауылы кешеләрен яратҡан,халыҡ традицияларын хөрмәт иткән кеше концепцияһынан сығып анализлана. Быны беҙ әҙиптең «Оҙон-оҙаҡ бала саҡ», “Ауыл адвокаттары” әҫәрҙәрендә асыҡ күрәбеҙ.

М.Кәрим үҙенең «Оҙон-оҙаҡ бала саҡ» әҫәрендә бала ҡарашынан хәл-ваҡиғаларға баһа биреп, үҙе тәрбиәләнеп үҫкән мөхиттең рухын нескә бер йылылыҡ менән сағылдыра. Бында авторҙың совет осороноң атеистик идеяларына һуҡырҙарса эйәрмәүе күҙгә ташлана. Әҙип һүрәтләнгән дәүерҙә ауыл кешеләренең аңында,йәшәйешендә диндең ҙур урын биләүенә, тәрбиәлә ыңғай яҡтары булыуына иғтибарҙы йәлеп иттерә. Әҫәрҙә иман, дин төшөнсәләре аша геройҙарҙың,персонаждарҙың эш-хәрәкәтенә баһа бирелә. Повесть геройы Кендектең дини ҡарашлы Оло инәйе ғаиләнең генә түгел,ә тотош ауылдың тәрбиәсеһе сифатында сығыш яһай.Быны беҙ Оло инәй менән Искәндәр ҡарт араһындағы диалогта асыҡ күрәбеҙ: “– Иманың бармы һинең, –ул Әсғәттең буй-буй булып ҡан һауған арҡаһын асып күрһәтте.

– Йыртҡыс һин... Хоҙайҙан ҡурҡмаһаң,әҙәмдән оялыр инең.Былай булғас,һинең мәсеттән сыҡмай намаҙ уҡыуың ҡороһон! –Хоҙай ғәмәленә тел тейҙермә, еңгә.Тәңре ҡарғышы төшә күрмәһен... – Ә һин әҙәм балаһын рәнйетмә.Әҙәм ҡарғышы төшһә,гүреңдә лә урын таба алмаҫһың.” Был өҙөктән күреүебеҙсә,персонаждар әҫәрҙә бер-береһен иман төшөнсәләре аша баһалай. Оло инәйҙең Искәндәр ҡартты тәнҡитләүе дингә һүҙ тейҙергәндән түгел,ә ирҙең күңелендә дини кешеләргә хас шәфҡәтлелек тойғоһо булмауға әсенеүҙән килә.

Оло инәйҙең кешеләр араһында изгелекте таратыусы функцияһы бер нисә эпизодта сағылыш таба. Был уның «Үлемтек һандығынан» үҙе ҡабул иткән балаларға бүләк таратып: «Бер-берегеҙгә изгелек күрһәтегеҙ, үҙегеҙ изгелек күрерһегеҙ»,– тип васыят әйтеүендә көслө сағылыш таба. Мостай Кәримдең «Оҙон-оҙаҡ бала саҡ» повесында дини ҡараштарға гуманистик позициянан сығып баһа бирелә, уның изгелекте пропагандалауҙа әһәмиәтле роленә баҫым яһала.Быны түбәндәге миҫалдарҙа ҡарап була: “Мәсет манараһынан мәзиндең аҙан ауазы яңғыраны. Йәнемә яңынан байрам рухы ҡайтты.Ергә бөгөн шундай изге көн килде. Бөтә ыҙмалар ҙа бейек,бөтә әҙәмдәр ҙә тигеҙ...[1;29]». Мосолмандарҙың ҙур байрамы – Ҡорбан байрамына әҫәрҙә тотош бүлек бағышланыуы был изге байрамды авторҙың кешеләрҙе изгелеккә,иманға саҡырыусы сара булараҡ юғары баһалауын күрһәтә.

М.Кәримдең «Ауыл адвокаттары» повесында иһә байтаҡ ғүмер кисергән авторҙың сал аҡыл менән үҙ ауылы халҡының йәшәү рәүешенә,тәрбиә традицияларына анализы бирелә. Бында ла автор үҙенең гуманистик ҡараштарына тоғро булып ҡала. Әҙип халыҡтың ябай,ауылса йәшәү рәүешендә кешелектең мәңгелек йәшәү ҡиммәттәрен күрә,тейешенсә баһалай алған.

«Ауыл адвокаттары» әҫәрен сюжет ҡоролошо,йөкмәткеһе йәһәтенән мауыҡтырғыс,ҡыҙыҡлы әҫәр тип әйтеп булмай. Был повесть авторҙың ауылдаштары тормошон ентекләп һүрәтләүенә, иҫтәлектәргә ҡоролған. Әҫәр үҙенең жанр тәбиғәте менән философик повесть тип баһаланыуға дәғүә итә. Сөнки әҫәрҙә көн-күрештең ваҡ ығы-зығыһы, деталдәре аша йәшәү философияһы хаҡында тәрән фекер йөрөтөлә.

Әҫәрҙең фәлсәфәүи йүнәлешле икәнлеге автор тарафынан инеш өлөштә айырым асыҡ әйтелә: “Тере кешенең көндәре,аҙналары,айҙары,йылдары бер-бер артлы теҙелеп кенә бара...Берәүһе лә төшөп ҡалмай,берәүһе лә аша һикермәй,берәүһе лә ҡабатланмай... кешенең үҙ теләге менән эш башҡарып,үҙ иркендә йәшәп уҙғарған көндәре – иң бөйөк,иң ҡәҙерле миҙгелдәр.Ошо миҙгелдәрҙән яҙмыштың үҙәге барлыҡҡа килә”[2;142]. Повеста өс тиҫтерҙең – Ҡорбанғәли,Нурислам,Кәшфулланың тормоштарын һүрәтләү арҡылы автор кеше ғүмере,йәшәү мәғәнәһе хаҡында уйлана. Әҫәрҙә геройҙар,персонаждар – социумдың айырылғыһыҙ күренештәре,уларҙың аң-ҡараштары,характерҙары билдәле бер мөхиттең продукты булараҡ яҡтыртыла. Геройҙың ғәҙәти генә тормошонда халыҡтың йәшәү мәктәбе дәрестәре сағылдырыла. Мәҫәлән,Ҡорбанғәлиҙең тормошонда иғтибарҙы йәлеп итерҙәй бер нәмә лә юҡ кеүек.Әммә ул үҙенең булмышы,әҙәплелеге,кешеләргә асыҡ йөҙлө булыуы менән ауылдаштарының һөйөүен яулаған.Ниндәй генә ауыр хәлдә лә ул кешелек бәҫенә тап төшөрмәгән инсафлы ир булып ҡалған.Автор тап ошондай ҡарап тороуға сағыу ҙа булмаған кеше тормошонда бөйөклөк күрә.Ҡорбанғәлиһеҙ ауылдаштары үҙ тормоштарын күҙ алдына килтерә алмайҙар икән,был – унын үҙ ерендә лайыҡлы тормош алып бара белеүе,кеше яратыуы менән менән бәйле.

Ошо уҡ кешене яратыу идеяһы Алдар Нурисламдың ауылдағы урынын баһалауҙа тағы ла сағыуыраҡ күренә. Йөкмәткелә Нурисламға Алдар ҡушаматының бик осраҡлы ғына тағылыуы әйтелә.Әммә герой үҙ тормошоноң аҙағынаса был ҡушаматҡа эш-хәрәкәте менән тоғро булып ҡала.Нурислам әгәр ҙә дөрөҫ һөйләмәй икән,бында ниндәйҙер ҡара ниәт күҙәтелмәй.Хатта ул үҙенең бындай һәләтен яуыз ниәтлеләр мәнфәғәте өсөн сарыф итеп тә тормай. Быны беҙ Моратша ҡараҡ менән булған эпизодта күрәбеҙ. “Алдашыу ул – дан эш”, тип әйтә икән герой,бында фекерҙе нығытырҙай дәлилдәр ҙә ята. Нурисламдың ялғандары ауылдаштары араһында килеп тыуған конфликттарҙы ыңғай яҡҡа хәл итеү,ауылдаштарын ауыр хәлдән йолоп ҡалыу,бошонғандарҙың кәйефен күтәреү,кеше бәҫен арттырыу кеүек изге ниәттәргә йүнәлтелгән. Өсөнсө геройҙың – Кәшфулланың тормошо, тәүге икәүһенекенән айырмалы рәүештә, етәкселектә үтә. Был ҙур булмаған вазифа башҡарыусы образдың эшмәкәрлеге ауыл халҡы тормошо ағышына һиҙелерлек йоғонто яһай. Кәшфулла ябай,кешелекле,эшһөйәр. Ауылдаштары уны етәксе итеп таный,хөрмәт итә,ярата.Геройға бындай мөнәсәбәт ауыл халҡы йыйылышы эпизодында асыҡ күренә. Бында Кәшфулланы дуҫтары,ауылдаштары берҙәмлек күрһәтеп, аяуһыҙ чекистың ҡулынан йолоп алып ҡалалар.

М.Кәрим үҙенең “Ауыл адвокаттары повесында” бөтә кешелек йәмғиәтендә юғары баһаланған ябайлыҡ,эскерһеҙлек,ихласлыҡ,татыулыҡ,кеше яратыусанлыҡ кеүек сифаттарға иғтибар итә.Тап ошо сифаттарҙың йәшәйеште тотоп

торор бөйөк көстәр икәнлеген күрһәтергә ынтылған ул был әҫәрендә.

Гуманистик идеялар яҙыусының бөтә әҫәрҙәре өсөн дә хас.Тыныс тормошто,кешене яратыуҙы пропагандалауға автор осраҡлы килмәгән.Беренсенән,ул изгелеккә табынған халҡының улы булып тора. Икенсенән, аяуһыҙ һуғыштың ҡанлы даръяһын үҙ итеге менән кискән яралы һалдат та ул. Халҡы тәрбиәһе, аҡылы, тормош тәжрибәһе уның тәрән фәлсәфәүи фекерле әҙип булараҡ формалашыуына ҙур йоғонто яһаған.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Кәримов М. Оҙон-оҙаҡ бала саҡ. – Өфө:Башҡортостан китап нәшриәте,1976.-264 бит;

2. Кәримов М.Әҫәрҙәр.5томда. IV том: повестар,хикәйәләр,хәтирәләр. – Өфө:Китап,1998. –496-сы би

Назырова З.У.,
редактор журнала «Аманат», г. Уфа

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА МУСТАЯ КАРИМА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ СФЕРЫ “ТЫУҒАН ИЛ” (“РОДИНА”)

Языковая картина мира выявляет особенности мировосприятия конкретного человека, его видение мира, что проявляется в выборе отрезков определенным образом членимого им мира, в выборе вещей, в понятиях, стоящих за используемыми им словами, в первую очередь - ключевыми.

Языковая картина мира является одной из форм репрезентации концептуальной картины мира, понимаемой как «целостный, глобальный образ мира, который является результатом всей духовной активности человека». (Привалова 2005). Ее изучение связано с вопросами соотношения языковых средств с внеязыковыми структурами: мышлением, сознанием, действительностью [1, 92].

Мы знаем, что концепт понимается как ментальное образование, живущее в сознании всех людей, принадлежащих одной культуре, и находящее отражение в языке. Поэтому это делает концептуальный анализ одним из способов воссоздания языковой картины мира.

Концепт “родина” является одним из наиболее интересных ключевых концептов культуры, он присутствует в любой этнической культуре и является универсальным. Общечеловеческая ценность концепта “родина” подробно исследуется в работах А.Вежбицкой, И.Сандомирской, В.Н. Телии, С.Г. Тер-Минасовой, С.Г. Воркачева и многих других [5, 217].

В башкирском языке имеется несколько лексических единиц для выражения понятия “тыуған ил” (“родина”). В основном наблюдается противопоставление “малой родины”, “личностно-своего пространства” и “большой родины”.

Концепт «Тыуған ил» («Родина») – один из ведущих направлений в творчестве Мустая Карима, потому что представляет собой одну из центральных «семантических сфер» в индивидуально-авторском стиле поэта.

В ходе исследования смысловое наполнение названного концепта последовательно формируется на протяжении всего творчества Мустая Карима и включает в себя несколько смысловых планов (концептуальных признаков): эмоционально положительное отношение к своим родным местам, к близким людям, к знакомым с детства обычаям и традициям. А так же отражается в творчестве поэта тоска по Родине, чувство глубокой привязанности к родному краю. Эти смысловые планы состоят из ряда

семантических линий, которые, взаимодействуя, создают языковую картину мира, соответствующую мировосприятию автора, его видению того, как устроена та часть пространства, которая называется Родиной.

В концептосфере внутреннего мира Мустая Карима концепт «Тыуған ил» («Родина») вносит существенный вклад в языковую картину мира башкирского народа, так как представляет собой объемное ментальное образование и охватывает все уровни языка. Нужно отметить, что важный момент языковой картины мира поэта – это постоянное ощущение личности автора, самого Мустая Карима, связь его с внутренним миром, отношением к Родине и жизненным опытом.

Материалом исследования послужили лексические единицы, относящиеся к концептуальной сфере “Тыуған ил” (“Родина”) в башкирском языке, полученные из произведений Мустая Карима, которые посвящены теме “Родина” и где основной фигурой является именно образ Родины.

Анализ материала базируется на выделении художественного концепта «Тыуған ил» («Родина») в поэтическом тексте как элемента репрезентации ментальности. Компоненты стихотворного произведения способствуют оптимальной дешифровке и более глубокой интерпретации представленного материала с позиции внутритекстового дискурса. Изучаемый концепт является широким и объемным «мысленным образованием», обрамляющим общее семантическое и эмоциональное поле произведения.

В стихотворении “Иҫке йылдың иҫтәлеге итеп...” (“В память о старом годе...) (1939) описывается, как лирический герой провожает старый год в кругу близких друзей и в мыслях он сравнивает свое творчество с рекой Демой. В этом олицетворении можно уловить элементы концептуальной сферы “Тыуған ил” (“Родина”), где формулируется обещание лирического героя к новому году:

Мин ижадым өсөн янырмын,
Асеевтар Иҙел булып ташһа,
Мин Дим булып ҡушылып ағырмын.
Өй алдында төн ҡуйыра һаман,
Ҡар ҡойола күкте томалап...

Здесь в сравнении поэтом творческого потенциала реками Агидель и Дема, мы видим содержание концепта “Тыуған ил” (“Родина”): “Иҙел” (“Агидель”), “Дим” (“Дема”), потому что эти названия рек родного края поэта. В вышеприведенном куплете синтагма “өй алдында” (“перед домом”) так же является примером нами изучаемого концепта, так как дом для человека всегда что-то родное и близкое. В этом стихотворении ощущается чувство уюта и радости людей на Родине, они празднуют и встречают Новый год, надеются на лучшее будущее. Лирический герой призывает звон первых бокалов праздничного стола посвятить Родине-мать:

Беҙ ҡотлайыҡ тыуыр яңы таңды.
Таңда тыуыр хеҙмәт улдарын,
Һәм арнайыҡ Ватан-әсәбеҙгә
Тәүге бокалдарҙың сыңлауын.

В этом отрывке концепт “Тыуған ил” (“Родина”) выражен словом “Ватан-әсә” (“Родина-мать”). Это поэтическое произведение является примером того, что человек во время радости в первую очередь вспоминает о Родине.

В балладе Мустая Карима “Таң ине” (“Был рассвет”) (1939) мы видим описание родного края поэта, где он в образе путника рассказывает очень увлеченно об увиденном. Все начинается с обзора местности, по которой шагает лирический герой:

Ҡаршыма уҫаҡ япраҡтары
Талғын ғына саба ҡул,
Ҡара таҫма шикелле юл
Һуҙыла. Ә яр аҫтында
Томан бөркөй тыныс күл.

Здесь выражением концептуальной сферы “Тыуған ил” (“Родина”) являются описательные слова “уҫаҡ япраҡтары” (“листья осины”), “ҡара таҫма шикелле юл” (“дорога, словно черная лента”), “яр аҫтында” (“под берегом”), “тыныс күл” (“тихое озеро”), которые рисуют обзор пейзажа родного края лирического героя.

В продолжении баллады лирический говорит, что он путник, который шагает восхищаясь майским рассветом родной земли и идет наедине с мыслями:

Мин юлсы. Тыуған еремдең
Май таңына һоҡланып,
Ебәк теҙгенемде ҡағып,
Үреп арғымаҡтың ялын,
Тын киләм уйға талып.

В этом куплете концепт “Тыуған ил” (“Родина”) отражен в понятии “тыуған ер” (“родная земля”).

Как мы видим, в балладе раскрываются основные свойства концептуальной сферы “Тыуған ил” (“Родина”) путем описания родной местности и восхищением автора этой землей.

В стихотворении “Табын йыры” (“Песня застолья”) (1941) поэт описывает обычаи и традиции проведения свадьбы башкирского народа. И даже в этом знаменательном событии мы сталкиваемся с элементами концептуальной сферы “Тыуған ил” (“Родина”). В данном случае нами изучаемый концепт выступает как ментальное образование, отражая менталитет и сущность башкир.

Стихотворение начинается как веселая песенка, на высокой торжественной ноте с особым восклицанием и риторическими вопросами, которые усиливают эффект праздничного события. В поэтическом произведении речь идет о празднике страны Урала, где народ от всей души радуется и ликует:

Байрамы был Урал иленең,
Тәбрикләйек бәхет киленен.

Здесь концепт “Тыуған ил” (“Родина”) выражен словом “Урал иле” (“страна Урала”). Данное понятие в стихотворении повторяется несколько раз, особенно часто фигурирует лексема “Урал”.

Поэт с восхищением и радостью описывает девушек, парней и людей, старшего поколения. Он сравнивает девушек красавиц с Уральской березой, а парней с Уральскими беркутами:

Һай, ҡыҙҙар!
Урал ҡайынына тиң.
Егеттәрҙең етеҙлеге,
Етеҙлеге,
Һай ҡыҙҙар!
Урал ҡыйғырына тиң.

В этом отрывке описанием концепта “Тыуған ил” (“Родина”) являются синтагмы “Урал ҡайыны” (“Уральская береза”), “Урал ҡыйғыры” (“Уральский беркут”). А старшое поколение, как уже говорилось выше и о них, сравнивается с рекой Агидель, в чьих лицах радость весны:

Иҙелгә тиң ҡарттар ҡартлығы,
Йөҙҙәрендә яҙҙар шатлығы.

В этих строках отражением концепта является синтагма “Иҙелгә тиң ҡарттар ҡартлығы” (“старость стариков, похожая на реку Агидель”).

Далее приводися описание игры на курае кураистами песню радости. Поэт торжественно восклицает: “Пусть играет курай!”:

Ҡурайсылар, байрам йырын
Көйләһен әйҙә ҡурай,
Башҡорт иленең шатлығын
Һөйләһен әйҙә ҡурай!

Здесь выражением концептуальной сферы “Тыуған ил” (“Родина”) являются такие слова, как “ҡурайсылар” (“кураисты”), “ҡурай” (“курай”), “башҡорт иле” (“башкирская страна”).

Искренние пожелания отражают доброжелателность и гостеприимство башкирского народа. В этом поэтическом произведении мы увидели как всенародный праздник и ликование так же являются выражением концептуальной сферы “Тыуған ил” (“Родина”).

В стихотворении “Шиғырҙарым, ҡайҙа киттегеҙ?” (“Стихи мои, куда же вы ушли?”) (1958) речь идет о творческом процессе поэта: он в поисках вдохновения, выходит в дальний нелегкий путь и ищет так же свои произведения – стихотворения. Автор в этих поисках постоянно задается вопросом: “Стихи мои, куда же вы ушли?”

Во время интересного и увлекательного путешествия лирический герой в порыве чувств и эмоций невольно вспоминает о родной земле. Поэтому в данном поэтическом произведении мы видим отражение образа Родины, тем самым и здесь приводится пример функционирования концепта “Тыуған ил” (“Родина”). Чем ближе становится горизонт и солнце, тем больше наш поэт-путешественник ощущает присутствие Родины в своих объятиях:

Менгән һайын офоҡ артҡа сикте,
Яҡыная барҙым ҡояшҡа.
Тыуған ерем ҡосағымда һымаҡ,
Уның ҡан тибешен тоймаҫҡа
Мөмкин түгел.

В приведенном куплете концептуальная сфера “Тыуған ил” (“Родина”) выражен синтагмой “тыуған ерем” (“родная земля”), которая рисует перед нами образ Родины лирического героя. В продолжении стихотворения мы видим теплое отношение к родному краю у автора, он готов преклониться перед своей золотой колыбелью - Уралом:

Һиңә башым һалам.
Алтын бишеккәйем, Уралым.
Үләндәрең – минең һеңлеләрем,
Ағастарың – минең туғаным...

Из этих строк нам понятно, что лирическому герою на родной земле все близко и дорого: так как он воспринимает ее травы и деревья как своих родственников. Здесь концепт “Тыуған ил” (“Родина”) характеризуется такими словами, как “алтын бишеккәйем, Уралым” (“моя золотая колыбель – родной Урал”), “үләндәрең” (“травы твои”), “ағастарың” (“деревья твои”), которые раскрывают перед нами образ Родины.

В продолжении стихотворения концептуальная сфера “Тыуған ил” (“Родина”) наполняется такими словами-репрезентами образа Родины – “ерҙең дүрт яғы” (“четыре

стороны земли”), “тимер ҡуллы халыҡ” (“народ с железной рукой”), “илдең ҡорос үҙәге” (“центр стали страны”):

Юлым оҙон. Ерҙең дүрт яғы бар,
Күптән инде донъя гиҙәмен.
Бына бында тимер ҡуллы халыҡ,
Ҡоя илдең ҡорос үҙәген.

Дальше ряд слов-репрезентов нами изучаемого концепта дополняется лексемами “баҫыуҙарҙа ашлыҡ” (“в полях зерна”), “буралар” (“срубья”), “кешеләрем минең” (“люди мои”):

Баҫыуҙарҙа ашлыҡ ҡотороп уңған,
Быйыл тулы булыр буралар.
Ҡайҙа барма, кешеләрем минең
Шатлыҡ сәсеп, бәхет уралар.

В этих словах кроется гордость автора за свою страну, за свой трудолюбивый народ. Чувствуется радость поэта от того, что он является гражданином своей Родины, где царит добросовестный труд и патриотичность.

Произведение заканчивается тем, что поэт не смог найти все таки свои стихи, каким бы он радостным не был. Но вдруг, он заходит после своего странствования домой, и видит, что в комнате его возвращения ждали стихи:

Ләкин шиғырҙарым һаман ғәйеп,
Күңелем дә инде буш һымаҡ,
Мин өйөмә ҡайттым, балалары
Аҙашҡан бер етем ҡош һымаҡ.

В этом куплете ассоциацией смысла Родины является слово “өйөмә” (“домой”), что является примером концепта “Тыуған ил” (“Родина”).

Чувство гордости за свою страну у Мустая Карима отражена и в стихотворении “Баҡсасы ҡыҙ” (“Девушка садовница”) (1937), где лирический герой – девушка садовница громко напевает и поливает цветы в саду:

Данлы илдең был бәхетле ҡыҙы
Яңғыратып йырлай баҡсала:
– Саф һауалы иркен илдә генә
Кеше тыныс һулай, шатлана.

Здесь концепт “Тыуған ил” (“Родина”) выражен словами “данлы илдең бәхетле ҡыҙы” (“счастливая девушка знаменитой страны”), “Саф һауалы иркен илдә” (“в просторной стране со свежим воздухом”). Это стихотворение говорит о том, что в той стране, где мирная жизнь, люди живут и радуются каждому дню.

Таким образом, языковая картина мира Мустая Карима через призму концептуальной сферы “Тыуған ил” (“Родина”) очень многранна: она полна разными ассоциациями, которые представляют перед нами образ Родины, ощущение теплоты родного края.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Зайнуллин М.В., Зайнуллина Л.М. Общие проблемы лингвокультурологии: Курс лекций. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2008. – 206 с.
2. Каримов М. С. Сочинения. Т. 1. Уфа, 2009. - 512 с.
3. Каримов М. С. Сочинения. Т. 3. Уфа, 2012. - 376 с.

4. Саньяров Ф.Б. Концептосфера Гайсы Хусаинова. Монография. – Уфа: Изд-во ИРО РБ, 2015. – 134 с.
5. Церцвадзе М.Г. Концепт “родина” в разносистемных языках. // Вестник Челябинского государственного университета, №7 (336). – Челябинск, 2014. – с.217-220.

© Назырова З.У., 2019

Нафиҡова Ф.Р.,
Халыҡтар дуҫлығы орденлы М. Горький исемендәге 3-сө гимназияның башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы, Өфө ҡ.

МОСТАЙ ИЛЕ

Кешеләрҙе, тәбиғәтте, тормошто яратҡан, яҡын күргән, ихтирам иткән кеше генгә бөйөк исем – шағир исеменә лайыҡтыр. Кешеләрҙе аңламайынса, тәбиғәтте һөймәйенсә, донъя асылын белмәйенсә ижад итеп тә булмайҙыр. Әҙәм теле, тәбиғәт ҡанундары, тормош асылы бер – береһенән айырылып торған кеүек ижад кешеләре лә, ижад емештәре лә күп төрлө. Болон сәскәләре күп төрлөлөгө менән болонға йәм биргән кеүек, әҙәбиәтебеҙҙәге яҙыусыларыбыҙҙың, шағирҙарыбыҙҙың да күплеге, ижадтарының төрлөлөгө, улар күтәргән проблемаларҙың тослоғо һәм бер-береһен ҡабатламауы башҡорт әҙәбиәтен бар итә, байыта, йәшәтә. Башҡорт халыҡ яҙыусыһы һәм шағиры тигән лайыҡлы исем йөрөткән әҙиптәребеҙ ҙә байтаҡ. Улар үҙҙәренең сағыу ижадтары менән Башҡортостандың данын һәм баһаһын арттыралар, бәҫен күтәреләр. Ошо шәхестәр араһында Мостай Кәрим исеме лә сағыу йондоҙ кеүек . Беҙҙең быуын балалары “Оҙон-оҙаҡ бала саҡ”, “Беҙҙең өйҙөң йәме”, “Өс таған” повестары аша донъяны танып үҫте. Мостай исеме беҙгә үҙ туғаныбыҙҙай ҡәҙерле, таныш, яҡын ине. Һәм әле лә шулай ҡала килә.

“Оҙон-оҙаҡ бала саҡ”, “Беҙҙең өйҙөң йәме”, “Өс таған”, “Ярлыҡау”, “Айгөл иле”, “Европа- Азия”, “Әлфиә хикәйәләре” ... Был әҫәрҙәр әллә күпме аҫыл һүҙҙәр менән һуғарылған, күпме тормош фәлсәфәһе ята унда, тик Мостайға ғына хас тәрбиә һалынған уларҙа! Тик үҙ башҡорт телен тулыһынса аңлаған, белгән кеше генә аңлай алалыр был әҫәрҙәрҙе! Нисәмә телгә тәржемә итһәң дә Мостай Кәримдең был әҫәрҙәре тик башҡорт телендә генә шулай моңло ла, хисле лә, илаһи ла яңғыраясаҡ. Ғөмүмән Мостай Кәримдең әҫәрҙәрен уҡығанда йөрәк ял итә, күңел шатлана, рух таҙара. Ысын талантлы шағир йә яҙыусы яҙған күп кенә әҫәрҙәр шулай. Ш. Бабичтың “Башҡортостан”, Р.Ғариповтың һәм Б.Бикбайҙың “Туған тел”, Р.Ниғмәтиҙең “Ҡыҙымдың һорауҙарына яуаптар”, З.Биишеваның “Башҡорт теле”н тағы ла әллә күпме һанап бөткөһөҙ матур әҫәрҙәрҙе тап башҡорт телендә уҡып аңлай алғандарҙы шул тиклем бәхетлеләр тип иҫәпләйем мин. Тәржемә ителгән әҫәрҙәр барыбер ҙә ошо ижад емештәрен мөлдөрәмә тулы килеш уҡыусы күңеленә еткерә алмай! Юҡҡамы ни элек-электән һүҙ ҡеүәһе юғары кимәлдә булған. Һүҙ ул - дауа ла, тәрбиә сығанағы ла, күҙгә күренмәгән ҡорал да! Туған телдә яңғыраған һүҙ бигерәк тә.

Миңә Мостай Кәрим менән осрашыу бәхете БДУ-ның 5 курсында уҡығанда, Р.Ғарипов исемендәге интернат-гимназияла практика үткәндә, тейҙе. Икәүләп хатта фотоға ла төштөк, тик ҡыҙғаныҫҡа ҡаршы ул фото минең ҡулға килеп эләкмәне. Һәм бына инде 20 йылға яҡын, ошо фотоның минең ҡулда булмауы, күңелде ҡырып тора. Яҙған әҫәрҙәре кеүек һөйләшеүе лә бөйөк әҙиптең бер үк ваҡытта ябай ҙа, бер үк ваҡытта илаһи ҙа, фәһемле лә, ағымлы ла ине. Уҡыусыларҙы әҙәплелеккә, тик яҡшылыҡҡа ынтылырға, үҙ туған еребеҙҙә кәрәкле кеше булырға, белемгә ынтылырға, ата-әсәйҙәребеҙҙе,

туғандарыбыҙҙы, яҡындарыбыҙҙы, тәбиғәтебеҙҙе, бигерәк тә туған башҡорт телебеҙҙе яратырға, яҡларға, һаҡларға өндәне ул.

Шағирҙың халыҡҡа яҡын булыуы ябайлыҡталыр! Мостай Кәрим бар булмышы менән ябай ине тиҙәр, уны яҡшы белеүселәр. Халыҡ шағиры арабыҙҙан китһә лә, теле, халҡы, туған ере өсөн хеҙмәт итеүен дауам итә. Быға асыҡ миҫал - һуңғы айҙа бар Рәсәйҙе берсә һоҡландырған, берсә илатҡан, берсә уйландырған "Һеңлем" кинофильмы! Нәҡ ошо фильм аша башҡорт теле күп илдәргә билдәле буласаҡ. Беҙҙең гимназия уҡыусылары ла фильмды ҡарап ҡайтҡандан һуң тик ыңғай ғына фекерҙәр әйттеләр, Мәскәү ҡыҙы Мартаның башҡорт телендә бер-нисә һүҙ өйрәнеүенә һоҡландылар. Күп осраҡта гаджеттар менән ултырған балалар был киноны ҡарағандан һуң нисектер уянып киткәндәй булдылар. Фильм үҙенең балаларса ябайлығы, тормошсанлығы, фәһемлелеге менән күптәрҙең күңелен яуланы. Күптәрҙе, минең кеүек бала саҡтан Мостай китаптары менән бергә үҫкәндәрҙе, ҡабаттан Мостай иленә, Мостай теленә, Мостай һүҙенә, Мостай тәрбиәһенә алып ҡайтты...

Бик ныҡ оҡшай миңә был ил, Мостай иле: сөм ҡара тупраҡлы, йәшел хәтфәле Бөркөтлө ауылы ситендә Ҡылыскүл эргәһендә бейек түбә Күкрәктау тора. Анауында алыҫта Кирәмәт тауы күренә. Ана тегендә, ҡарт имән янында, аҡ яулыҡлы, аҡ камзуллы Оло инәй тора, ул ялан аяҡлы, кәпәс һәм Абдулла Шәрифәһе тегеп биргән зәңгәр ҡыйыҡ яғалы сатин күлдәк кейгән Кендекте ҡосаҡлаған, текә генә ҡая башында бер ҡатлыраҡ Айгөл менән Ричард ҡайҙалыр йыраҡҡа ҡараш һалғандар, йылға буйынан ҡара сәсле Йәмил оҙон һары сәсле, зәңгәр күҙле Оксана һеңлеһен етәкләп ҡайҙалыр йүгерә, күл буйында ыҫмала төҫлө ҡара ҡуйы сәсле, ҡылыс танаулы, сандыр Ғабдулла, йәмшек танаулы, табаҡ битле йыуан Вәзир, ерән сәсле, һипкелле Айҙар, иң йыуаш, иң тыңлаусан, иң тырыш өлгө Яҡуп балыҡ тота, эргәләрендә сысҡан ҡойроғо кеүек кенә толомона матур ҡыҙыл таҫма ҡушып үргән сыбар күлдәкле Гөлнур өйөрөлә, урман ситендә эшләпәле Әлфиә еләк йыя, яр буйында Мәрәһим гармунында уйнап, Аҡйондоҙон юҡһына ...

Ә ҡап уртала оҙон ҡара пальто кейгән, ҡулдарын артҡа ҡаушарған, ҡуйы, бөҙрә сәстәрен ел тараған олпат ағай тора. Йөҙҙәрендә – йылмайыу, мәрхәмәтлелек, ихласлыҡ һәм инсафлыҡ. Был йөҙҙән бар кешеләргә лә йылылыҡ, нур һәм яҡтылыҡ бөркөлә. Уның эргәһендә йылы ла, тыныс та, ышаныслы ла. Эйе, ҡап уртала йөҙйәшәрә имән – Мостай ағай! Уның тирәләй халыҡ күңелендә йәшәгән әҫәрҙәре, геройҙары, ижадын ятыусы уҡыусылыры, шулар иҫәбендә мин дә, хөрмәт иткән ҡәләмдәштәре, дуҫтары, туғандары өйөрөлә ...

Тормош шулай дауам итә ...

© Нафиҡова Ф.Р.

Низами Мамедов Тагисой

профессор Бакинского славянского университета

д. филол. н. Азербайджан, г. Баку

НРАВСТВЕННО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ МИР МУСТАЯ КАРИМА

Мустай Карим (Мостафа Сафаулы Каримов) – башкурдский поэт, писатель, драматург. Свои произведения писал на родном башкурдском языке. Оставил огромное творческое наследие. Первый его дебют в литературе был удачным. Затем одно за другим появившиеся произведения писателя «Время – конь крылатый», «Помилование», «Долгое – долгое детство», «Эсэрзэр в 4-ех томах» разные по своим жанрово-содержательным особенностям принесли писателю большую славу настоящего мастера художественного слова.

В 1938 г. вышла в свет его первая книга стихов «Отряд тронулся» («Отряд кузғалды»), 1941 году – вторая «Весенние голоса» («Язғы тауыштар»). Работая корреспондентом в редакциях фронтовых газет, выступал на их страницах на татарском языке.

Мустай Карим за период своей многогранной деятельности опубликовал более 100 поэтических и прозаических сборников, свыше 10 драматических произведений, сборники стихов и поэм, в числе которых «Чёрные воды», «Возвращение», «Европа-Азия», «Времена», пьесы «Страна Айгуль», «Похищение девушки», «В ночь лунного затмения», «Салават. Семь сновидений сквозь явь», «Не бросай огонь, Прометей!», повести «Радость нашего дома», «Таганок», «Помилование», «Долгое-долгое детство», «Деревенские адвокаты» и т.д. Произведения МустаяКарима переведены на многие языки народов мира, в том числе на азербайджанский язык неоднократно. По пьесе «В ночь лунного затмения» в 1987 г. Свердловская студия сняла одноимённый фильм. Повесть «Долгое-долгое детство» была экранизирована в 2004 г. киностудией «Башкортостан». 22 сентября этого года в Уфе в Государственном концертном зале «Башкортостан» состоялся премьерный показ фильма «Сестрёнка» по повести «Радость нашего дома».

МустайКарим – это огромный мир, яркий, светлый, манящий, благородный. В этом мире торжествует добро и порядок, благородство и вежливость, любовь и страдание, высокие человеческие качества и философско-эстетическое мировоззрение писателя.

Для большинства произведений М.Карима характерно единство и противоречие самых разнообразных принципов художественного изображения действительности, точнее сказать использование и синтез различных творческих методов и стилей. Так, например, пафос утверждения добра и отрицания зла реалистически сурово и романтически возвышенно проходит через всю поэзию М.Карима. В стихотворении «Өсөнсө kөн тоташ кар яуа» («Три дня подряд снег идёт») показано, что осколок мины, оставшийся в теле героя с времён ВОВ, будоражит в ненастные дни зарубцевавшиеся раны, напоминая о поле битвы, старой ране солдата, погибших друзьях. Необычайно острым и широким является восприятие Родины в лирике М.Карима. Через все его творчество проходит ощущение неразрывной душевной связи с родной землёй, с её неброской, но задушевной красотой, звонкой чарующей песней и суровой седой стариной. Поэтика произведений М.Карима разнообразна и богата. Поэтическую картину в его стихах создают эмоциональные образы и детали, где настроение передаётся миниатюрой, конкретные события ведут к обобщающим раздумьям:

Чтобы старые слова не устарели,
Я повторяю вновь
И в летний зной, и в зимние метели –
Хлеб, Родина, Любовь!
Беру ли оружье, песню ли слагаю
Иль вспахиваю вновь.
Всегда, везде извечный ваш слуга я,
Хлеб, Родина, Любовь!

Мустай Карим с помощью определённой картины и обобщающих поэтических деталей раскрывает движение чувств, внутреннюю динамику переживаний человека. В стихотворениях «Кышкыюлдан акбуз килә» («Белый конь путём оледенелым мчится…»), «Торналар кайтканда» («Когда возвращаются журавли») и др. вырисовывается яркий романтический образ парня, лихо держащегося поводья коня современности. В стихотворениях «Аяктарым-юлда, кунелем-йырза» («В дороге – ноги,

в песне – думы»), «Вәғәзәләрбирмә» (“Обещаний не давай”) у героя мечты остаются по-прежнему крылатым Пегасом, а сердце бьётся, как у коня на скачках, но его уже удерживают поводья разума, пламенный романтический пафос смешивается с суровым реализмом, чувства с разумом.

Поэмам М.Карима «Декабрьская песня» и «Ульмесбай» свойственно жизнерадостное настроение, в них широко использованы образные богатства народной поэзии с гиперболами, традиционными повторами, постоянными эпитетами. Такая форма типизации даёт нам основания подчеркивать обобщённость каримовского изображения.

В кавказских циклах М.Карим, опираясь на художественно-эстетические традиции горцев, в колоритных образах и деталях передаёт светлый душевный мир народов, населяющих этот регион.

Синтез реализма и романтизма в драматургических произведениях М.Карима служит разносторонней, полнокровной характеристике духовного величия или духовной несостоятельности героев с их подлинной земной сутью. В драмах «Свадьба продолжается», «Янгызкайын» («Одинокая берёза») в качестве героев представлены сильные, бесстрашные, поэтически возвышенные натуры. Им движут нравственные и социально-исторические процессы и события. Если обратиться к драме «Страна Айгуль», то увидим, что автор в ней опирается на принципы возвышенного романтизма и сурового реализма. Обстоятельства и образы, формы самих произведений в большинстве случаях носит черты необычности, исключительности, постоянно приближаясь метафоре. Отражаемая М.Каримом действительность предстаёт в его произведениях, особенно в драматургии в разнообразных измерениях; в драматургическом и трагедийном накале, юмористическо-комедийном фарсе, сатирико-гротескном сгущении, романтическом пафосе и эпическом обрамлении.

Как в прозе, так и в драматургии М.Карима присутствуют сильная поэтическая струя, склонность к философским обобщениям, мифологическая и фольклорная символика. Глубокая реалистическая основа эстетики великого художника органически связана с традициями башкурдского народного творчества, что определяет необычайную предметность его образной системы, пластичность, живописность и индивидуальность поэтической речи, лирических отступлений и т.д.

Будучи многогранным, разножанровым и разноплановым по проблематике, творчество М.Карима имеет яркое идейно-художественное и философско-эстетическое содержание. Его произведения отличают глубокое постижение действительности, внимание к острым культурно-общественным и социально-нравственным явлениям бытия, стремление заглянуть в мир современника, сущность человеческой души.

Нравственно-художественный мир М.Карима представляет собой тесное взаимодействие башкурдских национальных традиций и реалистических принципов изображения действительности, сложного синтеза национального, фольклорно-мифологического, лирического и эпического отражения жизни, интерес к национальному характеру, к деталям социального бытия и повседневного быта. По мнению одного из исследователей творчества М.Карима А.Абдулиной, «в своём творчестве башкирский писатель воссоздаёт глубинные, порой архаические структуры мышления, которые позволяют выявить архитектонические элементы человеческого и природного бытия. Это приводит к многоплановости образов, придаёт им смысл универсальности. Мифопоэтика позволяет писателю дать в ёмких образах большой объём содержания и придать объективной картине мира статус единственно реальной».

Мустай Карим как никто другой в истории башкурдской литературы сумел соорудить мост, соединяющий духовную культуру Востока и Запада. Он органически соединил в себе два эти начала и его философские размышления даже о самых абстрактных явлениях всегда тесно связаны с культурно-общественными и социально-нравственными вопросами человеческого бытия: личность перед судом совести, человеческое общество и его деятельность – перед судом первостихий природы. Художественная мысль М.Карима обретает, с одной стороны, рационалистическую строгость высокого стиля, а с другой – выходит к первообразному мифу, легенде, сказке, притче. Таким образом, его герои оказываются перед читателями в совершенно новом обличье.

Личность и жизнь, народ и история, совесть и бытие – эти три важные парные проблемные единицы дают возможность переосмыслить М.Каримом сущность мира, так как и древняя, и современная словесность всегда была и есть форма познания жизни посредством слова, раскрывающая изменчивую картину жизни.

Изучение морально-нравственного мира и философско-эстетических особенностей творчества Мустая Карима даёт нам возможность убедиться в том, что идея свободы у него прошло длительный путь развития. Разрешение этой проблемы в произведениях писателя происходит в широком контексте философско-нравственных идей, выработанных человечеством. Синтез этих идей, сопряжённый переосмыслением компонентов, стимулировал развитие философско-эстетических воззрений М.Карима в истории башкурдской литературы.

К проблеме человеческого бытия М.Карим подходит с эволюционистскойточки зрения: человек – родовое сообщество (трагедии «В ночь лунного затмения», «Салават. Семь сновидений сквозь явь»), повесть «Долгое-долгое детство»), человек – общество («Салават. Семь сновидений сквозь явь»), драма «Страна Айгуль», поэма «Чёрные воды», повесть «Долгое-долгое детство», «Помилование»), человек – человечество (трагедия «Не бросай огонь, Прометей!») и т.д.

Изучая нравственно-художественный мир и творческие особенности М.Карима, можно прийти к выводу о том, что философско-эстетические воззрения, морально-духовные взгляды, можно прийти к выводу о том, что творческое своеобразие его изначально связаны с башкурдской этническо-ментальной средой.

***

Благодаря усилиям наших переводчиков, творчество Мустая Карима достаточно хорошо известно в Азербайджане. В 1975 году впервые в Баку издан поэтический сборник М.Карима «Горы как и люди» в переводе поэта Эйваза Борчалы. В сборнике на суд азербайджанских читателей представлено 85 стихотворений башкурдского автора. В этом середине 1980-ых годов Э.Борчалы переводит ещё 36 стихотворений и трагедию в стихах «Не бросай огонь, Прометей!» и издает их под названием «Четыре сезона любви». Третья встреча азербайджанских любителей каримовской поэзии состоялась в 1990 году. И на этот раз произведения М.Карима были представлены в переводе Э.Борчалы под общим названием «Мне повезло». В книгу вошли 127 стихотворений, поэма «Чёрные воды» и трагедия в стихах «Не бросай огонь, Прометей!». Уместно подчеркнуть, что переводы Э.Борчалы, как правило, отличаются своим ярким ритмико-интонационным своеобразием, адекватно передавшие идейно-художественный мир и лирико-поэтический строй каримовского индивидуального почерка.

А уже 20 лет спустя поэт Вагиф Аслан поместил в 3-ем томе своей четырёх томной книги «Избранные сочинения» перевод трагедии М.Карима «В ночь лунного затмения».

Всё сказанное довольно ясноо подтверждает популярность творчества М.Карима в Азербайджане.

© Низами Мамедов Тагисой, 2019

Охотникова Т.В.,
к. пед. н., доцент, КазГИК, г. Казань

МУСТАЙ КАРИМ: МНОГОГРАННОСТЬ ТАЛАНТА

Мустая Карима называют крупным исследователем проблем в области драматургии. Одна из них – проблема жанровой эволюции: возникновение, становление, развитие драматургии. Мустай Карим выводит главное: развитие принципов художественного исследования действительности и характеров – это и есть закономерность эволюции [2, с.6]. И комедия, и драма, и трагедия рассматривались им в системе, которая представляет сложное эстетическое явление. Да и сам драматург жил и писал в соответствии со своими нравственно-мировоззренческими и эстетически-творческими принципами, отвергая все то, что противоречило им (принципам), воспринимал все лучшее из опыта литературных писаний прошлого.

От первой пьесы М.Карима – драмы-хроники «Свадьба продолжается», драм «Одинокая береза», «Неспетая песня», «Страна Айгуль» до комедии «Похищение девушки» и трагедий «Ночь лунного затмения», «Не бросай огонь, Прометей! Прослеживается отдельный мир со своей атмосферой, целостностью, неповторимостью, образностью. А человек представлен со своим характером, нравственным началом. И нет похожих людей: один совестлив, другой не сомневающийся, третий – мечтатель…

Исследователи жизни и творчества драматурга подчеркивают его « незаурядный художественный талант, великолепное чувство театра, его своеобразие и яркий национальный талант, зрелость» [там же, с.7].

Через практику набирается опыт. Его трагедии « В ночь лунного затмения», « Салават», «Не бросай огонь, Прометей!» характеризуются как драматургия реалистического искусства, где образы, ситуации показываются часто в неожиданном ракурсе, необычно повернутом, как бы отстраненном. Подчеркнутая литературность является особенностью его драматургии. Бытовая подробность, перемешиваясь с одухотворенной, в пьесах Мустая Карима делает их качественными, а героев земных представляет величественными.

Важно отметить, что все его произведения имели общую особенность – героя-современника, образ этот всегда утверждал нравственные идеалы жизни и саму жизнь. Активную.

Отражая саму действительность мира « во многих измерениях: в драматическом и трагедийном накале, юмористически - комедийном фарсе, сатирико - гротескном сгущении, в романтическом пафосе и эпическом развороте» [там же, с.17], Мустай Карим тем самым встал в ряд самых значительных явлений современной многонациональной советской литературы.

Еще одна грань таланта М.Карима – публицистика. Очерки о литературе, наблюдения и раздумья о судьбах и творчестве современников сделали его художником слова, который национальное искусство, в том числе и русское, на высокий уровень.

« Башкирия порою казалась мне маленьким зеленым листком на вечнозеленой березе по имени Россия. Этим видением я восхищался, любовался и писал о том стихи. Порою, она мне кажется огромным узорчатым покрывалом, наброшенным на спину неистово скачущего коня. Тем конем является Урал, который вечно мчится с юга на

север, неся с собой Европу и Азию. Еще не без тщеславия я думаю о том, что наша земля Башкирия и есть один из золотых швов, скрепивших эти два континента. И поэтому, наверное, когда в августовскую ночь я гляжу на ясное небо, то мне чудится, что все звезды двух материков – малые и великие – смотрят только на тот зеленый березовый листок, на узорчатое покрывало, красиво накинутое на спину скакуна» [1,с.28]. Неоспорима роль Мустая Карима в развитии многонациональной отечественной публицистики.

Мустай Карим – великий поэт своей земли, своего народа. Еще одна грань этого талантливого человека.

Три чуда пленили меня
Навсегда, без сомненья:
Земля,
еще небо,
и женщина – третье чудо.

Три тайны ввергают
В раздумье меня и смятенье:
Земля,
еще небо,
и женщина – третья тайна.

Но тайна земли вот уже на исходе…
Сдается-
И небо мелеет.
И дно уже видно его.
Лишь женщина
Тайной
Непознаной остается
Навеки – как высшее чудо
И как волшебство [4,с.11].

« Предельная эмоциональность и философская глубина [2, с.219].

Мустафа Сафич Каримов (Мустай Карим – его псевдоним) первый сборник стихов « Отряд тронулся» издал в 1938 году. Затем на фронте он напишет еще три книги стихов и поэм, в которых он выражал свои мысли и чувства как воин, солдат. И эти стихи звучали как клятва защитников Родины. Послевоенная лирика М.Карима воспевала народную мудрость, трудовую жизнь башкирского народа, «присущий народу образ мышления и чувствования (любовь, горе, надежда, озабоченность судьбами народа и др.)» [5,с.241].

В своих произведениях М.Карим воспевает человечность, сострадание к людям, призывает творить добро, философски размышляет об ответственности человека перед народом и обществом. И это еще одно из свойств его таланта – Воспитатель. Педагог. Философ.

Башкирский советский поэт. Народный поэт Башкирской АССР. Герой Социалистического Труда. Заслуженный деятель искусств РСФСР. Почетный член АН Республики Башкортостан. Сын простого крестьянина, рожденный 20 октября 1919г. в деревне Кляшево, Уфимского уезда, Уфимской губернии [там же, с.241].

Многогранен его талант.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Карим М.С. Притча о трех братьях. Воспоминания. Раздумья. Беседы.-М.: «Советская Россия»,1978.-285с.
2. Кильмухаметов Т.А. Драматургия Мустая Карима (своеобразие жанровой эволюции).- Уфа: Башкирское книжное издательство, 1979.- 224с.
3. Краткая литературная энциклопедия. Ред. Сурков А.А..- М.: изд-во «Советская энциклопедия»».1966.-3т.-974с.
4. Между Волгой и Уралом. Произведения писателей автономных республик Поволжья и Урала .Составитель Г.А.Пациник.- Казань: Татарское книжное издательство.1983.-414с.
5. Татарская энциклопедия: в 5т./ гл. ред. М.Х. Хасанов, отв.ред. Г.С.Сабирзянов.- Казань: Институт Татарской энциклопедии АН БР,2006.-Т.3:к-л.-664с., илл., карты.

© Охотникова Т.В., 2019

Пермякова Л.А.,
к. филол. н, доцент, БашГУ, г. Уфа

Н.В. ГОГОЛЬ И РУССКИЕ СИМВОЛИСТЫ

Основной принцип организации художественного пространства символистской прозы – маталитературность. Неотъемлемой частью символистского текста является органическое «включение» аллюзий и реминисценций в повествовательную ткань, и произведения русской классической литературы в данном аспекте играют ключевую роль. Пальма первенства здесь по праву принадлежит Н.В. Гоголю, на что мы неоднократно указывали [4; 5]. Художественные принципы Гоголя нашли отражение в приемах десакрализации женственности в прозе Ф. Сологуба и А. Белого.

Реминисценции, фольклорные мотивы, символы, выполняющие функции универсальных ключей-шифров, организуют систему матаязыка романов Ф. Сологуба. Сплав дионисийского и аполлонического начал прослеживается во всех женских образах писателя. Такова Людмила Рутилова, героиня романа «Мелкий бес», − светлая, искрящаяся радостью и неугасимой жаждой наслаждения и в то же время испытывающая темную, непреодолимую страсть к гимназисту Саше Пыльникову (вакханка, поклоняющаяся своему «отроку богоравному»). Один из центральных мотивов романа – мотив поруганной Красоты. Здесь Сологуб следует не традиции Ф.М. Достоевского, который разрабатывал эту тему в трагическом ключе (Настасья Филипповна в романе «Идиот»), а гоголевскому гротеску, трагикомическому ее переосмыслению. Гротескными являются образы Варвары Малошиной, сводницы Вершиной, эмансипе Грушиной, вечно пьяной квартирной хозяйки Передонова Ершовой. Гоголевский гротеск сигнализирует об антисакральности подобных женских образов. Странно не сочетается с дряблым, отвратительным лицом прекрасное, как у нимфы, тело Варвары Малошиной. Оно точно приставлено к голове «силою каких-то презренных чар»[6, 67]. А вот как выглядит «маскарадный костюм» Грушиной: «Все так смело открытое у Грушиной было красиво, − но какие противоречия. На коже – блошьи укусы, ухватки грубы, слова нестерпимой пошлости. Снова поруганная телесная красота»[6, 67]. Гротескные женские образы Сологуба не просто антисакральны. Они подчеркивают антиэстетизм мещанской серости. Не случайно доминирующим цветом при описании их внешности является серый. Так, писатель акцентирует внимание

читателей на серой, словно запыленной, коже Грушиной. Серость, грязь, пыль ассоциируются у Сологуба с бессмысленностью и мещанской пошлостью, символом которой в романе становится Недотыкомка.

Демонизм женских образов подчеркивается амбивалентностью красоты и безобразия в художественном пространстве Ф. Сологуба. С этой целью он использует реминисценции из произведений Н.В. Гоголя. Например, перевоплощение прекрасной Имогены в ведьму в романе «Творимая легенда» напоминает мгновенное преображение кажущейся живой красавицы в безобразный синий труп в «Вие»: «Ее фиалково-голубые глаза зажглись демонскою злобою, и рот искривился и покрылся пеною. Вопль угрозы и злобы вырвался из груди Имогены, Волосы ее стали косматы, как у молодой ведьмы, и она навалилась на грудь королевы Ортруды»[7, 322]. Сологуб, как и Гоголь, широко использует мотивы русского фольклора. «Смешливые мещаночки сестры Рутиловы сравниваются с ведьмами на Лысой горе и с русалками, которые стремятся заманить каждого в свои сети. Лысая гора, которая находится на территории современного Киева, всегда считалась местом шабаша ведьм, куда они слетались в Вальпургиеву ночь. Любопытно, что с Лысой горы был виден дом, где провел детство и юность М.А. Булгаков. Конечно, он прекрасно знал о поверьях, связанных с этим местом. Возможно, поэтому автор «Мастера и Маргариты» так красочно описал полет своей героини на метле. Можно также предположить, что на М.А. Булгакова оказал некоторое влияние Ф. Сологуб»[4, 181].

Наиболее близка гоголевской традиции орнаментальная проза Андрея Белого. В 1934 году была издана книга А. Белого «Мастерство Гоголя», ставшая библиографической редкостью. Основоположник русской модернистской прозы полагает, что «слог Гоголя превосходит в своей утонченности Уальда, Рембо и Ф. Сологуба. В стиле Н.В. Гоголя он отмечает следующие черты, прочно усвоенные символистами: обилие аллитераций; изысканная расстановка слов; сложные эпитеты; импрессионистическое употребление глаголов…повторение ключевого слова» [3, 34].

В романе «Серебряный голубь» (1909) А. Белый использует сказовую форму повествования, основоположником которой в русской литературе является автор «Вечеров на хуторе близ Диканьки». Авторской стратегии Белого близок интеллектуальный сказ, повествование в романе ведется от лица провинциального обывателя, обладающего определенным уровнем культуры. Влияние Гоголя прослеживается также в женских образах, созданных А. Белым, и прежде всего в героине романа «Серебряный голубь», духине секты «голубей» Матрене. Внешность Матрены – внешность женщины-хищницы: рыжие волосы, обрамляющие лицо, «круглое, как луна» (у многих народов луна ассоциируется со злом, с ночной, темной стороной бытия); причем «придавали этому лицу особое выраженье крупные, красные, влажно оттопыренные и будто любострастьем усмехнувшиеся раз навсегда губы на иссиня-белом…тайным каким-то огнем испепеленном лице…» [2, 122]. Цветовая символика также сигнализирует о сатанинской сущности Матрены. В ее одежде преобладает красный цвет (красный платок, красная баска). В статье «Священные цвета» Белый писал, что дьявольское начало явственно проступает в «пламенно-красном зареве адского огня» [1, 204]. Аналогией красной одежде Матрены служит маскарадный костюм Николая Аблеухова (роман «Петербург») – красное домино, которое аналогично красной свитке в «Сорочинской ярмарке» Н.В. Гоголя. Заметим, что «фольклорная доминанта преобладает в женских образах Гоголя и восходит к архетипу женщины-преисподней, «опасной» женственности. Белый, как и Сологуб, часто прибегает к реминисценциям из произведений Гоголя (отпевание ведьмы Хомой Брутом в церкви и

встреча Дарьяльского с ведьмоподобной Матреной в целебеевской церкви, его первая реакция на Матренин «дивный взор»: «Фу ты, дьявольщина!»). Влиянием Гоголя обусловлена амбивалентность красоты и безобразия в облике Матрены» [4, 182] . Подобный синкретизм, неразрывно связанный с романтической традицией гоголевского типа, был присущ «старшим» символистам, в том числе и Ф. Сологубу. Прибегая к натуралистическому описанию облика Матрены, Белый демистифицирует суеверный страх перед ужасающей красотой. Проследим, как эволюционирует восприятие Матрены Дарьяльским: сначала – «дивная баба»[2, 21], «ястреб с очами безбровыми»[2, 22]; затем «ядреная баба»[2, 81], «рябая, пренеказистая из себя»[2, 117]; и наконец, «бабеха грязная, глупая»[2, 202], «чересчур жадная до грубых ласк»[2, 202]. Акцентируя внимание на ведьмоподобной внешности Матрены, А. Белый использует реминисценции из «Вия»: «…все предметы, что ни есть какие, молчаливо уставились … на Петра; белое в зеленоватом свете с провалившимися глазами и с блистающими из-под осклабленного рта зубами Матрены Семеновны потное лицо: белое в зеленоватом свете, точно зеленый труп, перед ним сидящей ведьмы лицо; сама к нему лезет, облапила, толстые груди к нему прижимает, − осклабленная звериха…»[2, 124].

Влияние Н.В. Гоголя на культуру Серебряного века не ограничивается символизмом. Западноевропейский модернизм, сдерживаемый мощным этико-эстетическим движением «младших» символистов, вслед за В.С. Соловьевым ратовавших за сакрализацию женственности и пытавшихся претворить свой идеал в жизнь, продолжал оказывать мощное влияние на русскую литературу. Преломляясь сквозь призму уникального явления – русского культурного ренессанса начала XX века, модернистские тенденции, впитавшие лучшие достижения русской классической литературы XIX века, и прежде всего, Н.В. Гоголя и Ф.М. Достоевского, начинали отчетливо проявляться в прозе А.М. Ремизова и М.А. Кузьмина.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Белый А. Священные цвета// Белый А. Символизм как миропонимание/Сост., вступ. ст. и прим. Л.А. Сугай. – М.: Республика, 1994. – С. 201 – 210.
2. Белый А. Собр. соч. Серебряный голубь. Рассказы. – М.: Республика, 1995. – 335 с.
3. Пермякова Л.А. Истоки и становление русского символизма: Учебное пособие. – Уфа: РИЦ БашГУ, 1995. – 69 с.
4. Пермякова Л.А. Влияние русского фольклора на концепцию женских образов в романах А. Белого и Ф. Сологуба// Актуальные проблемы современной башкирской филологии и творческое наследие профессора Р.Н. Баимова: Материалы Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием). – Уфа: РИЦ БашГУ, 2012.— С. 180 — 183.
5. Пермякова Л.А. Фольклорные образы и мотивы в романе Ф. Сологуба «Мелкий бес»// Актуальные проблемы современной башкирской филологии и творческое наследие профессора А.Н. Киреева: Материалы Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием). – Уфа: РИЦ БашГУ, 2013. – С.199-202.
6. Сологуб Ф. Мелкий бес/ Сост., вступ. ст. Н.П. Утехина. – М.: Сов. Россия, 1991. – 528 с.
7. Сологуб Ф. Творимая легенда. Кн. I / Подгот. текста Л. Соболева; Комментар. А. Соболева. – М.: Худож. лит., 1991. – 494 с.

© Пермякова Л.А., 2019

Рахимкулов А.С.,
к. мед. наук., доцент, БГМУ, г. Уфа

ПЕРИОДИЧЕСКОЕ ПЕЧАТНОЕ ИЗДАНИЕ БАШКИРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МЕДИЦИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА - ГАЗЕТА «МЕДИК» БГМУ

Изучением периодической печати занимались многие учёные. Каждый из них давал своё определение такому термину как периодическая печать. Существует большое количество определений периодической печати.

Периодическое издание - издание, выходящее через определенные промежутки времени, постоянным для каждого года числом номеров, неповторяющимися по содержанию, однотипно оформленными нумерованными и(или) датированными выпусками, имеющими одинаковое название и, как правило, одинаковые объем и формат. [1].

Как видно из определений, единой классификации периодической печати нет. Но общепринято периодические издания делить на три типа: 1. газеты, 2. журналы, 3. альманахи.

Периодическое печатное издание - по определению Закона РФ "О средствах массовой информации" от 27 декабря 1991 г. "газета, журнал, альманах, бюллетень, иное издание, имеющее постоянное название, текущий номер и выходящее в свет не реже одного раза в год".[4].

Газета - ж. (ит. gazetta, букв. старинная мелкая монета в Венеции). Периодическое издание, чаще всего ежедневное, выходящее листами и содержащее информацию о текущих событиях всякого рода, а также политические, критические и научно-популярные статьи. [5].

Периодическим печатным изданием Башкирского государственного медицинского университета является газета «Медик» БГМУ. Первый номер газеты «Медик» вышел в свет в сентябре 1968 года, в тот период были заложены традиции медицинской журналистики Башкортостана. В 2018 году газете «Медик» - 50 лет. Инициатором создания газеты «Медик» был ректор БГМИ им. XV-летия ВЛКСМ (с 1968 по 1973 год), профессор Иксанов Зайнулла Аминевич. Первым редактором газеты «Медик» с 1968 по 1978 год была Панасенко Светлана Алексеевна. Газета выходила на 2, 4 или 8 полосах черно-белой печати ежемесячно тиражом 999 экземпляров, распространялась в БГМИ. В газете были следующие рубрики: О лучших преподавателях, Равняйся на них – об отличниках учебы, пульс БГМИ, Коллективный портрет кафедры, О студенческих строительных отрядах, СНО кузница ученых. В эти годы газета «Медик» БГМИ заняла третье место на Всесоюзном смотре-конкурсе газет медицинских вузов СССР, разделив этой место с 1 МОЛГМИ им. Сеченова. Светлане Алексееевне вручили диплом, премию и занесли в книгу Почета БГМИ. С 1978 по 1983 год редактором газеты «Медик» БГМИ был Печищев Петр Васильевич, журналист, участник ВОВ. С 2001 по 2005 год главным редактором газеты «Медик» БГМУ был декан лечебного факультета, профессор Галимов Олег Владимирович. В 1994-2000, 2005-2007 годах газета не издавалась. [2, 3].

С 2008 года по настоящее время шеф-редактор газеты «МЕДИК» - член союза журналистов РФ и РБ, доцент Рахимкулов Азамат Салаватович. В настоящее время газета «Медик» выходит ежемесячно на 4, 8, 16 или 24 полосах цветной печати тиражом 999 экземпляров, распространяется бесплатно в БГМУ и ЛПУ города Уфы, где расположены клинические кафедры медицинского университета. В газете имеются

рубрики: Факультеты БГМУ, Клиника БГМУ, Подразделения БГМУ, История университета, Научная и Культурная жизнь БГМУ, Юмор и другие

За прошедший 11-летний период качество печати газеты постоянно улучшалось. Первые номера печатались на обычной бумаге для принтера методом ризографии. После заключения договора с издательством «Башкортостан», газета «Медик» печатались на профессиональном типографическом оборудовании. За счет развития технического обеспечения университета, газета издается в издательстве БГМУ на профессиональном цветном принтере с цифровых носителей.

Редакция газеты «Медик» БГМУ успешно участвует на различных Республиканских и Всероссийских фестиваль в направлениях «Журналистика».

С 27 марта по 1 апреля 2017 года в городе Рязани состоялся XII Всероссийский фестиваль искусств студентов-медиков и медицинских работников, посвященный году Экологии в России и XIX Всемирному фестивалю молодежи и студентов в городе Сочи. В 2017 году участие принимали 24 высших учебных заведения, 7 учреждений среднего профессионального образования, 10 организаций практического здравоохранения, 27 регионов России, 30 городов-участников, 1 зарубежный вуз (Витебский государственный ордена Дружбы народов медицинский университет, республика Беларусь). Фестиваль признан одним из самых масштабных за всю историю его проведения. Студенты и медицинские работники соревновались в 10 творческих направлениях, всего было более 30 номинаций.

В рамках проведения XII Всероссийского Фестиваля искусств студентов-медиков и медицинских работников был конкурс среди изданий в направлении «Журналистика, раздел СМИ». По итогам Фестиваля газета «Медик» БГМУ удостоилась I места в направлении «Журналистика, раздел СМИ». Шеф-редактор газеты «Медик», руководитель отделения журналистики УВО, доцент кафедры общественного здоровья и организации здравоохранения ИДПО БГМУ Азамат Рахимкулов завоевал «Золотое перо Фестиваля - 2017» в номинации «Журналистика, авторские работы» - среди руководителей пресс-центров и редакторов студенческих газет. Слушатели отделения журналистики УВО, общественные корреспонденты газеты «Медик» - студентка лечебного факультета Гульназ Хабибуллина и студентка педиатрического факультета Эльвина Нурмухаметова завоевали «Серебряное перо Фестиваля - 2017» в номинации «Журналистика, авторские работы» - среди студентов-медиков.

С 9 по 12 апреля 2018 года в городе Ярославле во Дворце культуры им. А.М. Добрынина состоялся XIII Всероссийский фестиваль искусств студентов-медиков и медицинских работников, посвященный Году добровольца (волонтера).

Три насыщенных конкурсных дня, 8 конкурсных направлений и более 20 номинаций, многочисленные репетиции номеров, которые уже и так выучены «на зубок», бесконечный поток энергии, волнение и переживание не только за себя, но и за своих товарищей, и вот он – долгожданный финал, где были объявлены победители всех номинаций и гран-при.

Конкурсное жюри в составе журналистов РФ: главного редактора «Медицинской газеты» Андрея Васильевича Полторака, члена редколлегии «Медицинской газеты» Владимира Владимировича Королева и заведующего отделом фотоиллюстраций «Медицинской газеты» Александра Анатольевича Худасова, присудило дипломы в номинациях «Журналистика» и «Видеоконкурс» творческим коллективам из нескольких вузов. Дипломом III степени в номинации «Журналистика. Регулярное печатное издание» награжден коллектив редакции газеты «Медик» Башкирского ГМУ (главный редактор Азамат Салаватович Рахимкулов), дипломом III степени в номинации

«Журналистика» награждена общественный корреспондент газеты «Медик» Башкирского ГМУ Лариса Сергеевна Корнейчук.

Специальным призом «Медицинской газеты» награжден творческий коллектив газеты «Медик» Башкирского ГМУ (шеф-редактор Азамат Рахимкулов) за победу в творческом конкурсе редакций многотиражных газет медицинских и фармацевтических ВУЗов России в 2016-2017 учебном году. Специальным призом «Медицинской газеты» награжден Азамат Салаватович Рахимкулов, шеф-редактор газеты «Медик» Башкирского ГМУ, обладатель «Золотого пера» среди журналистов, участников конкурса в номинации «Регулярное печатное издание» XII Всероссийского фестиваля студентов-медиков и медицинских работников (с международным участием) в Рязани в 2017 году. Специальным призом «Медицинской газеты» награждена Гульназ Хабибуллина (Башкирский ГМУ) - общественный корреспондент газеты «Медик», обладатель приза «Серебряное перо» за активное участие в развитии студенческой печати в 2016-2017 учебном году. Специальным призом «Медицинской газеты» награждена Эльвина Нурмухаметова (Башкирский ГМУ) - общественный корреспондент газеты «Медик», обладатель приза «Серебряное перо» за активное участие в развитии студенческой в 2016-2017 учебном году.

Слушатели отделения журналистики УВО БГМУ Г. Хабибуллина, О. Султанов, Е. Чернова приняли участие в Республиканском фестивале Студенческая весна в номинации «Публикация. Индивидуальная работа в направлении «Журналистика». Участвовали БашГУ, БГПУ, БГАУ, БГМУ- всего 12 участников, в финал прошли 8 участников. Конкурс проходил в 3 этапа. Все этапы проходила заочно. Дипломом Лауреата II степени в номинации «Публикация. Индивидуальная работа в направлении «Журналистика» Республиканского фестиваля Студенческая весна – 2018 награждена Гульназ Хабибуллина за 3 эссе 1) «Семья оглядываясь вперед», 2) «Легко ли быть молодым?», 3) «Со-Творение» подготовленные в рамках конкурса.

С 5 по 9 апреля 2019 года в городе Смоленске состоялся XIV Всероссийский фестиваль искусств студентов-медиков и медицинских работников, посвященный Году театра. Более 1500 участников из 30 вузов и 18 медицинских организаций России и Беларуси показали свои таланты в 34 номинациях!

Конкурсное жюри в составе журналистов РФ главного редактора «Медицинской газеты» Андрея Васильевича Полторака, члена редколлегии «Медицинской газеты» Владимира Владимировича Королева и заведующего отделом фотоиллюстраций «Медицинской газеты» Александра Анатольевича Худасова присудило дипломы в номинации «Журналистика» творческим коллективам из нескольких вузов.

В рамках XIV ежегодного фестиваля искусств студентов-медиков и медицинских работников проходил конкурс «Журналистика». По итогам фестиваля Дипломом I степени в номинации «Журналистика» «Регулярное печатное издание» награждена редакция газеты «Медик» (Башкирский ГМУ, г. Уфа) – главный редактор Азамат Рахимкулов.

Дипломом I степени с присвоением звания «Золотое перо - 2019» в номинации «Авторы» «Публикации в вузовских многотиражных изданиях» награжден Азамат Рахимкулов – главный редактор газеты «Медик» (Башкирский ГМУ, г. Уфа).

Дипломами II степени с присвоением звания «Серебряное перо - 2019» в номинации «Авторы» «Публикации в вузовских многотиражных изданиях» награждены общественные корреспонденты газеты «Медик» (Башкирский ГМУ, г. Уфа): Г. Киреева (Мусаварова), А. Райдуф, О. Султанов.

Благодаря газете «Медик» БГМУ студенты и сотрудники всех уровней получают возможность донести до руководства свое мнение об управлении и общей политике, поднять вопросы, касающиеся всех сфер деятельности ВУЗа.

ЛИТЕРАТУРА:
1. Акопов А.И.. Общий курс издательского дела. Учебное пособие для студентов журналистов. Под ред. проф. В.В. Тулупова. - Факультет журналистики ВГУ. - Воронеж, 2004. - с. 69
2. Галимов, О.В. Будем жить! И в этом нам поможет наш «Медик» / О.В.Галимов // История становления и развития БГМУ в воспоминаниях ветеранов и выпускников – Уфа: Изд-во Башгосмедуниверситета, 2004. – С. 76–77.
3. Рахимкулов, А.С. Медик - Башкирская энциклопедия. В 7 т. Т. 4. Л – О / гл. редактор М.А.Ильгамов – Уфа: Башк. энцикл., 2008, С. 149
4. Сухарев А. Я., Крутских В. Е., Сухарева А.Я.. Большой юридический словарь. — М.: Инфра-М. 2003. – с. 703
5. Толковый словарь русского языка. Том I. Под редакцией проф. Д.Н. Ушакова. – М.: «ОГИЗ», 1935 – с. 535

© Рахимкулов А.С., 2019

Рахматуллина З.Я.,
д. филос. н., проф., депутат Госдумы, г. Москва

ФИЛОСОФСКИЕ СМЫСЛЫ В ПОЭТИЧЕСКОМ ТВОРЧЕСТВЕ МУСТАЯ КАРИМА: АКТУАЛЬНОСТЬ И ЗНАЧИМОСТЬ ДЛЯ СОВРЕМЕННОГО ЧЕЛОВЕКА

Отечественный поэт Ярослав Смеляков в стихотворении «Четырём друзьям» назвал Мустая Карима, Расула Гамзатова, Кайсына Кулиева, Давида Кугультинова четырьмя колесами «поэтической телеги» и «звонкими подковами» поэтического скакуна. Эти великие национальные поэты, воплотившие в своем творчестве не только ценности национального духа и народной души, но и культурные смыслы, жизненные принципы, представления о добре, истине и красоте, объединяющие людей разной веры и национальности, стали мудростью, совестью, честью своего времени, воплощением веры, надежды, любви, символом философского предвидения и поэтической прозорливости. Их творчество и сегодня является своеобразной «открытой книгой», философией жизни, в которой современный человек, их потомок эпохи противоречивого постмодерна, живущий и творящий в совершенно ином социокультурном и духовном измерениях, ищет и пытается найти ответы на свои многочисленные смысложизненные вопросы, касающиеся не только его личной жизни, но и актуального социального бытия.

Народный поэт Башкортостана Мустай Карим, в чьём творчестве поэтическое слово и философская мысль связаны друг с другом незримыми духовными нитями, образуя нерасторжимое и взаимопроникающее содружество, стал своеобразным «духовным рупором» своей эпохи, провозглашающим подлинные смыслы должного, достойного имени Человека бытия в этом сложном и мозаичном мире. Философская поэзия Мустая Карима стала квинтэссенцией откровений рефлексирующего человека, неравнодушного не только к своей судьбе, но и судьбе своего народа, ответственного и за свою личную

жизнь, и за жизнь конкретных людей в народе, и за бытие собственного народа в мире. Её лирический герой несёт ответственность за историческую память, за сохранение своих духовных и культурных корней, родного языка, своей веры, за сбережение родной природы, питающей дух и душу индивида и народа. Поэтическое творчество Мустая Карима своими простыми, но судьбоносными для достойного, надежного и уверенного личного и общественно-национального бытия истинами, этизмом, эстетизмом, вселенским началом перевернуло мировоззрение не только современников, но и потомков поэта, приглашая их к саморефлексии и «думам» о собственной жизни «здесь и сейчас». Духовные смыслы, пронизывающие поэтическую философию поэта и имеющие направленность прежде всего в будущее, стали своего рода пророческими откровениями и истинами, которые стали актуальными для современного глобализирующегося общества, оказавшегося на грани отчуждения от национальных корней, от этнических истоков, родного языка и культуры, которое в эпоху мозаичного мира компенсируется различными «ложными идолами», лжеценностями и культурными суррогатами, сопровождающими обезличивающийся мира.

Мустай Карим, поэт с мирочувствованием и миропониманием философа, плененный тремя великими чудами - «три чуда и три тайны мироздания - «Навсегда, без сомненья: Земля, ещё небо и женщина»

[1, 193], своей «философией жизни» в яркой, образной и метафоричной форме затронул многие и многие животрепещущие вопросы, волнующего каждого, кто приходит в этот мир.

В многочисленных сборниках пронзительных и пропедевтических стихов, проникнутых философским мирочувствованием и миропониманием, поэт поднимает «вечные темы» (о диалектике жизни и смерти, о борьбе добра и зла, о счастье и страданиях, о безыдейности и ответственности, о любви - к родине, к своему народу, природе, к женскому началу и др.) и ищет на них ответы.

Поэзия Мустая Карима - это и философская рефлексия о достойной и праведной жизни, о простом человеческом счастье, о смыслах подлинно человеческого существования, это и раздумья о национальной судьбе, настоящем и будущем своей этничности, родного языка, о подвижниках, о духовной личности, объединяющей в себе добро, истину и красоту, гражданское и патриотическое начала.

Родина, родная земля, патриотизм и гражданственность в поэзии Мустая Карима становятся олицетворением безусловных сакральных символов и ценностей. Поэт подчеркивает:

«Беру ль оружье, песню ли слагаю
Или вспахиваю новь,
Всегда, везде извечный ваш слуга я,
Хлеб, Родина, Любовь!» [1, 217].

Для поэта, бесконечно влюблённого в окружающий мир, земля предков, - это основа надежного настоящего и уверенного будущего тех, кто на ней родился, духовная сила, питающая «человеческое в человеке» (Ф.Ницше):

«Знай, для корней моих ты - влага,
Для листьев - свет, суть бытия...
Я без тебя убог. Ты - благо,
Ты - сила! Без тебя - ни шага
Не сделать мне, земля моя!» [1, 113].

Родина, родная культура, язык, духовная состоятельность, связанная не только с личностной судьбой человека, но прежде всего с историей и памятью его народа,

значимость возвышенной и верной любви, чистой совести, дружбы, священность семьи и веры, уважение к другому и др. - эти философские концепты, преломленные через метафоры, гармонию и поэтическую рифму, ненавязчиво и эмоционально преподносят блуждающему в вечных поисках собственных жизненных смыслов простые жизненные истины: кто ты, откуда ты родом, как ты должен жить и творить, чтобы быть достойным имени не только человека, но и своего народа. Именно поэтому Мустай Карим предостерегал в своё время, что человек должен твёрдо помнить, что знатными делами своими сначала он прославит себя, потом, если будет суждено, свою нацию, а мерзкими делами ославит он прежде всего свою нацию, только потом - себя.

В стихотворениях «Эту песню мать мне пела» [1, 39-40], «Разговор со своей песней» [1, 87-88], «В слове, сказанном самому себе» [1, 142-143], «Наставление внуку» [1, 247] и др. Мустай Карим пропускает через свой дух и душу весь этот безграничный и светлый, но в то же время противоречивый, полный соблазнов и «ложных ценностей» мир и выстраивает своеобразный философский диалог между поколениями, настоящим и будущим, размышляет о том, как прожить достойную и правильную жизнь, как преодолевать трудности судьбы, как оставаться человеком тогда, когда жизнь устраивает экзамен на человечность, проверяя его величием, славой, успехом. Особенно примечательно в этом плане стихотворение «Горы» [1, 96-97].

Поэтический мир Мустая Карима - это безмерная человеческая душа и огромная Вселенная со своими радостями и раскаяниями, с противоборством противоположных начал, с верой, надеждой и любовью. Это мир, в котором зло все равно будет побеждено добром, безобразное преклонит колени перед красотой, предательство умрет от тоски, сраженное любовью и верностью, а справедливость обязательно станет жизненным принципом каждого. Его мир «восстаёт» против пассивности, бездействия и безответственности: в стихотворении «Берега остаются» он открыто и категорично задаёт каждому, кто пришёл в этот мир, конкретный философский вопрос, требующий конкретного ответа: «А сам ты, влекомый волнами, Что времени дал своему?» [1, 95]. Более того, в его философских стихах каждый, кто умеет читать «между строк» даже в очень личностном для поэта (его воспоминаниях о детстве, размышлениях о любви, в его памяти о войне, даже в его разговоре с древним дубом, с которым он взрослеет вместе), может найти для себя ответы на вечные вопросы и глубокие философские смыслы, которые предостерегают от равнодушия, от неверного шага, от неправедной жизни и ошибок.

Тема родной земли, Родины, Башкортостана - одна из краеугольных в философской лирике поэта. Верность памяти, своим духовным истокам, священным символам, родному языку находит выражение в стихотворении «Тоска» :

родные места, Акманай для Мустая Карима - центр мироздания, а Девичья Горка - символ привязанности к родному, своему, сакральная гора, объединяющая прошлое, настоящее и будущее. И как напоминание потомкам звучат его строки о родном языке: «О язык моей матери, веры святой!

Если в долгой разлуке к тебе я стремиться не буду,
Если я на тебя ежедневно молиться не буду, -
Пусть утрачу дар речи и все дорогое забуду,
Пусть лишусь языка, поражён немотой»[1, 152].

Поэзия Мустая Карима всегда шагала в ногу со своим временем, с историей народа, в многоликих философских смыслах, пронизывающих художественные образы и метафоры, воплощала веру, надежду, любовь, лучшие черты национального духа, осуждала его недостатки и пороки, утверждала гуманистические идеалы, дружбу и

взаимопонимание на многонациональной башкирской земле, в стране и мире. Его стихотворение «Я - россиянин», написанное ещё в 1954 году, стало своего рода программным заявлением поэта-философа-провидца, осознавшего, что единственно верный путь самосохранения народов многонациональной России, особенно в современном мире, - это путь «вместе», и только в единстве - сила каждого народа и большой многонациональной страны. И сегодня его глубокая философская поэзия звучит как актуальное предостережение от «мерзких дел» и как доброе наставление современному человеку, как призыв быть настоящим человеком и как уроки мудрости, красоты и совести.

Философские смыслы поэтического творчества Мустая Карима не потеряли и не потеряют своей значимости в современном «безумном» мире, в котором поменялись вдруг духовные координаты человеческой жизни, столкнувшейся со злом в неимоверных масштабах. Его поэзия была и остаётся одним из действенных механизмов формирования и упрочения духа нации, воспитания культурных, образованных, нравственно здоровых, эстетически просвещенных молодых людей, надежного «мобилизационного ресурса», способного отличать добро от зла, истину от фальши и заблуждений, вечное и бесценное от преходящего.

На закате своей поэтической жизни поэт написал:

«Друзья, я все чаще терзаюсь, гадая,
Так что же оставлю вам - вас покидая?
Оставлю вам Солнце без шрама и трещины
И Землю, что тоже вам мною завещана»[1, 270].

Мустай Карим оставил современному человеку жизненную мудрость, идеи дружбы и уважительного отношения к другому, духовные смыслы истинной, наполненной духовным светом жизни, гордость за свой народ, славную историю, любовь к родной земле, которая на глобусе земном похожа всего лишь на «маленький березовый листочек», любовь к родному языку, и самое главное – философское наставление творить добро и «птиц выпускать из своей груди» - птиц счастья, любви, благополучия, надежды.

Французский философ Анри Бергсон писал в своё время, что если философия не может способствовать тому, чтобы понять, откуда и куда, собственно, мы идём, то она не стоит и получаса размышления [2,7].Философская поэзия Мустая Карима как громкое обращение к потомкам в будущее через поэтический разговор с современником в настоящем стала антологией ответов на актуальные животрепещущие вопросы человеческой и вселенской жизни: кто мы, откуда наши корни, куда и как мы должны двигаться, чтобы не стать безликими «гражданами мира», «иванами, не помнящими родства», манкуртами без памяти прошлого и не раствориться в безмерных пространствах глобализирующегося мира.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Мустай Карим. Долгая дорога. – Уфа: Китап, 2004 – 280с.
2. Рахматуллина З.Я. Башкирская традиция: (социально-философский анализ).- Уфа: Изд-е Башк. гос. ун-та, 2000. - 304 с.

© Рахматуллина З.Я., 2019

Рахматуллина З.Н.,
к. фил. н., БашГУ, г. Уфа

МУСТАЙ КАРИМ И КОМИЧЕСКОЕ.

Имя М.Карима, выдающегося башкирского классика - прозаика XX века, занимает свое почетное место среди корифеев российской литературы. В умении отзываться на все живое, воспринимать его, пропуская через себя, переработав, возвращать его миру - в этом ислючительном даре, пожалуй, нет равных М.Кариму, в современной литературе таким талантом обладал именно он. В основе его чудаковатого, вместе с тем классически строгого поэтического мира лежит народная этика и эстетика, с которой он связан не только генетически, но и духовно. Именно она является тем чистым источником выразительного языка мустаевских произведений, смысловой емкости и отточенности литературных образов, сравнений, в кажущемся, простом художественном тексте, особенном стиле - беседе с читателем, в нарушении законов жанра, в уникальном творческом почерке автора.

Комическое всегда национально окрашено, выступает в специфично неповторимой форме. Можно услышать, знать шутку, но не понимать ее, только через герменевтический анализ текста можно выявить и описать ее социокультурные отличия. Через миросозерцательную глубину народно-смеховой культуры башкир, совпадающей с концепцией Бахтина, мы попытались взглянуть на природу комического в творчестве М.Карима.

Смех как цельное мировоззрение дополняет рациональные представления о мире, успешно сублимируя у человека асоциальные желания. Проявляясь как механизм катарсиса, он эмоционально и эстетически очищает. Юмор в лучших своих формах созидает свободную личность, способную относиться к окружающей действительности с известной долей критики. Закрепляя этностереотипы на уровне мифов, смех помогает освобождаться от них, повышая уровень межкультурного взаимопонимания. Углубляя процессы самоидентификации и сплочения членов социальной группы, подчеркивая, к примеру, ее национальную особенность, является средством дифференциации «своих» от «других».

Сущность «смехового мира» Мустая Карима определяется, на наш взгляд, мифопоэтикой сэсэнов, формировавшейся в традиционной культуре йыйынов. Он сам любил шутки и, к примеру, подшучивал над собой: «…все думают, что я – мудрый, на самом деле, просто стараюсь никогда не говорить глупости». Мустай не раз подмечал о склонности башкир к юмору, самоиронии и все это отразилось в его произведениях. Башкирской смеховой культуре присущ специфический философский юмор, амбивалентность есть особенная его черта, в этом своеобразии проявляется сущность национального характера. Смех явно или неявно содержится в самой философии жизни народа, башкир умеет смеяться не только над другими, но и над собой, пересматривая собственные основы существования. В качестве примеров можно взять трагико-комические ситуации из повести «Долгое-долгое детство», связанные с «испытанием на прочность коровьего и бычьих хвостов», «не оправдавшим надежды вкусом городских калачей», «суетливым ожиданием смерти Талипом» и др., где шутка, сказанная вовремя, самоирония мустаевских героев помогает им не только выжить, сберечь духовное здоровье в наиболее критичные периоды жизни, но и сохранить оптимистичную установку и веру в будущее. Смешное воплощено в его произведениях не только в комического, но и драматического характера. Комическое и трагическое составляют

единое целое, смысл одного полнее проявляется через другое и Мустай знает о диалектической сущности комического,

Особенность смеховой культуры башкир связана также с традиционным институтом юродства, в котором парадоксальным образом соединены и смех, и слезы. Истина выражалась личностями, стоящими «по ту сторону добра и зла», юродивыми – диуана, например, в трагедии «В ночь лунного затмения». Протест их разрушал социальные стереотипы и общепринятые предписания и нормы. Мустай не ограничивается описанием жизненных перипетий героев, а предполагает постановку и решение экзистенциальных вопросов о мире и о человеке, апеллируя к вечным онтологическим проблемам. Жан Поль в своей работе «Приготовительная школа эстетики» утверждал, что писатель, использующий в творчестве юмор, отличается от других астрономическим взглядом на всемирную суету.[1, 151] За изображением будничной реальности и комическими попытками мустаевских персонажей уловить логику реальности и приспособиться к ней, проступает тревога автора: что нужно человеку, чтобы выжить и сохранить себя. Жизнеобеспечивающим способом существования, по мнению автора, становится диалог. Мустаевский юмор имеет много общего с идеями романтиков (Ф. Шеллинга), с его пониманием «романтической иронии» как способа философского познания жизни. Он возводит юмор до уровня искусства, отражая мир во всей его полноте и многообразии. Природа мустаевского юмора сопряжена с глубокой рефлексией автора над объектом комического перед абсурдностью и трагичностью жизни. Его смех не от избытка авторского оптимизма и позитива, а результат глубокого осмысления им сущности человеческого существования. Он быстро сменяется грустной улыбкой, отражающей всепонимающую и всепрощающую позицию художника-гуманиста. Наследие Мустая Карима есть квинтэссенция башкирского духа и национальной смеховой культуры. Определение сущности мустаевского смеха, прочтение его творчества через призму неореализма может стать одним из интересных направлений исследований.

ЛИТЕРАТУРА:

1 Жан Поль. Приготовительная школа эстетики /Жан Поль. -М.: Искусство, 1981.- 448С.

© Рахматуллина З.Н., 2019

Рахно К.Ю.,
д. ист. н., Национальный музей-заповедник
украинского гончарства в Опошном,п. Опошное, Украина

ЛИЧНАЯ ГИГИЕНА В ДОМУСУЛЬМАНСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ ВОЛЖСКИХ БУЛГАР

В своей «Книге», которую часто именуют «Запиской», арабский дипломат и миссионер Ахмад ибн Фадлан, посетивший в 922 году Волжскую Булгарию, закономерно много места уделил несоответствиям между традиционным языческим бытом булгар и нормами ислама, которые он надеялся им привить при помощи царя Алмуша.

В частности, внимание арабского автора обратили на себя местные нормы личной гигиены: «Если они едут в дороге, и один из них захочет помочиться и помочится, имея

при себе оружие, то его обберут, – возьмут его оружие, его одежды и все, что с ним имеется. Это их правило. А кто сложит с себя оружие, положит его в сторону, и (тогда) помочится, то они не препятствуют ему» [7, 137].

У мусульман понятие ритуальной чистоты намного шире, нежели простая гигиена, поскольку предполагает не только формальное физическое очищение от экскрементов, но и подготовку верующего к совершению актов ритуального характера, связанных с отправлением культа и отражающих отношение верующего к высшему объекту поклонения. В исламе после посещения отхожего места мусульманину после обычного ритуала подмывания для совершения молитвы (намаз, салат) необходимо ввести себя в состояние ритуальной чистоты путём дополнительного омовения, а намаз, как известно, должен совершаться пять раз в день. То же самое относится и ко многим другим ритуальным актам. Так рекомендуют священная книга мусульман – Коран и пророческая традиция – сунна [22, 122-123, 125-130]. Поэтому неудивительно, что ибн Фадлан проявил интерес к подобным, казалось бы, мелочам. Религия ислама, внедряющая практику омовений и определенные принципы личной гигиены, сыграла важную роль в распространении объектов благоустройства в средневековом Булгаре, в частности, общественных бань [3, 347].

Не у всех современников булгар существовали такие правила приличия. Путешествовавший в 1253 году по причерноморским степям францисканский монах Гийом де Рубрук описывал половцев совсем по-другому: «Если у них появлялось желание опорожнить желудок, они не удалялись от нас и настолько, насколько можно бросить зерно боба; мало того, они производили свои нечистоты рядом с нами во взаимной беседе; делали они и много другого, что было тягостно выше меры» [6, 86]. Современные наблюдатели, кстати, приблизительно так же живописуют бытовые привычки телеутов и теленгитов – родни средневековых кипчаков.

Вместе с тем, описание ибн Фадлана, скорее, отвечает домусульманским религиозным нормам ираноязычных народов. Так, Аммиан Марцеллин (XXIII.6.79) пишет о нравах Персии: «Нелегко видеть, чтобы перс остановился для того, чтобы отлить воду или присаживался в стороне для естественной надобности, до того тщательно они скрывают эти и другие неприличные отправления» [2, 301]. Отправление малой нужды стоя у зороастрийцев считалось грехом, поскольку при этом происходило осквернение большего количества земли, чем при положении сидя. В «Книге о праведном Виразе» души таких грешников, которые «мочились стоя», претерпевают мучения наравне с другими лиходеями. Эти же прегрешения названы в тексте «Суждения Духа разума»: «Не мочись стоя, чтобы тебе не оказаться во власти демонов и чтобы из-за этого греха демоны не утащили тебя в ад». В пехлевийском комментарии к Видевдату приводится дискуссия относительно того, на какое расстояние от себя человек может осквернять землю во время мочеиспускания; желательно, чтобы это расстояние было как можно меньшим. Тем не менее, приводится мнение Вараз-Гошнаспа: «Дозволено мочиться вдаль, дабы не забрызгать себе одежду» [1, 246-247; 9, 111, 169; 5, 82, 123]. Для персов моча и всякое соприкосновение с ней были противны как нечто нечистое [4, 41]. Довольно очевидно, что и у волжских булгар моча однозначно считалась скверной. Особый интерес в связи с сообщением ибн Фадлана о недопустимости осквернения оружия представляют прямые потомки сарматов и алан – осетины на Северном Кавказе, многие черты быта которых впечатляюще близки к булгарским. Путешественники, в частности, Леонтий Штедер в 1781 году, отмечали, что осетины были более чистоплотными, чем кочевые народы, в особенности они следили за своим оружием. Осетины держали оружие очень чистым и всегда готовым к

употреблению, не занашивая его [8, 34]. Очевидно, подобные представления о необходимости ритуальной чистоты оружия были свойственны и булгарам, поэтому так наказывалось её нарушение.

Многочисленные параллели из иранского, в том числе сармато-аланского мира к быту и культуре волжских булгар и их соседей [21; 15; 19; 20; 12; 11; 17; 18; 10; 13; 14; 16] показывают, насколько сложным был путь формирования средневековых этносов Поволжья и Приуралья, сложившихся на основе иранского субстрата и впитавших в себя как тюркские и финно-угорские, так и иранские этнические элементы. Многие подмеченные ибн Фадланом и другими арабскими авторами черты их материальной и духовной культуры отражают эти этнокультурные связи. Субстратное влияние при этом проявлялось не только в архитектуре, мебели, одежде, традиционной кухне булгар и соседствующих с ними народов, но и в обрядах, верованиях и нормах поведения, которые перекликаются с таковыми у ираноязычных народов.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Авеста. «Закон против дэвов» (Видевдат) / Адаптированный перевод, исследование и комментарии Э.В. Ртвеладзе, А.Х. Саидова, Е.В. Абдуллаева. – СПб.: издательство Политехнического университета, 2008. – 301 с.
2. Аммиан Марцеллин. Римская история. – СПб.: Алетейя, 1994. – 570 с.
3. Баранов В.С. Вопросы благоустройства города Болгара и их археологическое изучение // Город Болгар: Монументальное строительство, архитектура, благоустройство. – М.: Наука, 2001. – С. 319-364.
4. Зельцер Д.М. Медицина и магия древнего Востока. – СПб.: типография Н.В. Безрукова, 1910. – 45 с.
5. Зороастрийские тексты. Суждения Духа разума (Дадестан-и меног-и храд). Сотворение основы (Бундахишн) и другие тексты / Издание подготовлено О.М. Чунаковой. – М.: Восточная литература, 1997. – 352 с.
6. Карпини Иоанн Плано де, Рубрук Вильгельм. История Монгалов. Путешествие в восточные страны. – СПб.: издание А.С. Суворина, 1911. – XV, 232 с.
7. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Статьи, перевод и комментарии. – Харьков: издательство Харьковского государственного университета им. А.М. Горького, 1956. – 345 с.
8. Осетины во II половине XVIII века по наблюдениям путешественника Штедера. Документ подготовил к изданию и снабдил введением проф. Г. Кокиев. – Орджоникидзе: Государственное издательство Северо-Осетинской АССР, 1940. – 62 с.
9. Пехлевийская Божественная комедия. Книга о праведном Виразе (Арда Вираз намаг) и другие тексты / Введение, транслитерация пехлевийских текстов, перевод и комментарии О.М. Чунаковой. – М.: Восточная литература, 2001. – 206 с.
10. Рахно Константин. Башкирский оберег жилища, его истоки и параллели // Национальные культуры Урала. Семантика пространства в традиционной культуре. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. – Екатеринбург: Министерство культуры Свердловской области; Центр традиционной народной культуры Среднего Урала, 2018. – С. 74-79.
11. Рахно Константин. Казнь убийцы у средневековых булгар и её этнокультурные параллели // Преистория. Древность. Средневековье. Исследования по истории, археологии, культуре. Сборник научных статей. – Зимовники: Зимовниковский краеведческий музей, 2017. – Кн. I. – С. 84-95.

12. Рахно К.Ю. Великаны: страничка из эпоса волжских булгар // «Джангар» и эпические традиции тюрко-монгольских народов: проблемы сохранения и исследования. Материалы III Международной научной конференции (г. Элиста, 15-16 сентября 2016 г.). – Элиста: КИГИ РАН, 2016. – С. 213-216.
13. Рахно К.Ю. Зерновые ямы в культуре волжских булгар // Традиционная культура народов Поволжья: Материалы V Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, посвященной 95-летию со дня рождения известного этнографа Р.Г. Мухамедовой (12–14 февраля 2019 г.). – Казань: Ихлас, 2019. – С. 304-310.
14. Рахно К.Ю. Иранские компоненты в языческих верованиях средневековых башкир // Актуальные проблемы гуманитарной науки: фольклористика, литературоведение, этнография, история, археография: Материалы Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции, посвященной 80-летию со дня рождения видного ученого-фольклориста, почетного академика АН РБ Сулейманова Ахмета Мухаметвалеевича. – Уфа: ИИЯЛ УФИЦ РАН, 2019. – С. 141-145.
15. Рахно К.Ю. Небесные битвы в булгарской мифологии // Традиционная культура народов Поволжья: материалы III Всероссийской научно-практической конференции с международным участием (9-11 февраля 2016 г.): в 2 ч. – Казань: Ихлас, 2016. – Часть вторая. – С. 99-108.
16. Рахно К.Ю. Охота за головами у населения Поволжья и Приуралья X-XIII веков // Урал–Алтай: через века в будущее: Материалы VIII Всероссийской тюркологической конференции (с международным участием) «Урал–Алтай: через века в будущее», посвященной 100-летию со дня рождения народного поэта Башкортостана, Героя Социалистического Труда Мустая Карима. – Уфа: ИИЯЛ УФИЦ РАН, 2019. – С. 220-223.
17. Рахно К.Ю. Сведения ибн Русте как источник по исторической этнографии Волжской Булгарии // Развитие гуманитарной науки в регионах России: Материалы Международной научной конференции, посвященной 85-летию Федерального государственного бюджетного учреждения науки Институт истории, языка и литературы Уфимского научного центра РАН. – Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2017. – С. 162-164.
18. Рахно К.Ю. Стол в традиционной культуре питания волжских булгар и его параллели // Традиционная культура народов Поволжья: материалы IV Всероссийской научно-практической конференции с международным участием (13–15 февраля 2018 г.). – Казань: Ихлас, 2018. – С. 313-323.
19. Рахно К.Ю. Традиции воспитания ребёнка у средневековых волжских булгар и их этнокультурные параллели // Духовная культура и гуманитарные науки в Башкортостане и России: история и современность. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 70-летию доктора филологических наук, профессора, члена-корреспондента Академии наук Республики Башкортостан, заслуженного работника образования Республики Башкортостан заслуженного деятеля науки Республики Башкортостан, Почетного работника Министерства образования и науки Российской Федерации, Почетного профессора БГУ Гиниятуллы Сафиулловича Кунафина и 25-летию Академии наук Республики Башкортостан (Уфа, 24 ноября 2016 г.). – Уфа: РИЦ БашГУ, 2016. – С. 92-93.
20. Рахно К.Ю. Фрагмент средневекового булгарского эпоса у Абу Хамида ал-Гарнати // Люди, культуры, пространство: социокультурная динамика мира Евразии: Материалы Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием),

посвященной 75-летию профессора Р.З. Янгузина (Уфа, 15 - 16 ноября 2016 г.). – Уфа: РИЦ БашГУ, 2016. – С. 270-276.
21. Рахно К.Ю. Человеческое жертвоприношение у волжских булгар и его фольклорные параллели // Россия и Восток: взаимодействие стран и народов: Труды X Всероссийского съезда востоковедов, посвященного 125-летию со дня рождения выдающегося востоковеда Ахмет-Заки Валиди Тогана. – Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2015. – Книга 1. – С. 257-260.
22. Хисматулин А. Туалеты и урны: ислам // Сосуды тайн: туалеты и урны в культурах народов мира. – СПб.: Азбука-классика, Петербургское Востоковедение, 2002. – С. 122-145.

© Рахно К.Ю., 2019

Рәхмәтова Ғ.Х.,
магистрант, БДУ, Өфө к.
Мостафина Р.Д.,
филол. ф. к, доцент, БДУ, Өфө к.

БАШҠОРТ ТОРМОШ-КӨНКҮРЕШ ӘКИӘТТӘРЕНЕҢ ОБРАЗДАР СИСТЕМАҺЫ

Башҡорт халыҡ ижадының әкиәт өлгөләре ифрат бай һәм күп төрлө. Халыҡ әкиәттәрҙә төрлө образдарҙы кәүҙәләндерә. Әкиәттәрҙең бер төрө булған тормош-көнкүреш әкиәттәрендә бындай образ үҙенең ысынбарлыҡҡа яҡынлығы менән йәлеп итә. Тормош-көнкүреш әкиәттәренең төп геройҙары, ысынында, ябай кешеләр, уларҙың әхлаҡи сифаттарын әкиәт донъяһында тасуирлап, халыҡ беҙгә фәһем еткерә. Әммә тормош-көнкүреш әкиәттәренең образдар системаһын өйрәнеү буйынса ғилми тикшеренеүҙәр алып барыу һаман да көнүҙәк һәм актуаль һорау.

Әкиәттәрҙең бер төрө булған тормош-көнкүреш әкиәттәре һүрәтләнгән күренештәрҙең байлығы һәм идея-тематик яҡтан төрлөлөгө менән айырылып тора. Бындай әкиәттәрҙең берәүҙәрендә аҡыллылыҡ, әхлаҡи камиллыҡ, ғаилә татыулығы кеүек мөһим проблемалар күтәрелә һәм улар, ғәҙәттә, көтөлмәгәнсәрәк хәл ителә; икенсе бер төркөмөндә хәйләкәрлек, мутлыҡ, тапҡырлыҡ, етеҙлек йәки шуларҙың ки-реһе булған – иҫәрлек, бер ҡатлылыҡ, аңралыҡ һыҙаттарына эйә булыусы персонаж типтары үҙәккә күсә. Тыңлаусыларҙың зирәклеген, уяулығын һынау маҡсатында һөйләнелә торған әкиәттәр ҙә бар [2; 16].

Жанр билдәләре йәһәтенән тормош-көнкүреш әкиәттәрен төркөмләү мәсьәләһендә лә ғалимдар әлегәсә уртаҡ фекергә килгәндәре юҡ. Берәүҙәр уларҙы был яҡтан бөтәнсә бүленмәҫ художестволы берәмек кеүек күрә [1; 88]. Быға, ә.м. Сөләймәнов фекеренсә, үҙҙәре үҙ иткән «новеллистик» йәки «көнкүреш-новеллистик», «халыҡ новеллаһы», «сатирик» йәки «сатирик-көнкүреш әкиәттәре» терминдарына, хатта «тормош-көнкүреш әкиәттәре» тигәненә лә тарыраҡ мәғәнә һалыуҙары, аҙ һанлы сюжеттар менән эш итеүҙәре сәбәп булған [4; 156].

Тормош-көнкүреш әкиәттәре милләттең боронғо дәүерҙән алып формалашҡан әхлаҡи-этик ҡараштарын киң образдар системаһында сағылдыра. Бындай әкиәттәрҙе төркөмләү бик ауыр, сөнки, улар бихисап. Ғалим Ә.М. Сөләймәнов тормош-көнкүреш

әкиәттәрен новеллистик, сатирик, ғибрәтле һәм башҡа төрҙәргә бүлеп, уларҙың идея-эстетик йөкмәткеһенең бик киң булыуын, тормоштоң төрлө яҡтарын үҙ эсенә алып, реалистик ысынбарлыҡты тарихи көнкүрешкә яҡынайтып һүрәтләүен билдәләй [4; 40-159].

Әкиәттәрҙең бөтә типтарында ла төрлө характерҙағы образдар сағылыш таба. Был осраҡта беҙҙе кеше затына бәйле образдар ҡыҙыҡһындыра, шуның өсөн дә тормош-көнкүреш әкиәттәре махсус рәүештә ҡарала.

Тормош-көнкүреш әкиәттәрен өйрәнеп, беҙ уларҙағы образдарҙы түбәндәгесә бүлдек:

1. Тормош-көнкүреш әкиәттәре, тулайым алғанда, изгелек менән яуызлыҡ көрәшен күрһәтәләр. Мәҫәлән, әкиәттәрҙә төп герой булып, күбеһенсә, бер бабай менән бер әбейҙең йә яңғыҙ улы, ҡыҙы, йә өс улдың иң кесеһе кәүҙәләнә. Әкиәттәрҙең бер ҙур өлөшө – үгәй ҡыҙ йәки үгәй малай тураһында. Яңғыҙ әсәнең еткән ҡыҙы йәки убырлы ҡәйнәнең бахыр килене тураһындағы әкиәттәр ҙә байтаҡ. Был тип геройҙарҙың барыһы өсөн дә уртаҡ бер сифат бар: улар – кәмһетелгән, ҡыйырһытылған кешеләр; йәберләүселәр– өлкән туғандар, үгәй әсәләр, ҡәйнәләр.

2. Күп тормош-көнкүреш әкиәттәрендә яуызлыҡ батшлар, реаль кешеләр, образдарында кәүҙәләнә, ә ҡайһы бер сюжеттарҙа батша, хан образдарында бирелә. Бында шуныһын дөрөҫ аңлау мөһим: батша, хан образдарында, әлбиттә, конкрет тарихи шәхестәр түгел, ә уларҙың кире һыҙаттары киң дөйөмләштереп кәүҙәләндерелә. Әкиәттәрҙә яуыз хандар, батшалар, яуыз ҡатындар, уғрылар фантастик уйҙырма формаһында ҡабул ителәләр. Йыш ҡына бер үк сюжеттың бер вариантында яуыз көс дейеү йәки аждаһа итеп бирелһә, икенсеһендә ул батша йәки хан образында кәүҙәләнә. Ҡомһоҙлоҡ, ҡаты бәғерлелек кеүек сифаттар мифик көстәргә лә, батша һәм хандарға ла хас.

3. Тормош-көнкүреш әкиәттәренең эстәлегенең ижтимағи тормошҡа яҡыная барыуы һәм уның мифологиянан айырылыуы уның нигеҙендә ятҡан этик ҡиммәттәрҙең һәр конкрет ситуацияла яңыса ҡаралыуы һәм халыҡтың ҡараштарына ярашлы үҙгәрешен билдәләй [2; 72]. Мәҫәлән, аҙғын ҡатындар хаҡындағы тормош-көнкүреш әкиәттәренә мөрәжәғәт итәйек. «Ун ике биғлый», «Ышаныслы ҡатын», «Һалдат менән батша ҡатыны», «Үгәй әсә, ҡырҡ вәзир менән мулла», «Ҡатын хәйләһе» ише әкиәттәрҙә лә ир – мәшәү, ҡатын кеше бик әүҙем, бик инициативалы, тик кире яҡҡа, аҙғынлыҡ яғына. Әкиәт шуны фашлай ҙа инде. Яманлыҡ төшөнсәһе бындай әкиәттәрҙә аҙғын ҡатын образы аша бирелә, шул уҡ ваҡытта, күпселек текстарҙа уаль ҡаршылыҡ күҙәтелмәй. Аҙғын ҡатын образы фашлана, әммә уның ире образында ла яҡшылыҡ идеалы күренмәй. Дөрөҫ, ҡайһы бер әкиәттәрҙә ирҙең ҡатынын тәрбиәләргә тырышыуы әхлаҡи яҡтан ыңғай аҙым тип баһалана.

4. Тормош-көнкүреш әкиәттәрендә мәкерлек йыш ҡына зирәклеккә ҡаршы ҡуйыла. Был халыҡтың әхлаҡи ҡарашы тип ҡарарға кәрәк, шулай ҙа улар бер әкиәт тексында сағылмауын билдәләргә кәрәк. Мәкерҙәр тураһында һәм зирәктәр хаҡында айырым әкиәт төркөмдәре бар. Мәкерҙәр тураһындағы новеллистик әкиәттәр ҙә аҡыллы кәңәш биреүсе зирәктәр хаҡындағы новеллистик әкиәттәргә нигеҙләнә: берәү кәңәш бирә, башҡалар ул кәңәшкә эйәрә («Мәскәй», «Кеше һүҙе кеше үлтерә», «Кеше менән шайтан», «Ялғансы вәзир»). Әммә изге кәңәшсенең кәңәше – кәңәш алыусыны уңышҡа юлыҡтырыусы изге ниәтле кәңәш булһа, һуңғы төркөмсәләге кәңәш – мәкер кәңәше, уны тотоусыны уңайһыҙ хәлгә ҡуйыусы, хатта һәләкәткә юлыҡтырыусы кәңәш.

Мәҫәлән, “Ялғансы вәзир” ҙә баш вәзирҙе, йоғошло сир менән ауырый, тип, ханды ышандырыуға ирешкән икенсе вәзир, үтә сабырһыҙлығы арҡаһында, үҙ башына үҙе етә.

Беренсе вәзир аша хан ебәргән пакетты йәлләттәргә үҙе алып бара. Ә ундағы хатта пакетты килтереүсене язаларға ҡушылған була.

5. Тормош-көнкүреш әкиәттәрендә хәйләкәрҙәр йөҙөндә хеҙмәтсән халыҡтың аҡыл, зиһен камиллығы йәһәтенән уны иҙеүселәрҙән өҫтөн тороуы раҫлана. Ошо яҡтан әкиәттәрҙә Ерәнсә, Алдар образдары айырыуса әһәмиәтле. «Аллаҡай», «Аҡыллы егет менән ҡомһоҙ байҙар», «Етем Ҡалмаҡҡол» ише әкиәттәрҙең геройҙары иһә шул өҫтөнлөктө раҫлай.

6. Тормош-көнкүреш әкиәттәренең ғибрәтле әкиәттәр төрөндә геройҙы һәм уның эшмәкәрлеген, уның сығышы яғынан сығып ҡына, баһалау мәсьәләһе бер яҡлы түгел. Һәр хәлдә, «ярлы» тигән менән «һөнәрле», «эшһөйәр», «уңған» тигән төшөнсәләрҙе синоним итеп ҡарамай. «Ялҡау Аусаф», «Ялҡау малай» ише әкиәттәрҙә ялҡауҙар, һөнәрһеҙҙәр сифатында ябай халыҡ вәкилдәре кәүҙәләнә. Ярлылыҡ өҫтөнә ялҡаулыҡ һәм һөнәрһеҙлек арҡаһында, улар икеләтә ыҙа сигә. Был әкиәттәрҙә ялҡаулыҡ менән һөнәрһеҙлек, ярлылыҡ кеүек үк социаль фажиғә итеп баһалана [4; 24].

Характер булып өлгөрөү йәһәтенән ғибрәтле әкиәттәрҙең геройҙары төрлөсә бирелә. «Мәүлихафиз», «Эш кешеһе» кеүек әкиәттәрҙең геройҙары, традицион әкиәттәрҙәгесә, баштан уҡ әҙер характер, формалашҡан шәхес булып күҙ алдына баҫтырыла, уңғанлыҡ, һөнәрлелек, тырышлыҡ өлгөһө итеп күрһәтелә.

Шулай итеп, тормош-көнкүреш әкиәттәренең ғибрәтле, новеллистик һәм башҡа төркөмдәрен ҡарау уларҙағы образдар системаһының геройҙың ниндәй ҙә булһа һыҙатын үҙәккә ҡуйып төҙөлөүен күрһәтә. Уңғанлыҡ, тырышлыҡ, ялҡаулыҡ, мәкерлек, аҙғынлыҡ кеүек һыҙаттар йөрөтөүсе ҡатындар, ирҙәр, егеттәр, ҡәйнәләр, батшалар, вәзирҙәр һәм типик Таҙ, Ерәнсә, Алдар һәм башҡа геройҙар донъяһы тирәләй әкиәттең икенсе персонаждары ла әйләнә. Улар бөтәһе бергә тормош-көнкүреш әкиәттәренең бай образдар системаһын тыуҙыра.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Галин С. Тел асҡысы халыҡта. Башҡорт фольклоры: аңлатмалы һүҙлек. Уҡыу ҡулланмаһы. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1993. – 224 б.
2. Нәҙершина Ф.А. Әкиәт хыял асҡысы, йомаҡ – зиһен асҡысы. – Өфө, 2007. – 128 б.
3. Сөләймәнов Ә.М. Башҡорт тормош-көнкүреш әкиәттәренең поэтикаһы. – Өфө, 1980. – 80 б.
4. Сөләймәнов Ә.М. Тормош-көнкүреш әкиәттәре. – Өфө, Башҡортостан китап нәшриәте, 1990. – 272 б.
5. Сөләймәнов Ә.М. Тормош-көнкүреш әкиәттәренең стиль үҙенсәлектәре. – Өфө, 1984. – 85 б.
6. Хусаинова Г.Р. Поэтика башкирских сказок/Г.Р. Хусаинова. – М.: Наука, 2000. – 246 с.

© Рәхмәтова Ғ.Х. Мостафина Р.Д., 2019

Салауатова Ф.Р.,
филол. ф. н., доцент, БДУ, Өфө к.

МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ “ЯНҒЫҘ ҠАЙЫН” ДРАМАҺЫНДА ОБРАЗДАР СИСТЕМАҺЫ

Мостай Кәрим (тулы исеме – Кәримов Мостафа Сафа улы) - тыуған башҡорт әҙәбиәтендә генә түгел, ә донъя кимәлендә танылыу алған шағир, яҙыусы, драматург һәм йәмәғәт эшмәкәре.

Мостай Кәрим драматургияһының юл башы 1940 йылда ҡурсаҡ театрҙары өсөн яҙылған “Әтәстең башынан үткәндәре” исемле пьеса-әкиәт булһа, башҡорт дәүләт театры сәхнәһенә ул “Туй дауам итә” әҫәре менән килеп инә. Әҙип артабан төрлө йылдарҙа “Яңғыҙ ҡайын”, “Ҡыҙ урлау”, “Йырланмаған йыр”, “Ай тотолған төндә”, “Айгөл иле”, “Диктаторға ат бирегеҙ!”, “Салауат”, “Ташлама утты, Прометей!” кеүек драма әҫәрҙәре ижад итә. Был әҫәрҙәр жанрҙың төрлө төрҙәренә ҡарай.

М. Кәрим драмалары ул йәшәгән һәм ижад иткән дәүер - 1950-60 йылдарҙың ижтимағи һәм көнкүреш проблемаларын сағылдырыуға арналған. Әҙип үҙ әҫәрҙәрендә колхоз, милли интеллигенция проблемаларын күтәреп сыға. Уларҙа автор ҡоро ялтырауыҡ фекерҙәрҙе яңғыратыу менән сикләнмәй, ә ысын мәғәнәһендә, үҙ заманының актуаль проблемаларын асып бирергә ынтыла.

1950 йылдарҙы М. Кәрим «Яңғыҙ ҡайын» пьесаһы менән ҡаршылай. Әҫәрҙә коллектив һәм етәксе мөнәсәбәте үҙәккә ҡуйыла. Был драманың конфликт төйөнө һуғыштан һуңғы колхоз тормошо, ауыл хужалығын күтәреү мәсьәләләре менән бәйле. Әҫәрҙең төп геройы — колхоз председателе Мырҙахан Шәүкәтов. Мырҙахан заманында колхоздар төҙөшкән, йәмәғәт эшендә яйлап баҫҡыстан-баҫҡысҡа күтәрелә барған крәҫтиән, хәҙер ун биш йыл колхоз менән етәкселек иткән уҙаман. Күп йылдар колхозы алдынғылар рәтендә килгән. Бөйөк Ватан һуғышы осоронда фронтты икмәк, ат менән тәьмин итеүҙә оло эштәр башҡарған. Бөгөн эштәре, көнкүрештәре һәйбәт. Халыҡтың тамағы туҡ, өҫтө бөтөн, күңеле көр. Екһә, бейеп торған аттары, ултырһа, келтерәп барған арбалары бар. Барына хуш итеп ҡәнәғәтләнеп йәшәргә лә мөмкин. Председатель уғата ҡәнәғәт: үҙе баш, үҙе түш, үҙ көндәре көн, үҙ йүндәре йүн. Тик шуныһы, һүҙ әйтә, өйрәтә башлаһалар, һеркәһе һыу күтәрмәй – мин-минлелек ҡылығы бәреп сыға. Ләкин һуңыраҡ Мырҙахан бер ни тиклем туғарыла төшкән, унда маһайыу, үҙһүҙлелек ҡылыҡтары көсәйгән. Хәҙер булғанына шөкөрана ҡылып, һәүетемсә генә йәшәгеһе килә. Ә тормош бер урында тормай, коллектив хәстәре лә бер «Яңғыҙ ҡайын» колхозы эсенә генә һыйып бөтмәй хәҙер. Етәксе кешегә халыҡтан алдараҡ атларға, заман талаптарына ҡолаҡ һалырға, тирә-йүнгә киңерәк ҡараш ташларға ине лә бит– “үҙем беләм” тигән позиция ебәрмәй. Ана, күрше «Түңәрәк» колхозы председателе Арыҫланов тынғыһыҙ әҙәм. Әле бер эште, әле икенсеһен килтереп сығарып тора. Үҙ колхозына һыймай, күршеләренә лә килеп керә, бүтәндәр эшенә тығыла. Шәүкәтовтың төрлөсә ҡылын тартып маташа. “Түңәрәк” менән «Яңғыҙ ҡайын» колхоздарын берләштереп көс-ҡеүәтте арттырырға тырыша, ләкин Мырҙахан ишетергә лә теләмәй. Ә колхозсылар эрерәк хужалыҡтарҙың мөмкинлектәрен яҡыныраҡ күрә. Нәҡ ошо ерлектә ике председатель һәм Шәүкәтов менән колхозсылар араһында конфликтлы ситуация хасил була. Пьесала ул киҫкен төҫ ала.” [3, 173-174].

Шәүкәтов былай кирегә бөткән әҙәм түгел. Унда үҙенең етешһеҙлектәрен аңларлыҡ, бөтәһенә объектив баһа бирерлек айыҡ аҡыл да, ихтыяр көсө лә бар. Имәндәй баҙыҡ һәм ҡаты булһа ла, ҡарыулашып шартлап һынырға ла тормаç. Кире ҡылыҡтарын еңгәнсе, тормош логикаһына төшөнгәнсе күпме кисерештәр, тартҡылаштар үтергә тура килә уға.

Председателлектән бушатылғас тапҡан хәкиҡәте лә еңел генә биреләме ни. «Бер минут эсендә председатель Шәүкәтовтан ҡоро Шәүҡәтовҡа тороп ҡалдым, - ти ул был хаҡта уйланып. – Үҙ еремдең, хосуси еремдең, ыҙанынан алыҫ киткәс, «Яңғыҙ ҡайын» ыҙанына килеп абындым. Ахмаҡ, ҡарт ахмаҡ. Кешеләр мине етәкләп бейеккәрәк алып менергә, «Яңғыҙ ҡайын» еренән арыны күрмәй торған күҙҙәремде асырға теләнеләр. Ә мин тартҡылаштым. “Мин, мин”, тинем. Нимә ул мин ошо кешеләр ҡаршыһында?..» Эйе, әҙәмдәрҙе ыҙандар ҙа абындыра. Мырҙахан әйткән ыҙандың үҙ тарихы һәм айышы бар. Ул ыҙандар менән бер генә осрашмай. Ул йәшлегендә үҙҙәренең хосуси милекселек ыҙанынан аша атлап сыға алмай ҡалған. “Үҙ биләне”, “үҙ хосуси ыҙаны” тип, Зөләйхаларға эйәреп оло юлға сыҡмай туҡтаған. Аҙаҡ ыҙаны “Яңғыҙ ҡайын” колхозы ҡырҙарынаса киңәйһә лә, шуныһы уға бер сиккә әйләнгән. Был ыҙанды ла аша атларға, киңерәк майҙандарға сығырға теләмәй. Бында ла Зөләйха менән уларҙың юлдары осраша һәм яңынан айырылыша. «Шулай, Зөләйха. Беҙ ғүмеребеҙҙә ике ҡат ыҙанда айырылыштыҡ. Һәр икеһендә лә һин артабан киттең, ә мин тороп ҡалдым. Һине ҡасан да булһа табырмын, тип өмөт иткәйнем, бара торғас, үҙемде лә юғалттым, ахыры», - ти Мырҙахан. Ләкин ул тормош арбаһынан еңел генә төшөп ҡала торғандарҙан түгел. Мырҙахан икенсе ыҙанды ла үтәсәк. Зөләйхалар менән бергә ҡулға-ҡул тотоношоп, бәлки, Зөләйха әйтмешләй, бик оҙон юл уҙыр. Аҙ ғына булһа ла, шулай һаман юғарыға бейеккә күтәрелер. Пьесаның ошо юлдар менән тамамланған юрау һүҙҙәре тормош һәм характер логикаһына тап килә. Ниндәйҙер өмөт ҡала. Мыҙахан Шәүкәтов тормоштан артта ҡалып барған кешенең йәки үҙ белдекле түрәнең схемаһы түгел, ул – тормошсан теремек характер. Уның тәжрибәлелеге, һыҡмыр крәҫтиән холҡо, үҙһүҙлелеге хатта һоҡланыу уята. Һөйкөмлө кеше ул. Хатта, автор уны ниндәйҙер рамкаларға һыйҙырырға, тиҫкәре әҙәм кеүегерәк күрһәтергә тырышҡан хәлдә лә, быға киреләнеп, үҙ характер логикаһына ҡайыра. «Яҙыусы үҙ геройын һүрәтләгәндә уның аҡылын, психологияһын, күңелен ныҡлап белә, - ти Мостай Кәрим. – Бына мин Мырҙаханды колхоздарҙы берләштереүгә ҡаршы консерватор әҙәм, прогресҡа ҡаршы сыға, тип ҡара бояуҙарҙа һүрәтләргә тырышып ҡарайым. Юҡ, ул быға ҡарыулаша. Минең бүтән персонаждарым араһында ул һөйкөмлөрәк килеп сыға: ул үҙ идеялары, үҙ фекере булырға хаҡлығын яҡлай, шуға һине ышандырырға тырыша. Мин ул геройымды ғәйепләргә, тәнҡитләргә ниәтләнәм, ә ул мине өйрәтә, үҙенең дөрөҫлөгөн раҫлай. Гәрсә уйым менән уның хаҡлы түгел яҡтарын тоям, ләкин уның әрнеүҙәрен уртаҡлашмай ҡала алмайым». Ә кем белә, Мырҙахан барыбер хаҡлыраҡ булғандыр. Мырҙахан яңғыҙлыҡтың, ыҙансылыҡтың бер һыны һымаҡ та. Ул үҙе лә күптән тол, буйҙаҡ, яңғыҙ кеше.

«Яңғыҙ ҡайын» атамаһы үҙе үк яңғыҙлыҡ исем һәм ул бер ваҡиға менән бәйле. Колхозға исем биргән яңғыҙ ҡайынды бер саҡ йәшен ата. Был хәл Мырҙахандың һуңғы яңғыҙаҡ терәгенең дә ауыуына бер ишара. Автор ремаркаһы ла шул фекерҙе ҡеүәтләй: «Көслө йәшен, дауыл. Яңғыҙ ҡайынды йәшен ата. Аҡрын ғына атлап Мырҙахан инә. Ул ялан баш, сәстәре туҙған. Килеп ҡайын төбөнә ултыра». Былар Мырҙахан күңелендә ҡупҡан күк-йәшендәй айҡалыуҙары, тәбиғәттең үҙендәге ғәрәсәт, күк-йәшен менән ҡушылып, психологизмды, характер драмаһын көсәйтешә. Тәкәбберлегенә барып, Мырҙахан колхозсылар менән дә, үҙ улы-килене менән дә конфликтҡа инә. Күңел драмаһы ҡуйыра. Ҡыҙып китеп улы менән киленен өйҙән ҡыуып сығарғас, ул тамам хәсрәткә бата: «Балалар!.. Киттеләр. Дүрт стена эсендә япа-яңғыҙ тороп ҡалдым. Минең кеүек яңғыҙ тағы нимә бар икән? Ҡыйҙаш буйында яңғыҙ ҡайын бар ине, уны ла хәҙер йәш урман солғап алған. Ә мин үҙ балаларымды үҙем ҡыуып ебәрҙем. Үҙеңдән үҙең ҡасып булһа ине...». Күрәһегеҙ, бында ла яңғыҙ ҡайын менән йәнәшәлек. Ләкин,

аҙаҡтан, йәшен атҡан яңғыҙ ҡайын тирәләй ҡулҡылар күтәрелә, хәҙер улар йәш урман булып үҫеп килә. Былар ҙа мәғәнәле һүҙҙәр.

“Мырҙахан Шәүкәтов. Төп геройҙың исем-фамилияһы уҡ аллегорик мәғәнәле. Был хаҡта шул заманда Баязит Бикбай былай тип яҙғайны: «Геройҙың исем һәм фамилияһына ғына иғтибар итегеҙ, ниндәй иҫкелек аңҡып тора. Был үҙе үк геройҙың кескәй хан булып, шәүкәт, йәки дан яратҡан кеше икәнлеген характерлай. Тимәк, автор геройҙың исем һәм фамилияһы менән үк образдың эске мәғәнәһен һыҙатлай». Ғөмүмән, “Яңғыҙ ҡайын” пьесаһының поэтикаһында аллегория, символ, метафора үҙе үк поэтик системаға әүерелә: Яңғыҙ ҡайын. Ыҙан. Ағым. Юнышҡы. Күпер. Каланча. Ағастан айырылған япраҡ һ.б. Яңғыҙ ҡайын һәм йәш урман. Тирә-яғында дәррәү күтәрелеп килгән сауҡалыҡ уртаһында ҙур яңғыҙ ҡайын – Мырҙахан Шәүкәтов бер үҙе һерәйеп торған һымаҡ. Әлбиттә, уның да күкрәп үҫкән, шаулап торған саҡтары булған. Инде ҡартая, муртая төшкән. Ләкин мәғрүр һыны тиҙ бирешмәле түгел әле.” [3, 175-176].

Мырҙахан – колоритлы образ. Төптән сыҡҡан крәҫтиән, тәүге колхоз етәксеһе. Йәшәү өсөн унан өлгө алыр яҡтар ҙа күп, алмаҫтайҙары ла бар.... Тимәк, Мырҙахан ҡаршылыҡлы характер драмаһын хасил итә. Ҡараштар, характерҙар бәрелеше тыуа. Пьесала яңғыҙ характерға коллектив характеры ҡаршы ҡуйылған кеүек килеп сыға. Хәйҙәр әйтмешләй, ҡырҡ кеше — бер яҡлы, ҡырын кеше — кире яҡлы. Коллектив гөрләп күтәрелеп килеүсе йәш урман һымаҡ. «Түңәрәк» колхозы председателе Тимербулат Арыҫланов, парторг Гәрәй Хаҡов, агроном Зөләйха Иштуғанова, бригадир Хәйҙәр, Гөлбәдуан әбей шул күмәк характерын һынландырған ыңғай персонаждар. Уларға, вазифаһына һәм үҙенә ҡарап, тормошҡа киңерәк ҡараш, инициативалыҡ, берҙәмлек, юғары аңлылыҡ кеүек ыңғай сифаттар һалынған, билдәле бер идеялар йөкмәтелгән.

Ана, Шәүкәтовтың шәүләһе кеүек, янында Шәүләүи йөрөп ята. Председатель йомошсоһо. Ул Шәүкәтовтың йомоштарын бер һүҙһеҙ үтәп йөрөүсе генә түгел, уның һәр бер әйткәнен йөпләүсе, түрәһенә оҡшарға һәм оҡшатырға трышыусы бер бәндә.

«Яңғыҙ ҡайын»да йәнә ҡотһоҙ һын Ҡотлыев образы ҡалҡып сыға. Шәүкәтов шикелле икеләнеп, юл сатында баҙап ҡалғандарҙы яман юлға бororға, һаҙлыҡҡа һөйрәргә әҙер торған һөмһөҙ әҙәмдәр улар юл бүлеге агенты Ҡотлыев ишеләр.

Шул яғы ла бар: Ҡотлыев ваҡытлыса вазифа башҡарыусы ваҡытлы бер тип. Уның тураһында Шәүкәтов үҙенә шулай ти: «Тағы ваҡытлы?.. Башта һин райматтың ваҡытлыса замы инең, шунан ваҡытлыса селпоға төштөң, унан һуң тағы ла унлап ергә, сират сире кеүек, инеп сыҡтың. Берәй ерҙә төпләнеп кенә эшләгәнең бармы һинең? Йә ваҡытлы, йә вазифа үтәүсе... Бәлки, һин ғөмүмән, тормошта кеше вазифаһын үтәп йөрөүсе бер мәхлүк, ә?»

Пьесала бер киҫкен эпизодта ғына сағылһа ла, Ҡотлыев киң дөйөмләштереүгә эйә тиҫкәре образ. Бер тип. Мостай Кәрим драматургияһындағы ят бәндәләр галереяһының башы. Пьесала йәнә Шәһи менән Фәйрүзә образдары бар. Ҡарамаҡҡа эпизодик персонаждар һымағыраҡ. Иллә мәгәр күгәрсендәр кеүек гөрләшеп йөрөгән ошо пар драмаға үҙенә бер төрлө йәм өҫтәп ебәрә. Драманың көсөргәнешле киҫкен ситуацияларына автор тағы бер эпизод, комик элемент йә лирик тамаша индереп, тамашасыға, гүйә, бер аҙ тын алырға, драматизмды тибрәндереп үтергә форсат бирә. Шартларға торған шарттар йор һүҙ, хатта йыр-моң менән бүленеп, киҫкенлек күпмелер һүрелдерелә, лирик, комик пауза яһала. Шулай итеп, ҡабатлап әйкәндә, үткер драматизм, лиризм һәм комик саралар менән аралашып килә. Был алым артабан Мостай Кәримдең пьесаларының бик килешле жанр-стиль һыҙатына әйләнәсәк. Бында шуны иҫкә төшөрөп китергә кәрәк: башҡорт драматургияһына һәм сәхнә сәнғәтенә элек-

электән лиризм, музыкаль бер стиль ағымы хас. Шуға башҡорт театрын ҡай саҡ музыкаль театр тип тә аташтырғылайҙар. Милли репертуарҙа фольклор-этнографик, музыкаль әҫәрҙәр ҙур ғына урын биләүсән. М. Кәримдең «Туй дауам итә» пьесаһында башлап, «Яңғыҙ ҡайын»да ныҡлап ошо ағымдан психологик драма ағымына лиризм, музыкаллек, комизм компонеттарын өлөш-элемент рәүешендә тығыҙ үреп ебәреү, синтезлау тенденцияһы көсәйә. Ижади үҙләштереү ысын новаторлыҡҡа юл аса. Шофер егет Шаһи «ҡуян ҡыуыу минең ҡайнап торған тормошомда бер эпизод ҡына ул», - тиһә лә, Шаһи менән Фәйрүзә йөҙөндәге пьесаға килеп ингән ҡайнар мөхәббәт, матурлыҡ, шуға тоғролоҡ, йәштәрсә шаянлыҡ, ирмәклек, йыр-моң мотивтары эпизод ҡына булмайынса, артабан М. Кәрим драматургияһының шулай уҡ күркәм сифатына, бер леймотивына әүереләсәк. Шаһи менән Фәйрүзә, йәштәр тарафынан йырланған йырҙар сәхнә түренән тормоштоң үҙенә, халыҡ күңеленә күсәсәк.

Тимербулат Арыҫланов, Гәрәй Хаков исем-фамилиялары йәнә аллегория уятыуға ҡарамаҫтан, Мырҙахан Шәүкәтов ҡаршыһында характер булараҡ йомшаҡтар, әлбиттә. Гөлбәдуан әбей менән Зөләйха Иштуғанова обаздары уңышлыраҡ. Күрше колхоз председателе менән партог күберәк хаҡ һүҙ һөйләп, дөрөҫ өгөт-кәңәш биреп йөрөүселәр һымағыраҡ. Шулай ҙа, был образдарҙың барыһы ла, эҙмә-эҙлекле драматик үҫеш алмаһалар ҙа, бер-береһен туландырып, берҙәм ансамбль тыуҙыралар. Мыҡты Мырҙаханды ҡаҡшатыр өсөн ҡырҡ кеше ҡырҡ төрлө, береһе өгөт, икенесеһе ҡыҫымлап, өсөнсөһө мыҫҡыллап, бәғзеһе хатта ҡурҡытып, аҡыл өйрәтеп ҡарай. Гөлбадуан ҡарсыҡ кәмһетеп, туранан-тура һуҡтыра: “Үҙебеҙ яһап ҡуйған көршәк һин. Үҙебеҙ элеп ҡуйған анау эшләпә һин. Арыу сағы ла бар ине ул эшләпәнең. Туҙанын гөпөлдәтеп ҡаҡмағас ни, үҙебеҙ ғәйепле”.

Әммә пьесала характерҙар драмаһына ҡарағанда үҙәк геройҙың характер драмаһы ғына алғы планға – мезансценаға сыға. Шәүкәтовтың тәрән кисерештәре, уй-тойғолар драмаһы килтереп тыуҙыра уны. Ошо яғы менән «Яңғыҙ ҡайын» психологик драма сифаттарына эйә. Бында автор нескәрәк драматургик алымдар һәм тасуири саралар менән эш итә. Ул айырыуса ситуацияларҙа диалогтарҙың үткерлеген тәьмин итеүгә иғтибарын көсәйтә. Шул йәһәттән, дүртенсе картинала, мәҫәлән, Мырҙахандың Ҡотлоев, улы Хәйҙәр менән диалогтары психологик яҡтан тетрәткес. Мырҙахандың Зөләйха менән һөйләшкәндәре эске моң, үкенес тойғолары менән тулы.”

Йомғаҡлап әйткәндә «Яңғыҙ ҡайын» пьесаһы М. Кәрим-драматургияһы өсөн үткер драматик конфликтҡа ҡоролошо, характер тыуҙырылышы, характерҙар драмаһының үҫеше, драматургик алымдарҙың һәм тасуири сараларҙың төрләләнә һәм нескәрә барыуы, художестволы оҫталығының күтәрелеүе менән уңышлы әҫәр булды.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Килмөхәмәтов Т. Драматургия һәм драматургтар. Ғилми тикшеренеүҙәр. Ижади портреттар. – Өфө:Башҡортостан китап нәшриәте, 1986. – 296 б.

2. Кәрим Мостай. Әҫәрҙәр биш томда, 2-се том: пьесалар. - Өфө:Башҡортостан “Китап” нәшриәте, 1996. – 536 б.

3. Хөсәйенов Ғ. Мостай кәрим: - Шәхес. Драматург. Прозаик. - Өфө:Башҡортостан “Китап” нәшриәте, 1994. – 416 б.

© Салауатова Ф.Р.,

Саникина С.Р.,
студент, БДУ, Өфө ҡ.
Гәрәева Г.Н.,
филол. ф. д.; проф., БДУ, Өфө ҡ.

М. КӘРИМДЕҢ “ОҘОН -ОҘАҠ БАЛА САҠ” ПОВЕСЫНЫҢ ПОЭТИКАҺЫ

М.Кәримдең “Оҙон -оҙаҡ бала саҡ” повесында символика, подтекст, деталь, йәнәшәлек, йәнләндереү, антитеза һ.б. поэтик троптарҙан туҡылған ассоциатив сараларҙың тотош сылбырҙарын табырға була. Улар геройҙар күңелендәге иң йәшерен уй-тойғоларҙы ла сағыу тасуирлауға хеҙмәт иттерәләр. Повесть күңел диалектикаһын биреүгә ниндәй юлдар, алымдар аша ирешеү мөмкинлектәрен күрһәтеүҙә сағыу бер миҫал булып ҡарала ала. Әҫәрҙә оло быуын замандаштарыбыҙҙың бер вәкиле булған геройҙың рухи үҫеше, шәхес булараҡ формалашыу этаптары күҙаллана. Яҙыусының төп идея-эстетик принцибы кеше йәшәйәшенең үҙенең үткәне, бала сағы - ваҡыт үҙенсәлектәрен үҙ эсенә алған, характер формалашыуҙа, поэтик күңел донъяһының башланғысына оло бер этәргес булған мәл менән тығыҙ бәйлелектә тороуын иҫбатлауға ҡайтып ҡала.

Әҫәрҙә хикәйәләү беренсе заттан алып барыла. Был алым психологизмдың билдәле кимәлдә тәрәнәйеүенә килтерә, шәхес яҙмышын, уның психикаһындағы үҙгәрештәрҙе һәр яҡлап тулыраҡ яҡтыртырға булышлыҡ итә. Повеста геройҙың эске йәшәйешенең йөкмәткеһен тышҡы донъя, ” мөғжизәләргә ышаныусан сәйерерәк, бер ҡатлыраҡ, шауҡымлыраҡ, саяраҡ” кешеләр йәшәгән ауыл тормошо тәшкил итә. Объектив ысынбарлыҡ сабый күреүе, күңеленән үткәреүендә бирелә. Кешеләр һәм ваҡиғалар тураһында хикәйәләү, сабыйҙың поэтиклаштырып ҡабул итеүе аша, эске бер йылылыҡ менән, хис-тойғоларға мансылып, эмоциональ буяу-төҫмөрҙәрҙә тасуирлана. Кешеләр тормошон, уларҙың ҡылған эш-ҡылыҡтарын күҙәтеү, йәшәйешен аңлау барышында, герой уларҙағы гүзәл сифаттарҙы аса, рухи яҡтан байыға. Билдәле бер эмоциональ торошҡа бәйле тыуған хәтерләүҙәр ваҡиғаларҙы бер епкә теҙеүсе сылбырҙар булып торалар, төрлө ваҡыт ҡатламдарын сағылдырыусы айырым картиналар бер үҙәк геройҙың хикәйәләүендә художестволы бөтөнлөктә бирелә.

Әҫәрҙә психологик анализ геройҙың күңел донъяһын асыуға, уның аңының яңы төшөнсәләр менән байыға барыуын күрһәтеүгә йүнәлтелгән. Геройҙың шәхес булып формалашыуында ыңғай геройҙарҙың да, кире персонаждарҙың да роле ҙур. Әгәр ҙә беренселәр уны ғәҙеллеккә, эскерһеҙлеккә өйрәтһәләр, икенселәре иһә үҙҙәренең ҡылған гонаһтары менән рухи түбәнлек-меҫкенлек тураһында иҫкәртәләр һымаҡ. Беренсе заттан хикәйәләүсе бөтә әҫәрҙәрҙәге һымаҡ уҡ, был повеста ла үҙәк геройҙан ҡала барлыҡ персонаждарҙың да рухи донъяһы, күңел хәрәкәте тышҡы сағылышында күрһәтелә. Уларҙың тойғо-кисерештәр донъяһын асыу үҙәк геройҙың нескә һиҙгерләү-тойомлауына ла бәйләнгән. Геройҙың шиғри күңеле уны уратып алған кешеләр күңелендә барған тойғоларҙың беленер-беленмәҫ нюанс-төҫмөрләнештәрен дә һиҙгер тойоп-аңлап ала. Кешеләрҙең йөҙөндәге, күҙ ҡарашындағы, хәрәкәт-ҡыланыштарындағы һәр үҙгәреш уның күҙ уңынан ситтә ҡалмай. Халыҡтың рухи хазинаһын һынландырыусы эстетик образ - Оло инәй, уның шәфҡәтле күркәм күңеле, Әсғәттең сихри рухи донъяһы, Мәрәһим менән Аҡйондоҙҙоң оло мөхәббәт тойғоһо менән яҡтыртылған саф күңелдәре тап герой күреүе, күңеле аша уҙғарыуында һүрәтләнә.

Беренсе заттан хикәйәләү алымы геройҙың үҙенең рухи донъяһын тулыраҡ асырға, тойғо-кисерештәр менән тулы эске күңел торошо һәр яҡлап, тәрәнерәк яҡтыртырға мөмкинлек бирһә лә, башҡа персонаждар күңелендә барған психологик процестар

үҙҙәренең тик тышҡы сағылыштарында, герой күрә-тоя алған дәрәжәлә генә асыла, шуға психоанализдың мөмкинлектәре бындай осраҡта шаҡтай сикләнә.Яҙыусы ошо сикләнгәнлектән ҡотолоу өсөн башҡа төрлө художество сараларын ҡуллана. Мәҫәлән, Мәрәһим күңелендә барған ҡатмарлы психологик процесты объектив автор хикәйәләүендә тулыһынса биреп булһа ла, беренсе заттан хикәйәләүҙә был мөмкин түгел. Яҙыусы ҡатмарлы күңел хәрәкәтен, хатта персонаждың иң нескә кисереш-тойғоларын да ситләтелгән (метофорик) юл аша - конкрет предмет - гармун аша бирә алған: “Нәк ошо мәл Түбән остан тулҡын-тулҡын булып гармун ағылып килде. Башта ул кемгәлер йомшаҡ ҡына, яғымлы ғына һуҙып өндәшкәндәй булды, унан һуң ярһып-ярһып эс серҙәрен һөйләргә кереште, бара торғас ниңәлер инәлергә, ялбарырға тотондо, аҙаҡ килеп үкһеп илап ебәрҙе”

Тормош герой алдында тик яҡты буяуҙарҙа ғына асылмай. Ҡырыҫ ысынбарлыҡ ҡот осҡос ваҡиғалары менән дә алға баҫа, шуның менән геройҙың әхлаҡи өлгөрөүенә лә йоғонто яһай. “Ысынбарлыҡтың балын да, ағыуын да татып ҡарау шәхестең үҫеше, уның рухи байығыуы өсөн бер тигеҙ мәжбүри”, - тип раҫлай күренекле әҙәбиәт белгесе С.Бочаров . Нахаҡҡа бурлыҡта ғәйепләнгән Сәмиғулланы үлтереү эпизоды тап ана шундайҙарҙан.

Персонаждың эске тормошоноң тышҡы сағылышын күрһәтеүсе деталдәр сылбыры Сәмиғулла күңелендә барған тотош психологик процесты күҙ алдына баҫтыра. Был процесс геройҙың күреү, ҡабул итеүендә бирелә һәм уның да эмоциональ торошон сағылдыра. Хикәйәләү туҡымаһының буйынан-буйына һибелгән йөҙ-ҡиәфәтен, хәл-хәрәкәтте, интонация үҙенсәлектәрен күрһәтеүсе деталдәр - “йөҙө көл кеүек”, “аҡрын ғына башын күтәрҙе”, “Сәмиғулла, башын юғары сөйөп, ике тапҡыр йүткереп алды”, “ҡалтыранған тоноҡ тауыш” - хөкөм ителеүсенең рухи хәләтен сағылдыра. Ҡоторонған, аҡты-ҡаранан айырмаҫ хәлгә еткән халыҡ төркөмөнөң ярһыуы көсәйгән һайын Сәмиғулланың да күңел торошо үҙгәрә бара. Ул инде ярлыҡауға өмөтөн өҙгән: “Сәмиғулла бөтөнләй битараф ҡиәфәттә баҫҡан да ҡатҡан. Уның башын ап-аҡ сал ҡаплаған: берәм-берәм генә төшкән ҡар бөртөктәре ни арала уның ҡара бөҙрәһен шулай һырып өлгөрҙө икән?” Был тәрән йөкмәткегә эйә сағыу деталь аша Сәмиғулла күңелендә барған кисерештәрҙең тотош бер ағымы бирелә. Төрлө художество саралары трагик сиселеш буласағы хаҡында һөйләй. Уратып алған фон: “Икеһенең дә артында күгелйем күк сите” ҡот осҡос булып тамамланасаҡ ваҡиғаға ишара яһай. Психологик подтекст: “Һауала һирәк кенә елберҙәк ҡар бөртөктәре тирбәлә (иғтибар итегеҙ:шундай тын, матур картина. Г.Г.) Улар бүтән ергә төшмәй ҙә кеүек, бары тотҡондоң ҡара сәсенә генә ҡуна. Әгәр оҙаҡ ҡына шулай торһа , уның эйелгән башы салға әйләнәсәк” – шулай уҡ Сәмиғуллаға янаған ҡурҡыныс хаҡында иҫкәртә һымаҡ. Был деталдәр, штрихтар традицион тәртиптә үҫешеп, психологик көсөргәнешлек тыуҙыралар, уҡыусыны кисеректергеһеҙ хәлде тулҡынланып, эске борсолоу менән ҡабул итеүгә әҙерләйҙәр.

Традицион рәүештә аҡ төҫтәрҙе, бәхетте символлаштырыусы аҡ ҡар әҫәрҙә төрлө функция башҡара. Аҡ ҡар һәм Сәмиғулланың ап-аҡ, дөрөҫөрәге сал башы. Бындай йәнәшәлек хөкөм ителеүсенең күңел торошон нығыраҡ төҫмөрләтә. Ергә паклыҡ, сафлыҡ алып килеүсе аҡ ҡар һәм ошо фонда барған трагедия. Ап-аҡ ҡар өҫтөнә тамған Сәмиғулланың ҡып-ҡыҙыл ҡаны. Аҡ ҡар һәм үҙҙәренең ҡара эшен башҡарған яуыздар. Был деталь тәрән психологик мәғәнәгә эйә, уға эмоциональ, эстетик нагрузка һалынған. Контраст контекста төрлө эпитеттар менән бәйле ҡулланылған деталь Сәмиғулла өҫтөнән яһалған хөкөмдөң фәжиғәһен тағы ла нығыраҡ тойомлата, трагик ваҡиғаны ҡабул итеүҙе киҫкенләштерә төшә, эмоционаллекте көсәйтә Был эпизодта тағы ла бер характерлы деталь бар: “ Сәмиғулланың һул яғында, алыҫта, сельсовет ҡыйығында

елберҙәгән ҡыҙыл флаг күренә. Бер ҡарағанда, улар икәүһе лә йәнәш тора һымаҡ. Кеше ҡымшанмай, флаг талпына, ҡайҙалыр ашҡына". Ҡыҙыл флаг һәм революцияға йәне-тәне менән бирелгән большевик – яҙыусы махсус рәүештә ошондай йәнәшәлек һайлай, уға идея йөкмәткеһе һала. Сәмиғулла – Ташбулат тарафынан ҡотортолған, аҡылдарын юйған кешеләр төркөмө алдында. Ҡыҙыл флаг коммунист эргәһендә, уның яҙмышы өсөн өҙгөләнә, ҡотҡарып ҡалырға ашҡына. Ситуацияны психологик яҡтан үтемлерәк биреү маҡсатында конкрет йәнһеҙ әйбергә йәнле предмет сифаттары бирелә (йәғни йәнләндерелә).

Икенсе бер новеллала, инде күп ваҡиғалар үткәс, ауылда барған үҙгәрештәр, колхозлашыу тураһында хикәйәләү башында, яҙыусы һүҙ ыңғайында Сәмиғуллаға самосуд ойошторған, уның үлеменә сәбәпсе булған Ташбулаттың ғәриплəнеүен телгә алып үтә: " Шулай ҙа яҙға табан Сәмиғулланың ҡәберенә үҙе яһап, бик матур рәшәткә ҡуйҙы. Ҡулы һөнәр белә икән," – тип үҙенә бер мәғәнә һалып ҡуйыла. Бына шул тәү ҡарашҡа ҡәҙимге тормош ағышын һүрәтләүсе бер-ике ауыҙ һүҙ эсенән дә Ташбулат күңелендә барған психологик һынылышты, уның выждан ғазапланыуҙарынан интегеүен һиҙергә-тойомларға була.

Артабан да геройға тормоштоң күп фажиғәләрен күрергә, әсе һабаҡтар алырға тура килә. Ул ауыр һуғыш һынауҙары аша үтә, дошман менән аяуһыҙ алышта тормош позицияһы сыныға. Тормошто аңлау, йәшәйеш закондарын эстетик үҙләштереү, фекерләү инде тәрән философик уйланыуҙар менән тығыҙ үрелә.

Һуғышта алған ауыр йәрәхәттәрен дауалап больницала ятҡан герой эргәһенә ҡасандыр ҡанға туҙышып һуғышҡан балалыҡ дуҫы Хәмитйән килә һәм герой күңелендә тағы ла үткән бала саҡ хәтирәләрен уятып ебәрә. Повеста Хәмитйән тураһында һүҙ барғанда бер үк деталь йыш ҡына ҡабатлана - был Хәмитйәндең Кендек менән һуғышҡандан һуң күҙҙәрендә ҡатып ҡалған хәсрәт шәүләһе. Түшәктә ятҡанда уны һаҡлап нигеҙ ташында ултырған Хәмитйәндең герой тәүҙә бойоҡ ҡара күҙҙәрендәге ҡайғыны күреп, сыҙай алмай, башын бора. Күп йылдар үткәс, герой үҙен больницала килеп тапҡан Хәмитйәндең шул уҡ күҙҙәрен шәйләй: "миңә үтә таныш моңһоу күҙҙәр ҡарай, тилмереп, ялбарып ҡарай", "баяғыса уҡ хәсрәт һәм хәүеф тулы күҙҙәрен миңә төбәне". Был психологик деталь, яңынан-яңы үткерерәк буяу-төҫмөрҙәрҙә ҡулланылып - Хәмитйәндең йөрәк өҙгөс әсенеүле, әрнеүле тауышы, үкенесле бала саҡ иҫәрлеге хаҡында һөйләгәндеге өҙөк-өҙөк, өндәүҙәргә тулы телмәре – тулылана барып, шул уҡ художество мәсьәләһенә хеҙмәт итә. Градация тәртибендә урынлаштырылған психологик деталдәр: "бәһлеүән кинәт кенә бөршәйеп, бәп-бәләкәс булып ҡалды ла минең түшәгем янына килеп тубыҡланды", "быуылып иларға кереште", "йөрәк өҙгөс әрнеүле тауыш менән әйтте" - уның психологик торошон тулыландыра, сағыуыраҡ һыҙатландыра төшәләр. Был эпизод дуҫлыҡ, тоғролоҡ тойғоларының бөйөклөгөн , гүзәллеген раҫлауы менән әһәмиәтле лә.

Хәмитйәндең үлем хәбәре геройҙа ике төрлө хәсрәт уята. Беренсеһе -балалыҡ дуҫын, ғәжәйеп ҡорҙашын юғалтыуҙан тыуған әрнеү хисе булһа, икенсеһе иһә, Хәмитйәндең дуҫында йәшәүгә өмөт ҡабыҙыу ниәте менән һөйләп ҡалдырған йыназа тарихын (геройҙың үҙенең үлем тарихын) ишетеүҙән тыуған выждан ғазабы.

Был тарихты яҙыусы герой тарафынан һөйләтмәй, ә Хәмитйән күреүе, күңеленән үткәреүендә бирә. Быңдай алым - герой исеменән хикәйәләүҙән баш тартып, ваҡиғаларҙың тере шаһиты Хәмитйән тарафынан хикәйәләтеү күпкә отошлораҡ, ишеткәндәрҙе ҡоро һөйләп сығыуға ҡарағанда, эмоциональ-экспрессив һүрәтләүгә, драматик ситуацияны үтемле, юғары художестволы кимәлдә тасуирлауға мөмкинлек асҡан. Хәмитйән, яраланғандан һуң, ауылға ялға ҡайтыуын, ҡайтҡан көндө клубта

концерт ҡарауын һөйләй. Сәхнәгә геройҙың ҡатыны “аҡ күбәләк кеүек, саф, сибәр” Рауза сыға. Уның “Шәшкеләргә китеп вафат булды,ҡалды ғәзиз башым йәш көйгә” тип “Ашҡаҙар”ҙы йырлаған сағында халыҡ башы өҫтөндә ҡурҡыныс тынлыҡ аҫылынып тора, бына-бына ул ҡолап төшөр ҙә әҙәмдәрҙе баҫып, үлтерер һымаҡ тойола. Дуҫының һәләк булыуын ишеткән Хәмитйән аҡрын ғына ер аҫтына батып, кире ҡалҡа. Рухи хәләтте сағылдырыусы метафоралар, сағыштырыуҙар, йәнәшәлектәр, йәнләндереүҙәр , төрлө поэтик троптар, тетрәндергес йыр юлдары - бөтә был художество алымдары, проза теленә хас булмаған юғары, ҡалҡыу, шиғри һүрәтләү саралары әжәл ҡайғыһы өҫтөнә ишелергә торған, “илаһи, сихри затҡа тиңдәш” Раузаның да, шул әжәл ауырлығын аҙна буйы күңелендә бикләп тотҡан мәрхәмәтле ауылдаштарҙың да, ҡапыл да үлем хәбәре ишетеп тетрәнгән Хәмитйәндең дә психологик торошон сағыу һыҙатландыралар. Улай ғына түгел, был эпизод үҙендә оло идея-эстетик нагрузка йөкмәгән. Ул һуғыштың бөтә трагиҡлығын, совет кешеләре иңенә төшкән фажиғәләрҙе ҡалҡыу күрһәтә.

Геройҙың рухи үҫешендә, шәхес булып формалашыуында, күңел донъяһының байыға барыуында, йәшәүҙең мәғәнәһен аңлауында, тормош һабаҡтарын үҙләштереүендә халыҡтың зирәклеген, этик-эстетик байлығын үҙендә туплаған Оло инәйҙең роле ҙур. Үҙенең яҙмышы хаҡында хикәйәләүе аша уның эске донъяһы әле сабыйлыҡтан сығып та бөтмәгән герой алдында асылып китә, тәрән күрһөнөүҙәре, ҡараштары , сәйерерәк тойолған серле һүҙҙәре аңлашылғандай була.

“ Ә ҡар һаман да яуа ла яуа.Ҡара тупраҡ өйөмө инде аҡ донъяның эсенә инеп батты. Кинәт бөтәһе лә алмашынды. Әйләнеп-әйләнеп ҡап-ҡара ҡар яуырға тотондо. Ҡара мамыҡ бөртөктәре берсә ергә тартыла, берсә һауаға ынтыла... Тик Оло инәйемдең ҡәбере генә, ап-аҡ тау булып, ҡара ер өҫтөндә ҡалҡып тора. Ҡара ҡар бөртөктәре аҡ тау башына ҡунмаҡсы булып киләләр ҙә, кире осоп китәләр...” - был өҙөк Оло инәйҙе ер ҡуйынына тапшырған мәлдән килтерелгән. Антонимик мәғәнәгә эйә композицион йәнәшәлектәр, сағыу эпитеттар, ҡайта-ҡайта ҡабатлана килеп,үлем фажиғәһен, геройҙың хәсрәтле психологик хәлен сағылдыра.

Ғөмүмән, дөйөм бер эмоциональ фон тыуҙырыусы, билдәле идея-художество функцияларын үтәүсе психоанализдың төрлө саралары: ассоциативлыҡ, образлы символика, метафоризм, психологик подтекст, деталдәр повеста геройҙың рухи донъяһын асыуҙа уңышлы ҡулланыла.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Кәрим М. Оҙон-оҙаҡ бала саҡ. - Өфө, 1976. – 285 бит
2. Кәрим М. Әҫәрҙәр.II том. - Өфө, 1996. – 541 бит.
3. Карим М. Долгое-долгое детство. – М.: Просвещение, 1985. – 274 с.
4. Хөсәйенов Ғ.Б. Мостай Кәрим. - Өфө: Китап, 1994. – 320 б.
5. Хөсәйенов Ғ. Мостай Кәрим. Шәхес. Шағир. Драматург. Прозаик. Өфө, 1994. – 485 бит.
6. Әхмәҙиев Р.Б. Хәҙерге башҡорт драматургияһы. – Өфө, 2003. – 235-се бит.

© Саникина С.Р., Гәрәева Г.Н.

Саньярова Р.Р.,
к. филол. н., доцент, БашГУ, г. Уфа

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА КАК МНОГОГРАННЫЙ МЕНТАЛЬНЫЙ ФЕНОМЕН

«Языковая картина мира» как совокупность реконструированных семантических полей, классов взаимосвязанных и взаимообусловленных единиц языка представляет собой вполне конкретную лингвистическую категорию. Наряду с лексикой она включает и релевантные для данного языка грамматические значения, и те, во многом бессознательные способы, которыми говорящий на том или ином языке организует языковую действительность, и те системы грамматических оппозиций, которые носители данного языка используют для языкового представления действительности. Если принять положение, что любой естественный язык некоторым образом концептуализирует окружающий мир, то языковая картина мира может быть определена как концептуальная картина мира человека. По мнению В.Н. Денисенко, в этой совокупности знаний о мире, запечатленных в единицах языка, имеются также и образы. Исследователь аргументирует свою позицию как более широким пониманием того, что такое знание вообще, так и более широким пониманием лексического значения, и справедливо замечает, что образ, как правило, формируется в системе знаний13. Отметим, что Г. Гийом в свое время говорил о видении человеком реальности «при обязательном посредстве образа, который он носит в себе» и считал это посредничество неотделимым от человеческого взгляда [1].

Относительно использования понятия «концептуальная картина мира» следует заметить, что речь идет о модели представления логических связей, идеального образа мира в сознании человека и человечества, который строится по универсальным общечеловеческим законам. Основные концептуальные категории при этом универсальны в том смысле, что они присущи всем людям, независимо от исторической эпохи, и доступны для понимания всем языковым коллективам. В то же время концептуальная картина мира предполагает возможность разного восприятия этих категорий и разного отношения к ним в разных культурах, хотя картина логических категорий и не зависит непосредственно от языков [2]. Таким образом, концептуальная картина мира есть некая идеальная сущность, глобальный инвариантный образ мира, лежащий в основе мировидения носителей той или иной культуры. В зависимости от сложности социокультурной стратификации таких инвариантных образов мира, как справедливо отмечает И.В. Палашевская, может быть сколько угодно, но при всем их разнообразии в пределах одной культуры всегда существует один инвариант [3]. Б.А. Серебренников считает необходимым различать две картины мира - концептуальную и языковую. Исследователь считает вероятным участие в образовании первой различных типов мышления, что и объясняет большее ее богатство по сравнению с языковой картиной мира [4].

Информационный подход к культуре позволяет языковедам рассматривать картину мира как многогранный ментальный феномен, который связывает язык с мышлением, с окружающим миром, с культурно-эстетическими реалиями и содержанием сложных абстрактных понятий, функционирующих в самом языке. При этом язык наделяется универсальной структурой, национальные формы которой лишь взаимокомпен-сируют варианты этой структуры [5].

Существование сложных отношений между картиной мира как отображением реального мира и языковой картины мира как фиксацией этого отражения посредством

языка - средства кодирования и передачи культурной информации -определяется тем, что «семантическая система ни структурно, ни функционально, ни содержательно не сводима к лингвистическим структурам [6]. Концепты, включенные в концептосферу народов, говорящих на разных языках, как правило, во многом одинаковы по своей природе. Однако вербальное выражение понятийного (мыслительноабстрактного) содержания, добытого человеком в процессе своей деятельности, вариативно и в способах номинации, и в развитии определенных оценочных значений на основе ассоциаций, в системе образных средств, в формировании фразеологического фонда языка.

Как известно, антропоцентристская/этноцентристская традиция повлияла на создание известной теории лингвистической относительности [7]. Ее идеи уже около полувека активно обсуждаются и дополняются лингвистами (К. Леви-Строс, М. Блэк, В.А. Звегинцев, Г.А. Брутян, В.З. Панфилов, Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров, С.А. Васильев, М. Коул, С. Скрибнер, Ю.С. Степанов, А. Вежбицкая). Как в свое время писал В. Гумбольдт, сформулировавший мысль о существовании особого языкового мировидения еще в начале XIX в., разные языки - это отнюдь не различные обозначения одной и той же вещи, а различные видения ее. У разных народов свои чувства, свои фантазии, которые рождают «индивидуальные образования». В последних и отражается индивидуальный характер нации. Именно поэтому невозможна полная синонимия слов разных языков, обозначающих одно и то же [8]. Иначе говоря, язык и образ мышления взаимосвязаны. С одной стороны, в языке находят отражение те аспекты внеязыковой действительности, которые представляются релевантными носителям культуры, пользующейся этим языком; с другой стороны, «овладевая языком, носитель языка начинает видеть мир под углом зрения, подсказанным его родным языком, и сживается с концептуализацией мира, характерной для соответствующей культуры. В таком смысле возможно говорить о влиянии языка на «отражение» и «формирование» образа мышления носителей язык [9].

А.А. Леонтьев вполне категорично заявляет: «Пора понять, что в основе мировоззрения и миропонимания каждого народа лежит своя система предметных значений, социальных стереотипов, предметных схем. Поэтому сознание человека всегда предметно обусловлено...» И далее: «... видение мира одним народом нельзя простым “перекодированием” перевести на язык культуры другого народа» [10]. В правомерности такого вывода убеждается любой изучающий иностранный язык.

Таким образом, языковая картина мира получает представление вербализованного образа действительности, существующего в сознании человека, оказывающего влияние на его когнитивную, ментальную деятельность, систему его убеждений и ценностную ориентацию. При этом языковая картина мира рассматривается не только как некая сумма знаний, результат развития языка, но и как источник его развития, отражающий тенденции преобразований в области взаимодействия языка и мышления. Актуальность исследования национально-культурной специфики картины мира признана в последнее время мировой наукой и практикой. Это, по мнению А.А. Залевской, вполне согласуется с общей тенденцией различных наук отводить культуре центральное место в теоретических построениях, в той или иной степени связанных с изучением человека [11].

Национально-специфические черты, присущие языковой картине мира, получают выражение на всех уровнях: морфологическом, синтаксическом, фонетическом. Причем базовые представления о мире фиксируются, в первую очередь, в морфологии, которая выступает в качестве базы для формирования смысла. Именно морфологическая

система отражает категоризацию наиболее важных участков концептуальной картины мира. Высказывается предположение, что грамматические категории, и морфологические в частности, составляют единство концептуального содержания и средств его выражения в каждом конкретном языке.

Любая единица языка может быть признана знаком, содержащим национально-культурный компонент [12], но наиболее ярко последний проявляется в тех единицах, которые непосредственно отражают внеязыковую действительность и имеют образно-символическую основу. К числу таких единиц относятся как отдельные слова, и в первую очередь безэквивалентная лексика [13], так и фразеологизмы, крылатые выражения, афоризмы, паремии - языковые единицы, отражающие при помощи ограниченного числа средств особенности национального менталитета, мировосприятия носителя языка [14].

В заключение повторим, что одна из основных функций языка состоит в накоплении и хранении культурно-значимой информации. Именно в качестве хранилища коллективного опыта его рассматривают как составную часть культуры. В связи с этим обращение к фразеологическим единицам, являющимся мощным средством компрессии информации, позволяет осмыслить восприятие окружающей действительности через призму ментальных моделей языковой картины мира в сознании разных народов [15]. Это, в свою очередь, помогает глубже понять процесс формирования диалога языка и культуры в их взаимодействии. Культура составляет содержательный аспект языка. В свою очередь, сам язык, созданный определенным человеческим обществом, признается важнейшим элементом его культуры. Очевидно, что выявление собственно национальных свойств единиц одного языка требует сопоставления с аналогами в других языках.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики. С. 144.
2. Михневич А.Е., Токарева И.И., Третьякова Г.Н. Предисловие // Язык. Знание. Коммуникация. Культура: В 3 ч. Минск, 2003. Ч. 1. С. 5-42.
3. Палашевская И.В. Концепт «закон» в английской и русской лингвокультурах: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Волгоград, 2001. С. 7.
4. Серебренников Б.А. Как происходит отражение картины мира в языке // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. М., 1988. С. 105.
5. Колшанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. М., 1975. С. 187.
6. Павиленис Р.П. Статус смысла в естественном языке // Методологические проблемы анализа языка. Ереван, 1976. С. 108.
7. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологи. М., 1993. С. 270-284.
8. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. М., 1984. С. 306.
9. ШмелевА.Д. Русская языковая модель мира: Материалы к словарю. М., 2002. С. 12.
10. ЛеонтьевА.А. Языковое сознание и образ мира // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. М., 1993. С. 23.
11. Залевская А.А. Национально-культурная специфика картины мира и различные подходы к ее пониманию // Языковое сознание и образ мира. М., 2000. С. 39
12. Беседина Н.А. Морфология как форма объективации языкового сознания // Филология и культура: Материалы IV Междунар. науч. конф. Тамбов, 2003; Иволгина

С.В. К вопросу о соотношении грамматической категории и концепта // Когнитивная семантика. Тамбов, 2000.
14. Янмурзина Р.Р. Башкирская языковая картина мира в трилогии Зайнаб Биишевой "К свету". Уфа, 2015. 142 с.
15. Янмурзина Р.Р. Концептуальная картина мира как базовый когнитивный элемент ментальности //Сборник научных трудов "Актуальные вопросы университетской науки". Выпуск III. Уфа, 2016. 613 с. С. 428-435.
© Саньярова Р.Р., 2019.

Саньярова Р.Р.,
к. филол. н., доцент, БашГУ,г. Уфа
Салихова З.М.,
магистрант, БашГУ,г. Уфа

РАССМОТРЕНИЕ ЯЗЫКА В МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОМ АСПЕКТЕ

Для современной науки характерна междисциплинарность, что означает взаимодействие и взаимопроникновение отдельных наук, использование общих для ряда наук научных категорий, формирование пограничных отраслей и направлений знания. Примерами, релевантными с точки зрения настоящей статьи, могут служить нейролингвистика, психолингвистика, социолингвистика, антропологическая лингвистика, компьютерная лингвистика, когнитивная лингвистика, лингвокультурология и др.

Актуальность рассмотрения языка в междисциплинарном аспекте обоснована тем, что привлечение данных смежных наук способствует более глубокому проникновению в сущность взаимоотношений языка, сознания, мышления.

Давно известно, что слово может исцелять и лечить, врачевать и тело, и душу, изгонять недуги и зло, оберегать от болезней и недоброго влияния (зависти, сглаза). Более того, слова способны возвращать к жизни, поднимать с постели умирающего, спасать человека от гибели. Некоторые авторы считают даже, что «болезнь ... есть не что иное, как результат, следствие нарушенного 'коммуникативного' кода, результат незнания его или невладения им. Болезнь - это помехи и отклонения, нарушения коммуникативного процесса» [1: 37-38].

Роль и значение языка как кодирующей системы находят свое отражение во фразеологическом словарном фонде. Так, в русском языке используются такие пословицы, как: язык телу якорь; язык с богом беседует; мал язык, да всем телом владеет; мал язык - горами качает; языком, что рычагом; язык наперед ума рыщет; язык мой - враг мой: прежде ума (наперед ума) глаголет; от одного слова -навек ссора и т.д.

В башкирском языке используются такие пословицы, как: телдән тел уҙа, ҡулдан ҡул уҙа. - Бритва скребет, а слово режет. Тел дә яңаҡ үҙендә. - Вертит языком, что корова хвостом. Телен тыйған – аҡыллы. - Умен тот, кто держит язык за зубами. Телеңә - тилсә. - Типун бы тебе на язык. Теле юҡтың иле юҡ, иле юҡтың көнө юҡ. - Без языка нет Отчизны, без Отчизны нет жизни. Тел өҫтөндә бал, тел аҫтында тал. - Над языком – мед, под языком – лед. Тел типһәң – телеп һала, эш тиһәң – ишеп һала. - На словах, что на гуслях, на деле, что на балалайке. Тел Төркөстанға илтер. - Язык до Киева доведет. Тел һөйәкһеҙ, уй төпһөҙ. - Язык без костей, дума без дна. Терелткән дә тел, үлтергән дә тел. - Слово лечит, слово и калечит.

Многочисленными опытами доказано, что слова вызывают ориентировочные реакции: сосудистую реакцию (сужение сосудов руки и расширение сосудов головы), специфическую условную болевую реакцию (сужение сосудов руки и головы). В ходе проведения ассоциативных экспериментов (предъявление тестового слова с последующим предъявлением близких по смыслу слов) у нормального взрослого предъявление слов, близких к тестовому по смыслу, вызывает отчетливую ориентировочную сосудистую реакцию; предъявление слов, близких к тестовому слову по звучанию, не вызывает никаких реакций. В патологических же случаях слова, близкие к тестовому слову по смыслу, не вызывают никакой ориентировочной реакции, а слова, близкие по звучанию, продолжают вызывать вегетативную ориентировочную реакцию. Полученные результаты говорят о том, что вокруг каждой лексической единицы «создается многомерная сеть связей, причем в норме преобладающую роль играют смысловые связи (семантическое поле), тормозящее звуковое сходство, а в патологических или тормозных состояниях заторможенные примитивные (звуковые) связи растормаживаются и уравниваются по своему значению со смысловыми связями» [2: 36-37].

На родственность нейролингвистики и психолингвистики указывают И.Н. Горелов и К.Ф. Седов: нейролингвистика сосредоточивает внимание на механизмах центральной нервной системы (в первую очередь, головного мозга), ответственных за понимание и говорение. «В отличие от «внешних» экспериментальных методов психолингвистики, нейролингвистика добывает свои знания еще и с помощью изучения коры и подкорки головного мозга; она изначально была связана с необходимостью оперативного вмешательства в его жизнедеятельность в связи с различными мозговыми травмами, внутримозговыми кровоизлияниями (инсультами), нервно-психическими заболеваниями» [3: 187].

С нейролингвистическим и психолингвистическим подходами соприкасается «биологическая концепция языка» чилийского биолога и кибернетика У. Матурана, анализ которой представлен в работе А. В. Кравченко [4: 157-171]. Суть ее состоит в том, что язык понимается названным автором не как денотативная система, а имеет коннотативный характер в качестве нейрофизиологического процесса. В отличие от современного когнитологического подхода, в центре внимания которого стоят такие когнитивные способности, как восприятие, усвоение и обработка языка, планирование, решение проблем, рассуждение, научение, а также приобретение представлений и использование знаний, познание не является средством приобретения знаний об объективной действительности, оно служит активному организму в его приспособлении к опытному миру.

В.В. Налимов также усматривает взаимосвязь биологии с проблемами языка и ментального языкового пространства. Это вопросы биохимического кода, межмолекулярных взаимодействий в живой клетке, генетики, эволюции, задачи классификации и систематизации, представление о биосфере как о большом организме и связанная с этим проблема большой экологии - все это, по мнению автора, может быть сформулировано в терминах науки о языке, если на биологию посмотреть с широких кибернетических позиций [5: 11].

Обобщая, отметим, что проблемы языка, рассматриваемые в тесной связи с процессами мышления, сознания, с психофизиологическими явлениями в аспекте общественного здоровья, представляют определенный интерес и заслуживают более углубленного изучения. На эту сторону слова и речевой деятельности обращалось недостаточное внимание в силу того, что в лингвистике вплоть до середины XX века

доминировал позитивизм, в рамках которого язык рассматривался как имманентная знаковая система, цель изучения языка усматривалась в упорядоченном описании языковых форм в их историческом развитии, а также в современном употреблении, что имело следствием «пассивное» понимание языка. В настоящее время наблюдается новый этап «гуманизации» языкознания, основанной на деятельностном подходе к языку.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Надель-Червинская М.А., Червинская А.П., Червинский П.П. Лингвопсихологический учебник здоровья. - Ростов-н/Д.: Феникс, 1996. - С. 37-38.
2. Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. - М.: изд-во Московского университета, 1975. - 253 с.
3. Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психолингвистики: учебное пособие. -М.: Лабиринт, 1997. -224 с.
4. Кравченко А. В. Знак, значение, знание. Очерк когнитивной философии языка. - Иркутск: Иркутская областная типография № 1, 2001. - 261 с.
5. Налимов В.В. Вероятностная модель языка: О соотношении естественных и искусственных языков / В. В. Налимов. 3-е изд. - Томск. М.: Водолей Publishers, 2003. - 368 с.

© Саньярова Р.Р., Салихова З.М., 2019.

Саяхова Д.К.,
аспирант, БашГУ, г. Уфа

КОГНИТИВНЫЕ И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АНАЛИЗА ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО ТЕКСТА

Публицистический текст всегда обладает воздействующим характером, что находит выражение в парадигме лингвистических стратегий убеждения. Анализ этих средств может стать ещё одним аспектом изучения публицистического текста.

Автор публицистического произведения использует в качестве средства привлечения внимания, убеждения и воздействия на читателя прецедентные феномены. Лингвистические наблюдения над прецедентностью в публицистическом тексте показывают, что это явление двустороннее [1]. С одной стороны, использование прецедентных феноменов характеризует языковую личность создателя текста, «… так как отражает характер речевой деятельности и запасы памяти, динамичность и творческий характер речи, является признаком свойственного языковой личности ассоциативного мышления и т. д.» [2, 145]. С другой стороны, представление в тексте прецедентных феноменов можно расценивать как элемент языковой игры автора, своеобразной проверкой знаний культурного фонда народа читателем, так как «… обладание знанием прецедентных текстов и способностью как включать их в собственную речь, так и понимать смысл их включения в речь других говорящих или пишущих свидетельствует о приобщении к культуре народа – носителя языка» [2, 13].

Для характеристики личности автора публицистического текста важно оценить степень близости с читателем, обладающей способностью усилить убедительность произведения, его действенность. По замечанию Г.Я. Солганика, «если иметь в виду фонд знаний, когнитивный уровень, то отношение "автор – читатель" условно и упрощённо можно свести к трём разновидностям:

1) автор = читатель,
2) автор > читатель,
3) автор < читатель.

Разумеется, наиболее перспективна и эффективна вторая разновидность. Хотя бы в одном каком-либо отношении фонд знаний автора должен быть больше читательского фонда» [4, 26]. Таким образом, наблюдения над языком публицистического произведения содержат интересный материал для описания языковой личности его автора.

Перечисленные аспекты изучения языка текстов массовой коммуникации представляют несомненный научный интерес и определяют дальнейшие пути развития антропоцентрически ориентированной лингвистики (в том числе и медиалингвистики) [5].

Отметим, что при всём многообразии точек зрения на методы изучения языка СМИ можно обнаружить нечто объединяющее их, а именно – признание стилистического своеобразия публицистических текстов, ориентированных на передачу социально значимой информации, представленной как выражение языковыми средствами жизненной позиции автора. Другими словами, «комплексный анализ … текста может быть представлен в виде некоторой схемы, в центре которой всегда субъект, то есть человек, информирующий, оценивающий, действующий» [3, 66]. Поэтому изучение роли языковой личности автора в создании композиционной поэтики публицистического текста вызывает особый и несомненный научный интерес.

Ученые отмечают, что можно обнаружить общие черты в методологии описания языковой картины мира автора художественного и публицистического текста. В отношении публицистического произведения мы также выбираем такой путь реконструкции языковой картины мира автора, который предполагает всесторонний анализ языка текста и построение на его основе комплексной характеристики языковой личности автора.

Публицистический текст злободневен и актуален в эпоху своего создания и функционирования в системе массовой информации. Публицистическая картина мира отражает те ценности, интересы, которые господствовали в обществе в момент создания текста, те проблемы, которые вызывали общественный резонанс. Следовательно, для каждой эпохи характерна своя публицистическая картина, в основе которой, несомненно, лежит языковая картина мира народа – носителя языка в целом и автора – создателя текста в частности.

Таким образом, обе эти категории – публицистическая и языковая картины мира – имеют диахронический и синхронический аспект исследования [6]. В нашей статье, ориентированной на **лингвокультурологический подход к изучению публицистического текста**, мы попытаемся охарактеризовать аспекты к описанию языковой картины мира автора публицистического текста на примере очерка. «Здесь в большей степени проявляется индивидуальность авторской манеры, выше требования к органичности стилистического единства целого при стилистическом разнообразии частей» [Васильева 1982: 180].

Отметим, что лингвокультурологический анализ текстов СМИ основан на общих принципах изучения данного жанра. Одной из главных черт публицистического текста, относящегося по способу отражения действительности к художественно-публицистическим жанрам, следует назвать ярко выраженное отношение автора к описываемым явлениям. В то же время публицистика как особый жанр может стать

объектом анализа, принципы которого изложены В.И.Коньковым, Т.И.Красновой и К.А.Роговой в пособии «Язык художественной публицистики» [7, 41-46]:

1. Прочитать текст вслух, обращая особое внимание на его интонирование.

2. Разметить прочитанный текст, выделив в нём изображение речи и авторское повествование. В первом случае – разграничить прямую, несобственно-прямую и косвенную речь. Во втором – отметить смену точек зрения, с которых ведётся формирование текста: автор может строить повествование от 1-го лица, может занять нейтральную позицию, может перейти на точку зрения героя. На этом этапе работы рекомендуется помечать номера абзацев и расписывать содержание каждого из них по указанным типам текста.

3. Оценить, чья языковая сфера – автора или героя – господствует в тексте.

4. Выполнить анализ той языковой сферы, которая господствует в тексте и, следовательно, является характерной для данного произведения.

5. Указать композиционную роль, которую выполняют предложения языковой сферы, признанной в ходе анализа подчинённой, зависимой, служащей фоном для господствующей.

6. Проанализировать языковые особенности речи героя и авторского повествования.

7. Отметить, каким образом избранные автором изобразительно-выразительные средства служат наиболее полному и адекватному раскрытию авторского замысла, авторской идеи.

Предложенный план анализа публицистического текста соответствует стилистическому подходу. Напомним, что в современной лингвистике наблюдается многообразие подходов к изучению языка СМИ. Ззнакомство с лингвокультурологическими методами исследования публицистического текста, среди которых мы предлагаем обратиться к тем, что позволяют декодировать культурозначимую информацию, заключённую в языке произведения. К этим методам можно отнести: рассмотрение особенностей лингвокультурной ситуации времени создания текстов, выявление лингвокультурем, объединяемых в доминирующие лингвокультурологические поля, при помощи которых осуществляется социальная оценка описываемых фактов и формируется отношение к ним, характеристика прецедентных феноменов, употреблённых автором для привлечения внимания и придания убедительности своей речи.

Публикация подготовлена в рамках поддержанного РФФИ проекта 16-04-00193/ОГН

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аиткулова Э.Р., Фаткуллина Ф.Г. Прецедентные феномены как элементы региональной идентичности // Вестник Башкирского университета, 2016, Т.21, № 1. С .109-114.
2. Лисоченко О.В. Риторика для журналистов: прецедентность в языке и речи: Уч. пособие. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. – 318 с.
3. Николаева А.В. Общая схема комплексного семантического анализа газетного текста // Язык массовой и межличностной коммуникации. – М.: Медиа-Мир, 2007. – 576 с. – С. 65-74.

4. Солганик Г.Я. Общая характеристика языка современных СМИ в сопоставлении с языком СМИ предшествующего периода // Язык массовой и межличностной коммуникации. – М.: Медиа-Мир, 2007. – 576 с. – С. 15-39.
5. Фаткуллина Ф.Г., Хабиров Р.Р. Медиатекст в современном коммуникационном пространстве //Современные проблемы науки и образования/ URL: 2015, №1, с.885 http://www.science-education.ru/121-18258
6. Фаткуллина Ф.Г., Воробьев В.В., Морозкина Е.А., Саяхова Д.К. Современное лингвокультурное пространство региональных СМИ: монография / Ф.Г. Фаткуллина, В.В. Воробьев. Е.А. Морозкина, Д.К. Саяхова - Уфа: РИЦ БашГУ, 2016. – 176 с.
7. Язык современной публицистики: Сб. ст. / Сост. Г.Я.Солганик. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 235 с.

© Саяхова Д.К., 2019

Сибагатов Ф.Ш.,
к . филол. н., доцент, зав. отделом
рукописей и редких изданий НБ РБ им. А.-З. Валиди, г. Уфа

ФОНД Р.ФАХРЕТДИНОВА В НАУЧНОМ АРХИВЕ УФИМСКОГО НАУЧНО-ИСЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ЦЕНТРА РАН

Ризаитдин Фахретдинов (1859–1936) – видный башкирский ученый-востоковед, педагог-просветитель и религиозный деятель, муфтий ЦДУМ Внутренней России и Сибири (1922–1936). Получил известность и как общественный деятель – в декабре 1917 года участвовал в работе III Всебашкирского учредительного курултая (съезда), в котором был избран в состав Кесе-Курултая – предпарламента республики. Являлся уполномоченным Башкирского шуро (совета) по Караван-Сараю (Оренбург). Советское правительство, особенно Наркомат иностранных дел, также стремилось использовать его высокий нравственный авторитет в пропагандистско-политических целях. В 1926 г. Р.Фахретдинов возглавил делегацию советских мусульман на Мекканском исламском конгрессе [1]. Он поддерживал тесные связи с известными востоковедами В.В. Бартольдом, И.Ю. Крачковским, А.Н. Самойловичем. В 1925 году Президиум Академии наук СССР пригласил Р. Фахретдинова в качестве почетного гостя на юбилейные торжества, посвященные 200-летию Академии наук страны.

Р.Фахретдинов оставил богатейшее письменное наследие, которое является ценнейшим источником по истории и культуре не только Башкортостана и Урало-Поволжского региона, но и Средней Азии и Кавказа. Будучи в 1908–1918 гг. редактором журнала «Шуро» (Оренбурге), он опубликовал в нем 179 биографических статей о видных деятелях мусульманской культуры.

Работая в Духовном собрании в должности казыя (1891–1906 гг.), Р.Фахретдинов приводит в порядок архив и положил начало архивной обработке и музеефикации его фондов, систематизировал и описывал материалы и начал публикацию наиболее ценных документов. В дальнейшем эти материалы стали основой для его трудов.

Выявление и изучение этих ценных документов является важнейшей задачей для ученых, ибо «исследование письменных памятников давно вызывает интерес в мировой науке. ... Мусульманская книжная культура народов России, в том числе башкир, до начала XIX века фактически состоит лишь из рукописных книг. В этих книгах зафиксирована вся культура, литература, духовный мир народа» [2, с. 13].

В настоящее время в Научном архиве Уфимского научно-исследовательского центра (НА УФИЦ) РАН создан его личный фонд. «Фонд состоит из 42-х томов, написанных на арабском алфавите: а) рукописи 3-го и 4-го томов книги "Асар", подготовленные к печати, но неопубликованные; б) сборник источников (подлинники писем, сообщений различных авторов), использованных при написании "Асара", рукописи многочисленных работ фондообразователя по истории ислама, истории культуры, общественной мысли, этике, морали, педагогике, в том числе сочинение «Юаныч» («Утешение»), состоящее из 24 бесед. … К 42-м томам приобщены воспоминания родственников и современников о Р.Фахретдинове и их письма в количестве 28 ед.хр.» [3, с. 175].

В отделе редких книг Научной библиотеки УФИЦ РАН и отделе восточных рукописей Института истории, языка и литературы (ИИЯЛ) УФИЦ РАН, отделе рукописей и редких книг Национальной библиотеки хранятся изданные при его жизни старопечатные книги. Архивные материалы охраняться также в фондах Института восточных рукописей РАН (Санкт-Петербург).

В его рукописной коллекции огромное количество записей и исследований по философии, социологии, религии, культуре арабов, персов и других народов. Ряд материалов посвящены вопросам взаимосвязи и взаимодействия литератур и типологической общности культур. Часто приводит цитаты из оригиналов таких классиков арабо-персо-тюркской литератур, как аль-Маари, Фирдоуси, Рудаки, Омар Хаям, Хафиз, Низами Гянджави, Навои, Физули и др., также дает смысловой перевод из трудов на арабском и персидском языках на тюрки.

В первом томе собраны материалы на арабском языке, переписанные в 1874–78 годах [4]. Во втором томе также скомпонованы тексты на арабском языке. Например, в трактате «Байану-л тарджи-и фи-л Куръан» (Пояснение повторений в Коране) обсуждается некоторые комментарии по вопросам повторного чтения отдельных аятов, ряд материалов посвящены грамматике арабского языка, грамматическим правилам чтения Корана и др. [5]

Третий том (1880) посвящен вопросам шариата [6]. В четвертом томе большинство материалов связаны с темой суфизма. Например, приводятся сведения о суфийских наставниках [7, с.127–130], силсила шейхов Мухаммада ал-Бахā' ид-дин Накшбанд ал-Бухари, который включает в себя 145 имен, начиная с пророка Мухаммада и далее в хронологическом порядке имена наиболее крупнейших представителей исламской культуры. Под номером 144 следует Зайнулла … Урали. По видимому, здесь имеется ввиду Зайнулла Расули (1833–1917) – крупнейший богослов из башкир, продолжатель суфийского тарриката накшбандия. Таким образом, автор доводит свою хронологию до своих дней [7, с. 133–168]. Р.Фахретдинов, несмотря на молодость, а данный том был переписан в 1880 году, останавливается не только в общемусульманской проблеме, но и старается придать ей региональный характер. Далее это подтверждает и список суфиев, который включает в себя 24 имени [7, с.169–171].

Пятый том представляет собой комментарий на книгу известного мусульманского ученого Надим ад-Дина Насафи (XIV в.) «Знаменитый комментарий с дополнениями уважаемого Исмаила ал-Кульнабауи на комментарий трактата «Акаид» Умара ан-Насафи» [8].

Среди рукописных томов Р.Фахретдинова, хранящихся в НА УФИЦ РАН, огромный интерес для ученых представляет многотомные сочинение Р.Фахретдинова «Асар» («Памятники» / «Следы»). Био-библиографическое сочинение состоит из четырех томов. 15 выпусков первых 2-х томов были изданы в 1900–1908 гг. в Казани и Оренбурге,

остальные тома остались в рукописной форме. Здесь представлены очерки о 1009 известных мусульманских ученых и государственных деятелях X – начала XX в. Благодаря своей фактографической ценности, сочинение постоянно будет использоваться спросом у исследователей. 12 том был переписан в 1930 году и дает сведения о башкирских и татарских поэтах и религиозных деятелях XIX в. Следуя традиции, в конце рукописи автор приводит сведения «об упомянутых именах» [9]. В 13–14 томах автор продолжает приводит сведения о поэтах и религиозных деятелях XIX–начала XX веков.

Из рукописных томов, хранящихся в НА УФИЦ РАН, большую ценность представляет его сочинение «Йыуаныс» («Утешение») [10], которую он закончил только к тридцатым годам XX века. По мнению Г.Б. Хусаинова, первоначально рукопись состояла из двух частей с общим объемом 1160 страниц. Данная книга также является своего рода энциклопедией, построенной в виде философских бесед о жизни, быте, культуре и нравственности. В композиционном плане книга состоит из 54 бесед («мәжлес»). Судьба первой части в 573 страниц, к сожалению, до сих пор остается неизвестной. Возможно, хранится в Санкт-Петербурге (в 1935 году особо ценную часть своего архива по просьбе академика А.Н.Самойловича Р.Фахретдинов почтой отправил в Ленинград, в Академию наук).

Вторая часть, хранящая в фондах архива, начинается с двадцать пятой беседы. Вот содержание бесед: мир, бытие, природа, среда; духовный мир, дух, ум, ремесло, торговля, история, книга и печать, литература, искусство, поэты (арабские, иранские, турецкие), литература Туркестана и др., свои поэты; музыка (голос, мелодия), правительства, государства, цари, ученые; животный мир; пища; добрые характеры, испорченные или дурные характеры, вежливость, мораль и нравственность, воспитанность; просвещение, культура, религия, нравы, обычаи, жизнь, смерть, воля, невольничество, справедливость, несправедливость и др. Например, двадцать восьмая беседа «Семья. Народ и племя» посвящена вопросам семейных отношений. По мнению автора, любовь к детям и наслаждение их существованием дает возможность родителям забыть о тяготах жизни и на время освободиться от других земных забот. В свою очередь дети должны уважать и почитать своих родителей, ухаживать за ними.

Для обоснования своих идей Р.Фахретдинов часто цитирует Коран, обращается высказываниям известных арабо-мусульманских ученых и мыслителей, часто комментируя их. В некоторых местах встречается и поэтические наставления.

Как известно, некоторая информация о знакомстве башкирами ислама содержится в записях Ахмада ибн Фадлана, секретаря Посольства багдадского халифа ал-Муктадира, прибывшего в Булгар в 921–922 годах со специальной миссией. Позднее эти записи стали объектом исследования многих ученых, в т.ч. Якута Хамави. 18 том фонда – «Путешествие Ибн Фадлана в Булгар» (1920). чем собственный труд. Автор указывает, что во время работы над данной рукописью, вместе с трудами «Мисбахал-булдан» Я.Хамауи он использовал также публикации Заки Валидова [11, л.17 об.].

Как указывают Д.Ю. Арапов и И.Л. Алексеев, в фонде постоянной комиссии по вопросам культов при Президиуме ЦИК СССР Государственного архива Российской Федерации (Ф. 5263) выявлены два письма Ризаэтдина председателю ЦИК М.И. Калинину от 29 декабря 1923 г. и 15 ноября 1928 г. о сохранении архива ЦДУМ и издании религиозной литературы. «Они написаны Фахретдиновым по всем правилам этикета, принятого в среде русской интеллектуальной и политической элиты XIX - начала XX в. Последнее свидетельствует не только о его глубочайших познаниях в исламском богословии и традиционных мусульманских науках, но и о высокой светской

культуре автора. Корреспонденции дают возможность представить драматизм борьбы Фахретдинова, понимавшего важность сохранения архива ЦДУМ в целостном виде для формирования культурного и национального самосознания мусульманских народов. В период становления советской государственно-идеологической системы он видел путь к сохранению их духовных сил в издании религиозной литературы и периодики» [12, с. 99].

Риза Фахретдинов многое сделал для того, чтобы спасти от гибели архив Духовного собрания. Например, в 1923 году в своем письме М.И. Калинину ученый писал: «Такой сокровищницей является хранящийся в городе Уфе при Духовном управлении мусульман архив. Оценивая по достоинству, какое богатое собрание материалов исторического, бытового и демографического характера [находится в их распоряжении], мусульмане верят и надеются, что этот архив будет использован мусульманами-историками и бытописателями. Дела этого архива могут быть подразделены на следующие категории: 1) религиозные определения (фетвы в разъяснении шариата); 2) дела о лицах, подвергавшихся испытанию на пригодность занятия духовных должностей; 3) дела, основанные на правилах шариата по семейным спорам; 4) жизнеописания духовных ученых, подведомственных Духовному управлению; 5) сведения о числе приходов и мечетей и их истории; 6) метрические записи и 7) дела о духовных учебных заведениях» [12]. Таким образом, ученый любыми способами пытался сохранить архив Духовного управления, прекрасно понимая, что на волне антирелигиозной борьбы они могут быть уничтожены.

В заключении необходимо отметить, что творческое наследие Р. Фахретдинова имеет огромное значение для многонациональной культуры нашей страны.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Романенко В.С. Сотрудничество советской дипломатии и мусульманского духовенства в 20-е гг. XX в. (К 80-летию со дня проведения Первого всемирного мусульманского конгресса). – Нижний Новгород, 2005.
2. Абдрафикова Г.Х. Творческое наследие Р. Фахретдинова как источник духовной культуры народов России и мусульманского Востока // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2015. – №7(49): в 2-х ч. Ч. II. – С. 13-15.
3. Сибагатова Р.Ю. Научный архив Уфимского научного центра РАН: история и современность // Известия Уфимского научного центра РАН. – 2011. – Т.1. – №.1. – С. 172–177.
4. Научный архив Уфимского научно-исследовательского центра РАН (далее –НА УФИЦ РАН). Ф. 7. Оп. 1. Ед.хр. 1. 183 с.
5. НА УФИЦ РАН. Ф. 7. Оп. 1. Ед.хр. 2. 440 с.
6. НА УФИЦ РАН. Ф. 7. Оп. 1. Ед.хр. 3. 399 с.
7. НА УФИЦ РАН. Ф. 7. Оп. 1. Ед.хр. 4. 371 с.
8. НА УФИЦ РАН. Ф. 7. Оп. 1. Ед.хр. 5. 361 с.
9. НА УФИЦ РАН. Ф. 7. Оп. 1. Ед.хр. 12. 336 с.
10. НА УФИЦ РАН. Ф. 7. Оп. 1. Ед.хр. 16. 337с.
11. НА УФИЦ РАН. Ф. 7. Оп. 1. Ед.хр. 18.

© Сибагатов Ф.Ш., 2019

Солтанбаева Х.В.,
филол. ф. д., проф., БДУ, Өфө ҡ.
Аҙнабаева Р.Р.,
магистрант, БДУ, Өфө ҡ.

ҺАН КОМПОНЕНТЛЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДАРҘЫҢ МӘҒӘНӘ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Һәр милли әҙәби телдең үҙ фразеологик байлығы бар. Улар халыҡтың ижад ҡаҙанышы булып иҫәпләнә. Фразеологизмдар ярҙамында теге йәки был осорҙа хылыҡ теленең, әҙәби телдең торошон, үҫеш дәрәжәһен билдәләргә мөмкин. Телдән телгә, быуындан быуынға күсеп, бөгөнгә килеп еткән тотороҡло һүҙбәйләнештәрҙең һәр береһе үҙ-ара фекер алышыу, аралашыу йыйындарында оҙон һүҙҙе ҡыҫҡа итеп, ҡатлаулы фекерҙе асыҡ, үтемле һәм эмоциональ биҙәкле итеп биреү ихтыяжынан тыуған. Хәҙерге фразеологик тикшеренеүҙәр фразеологизмдарҙың төҙөлөшө, составы, үҙенсәлектәре, ҡағиҙәләре, мәғәнәләре менән бәйле мәсьәләләрҙе үҙ эсенә ала. Психолингвистик, антрополингвистик методтар менән эш иткәндә, фразеологияла «кеше образы» төшөнсәһен тикшереү бик урынлы, сөнки тел кешенең уйы, фекерләүе, эшмәкәрлеге менән тығыҙ бәйле. Был өлкәнең нигеҙендә этно-лингвокультурологик концепция ята, сөнки башҡорт фрзеологияһы төрлө. Фразеологизмдарҙы лингвокульторологик аспектта өйрәнеү үҙенсәлектәре мәҙәни билдәләрҙе, башҡорт халҡының үҙенсәлекле менталитетын асыҡларға ярҙам итә. Фразеологик берәмектәрҙәге концепт-һүҙҙәр иһә тел һәм мәҙәниәт бәйләнешен айырыуса асыҡ күрһәтә. Фразеологизмдар айырым шәхестең генә түгел, ә тотош халыҡтың донъяға ҡарашын формалыштырыуға булышлыҡ итә[2, 123].

Шулай итеп, фразеологизмдарҙа һандарҙың ҡулланылышы башҡорт халҡының ауыҙ-тел ижады байлығын, быуындар аҡылын күрһәтә.

Проблеманы ҡараған саҡта халыҡ ижадына һәм әҙәбиәткә күҙәтеү кәрәк. Мәҫәлән, фразеолгизмдарҙарҙа *бер* һаны матурлыҡ, дәрт төшөнсәһен үҙ эсенә алған. *Ете* компонентлы фразеологизмадр ҙа башҡорт телендә киң таралған һәм үҙенсәлекле мәғәнә белдерәләр. *Ике* һаны менән ҡулланылған фразеологизмдар байтаҡ.

Хәҙерге башҡорт теленең фразеологик байлығы халыҡтың тарихына, көндәлек тормошона бәйле рәүештә быуаттар буйына үҫеү нәтижәһендә барлыҡҡа килгән. Һәр дәүерҙең эҙен фразеологик берәмектәрҙә табып була [7, 42-43].

Хәҙер ҡулланылған берәмектәрҙе башҡа төрки һәм монгол телдәрендәге берәмектәр менән сағыштырыу уларҙың байтағының дөйөм байлыҡ икәнен һәм боронғо алтай дәүеренән килгәнен күрһәтә [7, 42-43].

Фразеологик берәмектәр күренеш, хәл-ваҡиға, уй-тойғо, эш-хәрәкәт тураһында төшөнсәне аңлатып ҡына түгел, һынландырып та күрһәтәләр, һөйләүсенең һәм яҙыусының был күренешкә мөнәсәбәтен дә белдерәләр. Уларҙа һүҙҙең төп (йәки тура) мәғәнәһе артҡы планға күсә, фон тыуҙырып тора, ә дөйөм күсмә мәғәнә беренсе планда була, күсмә мәғәнә әлеге төп мәғәнә биргән образға бәйләнеп тыуа. Бындай берәмектәр мәғәнә төрҙәре, образлылыҡтары яғынан да, хис-тойғо биҙәктәре менән дә бик күп төрләнәләр.

Һан компонентлы фразеологизмдарҙың мәғәнә үҫенсәлектәрен матур әҙәбиәт миҫалында ҡарап үтәйек.

бер алдына, бер (биш) артына төшөү (сығыу) кемдең. Кемгәлер ярарға тырышып төрлөсә ҡыланыу. (Әхсән:). Прилавка өҫтөн тауар менән тултырып ташла, береһен оҡшатмаһалар, икенсеһен маҡта, һыла-һыйпа, алыусының бер алдына, бер артына төш.

(Х. Ибраһимов). Миңә Ғәрифә еңгәнең *бер алдына, биш артына төшөп* ялыныуҙан башҡа сара ҡалмай. (М. Садиҡова).

*бер аяғы ерҙә, икенсеһе гүрҙә (*кемде. һөйл. Саҡ-саҡ йәшәй, үлер сиккә еткән (олоғайып хәлһеҙләнгән кешегә ҡарата әйтелә). (Өләсәй) ҡарт инде ул. *Бер аяғы ерҙә, икенсеһе гүрҙә.* (И. Абдуллин.).

бер аяғын атлағансы (алғансы), икенсеһен эт ашай кемдең. Бик әкрен ҡуҙғала торған, быҙмыр. (Ғәндәлип:) Әй, йомаҡ! Әҙәмдекеләр айт тигәнгә тайт тип тора. ...Уның *бер аяғын атлағансы икенсеһен эт ашай...(*Ә.Мирзаһитов.).

бер баҫаһы урынға биш баҫа. Бик дәртле, осоп-төшөп тора. Һай, был Зәлифә! Бигерәк дәртле инде, *бер баҫаһы урынға биш баҫа.* (Һөйл. теленән.)

берҙе биш итеү. Һүҙ, хәбәрҙе арттырып һөйләү. Кеше бит ул *берҙе биш итеп* һөйләй. (Һ. Дәүләтшина)... көрәшселәр менән Таш батҡан ауылының *берҙе биш итергә* яраталар инде ул. (Б. Бикбай.).

бер ҡолаҡтан инеп, икенсеһенән сығыу. Әйткән һүҙҙе, кәңәште, йомошто иғтибарһыҙ тыңлау, йәки тиҙ онотоу. (Рәхимәнең)... Аҙаҡҡы бойороҡтары ла Айбулаттың, *бер ҡолағынан инеп, икенсеһенән сыҡты.* (Һ. Дәүләтшина.)

ике арала бер турала (йөрөү). Рәтле эш менән булмай, буталыу; унда-бында ташланып бушҡа ваҡыт уҙғарыу. (Әхмүш) Өйөндә эшләмәгән кеүек, ячейка эшендә лә кинәндереп эшләмәне. Шул *ике арала бер турала йөрөп* ҡышты үткәрҙе. (Д. Юлтый.)

ике аяҡтың береһен дә баҫмау (атламау). Берәй урынға барыуҙан ҡырҡа баш тартыу (ара боҙолоуҙан да була). Бәләгә тарырымды алдан белһәм, *ике аяғымдың береһен баҫмаҫ* инем бында! (Я. Хамматов.) Былай етем быҙау шикелле кеше тупһаһында йөрөрөмде белһәм, театрға ике аяғымдың береһен атламаҫ инем. (Д. Исламов.).

*ике быҙауға кәбәк айыра белмәү (*алмау) мыҫҡ. Бик ябай ғына нәмәне лә аңлай алмау, артыҡ туң булыу. *Ике быҙауға кәбәк айырып* бирә алмай, үҙе ҡазый булам, ти. (Һ. Дәүләтшина.)

ике донъя – бер мөрйә кемгә, кем өсөн. Үҙе ғәмһеҙ, бер нәмәгә лә иҫе китмәгән кешегә ҡарата әйтелә. Рахмайға ни – *ике донъя бер мөрйә*, Рахмай шулай ғәмһеҙ донъя көтә итә. (К. Кинйәбулатова.)

ике донъяны бер итеү. Бик иркен ҡыланыу, йүгәнһеҙләнеү. Ике донъяны бер итеп йөрөү. Моталап ағай *ике донъяны бер итеп* һине таптыра, ҡайҙа йөрөйһөң? (М. Хәйҙәров.)

Ике кәмә ҡойроғон (бер юлы) тоторға тырышыу. Ике эште бер юл башҡарырға маташыу. Минеңсә, бында питомник хужалығын яйға һалыу өсөн дә байтаҡ көс түгергә тура киләсәк. *Ике кәмә ҡойроғон тоторға тырышыу* һымағыраҡ булып ҡуймаһын. (Н. Мусин.)

икенсе күҙ менән ҡарау. Башҡа төрлө аңлау, элеккегә ҡарағанда тәрәнерәк төшөнөү. Хәҙер мин донъяға, торомошҡа *икенсе күҙ менән ҡарайым,* гел яҡшылыҡҡа ынтылам, Ватанға һәм халыҡҡа файҙа килтереүемә ҡыуанам. («Башҡ .»)

дүрт мөйөшләнеү. Камил хәлгә килеү. (Фатима:) Гөлдәр килгәс, өйөм *дүртмөйөшләнеп* киткәндәй булды. (Б. Бикбай.)

дүрт яғын(ң) ҡибла. Теләһә (ң) ҡайҙа китһен, тотҡарлыҡ юҡ. (Сәлих ҡыҙҙарға:) ...элек йырлағыҙ, унан һуң инде *дүрт яғығыҙ ҡибла,* теләгән ерегеҙгә осорһоғоҙ. (Х. Ибраһимов.)

ете диңгеҙ аръяғы (арты) фолькл. Бик алыҫ тип иҫәпләнгән урын. Атлантика һыуҙарының сикәһендәге алһыу миң шикелле, был ил (Куба) алыҫта, әкиәттәгесә әйтһәк, «*ете диңгеҙ» аръяғында* ята. («Ағиҙел».)

ете ҡат ер аҫты. Бик алыҫ урын; әҙәм аяҡ баҫмаған ер. Башҡа берәй ен-пәрейгә эләкһәң, *ете ҡат ер аҫтында* ятыр инең бит, алтынҡайым. (С. Ҡулибай.) Мин ул Аппаковты таныйым. Ете ҡат ер аҫтынан табырым уны. (Р. Ниғмәти.)

ете ҡат йоҙаҡ. Бик ныҡ ҡуйылған, бик һаҡ. Ҡарттың бөтә донъяһы *ете ҡат йоҙаҡ аҫтында*. (А.Ғирфанов.)

ете ҡат тиреһен тунау кемдең. 1. Бик ҡаты язалау (Браун:) – ҡағыҙға тыныслыҡты яҡлап ҡул ҡуйҙырып йөрөгәнемде белһәләр, минең *ете ҡат тиремде тунаясаҡтар.* (Ғ. Ғүмәр.) 2. Ныҡ талау. Беренсе гильдия купецы. Башҡорт ауылдарында халыҡтың *ете ҡат тиреһен тунаған*. (С. Агиш.)

ете ҡат тире сыҡҡансы. Арығансы, хәлдән тайғансы (эшләү). (Ҡунаҡтар) *...ете ҡат тире сыҡҡансы* фамильный сәй эстеләр ҙә таралыштылар, ти. (Әкиәттән.)

ете ҡат үлсәп, бер ҡат киҫеү. Бик ҡарап, ныҡ уйлап эш итеү. Сәйфулла Бәҙретдинов – *ете ҡат үлсәп, бер ҡат киҫә* торған инженер. (Ю. Әхмәҙиев.)

ете төн уртаһы. Бик һуң, төн уртаһы ауғас ...Бер нәмә лә күрмәйем, миңә *ете төн уртаһы* кеүек ҡаранғы. (М. Ғафури.) Ул йылды бик ҡапыл, ете төн уртаһында ҡотороп ташып китте шул Аҡселән. (Б. Бикбай.)

ете ят. Бөтөнләй туған-ҡәрҙәш түгел; сит. Зилдәһе Зилдә, Хәйрулла өсөн *ете ят* кеше. (М. Хәйҙәров.*) Ете ятҡа* төшкән йот-ҡайғыға күҙебеҙҙән сыға йәш бәреп. (Р. Бикбаев.)

ете ятып бер төшкә инмәү. Уйлап та бирмәү, иҫләмәү. Мин аптыра ла кит *...Ете ятып бер төшөмә инмәгән* кеше тотһон да «ҡоҙа» тип күрешһен. (Н. Ҡәрип.)

Бергә биште ҡушыу йәки берҙе биш итеү берәй нәмәне арттырып һөйләү; шапыртыу. Яңы ваҡиғалар тураһында һөйләйҙәр, ялғанлайҙар, *бергә биште ҡушалар.* И. Насыри.

Биш былтыр әллә ҡасан, бик күптән. (Ғәрифә:) Шул ялҡау ҡыҙҙан туйҙым. (Заһит:) Ә минең һинән туйғаныма *биш былтыр инде*. С. Мифтахов.

Ике күҙ дүрт булыу үтә ныҡ аптырауҙы белдерә. Эйәрле ярһыу аттарға атланып егермеләп һыбайлы майҙан уртаһына килеп инеүгә беҙҙең *ике күҙебеҙ дүрт булды.* Н. Иҙелбай.

Ике тамсы һыу кеүек үтә ныҡ, айырып алғыһыҙ (оҡшашлыҡ тураһында). – Әсәһе, улым бигерәк үҙемә оҡшаған, эйеме)? – *Ике тамсы һыу кеүек,* ирендәрен ҡымтыуына тиклем һинеке, - тине әсәһе. Р. Сыртланов.

Ике тин бер аҡса бер нигә тормай, бер кәрәге юҡ. (Яппаров – Сәлимәгә:) Әгәр ҙә теләгең булһа, һине эшеңдән алыу ике тин бер аҡса. С. Агиш.

Ҡырҡмаһа (йәки ҡырылмаһа) ҡырҡ самаһыҙ, күп, иҫәпһеҙ күп. Ҡырҡмаһа ҡырҡ кеше. Ҡырҡмаһа ҡырҡ төрлө эш. Ҡымыҙ курорттарында ҡырҡмаһа ҡырҡ ерҙән һөт алып, ҡымыҙ әсетеүҙе тыйыр кәрәк. М. Ғөбәйҙуллин.

Ҡырҡ ҡорама, илле сөй ниҙеңдер тарҡаулығын, берҙәм булмағанын белдрегәндә әйтелә. (Ямал:) Тыштан ғына колхоз инде, ә эсенән – ҡырҡ ҡорама, илле сөй. М. Тажи.

Күренекле тел белгесе, билдәле яҙыусы профессор Ж.Ғ. Кейекбаев һүҙҙәре менән әйткәндә, “башҡорт теленең фразеологияһы бик бай һәм төҙөлөшө йәки яһалышы яғынан төрлөсә. Яҙма һәм йәнле телмәрҙә фразеологик ҡушылмалар әллә ниҙә бер ҡулланлыған тел берәмектәре генә урынында өҙлөкһөҙ рәүештә ҡулланыла. Телдәге һүҙҙәр һәм ғөмүмән телмәр менән тәбиғи рәүештә үрелеп, ҡушылып киткәнгә күрә, беҙ төрлө фразеологик әйтемдәргә күп ваҡыт иғтибар ҙа итмәйбеҙ һәм экспромт менән үҙебеҙ ҙә йыш ҡулланабыҙ. Был хәл, башҡа телдәрҙәге кеүек, башҡорт телендә лә фразеологияның бай булыуын, уның төрлө телмәрҙә киң урын алғанлығын күрһәтә”[2, 211].

ӘҘӘБИӘТ:

1. Йосопов Х.Ғ. Башҡорт теленең фразеологияһы. Методик ҡулланма. – Өфө, 1963. – 97 б.
2. Кейекбаев Ж.. Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы. Өфө, 1966. 276 бит; 2-се баҫмаһы. – Өфө, 2002. – 254 б.
3.Ҡаһарманов Ғ.Ғ. Башҡорт теленең лексикаһы һәм терминологияһы. – Өфө: Китап, 2002. – 242 б.
4. Псянчин В.Ш. Телдең күркәмлек саралары. – Өфө, 1984. – 127 б.
5. Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. – М., 1975. – 190 с.
6. Ураксин З.Г. Русско-башкирский фразеологический словарь – М., 1987. – 404 с.
7. Ураҡсин З.Ғ. Ишбирҙин Э.Ф. Туған тел серҙәре. – Өфө, 1983. – 164 б.

© Солтанбаева Х.В., Аҙнабаева Р.Р., 2019

Солтанова З.А.,
магистрант, БДУ, Өфө ҡ.
Мостафина Р.Д.,
филол. ф. к, доцент, БДУ, Өфө ҡ.

А. АБДУЛЛИН ДРАМАЛАРЫНДА ШӘХЕС КОНЦЕПЦИЯҺЫНЫҢ САҒЫЛЫШЫ

Алтмышынсы йылдарҙа “Онотма мине, ҡояш!” әҫәре менән уҡыусылар күңелен яулап өлгөргән Азат Абдуллин һуңыраҡ “Ун өсөнсө председатель” “Һуңғы уҙаман” дилогияһы менән башҡорт драматургияһына тағы ла яңы һүҙе менән килеп инә. Дилогияла әле бер әҫәрҙә лә шулай ҡыйыу яңғырау юлын таба алмаған тәнҡитле реализм сатҡыларын күрергә була. Аҙаҡ тағы ла “Раббым баҡсаһы” әҫәре менән драматург башҡорт интеллигенцияһының фажиғәле яҙмышындағы бер эпизодҡа әйләнеп ҡайтты.

“Онотма мине, ҡояш!”, «Раббым баҡсаһы» драмаларында автор реаль шәхестәр Сергей Чекмарев һәм Рудольф Нуриев образдарына мөрәжәғәт итте.

Сергей Чекмаревтың башҡорт халҡы яҙмышындағы бер ҡояш булыуы сағылыш тапһа, Рудольф хаҡындағы әҫәр донъя сәхнәләрен шаулатҡан шәхестең трагик яҙмышын күҙ алдына баҫтырыу менән бергә уның тап башҡорт еренән булыуына ғорурлыҡ тойғоһон тағы ла бер тапҡыр иҫбатланы.

А. Абдуллин “Раббым баҡсаһы” әҫәре менән яңы үргә күтәрелә. Был пьеса ысын сәнғәт әҫәрҙәренә хас булғанса, күп ҡатламлы. Ул «Уҡыным, белдем» кеүек фекерләү менән генә сикләнмәй, уҡыусының күңелендә башҡа хис итеү һәләтен уята. Уны төрлө уйҙарға һала. Яңынан яңы һорауҙар тыуҙыра. Бер шәхес яҙмышы тураһында ғына түгел, ә дөйөм заман, система ҡаршылыҡтары һәм уның ҡорбандары хаҡында. Рудольф Нуриев яҙмышы – илдәге ҡоролошҡа ҡаршы көрәшеүсе, ләкин тыуған төйәгенән яҙған бәхет эҙләүсе кешеләр хаҡында. Уларҙың ғүмере аянысла ла, шул уҡ вакытта, тәрән хәкиҡәтте лә аса: бар бәхет өсөн кеше ауыр һынауҙар үтергә, көрәшергә тейеш.

Ул, хатта, бәғерһеҙ һәм көслө власть әһелдәренең үҙенә ҡарата булған иҫкәрмәләренә лә аптырап бармай, баш бирмәүсе, үҙ ҡиммәттәрен юғары ҡуйыусы шәхес сифатында күрһәтелә. Рудольф Нуриевтың сит илдә ҡалыуы һәм тыуған яғынан айырылыуының төп сәбәптәре лә ошо тарафта ятыуын фаразлай драматург. Нуриевтың

ғорурлығы һәм баш бирмәүе, талантлы ижадсыны кәмһетергә маташыусы Сергеев ише сәнғәт әһелдәре алдында ҡатып ҡалмауы уның мөһим характер сифаттарын аса. Ул бала саҡтан уҡ килә – ауыр тормошта йәшәүсе, аслыҡ-яланғаслыҡ хөкөм һөргән һуғыштан һуңғы илдә быңдай ҡыйырһытыуҙар, талауҙар көндәлек күренеш булған, ул, бигерәк тә, балаларҙың ауыр яҙмышында сағыла. Өс йәшлек Нуриевтың һатыусы тарафынан алданыуы һәм өс тин урынына өс һум биреп ҡыйырһытылыуы ла уның яҙмышына тәрән эҙ һала, артабанғы ғүмер һынауҙарында ҡаушап ҡалмаҫҡа, үҙ бәхете өсөн көрәшергә өйрәтә. Драматург был кескәй генә ваҡиғаны Сергеев менән булған конфликт менән йәнәшә ҡуйып, Нуриев шәхесенең үҫешен, уның ғорур һынын күҙ алдына баҫтыра. КГБ вәкиле Стрижевтың уның сумаҙанын аҡтарыуы хаҡында белгәс, Нуриевтың «Мәжбүр итте? Кем мине мәжбүр итә ала?...» тип һорауы уның системаға, илдәге ҡоролошҡа ҡарата фекерен, азатлыҡ һөйөүен аса. Асылда, төп герой – көслө һәм һынмаҫ рухлы шәхес, уның илдән айырылып сит-ят ерҙәрҙә тороп ҡалырға батырсылыҡ итеүе быны үҙе үк иҫбатлай.

Драматургтың Нуриев һәм власть араһындағы конфликтты контраст алымы ярҙамында һүрәтләүе [7, 156] герой шәхесенең күңел кисерештәрен, эске донъяһын асып һалырға, уҡыусыны замана, бөйөк балет йондоҙоноң ауыр яҙмышы менән тетрәндерергә ярҙам итә. Стрижев һәм Сергеевтың Нуриевты аралауы, уны бүреләр кеүек һаҡлауын автор бала саҡта Нуриевтың әсәһен бүреләр ашай яҙыуы, уларҙан саҡ ҡотолоуы менән сағыштыра. Был ике эпизод шулай уҡ йәнәшә килә һәм ябай тормош күренешенең бөтә драматизмын асып һала. Әсә кеше ауылда, Нуриевтың атаһының портфелен, ҡайыштарын картуфҡа алмаштырып, төнгә ҡала. Юлда уны бүреләр уратып ала. «Бөттөм!» – тигәндә, әсә уйына шырпы иҫкә төшә. Шәлен яндырып, пальтоһына ут төртә лә, ялҡынланып янған көйө ғәзиз балаһына ҡарай йүгерә.

Шул ваҡытта, малай, тетрәп, әсәһенең күҙенә төбәлеп ултыра. Был ваҡиға уның күңелендә тәрән эҙ ҡалдыра. Хәҙер ул да, уны һаҡлаусы бүреләрҙән аша һикереп, сит илгә – иреклеккә ынтылырға тейеш. Ысынлап та, һәр кемде сабый саҡта тетрәткән һәм йөрәгендә һеңеп ҡалған бер ваҡиға була. Ҡыҫымға алған хәл алдында ана шул — тәрән йәшеренгән, үткән булып күренгән шул, ҡапыл беҙҙең алға килеп, ҡотҡарғыс йә һәләк иткес аҙымға этәрә [1, 4]. Егеттә йылдам аң-зиһене уйнай башлауы һиҙелә. Яҙмыш һулышын ишеткәндәй, ул алдағы буш арауыҡты иңләп-буйлап самалап ала. Һәм аяҡтары йәнтәслим уны алға ташлай. Ике көслө урғылыуҙа, Стрижевтың башы эргәһенән осоп үтеп, төҫмөрләнгән һындар араһына барып төшә. Стрижев уның артынан ташлана. Төрлө тауыштар, көлөүҙәр, ҡысҡырыуҙар ишетелә. Рудоль Нуриев үҙенең яҙмышында хәл иткес аҙым яһай һәм бәхеткә ирешә. Ләкин, уның күңеле тыуған яғынан, ғүмерендәге иң ҡәҙерле кешенән – әсәһенән айырыла.

Драматург әҫәрҙе трагик нотала тамамламай. Финал алдынан ул бер аҙ ғибрәтле, ләкин тәрән символик мәғәнәгә эйә булған күренеште тәкдим итә [9, 4]. Ҡала ситендә Нуриев башына фетр эшләпә кейгән, сүплек багында соҡонған бер ир йораты янында туҡтай. Теге кинәт бактан ағас футлярҙағы яҡшы сифатлы стена сәғәте тартып сығара ла, былай ти: «Бына!.. Ваҡытты ташлағандар... Хәҙер туҡтап тора...» Рудольф (ошоға тиклем уйында ғына булғанын хәҙер үҙ күҙе менән күргәндәй). «Туҡтап ҡалған...» [2, 32].

Пьеса аҙағындағы шиғри юлдар ҙа Нуриевтың юлын һәм яҙмыш асылын тасуирлау аша мәңгелек ҡанундарҙы аса:

Раббым баҡсаһына үтерһең,
Серле сәскә унда табырһың,
Һабағынан тотоп өҙһәң, һин

Ил-йортоӊдан оҙаҡ яҙырһыӊ...
Раббым баҡсаһына үттем мин,
Серле сәскә табып, өҙҙөм мин!
Өндәште ул миӊә, бышылдап:
«Яӊғыҙлыҡҡа мәӊге дусар һин».

ЛИТЕРАТУРА:

1. Абдуллин А.Х. Йөрәктә сәнселгән аӊлауҙар: Пьесалары, повестары, публицистика А.Х. Абдуллин. – Өфө: Китап, 1993. – 352 с.
2. Абдуллин А. Һайланма әҫәрҙәр: Пьесалар, повестар, публицистика, Хаттар һәм сығыштар. – Өфө: Китап, 2006. – 608 бит.
3. Килмөхәмәтов Т.Ә. Драматургия һәм драматургтар. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1986. – 394 бит.
4. Кильмухаметов Т.А. Поэтика башкирской трагедии. - Уфа: РИЗО БашГУ, 1983. – 96 стр.
5. Кильмухаметов Т.А. Поэтика башкирской драматургии. - Уфа, Китап, 1995. – 336 стр.
6. Литературный энциклопедический словарь /Подготовили Е.И. Бонч-Бруевич; Под общ. ред.: В.М. Кожевникова, П.А. Николаева. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 750 стр.
7. Поспелов Г.Н. Теория литературы: Учебник для филологических специальностей университетов. – М.: Высшая школа, 1978. –351 с.
8. Писатели земли башкирской. Справочник / Сост.: Р.Н. Баимов, Г.Н. Гареева, Р. Х. Тимергалина). Переработанное и дополненное второе издание. - Уфа: Китап, 2015. – 672 с.
9. Солтанбаев Ю. Башҡорт драматургияһын донъя кимәленә алып сыҡты // Башҡортостан. – 2016. – 9 октябрь.

© Султанова З.А., Мостафина Р.Д.,2019

Султанбаева Х.В.,
д. филол. н, проф., БашГУ, г. Уфа
Гимашева Г.М.,
аспирант, БашГУ, г. Уфа

ПРОБЛЕМА ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ В БАШКИРСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ (НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСТВА М. КАРИМА)

В языковой картине мира башкирского фольклора семантические значения этнокультурного концепта “Ғаилә” (“Семья”) создают своеобразную обогащенную языковую картину в национальных реликвиях башкирского народного творчества. Структурная особенность концепта “Ғаилә” (“Семья”) и разные смысловые ценности в творчествах башкирских поэтов вызывает большой интерес в башкирской лингвокультурологии. В сущности мировидения через художественный образ языка вкладываются новые смыслы в самом концепте. Актуальной проблемой изучения концептов являются методы образности и стилистистические средства в формулировке и сопоставлении языковых единиц. В современном языкознании исследование направления национальной картины мира отражают богатый языковой опыт и

лингвисты в теоретическом плане изучения опираются на значение “концепт”. Учитывая все определения концептуализации, в лингвистике концептом называют таких слов, которые выражают язык с помощью лексем и языковых средств на основе культурологических ценностей.

Как отмечает лингвист Г.В. Токарев: «Проблема взаимоотношения языка и культуры была поставлена в трудах отечественных и зарубежных лингвистов несколько сот лет назад. Развитие семасиологических и ономасиологических теорий сделало очевидным понимание языка как средства, с помощью которого возможно исследование стоящих за ним ментальных структур. Во второй половине 20 века появляется новая наука — лингвокультурология, призванная дать ответ на вопросы: как культура кодируется языком, какую культурную информацию несут те или иные языковые явления и др. Новая лингвистическая отрасль является порождением парадигмы научных исследований рубежа веков, культивирующей принцип антропоцентризма и знания интегрированного типа». [5, с. 3]

Именно в начале XXI века возрос интерес к проблеме концептуализации в лингвокультурологическом аспекте. Языковеды В. Гумбольт, А.А. Потебня, Е.С. Кубрякова, Г.В. Токарев, Ю.С. Степанов, В.В.Красных, Л.Ю. Буянова, А. Вежбицкая, М.В. Зайнуллин, Л.Х. Саяхова, Л.М. Самситова, Р.Р. Санъярова, А.Г. Сагитова, Ф.Б. Санъяров и т.д. рассматривали в научных трудах термин “концепт” как общелингвокультурологическую единицу. В “Кратком словаре когнитивных терминов” Е.С. Кубряковой дается такое определение: “Термин, служащий объяснению единиц ментальных или психических ресурсов нашего сознания”. К основным признакам концепта Е.С. Кубрякова относит:

- оперативность (“…оперативная содержательная единица памяти…”);
- отражение содержания человеческой деятельности;
- наличие инвариантного (упорядочивающего) стержня («…концепты сводят разноообразие наблюдаемых и воображаемых явлений к чему-то единому, подводя их под одну рубрику…»)
- гибкость и подвижность.

Выделенные признаки свидетельствуют о сложности и противоречивой природе концепта: он оперативен и в то же время отражает результаты всего человеческого опыта, имеет инвариантный стержень и вместе с тем постоянно изменяется.[2, с. 6]

Лингвокультурология изучает процессы становления, развития, функционирования сознания в культурно-историческом аспекте, поэтому базовые для когнитологии признаки концепта: оперативность, гибкость и подвижность, субъективность, неструктурированность для лингвокультурологии оказываются несущественными. Релевантными для неё являются инвариантность, содержательное наполнение концепта (концепт отражает результаты человеческой деятельности). [2, с. 8]

В разных языках большинство концептов базируются на определенные принципы, вызванные с их существованием, настойчивостью и укреплением семейных богатств. Например, в произведениях «Радость нашего дома», «Помилование», «Долгое-долгое детство», «Похищение невесты», «В ночь лунного затмения» концепт «семья» башкирского народного поэта Мустая Карима тесно связан по смысловым значениям таким концептам, как «атай», «әсәй», «өләсәй», «олатай», «һеңлем», «ағай», «килен», «инәй» и т.д. Автор описывает окружающий мир и события, произошедшие во время Великой Отечественной Войны, многовековой быт башкирского народа и семейные ценности, заложенные предками много лет назад. В башкирском языкознании все эти концепты воплощают языковую картину мира башкирского народа.

Таким образом, стоит отметить, что в башкирской лингвистике важное внимание уделяется изучению современных аспектов языковой картины мира. Естественно, проблемы языка малочисленных народов выдвигаются на основе национальных культур, языковых особенностей, сохраняя и передавая из поколение в поколение самосознание и опыт народа.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Зайнуллин М.В. Общие проблемы лингвокультурологии [Текст] / М.В. Зайнуллин. – Уфа: ред. БашГУ, 2008. – 342 с.
2. Кубрякова Е. С. и др. Краткий словарь когнитивных терминов // Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. — М.: Изво МГУ, 1996. — 245 с.
3. Маслова В. А. Введение в лингвокультурологию [Текст]: учебное пособие / В.А. Маслова. – М.: Наука, 1997.
4. Самситова Л.Х. Культурные концепты как отражение башкирской языковой картины мира (на материале стихотворений М. Акмуллы) // Вестник Челябинского государственного университета: Филология. Искусствоведение. Выпуск 22, № 20 (121). – Челябинск, 2008. – С. 106–113.

© Гимашева Г.М., Султанбаева Х.В., 2019

Талипова Т.Р.,
магистрант, БДУ, Өфө ҡ.,
Хөснөтдинова Р.Я.,
филол. ф. к., доцент, БДУ, Өфө ҡ.,

МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ ӘҪӘРҘӘРЕНДӘГЕ САҒЫШТЫРЫУҘАРҘЫ ТӘРЖЕМӘ ИТЕҮ ЮЛДАРЫ

Мостай Кәримдең “Оҙон-оҙаҡ бала саҡ”, “Беҙҙең өйҙөң йәме”, “Өс таған”, “Ярлыҡау” һәм “Ауыл адвокаттары” повестарының һүрәтләү стиле айырыуса үҙенсәлекле. Һәр герой үҙенсәлекле телмәргә эйә, улар автор тасуирлауҙары менән байытыла бара. Әҫәрҙәренең теле лә бик бай, тел-һүрәтләү сараларының төрлөләрен табып була. Мостай Кәрим повестарында бай һүрәтләү сараларының береһен – сағыштырыуҙарҙы бик йыш ҡуллана.

Сағыштырыу – телдең иң ябай һәм киң таралған һүрәтләү алымы. Ул – әҙәби ижадтың универсаль ҡоралы: “Киң мәғәнәлә алғанда, сағыштырыуҙы образлылыҡтың төп алымы, үҙәк ядроһы итеп ҡарарға кәрәк. Сөнки әҙәби күренештәрҙең барыһының да тип әйтерлек нигеҙендә сағыштырыу ята” – тип яҙа Ким Әхмәтйәнов [3; 120].

Тәржемәсе Илгиз Кәримов һәм Валентина Осеева повестарҙағы сағыштырыуҙарҙы төрлө юлдар менән тәржемә итәләр. Беҙ тәржемәселәр тарафынан ниндәй юлдар менән тәржемә ителеүен асыҡларға тырыштыҡ.

1. Туранан-тура тәржемә итеү. Был осраҡта сағыштырыуҙар һүҙмә-һүҙ тәржемә ителә, рус телендә бер үк мәғәнәле сағыштырыу барлыҡҡа килә. Мәҫәлән:

Башҡ.: Юҡ, мине Ер үҙе бәүелтә – сәңгелдәктәге кеүек (“Оҙон-оҙаҡ бала саҡ,” 231-се бит).

Рус.: Нет, теперь уже сама земля укачивает меня – как в калыбели (“Долгое-долгое детство”, с. 7).

Башҡ.: Уның шаңдағы, алыҫ офоҡ ситендәге аҡ болоттарҙа сағылып уйнаған таң нурҙары һымаҡ, әллә ҡасан инде минең иләҫ күңелемә килеп һарылды (“Оҙон-оҙаҡ бала

саҡ,” 244-се бит).

Рус.: Давно уже его зарево, подобно рассветным лучам, отражающимся в вытянувшихся на горизонте облачках, грело мою душу (“Долгое-долгое детство”, с. 20).

Башҡ.: Беҙ бер йыйыла башлаһаҡ, мал һуйған ергә ябырылған ҡарабаш турғайҙар һымаҡ, хәҙер тупланып алабыҙ (“Оҙон-оҙаҡ бала саҡ,” 283-сө бит).

Рус.: Собираемся мы, как синицы на свежую бойню слетаются: только первый появился, глядь, уже и все стянулись (“Долгое-долгое детство”, с.59).

Башҡ.: Сәскәле күлдәк аҫтындағы ҡорһағы, тығыҙ тышлы мәндәргә оҡшап, күбеп сыҡты (“Оҙон-оҙаҡ бала саҡ,” 378-се бит).

Рус.: Живот его под цветастой рубахе вздулся, как хорошо набитая подушка (“Долгое-долгое детство”, с. 156).

Башҡ.: Әллә әбейгә Мансур бабай һөйләнеме икән? Ай йондоҙҙарға һөйләгән кеүек (“Беҙҙең өйҙөң йәме”, 39-сы бит).

Рус.: Наверно, об этом ей уже успел рассказать дедушка Мансур, как луна рассказала своим звездам (“Радость нашего дома”, с. 48).

Башҡ.: Йәй көнө унда минең һеңлемдең күҙҙәре төҫлө зәңгәр сәскәләр – күгәрсен күҙҙәре үҫә (“Беҙҙең өйҙөң йәме”, 81-се бит).

Рус.: Летом там растут цветы, голубые, как глаза моей сестренки (“Радость нашего дома”, с. 99).

Башҡ.: Минең баш осомда аяҙ күк йөҙө – һеңлем Оксананың күҙҙәре төҫлө, асыҡ зәңгәр күк йөҙө (“Беҙҙең өйҙөң йәме”, 84-се бит).

Рус.: Надо мной сияет чистое, ясное небо, цвета глаз моей сестры Оксаны, которую папа назвал радостью нашего дома (“Радость нашего дома”, с. 103).

Башҡ.: Урмандарҙа беләк йыуанлығы көпшәләр үҫә, аҡландарҙа турғай башы ҙурлығы еләктәр бешә (“Өс таған”, 87-се бит).

Рус.: А жарким летом в лесах растут борщевники толщиной с руки, в перелесках созревают сладкие ягоды клубники величиной с голову лесного жаворонка (“Таганок”, с. 9).

Башҡ: Сысҡан ҡойроғо кеүек кенә толомона матур ҡыҙыл таҫма ҡушып үргән (“Өс таған”, 89-сы бит).

Рус.: К ее тоненькой, как мышиный хвостик, косичке приплетена красная ленточка, и имя у нее красивое – Гульнур, что по-башкирски означает “цветок в лучах солнца” (“Таганок”, с. 8).

Башҡ.: Төндәрен унын өҫтөндә, – ти Шәрифулла, – усаҡ тирәһендә әйләнгән күбәләктәр төҫлө, ябай һүҙ менән биреү (“Өс таған”, 89-сы бит).

Рус.: По ночам на этой вершине, словно бабочки вокруг костра, взлетая и прыгая, ябай һүҙ менән биреү (“Таганок”, с. 8).

Башҡ.: Вәзирҙең уң күҙенән бер бөрсөк йәш бына-бына тәгәрәп төшәм тигәндә, Ғабдулланың, тау еле кеүек, һалҡын тауышы уны тыйып ҡалды (“Өс таған”, 92-се бит).

Рус.: Холодный, как горный ветер, голос Габдуллы резко осадил его (“Таганок”, с. 12).

Башҡ.: Йәйәнән ысҡынған уҡ шикелле, Айҙар шунда уҡ атлығып алға сыҡты (“Өс таған”, 93-сө бит).

Рус.: Айдар, как стрела, выпущенная из лука, сразу же выскочил вперед (с.13).

Башҡ.: Вәзир, инәһенә эйәрер-эйәрмәҫ барған ялҡау ҡолон һымаҡ, артта уҡ тороп ҡалды (“Өс таған”, 93-сө бит).

Рус.: Вазир же сразу отстал, как ленивый жеребенок, которому не очень-то охота бежать следом за матерью (“Таганок”, с. 14).

Башҡ.: Ҡорбанбикә еңгә, ҡоро һалам кеүек, дөрләп яна ла, ҡапыл һүнә лә ине (“Өс таған”, 104-се бит).

Рус.: Гнев Курбанбики был похож на сухую солому: он быстро вспыхивает и быстро сгорает (“Таганок”, с. 27).

Башҡ.: Урманға инеп алғас, ул, ҡуйы үлән араһындағы бүҙәнә кеүек, йылт итеп кенә ҡалды (“Өс таған”, 126-сы бит).

Рус.: Проверив все, что ему было нужно, Вазир осторожно отполз подальше в лесную гущу и, нырнув, как перепел в густую траву, исчез (“Таганок”, с. 59).

Башҡ.: Бер Йәмлегөл инәйҙең генә кескәй өйө, көтөүҙән айырылған кәзә бәрәсе һымаҡ, күл тыҡрығының арғы башына яр ситенә сығып баҫҡан (“Өс таған”, 130-сы бит).

Рус.: Только маленький домик бабушки Ямлегуль, как козленок, отбившийся от стада, одиноко стоит на дальнем конце Приозерного переулка (“Таганок”, с. 63).

Башҡ.: Вәзир, рогатканан атылған таштай, күлгә ташланды (“Өс таған”, 132-се бит).

Рус.: Вазир пришел в себя и, как пущенный из рогатки камень, плюхнулся в воду (“Таганок”, с. 67).

Башҡ.: Тик ҡояш үҙе күренгәс кенә, Ҡылыс, ҡынынан һурып алынған ҡылыс төҫлө, ялтырай башлай (“Өс таған”, 144-се бит).

Рус.: Только тогда, когда появляется солнце, наше озеро Меч начинает блестеть, как клинок, вынутый из ножен (“Таганок”, с. 82).

Башҡ.: Өй тауығы кеүек йыуаш малай ике-өс көн эсендә бөтөнләй ҡулдан ысҡынды (“Өс таған”, 145-се бит).

Рус.: Мальчик, который был смирным, как курица, за какие-нибудь два-три дня совсем отбился от рук (“Таганок”, с. 84).

Башҡ.: Форсаттары булһа, ул, суҡышы менән балаларына ем ташыған ҡарлуғас шикелле, иптәштәренә һый ташыр ине (“Ярлыҡау”, 24-се бит).

Рус.: Мог бы он – так и впрямь, как ласточка, носящая мошек своим птенцам в клюве, таскал бы еду своим товарищам (“Помилование”, с. 21).

Башҡ.: Хәҙер Анна уға атлап барған кеүек түгел, йомғаҡ шикелле, тәгәрәп барған кеүек күренде (“Ярлыҡау”, 37-се бит).

Рус.: И Анна, кажется ему, не шагает рядом, а катится, словно клубочек (“Помилование”, с.33).

Башҡ.: Ниңә ул әле, төнгө зирәк кейек кеүек, һаҡ ҡына баҫып йөрөй, ни эшләп ул шулай серле йомғаҡ булып йомарланды (“Ярлыҡау”, 91-се бит).

Рус.: Почему же ходит она, ступая осторожно, словно чуткий ночной зверек, почему замкнулась вдруг (“Помилование”, с. 82).

Башҡ.: Моратша, боҙлауыҡҡа баҫҡан йәш быҙау шикелле, ике аяғын ике яҡҡа тырпайтып, арт һанын һөйрәтеп саҡ атлай (“Ауыл адвокаттары”, 173-сө бит).

Рус.: Чуть ковыляет Муратша, словно теленок на льду, ноги широко разъехались, еле зад тащит (“Деревенские адвокаты”, с. 269).

Башҡ.: Кәбән осона баҫҡан һары күлдәкле, аҡ эшләпәле Ҡорбанғәле бер мәл Муса мулла йортоноң мөрйә башында торған ҡалай әтәскә оҡшап ҡуйҙы (“Ауыл адвокаттары”, 176-сы бит).

Рус.: Сейчас Курбангали, в желтой рубахе и в белой шляпе, походил на жестяного петуха, который торчал на крыше дома муллы Мусы (“Деревенские адвокаты”, с. 272).

2. Алмаштырып тәржемә итеү. Был осраҡта сағыштырыу күсермә мәғәнәһе һәм экспрессивлығы буйынса тәржемә телендәге башҡа бер бәрәмек менән алмаштырыла. Мәҫәлән:

Башҡ.: Һеңлем баҫҡан һайын, теге ҡыҙыл күн суҡтар, ҡош ҡанаттары кеүек,

елпенеп-елпенеп ҡуялар (“Беҙҙең өйҙөң йәме”, 36-сы бит).

Рус.: Кисточки на башмачках Оксаны ударяются друг о друга, как будто хлопают в ладоши (“Радость нашего дома”, с. 45).

Башҡ.: Йөрәк итен телеп алған кеүек булыр инде, Мансур ағай (“Беҙҙең өйҙөң йәме”, 78-се бит).

Рус.: Эта разлука, Мансур, так тяжела, будто взяли да вырвали сердце твое и унесли его (“Радость нашего дома”, с. 96).

Башҡ.: Ниңә сәғәт теле кеүек һелкенеп тораһың (“Өс таған”, 132-се бит).

Рус.: Да не качайся, как маятник (“Таганок”, с. 66).

Башҡ.: Суҡышын ҡанат аҫтына йәшергән ҡарлуғас балаһы шикелле, һул беләген ул танауы өҫтөнә ҡуйған (“Ярлыҡау”, 11-се бит).

Рус.: Уткнулся носом под левый локоть, словно спрятал клюв под крылом, и спит (“Помилование”, с. 9).

Башҡ.: Ләкин суйын кеүек ҡаты ерҙе соҡой-соҡой, хәлдәре ҡалманы (“Ярлыҡау”, 29-сы бит).

Рус.: Но пока долбили чугунную землю, выбились из сил (“Помилование”, с. 26).

Башҡ.: Ҡорбанғәле – сиңерткә шикелле һикергеләп йөрөгән бер сабый, Нурисламды үҙ алдағына үҙе ышаныусы йор малай итеп күҙ алдына килтереп була (“Ауыл адвокаттары”, 177-се бит).

Рус.: Представить, каким был Курбангали бойким, быстрым, подпрыгивающим на ходу, как трясогузка, мальчишкой, а Нурислам живым, смышленым, верящим всем своим выдумкам сорванцом – еще можно (“Деревенские адвокаты”, с. 273).

3. Төп телдәге сағыштырыуҙың мәғәнәһе нейтралләштерелеп, образлылығы юғалтылып, ябай һүҙ менән бирелә йәки сағыштырыу бөтөнләй төшөрөп ҡалдырыла. Мәҫәлән:

Башҡ.: Төргәк эсенән муйыл күҙле бәләкәс кенә ҡамыр турғайҙар килеп сыға (“Беҙҙең өйҙөң йәме”, 35-се бит).

Рус.: Бабушка разворачивает сверток – в нем оказываются маленькие птички из теста. Вместо глаз у птичек – ягоды черемухи (“Радость нашего дома”, с. 43).

Башҡ.: Улар, орсоҡ кеүек әйләнеп, байтаҡ йөрөнөләр, икеһе лә мышнап төштө (“Өс таған”, 95-се бит).

Рус.: По обычаю борцов на весеннем празднике – сабантуе, они стукнулись плечами, потом, подержавшись за подолы рубашек, неожиданно согнулись и, обхватив друг друга поперек туловища, закружились, завертелись (“Таганок”, с. 16).

Башҡ.: Уның йөрәге, айыу эҙенә төшкән һунарсы йөрәге һымаҡ, ярһып тибергә тотондо (“Өс таған”, 116-сы бит).

Рус.: Так бьется сердце охотника, который напал на след медведя (“Таганок”, с. 45).

Башҡ.: Яҡуптың йөҙө борған сепрәк төҫлө ап-аҡ ине (“Өс таған”, 132-се бит).

Рус.: Когда они оба выбрались на твердую землю, лицо Якупа было белым-бело (“Таганок”, с. 67).

Башҡ.: Леонид Ласточкин, сабыйҙарса мыш-мыш килеп, йоҡлап ята (“Ярлыҡау”, 11-се бит).

Рус.: В застланном травой и листьями шалаше рядом с Янтимером спит, по-детски посапывая, начальник техники артдивизиона техник-лейтенант Леонид Ласточкин (“Помилование”, с. 8).

Башҡ.: Ыҫмала төҫлө ҡара ҡуйы сәсле, ҡылыс танаулы сандыр малай Ғабдулла исемле (“Өс таған”, 88-се бит).

Рус.: Худенького мальчика с острым, как клинок, носом зовут Габдулла (“Таганок”,

с 7). Сағыштырыу тәржемә ителмәгән.

Башҡ.: Күл өҫтө тып-тын бер көндө Йәмлегөл инәйҙең өрлөк кеүек ике улы бер юлы ошо өйҙән һуғышҡа сығып китте (“Өс таған”, 130-сы бит).

Рус.: Но однажды, когда озеро спокойно катило свои волны, в доме Мырзабая поселилось горе – двое сыновей бабушки Ямлегуль ушли на войну (“Таганок”, с. 63). Сағыштырыу тәржемә ителмәгән.

Башҡ.: Ләкин беше имән кеүек Ғабдулла тиҙ генә әлһерәп төшә торғандарҙан түгел ине (“Өс таған”, 97-се бит).

Рус.: тәржемәһе бөтөнләй бирелмәгән.

Башҡ.: Квазимодо шикелле, уның мөхәббәтенә ҡул һуҙыр кеүек ул (25-се бит).

Рус.: тәржемәһе бирелмәгән.

Шулай итеп, Мостай Кәримдең үҙенең повестарында сағыштырыуҙарҙы уңышлы файҙаланыуы күренә. Әҫәрҙәрҙең телендә сағыштырыуҙар күп, улар ярҙамында тасуир ителгән шәхес, характер, ваҡиғалар, төрлө күренештәр таныш булған әйберҙәр, образдар менән сағыштырылып, йәнәшә ҡуйып күрһәтелә. Шул сәбәпле, ошо күренештәр, хәл-ваҡиғалар конкрет булып күҙ алдына баҫа. Тәржемәсе Илгиз Кәримов “Оҙон-оҙаҡ бала саҡ” һәм “Ауыл адвокаттары” әҫәрендәге сағыштырыуҙарҙы ике юл менән ауҙара. Улар – туранан-тура һәм алмаштырып тәржемә итеү юлдары. Ә “Ярлыҡау” повесында өс юлды файҙалана: туранан-тура тәржемә итеү, алмаштырып тәржемә итеү һәм ябай һүҙ менән биреү ысулы. Тәржемәсе Валентина Осеева “Беҙҙең өйҙөң йәме” һәм “Өс таған” повестарында сағыштырыуҙарҙы туранан-тура, алмаштырып һәм ябай һүҙ менән биреп тәржемә итә. Тәржемәселәрҙең икеһе лә, ҡайһы бер осраҡта сағыштырыуҙарҙы бөтөнләй тәржемә итмәй китә.

ӘҘӘБИӘТ:

Талипова Т.Р. Һүрәтләү сараһы булараҡ метафораларҙы тәржемә итеү үҙенсәлектәре (М.Кәримдең “Оҙон-оҙаҡ бала саҡ” әҫәре миҫалында) // Материалы заочной Международной молодежной научно-практической конференции “Востоковедение: история и современность”, посвященной 10-летию востоковедческого направления кафедры востоковедения и башкирского языкознания Башкирского государственного университета. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2018. – С. 324-328.

Талипова Т.Р. Мостай Кәримдең Оҙон-оҙаҡ бала саҡ повесында ҡулланылған мәҡәлдәрҙе тәржемә итеү юлдары // Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием) “Вопросы духовной культуры народов культуры Урало-Поволжья: истории и современность”, посвященной к 100-летию образования Республики Башкортостан и 110-летию Башкирского государственного университета. – Уфа, РИЦ БашГУ, 2019. – С. 340-343.

Әхмәтйәнов К. Әҙәбиәт теорияһы. Өфө: Китап, 1985. – 344 бит.

Хуснетдинова Р.Я. Проблемы классификации переводов. В сборнике: “Культура народов Башкортостана в контексте евразийской цивилизации: история, современность, перспективы”. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 25-летию факультета башкирской филологии и журналистики Башкирского государственного университета и 70-летию Победы в Великой Отечественной войне, Году литературы. 2015. – С. 356-358.

Кәрим М. Беҙҙең өйҙөң йәме: Повестар, хикәйәләр. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1983. – 392 бит.

Карим М. Радость нашего дома: Повесть / Пер. с башк. В.Осеевой. – Уфа: Новый стиль,

2004. – 104с.
Кәрим М. Оҙон-оҙаҡ бала саҡ: Повесть. – Өфө: Китап, 1978. – 264 бит.
Карим М. Долгое-долгое детство / Пер. И.Каримова. – Уфа: Китап, 1984. – 278 с.
Кәрим М. Өс таған: повестар, хикәйә. – Өфө: Китап, 1990. – 192 бит.
Карим М. Таганок: Повесть / Пер. с башк. В.Осеевой. – М.: Детгиз, 1964. – 128 с.
Кәрим М. Әҫәрҙәр. IV том: Повестар, иҫтәлектәр, мәҡәләләр, әңгәмәләр. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1988. – 600 бит.
Карим М. Деревенские адвокаты: Повести / Пер. с башк. – М.: Современник, 1989. – 528 с.
Кәрим М. Ярлыҡау: Повесть. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1986. – 224 бит.
Карим. М. Помилование: Повесть / Пер. с башк. И.Каримова. – М.: Современник, 1987. – 198 с.

© Талипова Т.Р., Хөснөтдинова Р.Я., 2019

Токмурзина С.М.,
учитель начальных классов
МОАУ СОШ №7, г. Нефтекамск

ИЗУЧЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА МУСТАЯ КАРИМА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Поэт, прозаик, драматург,
Талантлив, мудр и скромен.
Он засиял на небосклоне вдруг,
И вклад в литературный мир его огромен
.

О Мустае Кариме можно слышать тёплые отзывы во всех краях нашей огромной страны, его имя звучит с самых высоких трибун, спектакли по его произведениям ставятся не только на сценах башкирских театров, но и в других регионах России, его светлая и мудрая проза, благодаря посредничеству великого русского языка, стала достоянием огромного количества читателей во всех уголках Земли.

Произведения Мустая Карима для детей составляют небольшую часть во всем творческом наследии писателя. Но ценность их от этого не умаляется. В своих повестях он рассказывал о детстве откровенно, честно и легко. Мустай Карим не боялся показаться читателю смешным и нелепым, потому что в этом он видел саму суть детства. Чаще всего прототипами главных героев являлись люди, которые с детства окружали самого автора. Персонажи в его стихах и прозе разговаривают простым и доступным языком, приближенным к народному. Как признавался сам Мустафа Сафич, он был "слеплен из окружающего". Рос на песнях старшей матери, деревенских сказках и древних культурных традициях башкирского народа. Всё это и составило основу его творчества, сделало его произведения самобытными, яркими, живыми. В них ненавязчиво раскрываются такие извечные понятия как любовь и верность, долг и честь, терпение и мужество, решительность и надежность, раскаяние и ответственность, совесть и скромность, бескорыстие и отзывчивость… Все эти понятия и ценности вырастают в виде живых трав, цветов, в образе деревьев, поют птицами и напоминают о себе человеческими голосами героев его произведений. Автор не навязывает свое мнение, он подводит нас к нему через сомнения и размышления героев сказок, повестей, стихотворений.

Писать для детей – нелёгкая задача, ведь юные читатели воспринимают близко к сердцу каждое слово, каждый образ, следуют примеру главных героев. Мустай Карим считал, что задача детского писателя максимально приблизить ребёнка к реальным человеческим отношениям, учить не бояться испытаний, а преодолевать их с достоинством и с честью. Его детские произведения с одной стороны обращены к детям, а с другой стороны и ко взрослым, к родителям, нацелены на совместное прочтение и обсуждение. Вот здесь и проявляется его педагогическое начало, ведь недаром он окончил Башкирский государственный педагогический институт имени К. А. Тимирязева, факультет языка и литературы.

В своей повести «Долгое-долгое детство», описывая одного из своих героев Насипа, он писал «…рука – служанка души. Что душа повелит – то она и исполнит» [4, с. 223]. Эти слова можно отнести и к самому Мустаю Кариму. Все его произведения пронизаны добротой и искренней любовью к своей родине, к своему народу. Он старался видеть в человеке только самое лучшее. Наверное, поэтому его главные герои всегда неугомонные, наивные, хорошие люди, которые «не изжили в себе веру в чудеса» [4, с.12], им не свойственна жестокость. «Я видел только таких. Других как-то не запомнил» - говорил М. Карим [4, с.12]. Так мог высказываться о людях, только очень мудрый и добрый человек с открытой душой, каким и был Мустафа Сафич Каримов.

Поэтому с его произведениями нужно начинать знакомить детей ещё в самом раннем детстве. А начальное общее образование, это как раз тот период, когда ребенок может не только прослушать и прочитать рассказы, стихи, но и проанализировать поступки и поведение главных героев, сделать выводы для себя. Именно в это время закладываются основы общечеловеческих ценностей и отношений. А творчество Мустая Карима, представляющее собой воплощение народной мудрости, служит глубоким источником для их правильного формирования.

К 100-летию Народного поэта Республики Башкортостан Мустая Карима приурочено много разных мероприятий, конкурсов, проектов. Наш класс решил принять активное участие. Совместно с родителями учеников было принято решение – познакомить детей с творчеством этого замечательного поэта и писателя.

Своё знакомство мы начали с посещения Нефтекамского литературно-библиотечного центра имени Мустая Карима, где сотрудники центра провели урок-ознакомление «Поэт, писатель, патриот – Мустай Карим». После этого на классных часах и во внеурочное время стали знакомиться с его детскими произведениями: были проведены громкие чтения таких произведений, как «Туда или сюда?», «Скворчонок», «Приключения медведя», «Когда Дед Мороз был маленьким», просмотр видеопостановки пьесы «Петушиная мельница», самостоятельное прочтение рассказа «В берёзовом лесу», совместное чтение с родителями повести «Радость нашего дома», а также просмотр художественного фильма «Сестрёнка» (по мотивам повести «Радость нашего дома») в кинотеатре.

Во время знакомства с данными произведениями использовались следующие приёмы, которые позволили провести глубокий анализ прочитанного, его осмысление: **«Цветик-семицветик» (**основанный на приёме «Ромашка вопросов» американского педагога и психолога Б. Блума), приёмы **«Диалог с автором»** и **«Заявленное чтение».**

Приём «Цветик-семицветик» помог при анализе сказочной повести «В берёзовом лесу». Ребята придумывали и задавали друг другу разные вопросы, благодаря которым, смогли понять основной смысл произведения, а также поделиться своими личными эмоциями и впечатлениями по прочитанному.

Используя приём **«Диалог с автором»** прошло обсуждение названия повести «Радость нашего дома». Дети по-разному интерпретировали название: кто-то под радостью понимает появление сестрёнки, кто-то – возвращение отца Ямиля с войны, воссоединение Оксаны с её родным отцом Петро и единение двух семей, которым «теперь навеки суждено …делить пополам и радость, и печаль» [5, с.102], а кто-то – радостную весть об окончании той страшной войны… Обрадовало и даже немного удивило, как тонко и глубоко могут мыслить и чувствовать дети в этом возрасте. Это означает, что произведение не оставило учеников равнодушными, что оно нашло отголоски в их сердцах.

В рамках приёма **«Заявленное чтение»** одна ученица познакомила своих одноклассников со сказочной повестью М. Карима «Куда улетают одуванчики?», нарисовала красочные иллюстрации.

Для лучшего восприятия его произведений была разработана Рабочая тетрадь с заданиями, которые дети с удовольствием выполняли, а также создан видеобук по сказке «Когда Дед Мороз был маленьким».

Посетив Нефтекамский Библиоцентр, нами было отмечено, что книг Мустая Карима не так много, а некоторые книги с короткими рассказами, сказками и вовсе в единственном экземпляре. Мы решили помочь другим детям познакомиться с творчеством этого замечательного человека. Совместно с родителями учеников была изготовлена тактильная книга «Скворчонок» для слабовидящих детей, а также выпущены книжки-малышки с прочитанными рассказами М. Карима, где дети выступили в качестве художников-иллюстраторов. Всё это было передано в дар Библиоцентру.

Так доброе начало, которое заложено в книгах Мустафы Сафича, помогло современным детям прислушаться к его мыслям и зову души, стать добрее и терпимее друг другу. Хочется верить, что и в дальнейшем ребята продолжат с удовольствием знакомиться с творчеством выдающегося башкирского народного поэта, писателя и драматурга Мустая Карима. А возможно, что задетые струны детской души, сподвигнут некоторых из них, написать продолжение наиболее понравившихся произведений. Ведь сколько раз бывало так, что с интересом дочитывая какую-нибудь книгу, так не хочется расставаться с полюбившимися героями! А хочется идти дальше и дальше с ними. Наверное, это и есть наивысшая степень читательской любви, когда чтение становится сотворчеством.

«Чтение — это окошко, через которое дети видят и познают мир и самих себя» - говорил известный педагог В. А. Сухомлинский. Знакомство с произведениями Мустая Карима на уроках литературного чтения – помогает детям насладиться всеми красками человеческой души и окружающего мира.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Альфия Каримова: «Я с детства знала, что отец — человек уникальный» // Республика Башкортостан. — 2012. — 22 сентября.
2. Бикбаев Р. Голос народа // Вечерняя Уфа. — 1999. — 20 октября.
3. Евсеев Б. Сказки Мустая Карима // Детская литература. — 1993. — № 7.
4. Карим М. Долгое-долгое детство: Повесть/ Пер.с башк. И. Каримов; Худож. Б. Мокин – М.: Дет. лит.,1989. – 240с.: ил. – (Школьная библиотека).
5. Мустай Карим Радость нашего дома: Повесть/ Пер.с башк. – Уфа, «Новый стиль»,

2004.104 с. с илл. – (Библиотечная серия)
ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСЫ:
1.https://text.ru/rd/aHR0cHM6Ly9raW5kZXJib29rcy5ydS9zdGloaS9zdGloaS1tdXN0YXlhLWthcmltYS1kbHlhLWRldGVqLmh0bWw%3D
2.https://infourok.ru/metodicheskaya-razrabotka-vospitatelnogo-meropriyatiya-mustay-karim-pisatel-prozaik-i-dramaturg-1743246.html
© Токмурзина С. М., 2019

Усманова Н.Г.,
магистрант, БашГУ, г.Уфа,
Султанбаева Х.В.,
д. филол. н., проф., БашГУ, г. Уфа.

ОСОБЕННОСТИ НАЗВАНИЙ МУЖСКИХ ГОЛОВНЫХ УБОРОВ БАШКИР

Одежда, как и другие предметы материальной культуры, отражает историческое развитие общества, изменения климатических условий, национальные особенности, а также эстетические представления народа о мире, этнокультурные особенности, возрастные категории, социальную и этническую принадлежность человека.

В данной статье мы рассмотрим лексику национального мужского головного убора, учитывая территориальные особенности и варианты названий головных уборов в разных диалектах башкирского языка.

Головной убор мужчин не так многочисленен как женский. В этнографических исследованиях упоминаются названия следующих мужских головных уборов; *түбәтәй, таҡыя, бүрек, ҡама бүрек, төлкө бүрек, ҡолаҡсын, кейеҙ ҡолаҡсын, төлкө ҡолаҡсын, көләпәрә, ҡалпаҡ, чалма, сәллә, салма.*

Согласно мусульманским обычаям, мужчина, особенно если он был немолодым, не показывался на людях с непокрытой головой. Роль повседневного головного убора принадлежала *тюбетейке* – небольшой плотно облегающей голову тканевой шапочке на подкладке.В некоторых местах нарядные тюбетейки называют по-другому - *такыя*. На юговосточных районах как Бурзянский, Баймакский, термин такыя относился и к скромным тюбетейкам пожилых мужчин.

Немало важно определение цвета мужского головного убора. Шапки юношей оформлялись в светлых оттенках, как из красного, зеленого, синего бархата. Праздничные тюбетейки молодых мужчин украшали галуном, бисером, вышивали тамбурными узорами. В башкирских сказаниях «унизанная марьяном (кораллами) тюбетейка» называется убором знатных батыров. Головные уборы пожилых людей внушали уважение темной цветовой гаммой.

Тюбетейка была первым головным убором в жизни мальчиков: ее начинали носить в раннем детстве.

В районах со скотоводческими традициями тюбетейка у пожилых мужчин служила преимущественно домашним убором; при выходе из дома поверх нее надевали меховую шапку. В северных деревнях в тюбетейках ходили не только в своей усадьбе, но и на улице.

Бүрек или *кәпәс* (меховые шапки) были менее необходимым убором до последнего времени. Особенностью мужских шапок была характерная вытянутая форма. Наиболее распространенным являлся покрой из четырех округленных по бокам, сведенных на конус клинышков. На тулье мех обращался ворсом внутрь. Сверху шапки покрывались

бархатом, сукном или иной плотной тканью. С внешней стороны имелась выпушка или околыш. Нередко шапки из овчины обшивали по краю полосой дорогого меха. Иногда на тулью нашивали позумент.

Ҡама бүрек – меховая шапка, крыта бархатом. Верх, выкроенный их четырех усеченных клиньев, имеет маленькое донышко.

Төлкө бүрек – низкая мужская шапка из овчины, опушка из лисьих лап.

В начале XX в. среди башкирских просвещенных кругов получили распространение высокие шапки типа кавказской папахи с плоским дном. Их называли *түңәрәк бүрек.*

У южных и восточных башкир характерным головным убором являлись «малахаи», имевшие полость для прикрытия шеи и верхней части туловища от ветра.

В разговорной речи за меховыми уборами, крытыми тканью, закрепилось название - *ҡолаҡсын.* Колаксын из меха красной лисицы, головной убор взрослых парней, упоминается в песенном фольклоре юго-восточных башкир. Шили их также из овчин и волчьих шкур, отделывали мехом выдры. Малахаи из войлока, валяного сукна, без меха, называли *кейеҙколаҡсын* или *көләпәрә.*

Их кроили таким образом: к полусферическрй вытянутой тулье из четырех долек пришивались налобник – козырек, наушники-боковины и наспинник. Задняя часть, спускавшаяся на спину углом, могла иметь разную длину.

Төлкө ҡолаксын – малахай, сшитый из лисьего меха ворсом внутрь, по края на козырьке опушка из меха выдры.

Следует обратить внимание на тот факт, что меховые и суконные уборы редко существовали. Только бурзяне носили как те, так и другие. Из сукна и войлока шили уборы катайцы на Инзере, минцы и усергане. Ҡолаҡсын из меха носили кроме бурзян, тамьянцы, тангауры, карагай-кипчаки и табынцы.

Своим происхождением *ҡолаҡсын* связан со скотоводами степной полосы Азии и Европы. Высокие уборы с наушниками и угловатым наспинником можно увидеть на древне-тюркских изваяниях Сибири и Монголии. Изображены они и на всадниках в наскальной живописи этого времени. Как видно, уже в древности появились многочисленные варианты этого убора, различающиеся высотой тульи, формой и размерами пришивных деталей.

Ҡалпаҡ – белая остроконечная войлочная шапка, поля которых были разрезаны с двух сторон и приподняты. Их изготовляли из сукна и войлока. Колпаки носили не в степях, а несколько севернее. В горах Южного Урала и в предгорьях в этом характерном уборе можно было увидеть служилых башкир.

Другой распространенный в Средней Азии и на Среднем Востоке мужской убор – *чалма* – в костюме башкир стал атрибутом, главным образом, служителей мусульманского культа. *Сәлләә, салма* – представлял собой длинную полосу тонкой белой ткани, слегка свитую и намотанную вокруг шапки или на тюбетейку. Нижний конец выпускали висящим по спине до уровня лопаток. Его носили, совершая молитвы, также некоторые пожилые мужчины.

Несмотря на то, что разнообразие мужских головных уборов было не так многочисленно как женские, мужской головной убор является ярким примером того, как проявляются различия одежды разных регионов одного народа. Башкиры уделяли большое внимание головным уборам. Этот аксессуар задавал тон всему образу представителя башкирской нации. Головной убор демонстрировал окружающим много фактов – возраст, финансовое положение, статус. А драгоценные камни, узоры, орнаменты не только украшали изделие, но и исполняли функцию оберега.

Некоторые мужские головные уборы называются с помощью материала, из которого сделан головной убор. Например: ҡама бүрек, төлкө бүрек, кейеҙ ҡолаҡсын, төлкө ҡолаҡсын. Есть головные уборы, которые пришли из других народов. Например, *чалма, сәллә, салма* перешли из Средней Азии и Среднего Востока. Названия таких головных уборов как; түбәтәй, таҡыя, бүрек, ҡалпаҡ широко распространены во многих тюркских народах.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бикбулатов Н.В. Башкиры: этническая история и традиционная культура.- Уфа. 2002. – 248с.
2. Руденко С. И. Башкиры: ист.-этногр. очерки. – Уфа: Китап, 2006. – 376 с.
3. История Башкортостана с древнейших времен до наших дней: в 2 т. – Уфа: Китап, 2007. – Т. 1: История Башкортостана с древнейших времен до конца XIX века. – 488 с.
4. 3. Шитова С. Н. Башкирская народная одежда. – Уфа: Китап, 1995. – 240 с.

© Усманова Н.Г., Султанбаева Х.В., 2019

Усманова Ә.А.,
магистрант, БДУ, Өфө ҡ.
Гәрәева Г.Н.
филол. ф. д.,проф., БДУ, Өфө ҡ.

МӘҮЛИТ ЯМАЛЕТДИНОВ ИЖАДЫНДА ҠӨРЬӘН МОТИВТАРЫ САҒЫЛЫШЫ

Ямалетдинов Мәүлитбай Байгилде улы — Учалы районының Аһылай ауылында тыуып үҫкән шағир, яҙыусы һәм ҡурайсы. Ул Башҡортостандың атҡаҙанған сәнғәт эшмәкәре, Муса Мортазин исемендәге премия лауреаты,*Яҙыусылар союзы* ағзаһы, ике тиҫтәнән ашыу китап авторы һәм бар яҡтан да үҫешкән үҙенсәлекле шәхестәрҙең береһе. “Мәүлит Ямалетдин — шағир ҙа, прозаик та, улай ғына ла түгел, ҡурайсы ла, йыраусы ла. Был киң һулышлы, ҙур ынтылышлы ижадсыны әллә ни баһалап та, аңлап та булмаҫ кеүек...”[5б, 114-116] — тип билдәләп үтә С.Ю. исемендәге дәүләт премияһы лауреаты, күренекле башҡорт яҙыусыһы Ринат Камал үҙенең мәҡәләһендә.

Мәүлит Ямалетдин “Таң йондоҙо”, “Ыҙан”, “Ирәмәл” шиғри йыйынтыҡтары, балаларға арналған “Ҡот” исемле һ.б. китаптарҙың авторы. Бынан тыш яҙыусының төрлө тематикаға арналған, тарихыбыҙҙың төрлө осорҙарына ҡараған бик күп повесть, хикәйә, тәржемә, романдары бар. Дөйөм алғанда, уның ижадына халыҡсанлыҡ, образлылыҡ, фекер тәрәнлеге һәм милли колориттың сағылышы хас. Ул башҡорт халыҡ ижадының бай традицияларын оҫта ҡуллана.

Уның «Куласа» һәм «Ишмөхәмәт сәсән» романдары (әйткәндәй, был әҙәби әҫәрҙәре Мөхәмәтша Буранғолов исемендәге премияға лайыҡ), «Һуңғы йот», «Бүләк» атамалы һ.б. йыйынтыҡтары беҙҙең әҙәбиәтебеҙгә рух көсө, уйсанлыҡ, әхлаҡи сифаттары менән айырылып торған геройҙар индерҙе. Ә әҙиптең тормошондағы иң сағыу биттәрҙең береһе — тәүгеләрҙән булып мосолмандарҙың изге китабы Ҡөрьәнде башҡорт телендә шиғри юлдар менән биреүе. Шағирҙың ижади ҡараштары ла, тормош маҡсаты ла түбәндәге юлдарҙа асыҡ күҙәтелә:

Яҙманым мин йырҙарымды шөһрәт өсөн,
Яҙҙым бары елкенсәккә ғибрәт өсөн;

Яҙғанымды күңеләнә ҡабул итһә,
Милләтемдең дарманына ҡеүәт өҫөн.

«Ҡөрьән Кәрим сүрәләренә шиғри аңлатма»һы «Башҡорт энциклопедияһы» нәшриәтендә баҫылды. Мәүлит Ямалетдинов сүрәләрҙе шиғри юлдарға бик оҫта, урынлы итеп һалған һәм тос йөкмәткеле фекерҙәрҙе ҡыҫҡа, образлы строфаларға һыйҙыра алыу мөмкинселеген файҙаланған.

Был хеҙмәте өҫтөндә ул 23 йыл буйына тир түгә. Автор күп тапҡырҙар Ҡөрьәнгә мөрәжәғәт итә, уны тәржемәләй. Шағир рифмаларға иғтибарын нығыраҡ бүлә. Сүрәләрҙең мәғәнәһен дә юғалтырға тейеш түгеллеген ул бик яҡшы аңлай. Юғарылағыларҙы күҙ уңында тотоп, китабында 76 сүрәгә тәфсирле аңлатма биреп үтә. Ә был иһә изге китаптың яртыһынан күберәге башҡорт телендә һәм шиғри юлдарҙа яңғырай тигән һүҙ. Сүрәләр ҡыҫҡа, ыҡсым ғына, шул уҡ ваҡытта мәғәнәле итеп бирелгән. Мәүлит Ямалетдиновтың тәржемәләре сүрәләрҙең мәғәнәһенә нығыраҡ төшөнөргә ярҙам итә. Ул һыҙыҡ өҫтөнә алып үткән мәғлүмәттәр ҙә бик ябай, аңлайышлы, шуға күрә лә бер тапҡыр уҡыу менән күңелгә һеңә бара. Күптәр билдәләүенсә, шағир был һөҙөмтәле эшенең ни тиклем яуаплы булыуын яҡшы аңлап, күңеленән үткәреп, ихлас башҡарған.

Әйткәндәй, Мәүлит Ямалетдинов тәржемә иткән “Ҡөрьән Кәрим сүрәләренә шиғри аңлатма” тигән ике китабы 2002 һәм 2016 йылдарҙа «Китап» нәшриәтендә донъя күрҙе.

Ысын мәғәнәһендәге шағирҙың күңеле – шиғырҙа, тиҙәр. Һәм был фекер менән, әлбиттә, килешмәү мөмкин түгел. Мәүлит Ямалетдиновтың изге китабыбыҙ булып һаналған Ҡөрьәндең сүрәләрен шиғри юлдарға һалыуы уның ижадына айырыуса ҙур баһа бирә. Ҡөрьән Кәрим сүрәләрен шиғыр аша әҙәбиәт һөйөүселәргә еткереү тәжрибә генә түгел, ул китап уҡыусыларҙы тәрбиәләү, дини яҡтан һуғарыу, уларҙың рухи һәм әхлаҡи сифаттарын байытыу һәм яңыртыу ҙа булып тора.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Ҡөрьән Кәрим сүрәләренә шиғри аңлатма Мәүлит Ямалетдин. - Өфө : Башҡорт энциклопедияһы, 2015. - 429 с.
2. Гәрәева Г.Н. Башҡорт прозаиктары: әҙәби портреттар. – Өфө: Китап, 2010. – 485 б.
3. Гәрәева Г.Н. Хәҙерге проза үҙенсәлектәре. – Өфө, 2009. – 212 б.
4. Гәрәева Г.Н. Замана көҙгөһө: геройҙың рухи донъяһы. – Өфө, 2003. – 247 б.
5. Р.Камал Тарихыбыҙҙы яҡтыртыусы //Башҡортостан.-Өфө, 2017, 114-116.

© Усманова Ә.А., Гәрәева Г.Н., 2019

Фаткуллина Ф.Г.,
д. филол. н., проф., БашГУ, г. Уфа

ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО МЕНТАЛИТЕТА В ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ЯЗЫКА

Культура выражает совокупность знаний, идеалов, духовного опыта народа на многовековом пути становления общества. На протяжении истории развития русского и башкирского народов, на основе народных обычаев складывалось понимание духовности, почитание памяти предков, чувство коллективизма, любви к миру, природе.

Нравственные корни любого этноса берут свое начало в глубокой древности, наглядным примером которого являются пословицы и поговорки.

Паремиологическая система представляет собой живой языковой материал, меняющийся с течением времени. При использовании в речи паремий возникает проблема сближения-расхождения в оценках и понимании разных сторон жизни с точки зрения носителей разных языков и шире – с различиями в картинах мира различных этносов [3]. Пословицы – это краткое, вербальное и ритмичное народное творчество, в котором обобщается опыт поколений истории и общественной жизни. Пословицы ярко и глубоко описывают различные аспекты деятельности человеческой жизни и явления окружающего нас мира.

Празднично-обрядовой культурой называется род символических действий, используемых для воспроизводства определенных житейских традиционных событий, который формируется в течение столетий. В русской паремиологической системе показаны сложные семейные отношения, связанные чаще всего связаны с разными приметами и поверьями. Распространенными были условия «купли- продажи» невесты: *У вас товар, а у нас купец; На ваш товар мы заморского купца найдем; Отдайте за куницу красну девицу.*

В семейных обычаях и обрядах башкир нашли отражение различные этапы истории народа. Башкирский свадебный обряд состоит из нескольких этапов: переговоры о вступлении в брак и о его условиях (выбор невесты, сватовство, сговор): *Алыусы4а – барыусы; Ат урла4ан бур булыр, ?ыб урла4ан хур булыр (*У башкир было распространено похищение невесты*); ?ымы66ы кем яратмай, ?ы66ы кем 3оратмай? Аусы ау аулай, яусы 7ыб яулай; Димсе ди8гe6 кистерер*; собственно свадьба, сопровождающаяся обрядом бракосочетания (никах): *Туй – йыйын, 3ый 6а уйын; Туй бы6ы4ы 0с к0нг2* (Как правило башкирская свадьба длится как минимум три дня)*; Никахтар к1кт2 ярала*; послесвадебные церемонии: *?ыб бала т0шк2н еренд2 таш булып ят3ын* (Развод для девушки был позором)*; Кей21 абна3ы ай6ан обон; Бе6 0йл2нг2с, т0н 7ы97ар6ы.*

Существовал целый цикл обрядов, связанных с рождением ребёнка: *Ата-ин2ле бул, ата-7анатлы бул; Б2хетен-т21фи4ен бир3ен!* (укладывание в колыбель, наречение имени, обрезание, стрижка первых волос, угощения в честь появления зубов, первого шага и др.) символизировали связь ребёнка и его матери с обществом, коллективом. С такими обрядами связано очень много потешек, колыбельных, прибауток. Что касается пословиц и поговорок, то можно выделить паремии про детей: *Бала балдан талы; А4ас емеше мен2н матур; Айыу бала3ын «аппа4ым» тип, Терпе бала3ын «йомша4ым» тип 30й0р; Бал3ы6 г0лг2 7орт 7унма9, бала3ы6 0йг2 7от 7унма9.*

Значительную часть русской традиции, обычаев и обрядов занимают религиозные праздники: Рождество, Пасха, масленица и др. Например: *Не гуляла, не жаловала ни в Рождество, ни в масленцу, а привел бог в великий пост; Пять раз в году солнце играет: на Рождество, Богоявленье, Благовещение, Светлое Воскресение, Иоанново рождение; В Рождество на крылечке, как на Пасху у печки.*

Наиболее ярким показателем менталитета любого народа являются пословицы и поговорки о семье, семейных взаимоотношениях. К примеру: *Муж без жены, что гусь без воды; Мужчина без жены, что конь без узды; Собака умней бабы, на хозяина не лает.*

В башкирских пословицах и поговорках можно увидеть различные традиции башкир. Например, по башкирскому обычаю, если старший брат погибает, то его жену должен взять в жены младший брат, для того, чтобы дети не остались без отца, невестка не ушла в чужие: *Е8г2не8 ярты3ы – к2йнештеке; Е8г2н2н ете йыл4а тиклем 0м0т;*

Е8г2 7атын ей2ндеке; Е8г2 7атында етмеш т0рл0 х2йл2 була; Ерек утын я7ма, е8г2 7атын алма: ерек утынды8 7ыбыуы ю7, е8г2 7атынды8 йылыуы ю7.

Башкиры были кочевниками, и эта добрая традиция выходить в йэйлэу также нашла отражение в паремии: *Й2йл21г2 ту4ай я7шы, к282шк2 а4ай я7шы.* Тардицией стал праздник Сабантуй, который празднуется до сих пор, в честь окончания посевных работ, в честь урожая: *№абантуй – атлыны7ы, табын-туй – тунлыны7ы.* Следует отметить национальную кухню, которая известна целебными, жаждоутоляющими напитками, медом, бишбармак: *№аумал 7ымыб булма9, айран 7аты7 булма9; №урпа тейм29 ер62н 7алъя 0м0т итм2; ?ымыб барба 7ыбы7 бар; ?ымыб 7ылы7 артырыр, бер ярлыны8 атын таубан тау4а саптырыр; ?ыр7 асы4ан бал – дауа; Бал 7орто янында бал4а батырЗы8, тире9 7орто янында тире9к2 батырЗы8.*

В настоящее время содержание семейных обычаев изменилось, в них сократились архаические черты, увеличиваются социально-бытовые элементы, но их значение в жизни человека осталось прежним. Возрождаются многие мусульманские обряды, воспринимаемые часто как национальные башкирские. Из традиционных обрядов ныне бытуют поздравления с новорождённым, обряд наречения имени, обрезание. В свадебной обрядности сохранились чтение никаха, выкуп невесты, показ источника воды и др. Погребальный ритуал изменился мало. В сельской местности часто на похоронах и свадьбе принимают участие все жители деревни.

Таким образом, паремии являются одним из наиболее ярких репрезентантов традиций народа. Как показывает материал, и русские и башкирские пословицы и поговорки емко и ясно могут представить обряды и обычаи своей культуры

. Наиболее ярко паремии используются в свадебных обрядах, находят свое место в календарно-религиозных праздниках. Любые обычаи и традиции в своей основе отражают жизнь той или иной группы людей, а возникают они как результат эмпирического и духовного познания окружающей действительности [1,141]. Другими словами, обычаи и традиции – это те ценные жемчужины в океане жизни народа, которые он собрал на протяжении веков как результат практического и духовного постижения реальности. Какую бы традицию или обычай мы ни взяли, исследовав её корни, мы, как правило, приходим к выводу, что она жизненно оправдана и за формой, подчас кажущейся нам претенциозной и архаичной, скрывается живое рациональное зерно.

Семантическая характеристика русских и башкирских пословиц отражает типичные черты менталитета. Для русского народа характерны: оптимизм, свободолюбие, трудолюбие, терпение; для башкир: понимание, терпение, стойкость характера, вольность, радушие, беззаботность.

Как в башкирской, так и в русской паремиологии, как правило, двучленная пословичная конструкция начинается формулой, выражающей общее, как бы бесспорное суждение, подытоживающее определенный житейский опыт, наблюдения народа над его жизненной практикой, и оно подготавливает второе, частное суждение, которое может быть применено уже к конкретной жизненной ситуации. Действительно или ложно частное суждение, для пословицы или поговорки принципиального значения не имеет, так как она ориентируется на общее суждение, выраженное в первой части сложного целого, благодаря систематическому использованию в тождественной функции, и становится постоянным художественным образом паремической формулы [2]. Следовательно, слова и их формы объединяются в пословице именно таким образом, чтобы они наиболее динамично представляли общее содержание целого.

Публикация подготовлена в рамках научно-исследовательской работы № 03012000578190000015_104987 по теме: «Проведение научно-исследовательских работ в области функционирования, изучения и преподавания русского языка и создание сборника по новым методикам, технологиям обучения русскому языку в условиях поликультурной школы»

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Воробьев В.В., Сулейманова А.К., Фаткуллина Ф.Г., Хайруллина Р.Х.* Отражение национальной языковой картины мира в реалиях Башкортостана. Монография [Текст] Воробьев В.В., Сулейманова А.К., Фаткуллина Ф.Г., Хайруллина Р.Х.– Уфа: РИЦ БашГУ,2014. – 208св.
2. *Салимова Л.М., Фаткуллина Ф.Г.* Лингвокультурология текста: монография. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2019. – 260 с.
3. *Фаткуллина Ф.Г.* Фразеологическая картина мира: основное содержание и признаки // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 3; URL: http://www.science-education.ru/117-13230

© Фаткуллина Ф.Г., 2019

Хасанов Р.Ф.,
д. филол. н., доцент,
Бирский филиал БашГУ, г. Бирск

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ МИР МУСТАЯ КАРИМА

Важным составляющим художественного мира писателя является система образов. В этом отношении несомненный интерес представляют повести и драмы Мустая Карима. Они «заселены» героями, согретыми авторской любовью и полюбившиеся читателю. Их имена, прозвища стали нарицательными, проливают свет не только на свойства их души, но и передают более широкие явления жизни, типические характеры, общечеловеческие ценности. Это любовь, доброта, душевная щедрость, забота, милосердие, отзывчивость, мудрость, героизм, самоотверженность, а также злость, зависть, корысть, ненависть, жестокость, предательство, высокомерие, малодушие, бессердечие и т.п. Светлое начало воплощено в образах Пупка, Старшей и Младшей Матери, Акъегета, Ак-Йондыз, Марагима, Черного Юмагула, Прометея, Салавата, Юлая, в героях книги «Деревенские адвокаты», темное - Баиша, Карателя, Екатерины II, Зевса. Примечательно то, что первые «окрылены», опоэтизированы, наделены романтическим пафосом, порой напоминают шукшинских «чудиков», вторые же, наоборот, «приземлены», прикованы к грешной земле.

В прозаических и драматических произведениях поэта действуют как вымышленные лица, так и герои, имеющие своих прототипов, а также исторические лица. При этом основную идейно-композиционную нагрузку несет один персонаж («ведущий»). Например, в повести «Помилование» это лейтенант Янтимер Байназаров, являющийся объектом и субъектом изображения. Его образ играет основную роль при организации «внутреннего» сюжета (эмоциональная, интеллектуальная сферы, динамика чувств и переживаний героев). Он одновременно участник событий и сторонний наблюдатель, оценивающий и анализирующий действия и поведение других персонажей. С образом

Байназарова связаны размышления автора о войне, об ответственности человека перед людьми, о нравственном выборе, о долге и чести. По отношению к нему другие персонажи являются «ведомыми» (в том числе и Любомир Зух). В то же время образ последнего играет большую роль в создании «внешнего» сюжета: завязки, развития действия, кульминации и развязки.

Целая галерея образов создана в повести «Долгое-долгое детство». Автора привлекают люди необычные, исключительные, порой странные на привычный взгляд. В предисловии он пишет, что «книга эта про людей, которые не изжили в себе веру в чудеса. Они – чудаковатые, странные, неугомонные, наивные…» [1, с. 5]. Повесть состоит из нескольких новел. По сути, почти каждая новелла это рассказ о ком-то, краткая история его жизни, характера, судьбы. В то же время имеются и сквозные персонажи, придающие книге целостность, композиционную стройность. Таковым является Пупок, который также связан с личностью самого автора. Именно с его позиций, его глазами читатель видит, воспринимает изображенное. Он стягивает в единый узел систему образов произведения, сюжетно-композиционные линии повествования, объединяет в одно целое главы книги, непосредственно не связанные между собой. При этом, несомненно, в каждой главе есть свой ведущий персонаж. Всё это «собранное» воедино позволяет автору и читателю размышлять о человеке, о его месте в жизни, о высших ценностях бытия: добре, любви, дружбе, верности, долге, героизме, самоотверженности…

В некоторых пьесах Мустая Карима ведущий персонаж назван в заглавии («Страна Айгуль», «Салават», «Не бросай огонь, Прометей», «Пеший Махмут», «Коня Диктатору!»). В трагедии «Не бросай огонь, Прометей» на переднем плане два персонажа: Прометей и Зевс. Их диалоги-споры, взаимоотношения определяют развитие действия, его основные узлы: завязку, кульминацию, развязку. Другие действующие лица (Фемида, Афродита, Агазия, Гермес, Гефест и др.) способствуют более углубленной и разносторонней их характеристике.

Ядром сюжета и композиции в одноименной трагедии является образ Салавата. Драма построена на его монологах, воспоминаниях, снах, диалогах с другими действующими лицами. Важную роль в создании образа ведущего персонажа и в идейном содержании трагедии в целом играют диалоги Салавата и Карателя, Салавата и Екатерины II. Созданию исторического колорита, общей картины эпохи способствуют второстепенные персонажи: Пугачев, Юлай, Канзафар Усаев, стражники, казаки.

Систему образов трагедии можно представить в виде круга, в эпицентре которого - Салават, а на периферии – остальные действующие лица. Все они входят в контакт (в форме беседы, диалога, спора) с главным героем, характеризуя его и вместе с тем проявляя, раскрывая те или иные свои качества. Например, Юлай – мудрость, дальновидность, прозорливость, Илеш – юношеский азарт, непосредственность, обострённое чувства долга, Гульназира и Ану – искренность в чувствах, верность, страстность, преданность в любви, Баиш – предательство, малодушие, приспособленчество, Каратель – жестокость, бесчеловечность, Екатерина II – деспотический нрав, бессердечие, высокомерие. Среди всего этого встает фигура юного Салавата, романтически возвышенного, непреклонного, гордого, человека духа, а не плоти. Как подлинно трагический герой, Салават предстает в ореоле величия и подвига: красив, статен, обаятелен, могуч телом и духом. Сцена его ухода из жизни также написан по законам трагедийного жанра: осознав безвыходность ситуации, своего положения, бессмысленность дальнейшего существования в условиях каторги, он уходит в море, уходит в небытие. Палачи, которые отняли у него свободу, любовь,

родину, близких, не смогли лишить его право выбора «быть или не быть». Умирая, он обретает бессмертие. Эта финальная сцена вытекает из самой логики характера романтически возвышенного, целеустремленного героя и не противоречит художественной правде. «Умереть в кандалах, влачить жалкие дни на каторге – этого не могла вынести гордая душа Салавата. Он жил героем и должен был умереть героем – не смог жить на коленях»,- пишет Мустай Карим.

Как правило, образ ведущего персонажа в произведениях Мустая Карима создан на принципах типизации. В каждом из них (Ульмесбае, Салавате, Прометее, Акъегете…) типизированы такие качества, как внутренняя свобода, альтруизм, самоотверженность, самокритичность, крепость духа, героизм, бесстрашие. Некоторые индивидуальные черты характера проявляются в деталях, во взаимоотношениях с любимыми, домочадцами, во внутренних монологах. В Салавате это его «взрослость», ранняя физическая и умственная развитость, поэтический и полководческий дар, что выгодно отличает его от других персонажей. Благодаря показу отличительных и типических черт в их единстве создан башкирский национальный характер, образ батыра, Первого башкира, как говорил сам Мустай Карим.

Повестям, особенно драмам поэта присущ романтический пафос с его лиризмом, возвышенностью чувств, экспрессивностью. В этом случае центральному персонажу более подходит термин «литературный герой» с указанием на героическое начало в его действиях, поведении. Это относится к образам Салавата, Акъегета, Прометея, Ульмесбая, Марагима, Айгуль.

В советской литературе часто под персонажем понимали отрицательного или второстепенного героя. С этой точки зрения у Мустая Карима таковыми являются Якуп из поэмы «Черные воды», Мирзахан Шавкатов из «Одинокой березы», Дусмет Ярлыкапов, Вазир, Мастура из «Неспетой песни», Ильдар, Зульхабира из «Страны Айгуль», Дервиш из трагедии «В ночь лунного затмения».

Эпизодические, несценические персонажи не занимают большого места в поэтическом мире писателя. Тем не менее они углубляют и развивают авторскую мысль, вводят в сюжет дополнительные мотивы и смыслы, расширяют хронотоп произведений, порой имеют символическое значение. К ним можно отнести Черного Юмагула, Яруллу, Асхата, Насипа («Долгое-долгое детство»), комиссара, капитана Казарина, старика Ефимия, Марию Терезу («Помилование»), Юлая, Пугачева, Карателя («Салават»).

Несмотря на эпизодичность, образ отца Салавата - Юлая в идейном содержании произведения играет значительную роль. Слова и реплики Юлая кратки, но емки и содержательны. Его устами автор проводит мысль о том, что восстание было исторически неизбежным и закономерным шагом на пути к свободе, и что кровь пролита не зря. Он показан лишь в двух сценах, тем не менее автор сумел подчеркнуть основные черты характера, свойства личности героя. Это мудрость, благородство, прозорливость, стойкость, сила воли, вера в будущее. Один из центральных эпизодов – встреча его с сыном после ареста. Эта условная сцена играет важную роль в характеристике обоих героев. Юный батыр в темнице погружен в тягостные раздумья о последствиях поражения, страданиях родного народа, пролитой крови, жертвах. Может быть, всё это было напрасно? И во всём этом виновен он? – терзается Салават. Появление родного человека в эти кризисные минуты помогает ему духовно подняться, освободиться от мучительных дум, укрепиться в правоте начатого дела. Их краткий диалог достоин истинных батыров. Для Юлая время восстания – это высокие дни, это подвиг во имя народа и свободы. Он призывает помнить об этом сына, гордиться этим, и

стойко нести свое бремя в настоящем. Слова отца придают Салавату силы, развевают сомнения, укрепляют веру в правоту их дела.

В одном из финальных эпизодов Юлай показан на каторге. Старый и физически немощный, тем не менее он не теряет бодрости духа, надеется на освобождение, на милость царей. Как человек совестливый, благородной души, он верить в человеческую доброту и гуманность, в милосердие и сострадание. Для него выросший на камне лазоревый цветок – это символ надежды на лучшее.

В его образе заметны архетипические элементы. В древней мифологии, в героическом эпосе и в произведениях фольклора часто присутствует образ аксакала, старца, наставника, олицетворяющего мудрость, опыт, связь поколений.

Ряд персонажей Мустая Карима обрели нарицательное значение. Это Акъегет, Айгуль, Ак-Йондыз символизирующие высокую любовь, духовную свободу, чистоту помыслов; Каратель (жестокость, бесчеловечность), Старшая Мать (материнская любовь, забота, домашний очаг), Пупок (беззаботное детство, радость бытия). Каждый из них наполнен глубоким философским содержанием и играет большую роль в идейном содержании произведения, в выражении авторской позиции на социальные, морально-нравственные проблемы истории и современности.

Основные мотивы, мифопоэтическая, фольклорная основа, притчевость произведений Мустая Карима свидетельствуют о нацеленности поэта на онтологическую тематику: добро и зло, жизнь и смерть, свет и тьма, любовь и ненависть, прекрасное и безобразное, бесстрашие и трусость, героизм и малодушие… Отсюда «вечные» образы, персонажи, имеющие архетипическую основу (Прометей, Салават, Ульмесбай, Старшая Мать). В количественном отношении в поэмах, повестях и драматических произведениях Мустая Карима около ста пятидесяти персонажей. Большинство из них олицетворяют светлые, позитивные начала жизни, наполнены жизнеутверждающим пафосом, что в целом характерно творчеству народного поэта.

Персонажная сфера Мустая Карима обогатила башкирскую и отечественную литературу новыми образами, воплощающими национально-типические характеры.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Мустай Карим. Деревенские адвокаты: Повести /Перевод с башкирского И.Карима; М.: Современник, 1989.- 528 с.

© Хасанов Р.Ф., 2019

Хасанова Т. Ю.,
учитель начальных классов, школа №7, г. Нефтекамск

КАК ПРИОБЩИТЬ ЮНЫХ ЧИТАТЕЛЕЙ К ТВОРЧЕСТВУ ДЕТСКОГО ПИСАТЕЛЯ МУСТАЯ КАРИМА?

В современных условиях, когда милосердие, доброта, патриотизм стали реже встречаться, воспитание духовно-нравственной личности - это проблема, от решения которой зависит будущее России. Книги и чтение всегда рассматривались в обществе как важные источники духовно-нравственного развития человека. Приобщение подрастающего поколения к богатствам литературы, формирование читательской компетентности, осознание себя как грамотного читателя, способного к творческой

деятельности –важнейшая задача современной школы. Чтение рассматривается как процесс общения с автором книги и его героями, действует на воображение ребенка, вызывает в нем сопереживание и эмоции. Роль учителя - помочь достичь нужного воспитательного эффекта.

Направленность уроков литературного чтения на формирование ценностных ориентаций находит отражение в отборе произведений. Тексты должны содержать нравственные проблемы, актуальные для ребенка. Символом народного творчества и воплощением народной мудрости для подрастающего поколения является Мустай Карим.

Мустай Карим –талантливый писатель, поэт, драматург, публицист. Его статьи, размышления, выступления на телевидении заставляют задуматься каждого. Они также интересны, как и его литературное творчество и наполнены глубоким чувством любви к своей родине, близким и родным людям, к природе, детям. Своим творчеством писатель дал убедительный пример того, как нужно жить, дружить, трудиться и любить свою Родину.

По воспоминаниям Марины Ситдиковой: «Мустафа Сафич был очень мудрым в житейском плане. В речи он использовал пословицы, поговорки, народные мудрости. Был очень культурным и скромным…»

По словам дочери писателя Альфии Каримовой «- Он выверял буквально каждый союз, междометие, знак... Словно разглядывал их с разных сторон, позиций. Как выглядит, как лучше звучит, передает смысл. Особенно это заметно в тех вещах, которые написаны на башкирском языке. Его книги рассчитаны на вдумчивого - не поверхностного читателя.» [1]

Творчество Мустая Карима многогранно. Им написаны замечательные стихи, повести, притчи, пьесы и трагедии, детские повести: “Таганок”, “Долгое – долгое детство”. Его произведения учат жизненной мудрости, светлой доброте, настоящему патриотизму.

«Людей роднит не язык и богатство, людей роднит сердце» [2]

Повести для детей Мустая Карима переведены на языки других стран и народов.

Бикбаев Р.Т. говорит о том, что «детские повести башкирского писателя с удовольствием читают ребята различных национальностей» [3]

«Его творчество полно желания помочь маленькому человеку стать настоящим человеком, а взрослому подумать о своей жизни через призму своих детских впечатлений и человеческого в человеке» [4, 11]

К сожалению его произведения для детей, не включены в школьную программу литературного чтения в начальной школе. Поэтому во внеклассной работе с целью пропаганды литературного наследия башкирского писателя, воспитания уважения и любви к языку, и привлечения детей к чтению книг Мустая Карима, применяем различные формы организации работы по формированию читательских интересов.

-Громкие чтения (с последующим обсуждением в виде беседы, круглого стола, дискуссии) произведений Мустая Карима «Радость нашего дома», «Туда или сюда?», «Скворчонок», «В берёзовом лесу».

-Анкетирование «Знаком ли я с творчеством Мустая Карима?» Анкета была предложена ученикам 1 класса и их родителям. Детей ответы заставили задуматься, а родителям пришлось вспомнить книги Мустая Карима, прочитанные в детстве.

-Литературные праздники: школьный конкурс чтецов «Чувства добрые он лирой пробуждал», литературно-поэтический калейдоскоп «Он родился под счастливой

звездой», квест «Жизнь и творчество М. Карима», творческие проекты, работа с читательским дневником.

-Реклама книги, прочитанной летом, семейные чтения, изготовление буктрейлера; мини-спектакли. Был изготовлен буктрейлер для конкурса «Мой Мустай» в Национальную Библиотеку им.Ахмет-Заки Валиди. В нем была дана реклама книги, прочитанной летом. В этом проекте мы совместили изготовление тактильной книги для слабовидящих детей и рекламу книги.

-Библиотечные часы: экскурсии в Центральную библиотечную систему ГО г. Нефтекамск, посещение мини-музея по творчеству М.Карима, книжные выставки, мастер-классы по изготовлению тактильной книги для слабовидящих и незрячих детей, участие в совместном проекте «Добрую книгу от доброго сердца» -изготовление тактильной книги по произведению М.Карима «Туда или сюда?». Причем разработкой иллюстраций к книге занимались сами дети и их родители.

-Социальные ролики. Для Общественной палаты Республики Башкортостан был подготовлен социальный видеоролик «Сохраним природу вместе» по мотивам произведения М.Карима «В березовом лесу» на конкурс «Наше сообщество».

Сотрудничество нашей школы с Центральной библиотечной системой городского округа г. Нефтекамск дает положительные результаты.

В апреле 2019г. в стенах Центральной библиотечной системы г. Нефтекамска прошла акция «Олимпийские игры по чтению» для дошкольников. В этой акции приняли участие будущие первоклассники нашей школы. Ребятам было предложено прочитать текст М.Карима «Когда дед Мороз был маленьким». Организаторы тем самым очень заинтересовали маленьких читателей творчеством Мустая Карима. У детей появился интерес, им очень хотелось узнать продолжение истории о Деде Морозе. Такие «Олимпийские игры по чтению» для детей проводятся ежегодно в нашей школе. Детям очень интересно читать и получать знания.

Интерес - это и есть побудительная сила, которая заставит ребенка в будущем стать активным читателем. Ребенок будет активно стремиться к познанию и истине. В дальнейшем он постепенно поймет, что цель общения с писателем не сводится к получению познавательной информации. Мустай Карим «беседует» с читателем в воображаемом диалоге, обогащает его своими эстетическими переживаниями, открытиями, приобщает ребенка к своим убеждениям и нравственным ценностям. В этом и состоит одна из важнейших воспитательных задач уроков литературы.

«Детей нужно учить быть стойкими перед своими невзгодами, быть честными перед своими трудностями, когда они, уже став взрослыми, не изменят себе» [7, 320].

На своем творчестве Мустай Карим показал, как надо жить, относиться к труду, к дружбе, к любви, к родителям, к Родине.

Задача детского писателя, как считал Мустай-ага, приблизить ребенка к реальным человеческим отношениям, бережно готовить его к испытаниям. Это он и утверждает своими произведениями для детей [8, 150].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Каримова А.: «Я с детства знала, что отец- человек уникальный» // Республика Башкортостан. - 2012. - 22 сентября.
2. Каримов М. С. Радость нашего дома // Башкирское книжное издательство -Уфа- 1965.
3. Бикбаев Р. Голос народа // Вечерняя Уфа. – 1999. - 20 октября.
4. Валеев И.И. Педагогика Мустая Карима. Уфа: Китап, 2003.

5. Карим М. Туда или сюда? Уфа, 1974.
6. Карим М. Таганок. Повесть /Уфа: Эдвис, Маленький гений Башкортостана, 2011.
7. Гулия Г. Повесть для детей // Литературная газета. – 1952. – 11 декабря.
8. Ломунова М.Н. Мустай Карим: Очерк творчества. – М.: Художественная литература, 1988.

© Хасанова Т.Ю., 2019

Хамитова З.З.,
магистрант, БашГУ, г. Уфа
Ф.Г. Фаткуллина,
д. филол. н., проф., БашГУ, г. Уфа

НЕЧЛЕНИМЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ПОВЕСТИ МУСТАЯ КАРИМА «ПОМИЛОВАНИЕ»

В синтаксисе, как и на лексическом уровне языка, имеются определенные единицы, которые отличаются от основного пласта тем, что проявляют значительную структурную и семантическую слитность образующих их компонентов *(Как бы не так! А еще товарищ! А то он сам не знает! и др.)*: такие предложения получили название нечленимых предложений.

В настоящей статье, вслед за В.Ю. Меликяном, под нечленимыми предложениями мы понимаем «синтаксические единицы, обладающие устойчивостью, воспроизводимостью, целостностью, идиоматичностью, специфическим характером отношений между компонентами, а также выполняющие в языке коммуникативную и часто эстетическую функции» [3, 15].

Нечленимые предложения классифицируются по разным основаниям, что позволяет более или менее чётко различать область их синтаксической характеристики. Например, В.Ю. Меликян в работе «Эмоционально-эспрессивные обороты живой речи» предлагает следующую классификацию нечленимых высказываний (коммуникем, по терминологии автора):

1) реплики утверждения / отрицания: *А как же! А то! Еще бы!*
2) эмоционально-оценочные реплики: *Вот это да! Однако же!*
3) волеизъявления, призывы, команды: *Давай! Всегда! Баста!*
4) контактоустанавливающие реплики: *Эй! Алло! Внимание! Прощай!*
5) вопросительные реплики: *Что? Разве? Неужели? С какой стати?*
6) этикетные реплики: *Благодарю! На здоровье! Пока! Всего доброго!* [4, 10-11].

Классификация нечленимых предложений получает развитие по двум признакам: семантико-ситуативному и лексико-грамматическому.

Как отмечает В.В. Бабайцева, «нечленимые предложения представляют собой нерасчлененные высказывания, выраженные частицами, модальными словами и междометиями. Соответственно данные предложения делятся на группы: а) слова-предложения, выраженные частицами; б) модальные слова-предложения; в) междометные слова-предложения. Нечленимые предложения делятся на утвердительные и отрицательные, повествовательные, вопросительные и побудительные, восклицательные и невосклицательные». [1, 254-255].

Анализ нечленимых предложений, употребляющихся в башкирском языке, позволил выделить две группы высказываний: этикетные нечленимые предложения и эмоционально-оценочные нечленимые предложения. Этикетные нечленимые предложения являются неотъемлемым элементом культуры народа, которые обладают

национально-культурной спецификой [6, 495]. Особенности функционирования этикетных нечленимых предложений связаны с влиянием традиционно-обрядовой культуры, с влиянием религиозных воззрений, социально-экономического уклада жизни. Этикетные предложения являются универсальными формами поведения человека в обществе, они имеются в русском и башкирском языках, но в башкирском языке наи более частотными являются эмоционально-оценочные предложения. Эмоционально-оценочные предложения, передают прямую эмоциональную реакцию на происходящее или на какое-либо высказывание, дают экспрессивную оценку наблюдаемым явлениям.

Национальная специфика речевого этикета в башкирском языке наиболее ярко проявляется в приветствиях. В повести Мустая Карима «Помилование» встречаются следующие этикетные нечленимые предложения: – *Һаумыһығыҙ,* егеттәр! Мин – Пә! (с. 17). – *Һаумы,* һылыу ҡыҙ? – тип хәл һорашты майор, мөмкин тиклем алсаҡ булырға тырышты (с. 87).

В речи персонажей встречаются следующие формулы прощания: – Йә, *хуш булып тор,* Йәнтимер, – Гөлзифа йәнә ҡулын һуҙҙы (с. 107). – Йә, ҡәҙерлем, *хуш бул,* – тине Мария Тереза, – башыңды юғалтма (с. 69). – *Хуш булып тор,* Зух. – *Һау бул,* лейтенант (с. 121).– *Хуш, хәйерле төн* һиңә. – *Хәйерле төн, тыныс йоҡо, матур төштәр һиңә!* – тип Байназаров көтмәгәндә татлы телләнеп ҡуйҙы (с. 110). – Йә, *бәхил бул!* Есемеңә исемең лайыҡ ине... (с. 73). – *Бәхил бул,* малҡайым, һине ҡотҡарыр сараларым юҡ ине шул, – тип ғәфү һораны (с. 18).

Радость, восторг, восхищение, удивление героев автор передает следующими предложениями: – *Ах,* унан быны көтмәгәйнек! – тип ҡаты хөкөм сығара (с. 99). – *Атаҡ!* Һин бала ғына икәнһең дә баһа (с. 130). – *Атаа-а-аҡ!* – тип аптыраны Ласточкин (с. 35). – Әллә ҡайҙағы әжәл алдында ниңә көн элгәре ҡойолоп төшөргә. *Дөрөҫ әйтәмме? – Дөрөҫ (с. 121). – Абау,* күҙҙәре! – тине Любомир, юрамал тауышын нескәртеп (с. 40). – *Ҡаса-ан?* – Фашисты еңгәс (с. 48).

Для выражения благодарности употребляется только одно слово – «рәхмәт» («спасибо»): – *Рәхмәт,* лейтенант... (с. 106). – *Рәхмәт,* Йәнтимер, тынысландырҙың, һүҙең менән дә, үҙең менән дә (с. 110). – *Рәхмәт!* – тине Любомир ихлас тауыш менән, ни өсөн рәхмәт әйткәнен һораһаң, үҙе лә аңлата алмаҫ ине (с. 121). – *Рәхмәт,* егеттәр, тәнгә йән әйләнеп ҡайтты, – тине ул (с. 18). – *Рәхмәт һиңә! Рәхмәт,* һөйгән йәрем! (с. 65).

В башкирском языке опорными компонентами поздравлений и пожеланий являются выражения: «Байрам менән!», «Ҡотлайым!», «Теләйем!» («С праздником!», «Поздравляю!», «Желаю!»). Например: – *Ҡотлайым,* яҡташ… Йәнтимер… Һоҡланғыс булды, – тине лә шунда уҡ китеп юғалды, ҡыҫынҡыраҡ ҡара күҙҙәренән нур ғына сәселеп ҡалды (с. 107).

Если человек не может/не в состоянии или не хочет исполнить просьбу другого, то он вежливо отказывается. В башкирском языке принято употреблять вежливый отказ: – *Ғәфү итегеҙ,* иптәш комиссар, һөйләшә алмайым, күрәһегеҙ, ылғый туҙан диңгеҙендә йөҙәбеҙ (с. 142).

Для четкого наполнения упражнений используются всевозможные команды. Команды помогают также четко нести службу в армии команды «На старт!», «Марш!», «Вольно!», «Смирно!», «Направо!», «Налево!», «Кругом». Команда «Смирно!» означает необходимость подтянуться, принять соответствующую стойку: – *Смирно!!!* – тип гөрһөлдәне Хомичук. – Паша... Нисек инде?.. Бер ғәйепһеҙгә... – тип мығырланы Любомир. – Молчать! *Марш* кухняға! (с. 57).

Наряду с эмоциональным отношением говорящего к высказанному мнению, следующие предложения обозначают семантику побуждения к действию. Семантика побуждения по своему характеру может быть как жесткой, так и в значении легкого принуждения, освобождения от обстоятельств, например: – *Ҡуҙғалырға!* – тине комиссар (с. 142). – *Огонь!* – тип ҡысҡырҙы Байназаров, йән әрнеүе менән бер генә һүҙ әйтте (с. 158). – *Бөттө! Етте!* – тине ул. – Теләһә кем аҙбарына кереп ҡуна торған мир ҡусҡары түгел мин һеҙгә! (с. 34).

Сожалея о трудных временах жизни, Мустай Карим пишет: – *Их,* егеттәр, мин һеҙҙе алдығыҙҙан ҡалғансы затлы һыйҙар менән һыйлар инем дә бит, замандары заман түгел! – тип әсенде Леонид Ласточкин (с. 21). – *Эй*, әбекәйем, – тип ҡапыл сиселеп китте Мария Тереза, – һинең һүҙең шифа, үҙең шифа ла ул (с. 125). *Эй аҡҡошкайым,* мин һинән күпкә оломон бит, миңә егерме өс йәш, – тине (с. 29).

Таким образом, в повести Мустая Карима «Помилование» нечленимые предложения характеризуются высокой частностью употребления. Структурная и семантическая самостоятельность нечленимых предложений ярче проявляется в диалоге. Данные конструкции характеризуются экспрессивностью, лаконичностью, обладают особым прагматическим потенциалом. Указанные единицы выступают в качестве одного из преимущественно ярких средств эмоционально-экспрессивной экспликации коммуникативного смысла.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бабайцева В.В. Синтаксис русского языка. – М.: Наука, 2015. – 576 с.
2. Исянгулова Г.А. Междометия в башкирском и русском языках // Языковые и культурные контакты народов РБ в условиях двуязычия. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2007. – 506 с.
3. Меликян В.Ю. Очерки по синтаксису нечленимого предложения. – Ростов-на-Дону: Изд-во РГПУ, 2001. – 136 с.
4. Меликян В.Ю. Эмоционально-экспрессивные обороты живой речи. – М.: Флинта. Наука, 2001. – 240 с.
5. Мостай Кәрим. Әҫәрҙәр. Дүрт томда, 4-се том. Повестар, иҫтәлектәр, мәҡәләләр, әңгәмәләр. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1988. – 600 бит.
6. Фаткуллина Ф.Г. Синтаксис рекламного текста и его экспрессивные возможности // Актуальные вопросы университетской науки: Сборник научных трудов. – Уфа, 2016. С. 495-504.
7. Хамитова З.З. Проблема членения предложения в тюркских языках в сопоставлении с русским // Востоковедение: история и современность. – Уфа, 2018. – С. 360-362.

© Хамитова З.З., Фаткуллина Ф.Г., 2019

Хисамова Г.Г.,
д. филол. н., доцент, БашГУ, г.Уфа
Клысова Г.М.,
Студент, БашГУ, г.Уфа

ПОРТРЕТ КАК СПОСОБ ВЫРАЖЕНИЯ ВНУТРЕННИХ СОСТОЯНИЙ И КАЧЕСТВ ПЕРСОНАЖА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ М. КАРИМА

Одним из наиболее ярких выразительных средств изображения человека является портрет – описание внешности человека. Портретная характеристика есть речевое воплощение «вещественной» стороны такой смысловой категории художественного текста, как персонаж. На содержательном уровне портрет принадлежит конкретному герою, действующему в сюжете произведения, связан с художественным строем произведения и выражает авторскую идею, так как описание внешности персонажей осуществляется через интеллектуальное и эмоциональное видение автора [2, 7].

Мустай Карим показал себя подлинным мастером психологического портрета. Национальная самобытность и ориентир на духовные ценности человека наложили отпечаток на портреты его литературных героев. Статья посвящена особенностям портретных характеристик персонажей в прозе Мустая Карима.

В структурном плане любого произведения выделяются прямой и беглый портреты. Прямой портрет последовательно описывает внешность персонажа, беглый портрет представляет лишь эпизодические сведения о внешности литературного героя.

Портреты в произведениях Мустая Карима отличаются более подробным, развернутым описанием внешности, особенно если персонаж встречается впервые. Это отображается в прямых портретах: «Сәмиғулланы ҡарауыл өйөнән алып сыҡтылар. Уның өҫтөндә ҡыҫҡа ҡыптыр тун, аяғында ап-аҡ тула ойоҡ менән ап-аҡ сабата. Ни эшләптер башында бүрке юҡ. Ҡара бөҙрә сәсе яртылаш маңлайына төшөп тора. Йөҙө көл кеүек»; «Ике күҙе менән бөтә ғәләмде йоторҙай булып, Зух ҡаршыһына нескә генә кәүҙәле, ҡабарынҡы ҡара бөҙрә сәсле, үбешер өсөн генә тулышып өлгөргән иренле бер ҡыҙ бала килеп баҫты. Бала тиер инең, иңбаштары түңәрәкләнеп, күкрәктәре үҙ урынына ултырып өлгөргән, еткән ҡыҙ тиһәң, йөҙө – сабый йөҙө генә».[3, С.8-9].

Мустай Карим использует также большое количество беглых портретов. Отдельные детали внешности даются и в ремарках, и в самом повествовании:

«…– Зухтың асыҡ зәңгәр күҙҙәренән ике-өс кенә бөртөк нур сәсрәне»; «Ташбулат ҡапыл шашып китте, уның түп-түңәрәк күҙҙәре халыҡҡа төбәлде»; «... – тине бүртенгән битле йыуан әҙәм»; «... – тине ерән мыйыҡлы Хисмәтулла исемле ҡоҙабыҙ» [3, С.8-9].

По содержательному принципу разграничиваются традиционный и психологический портреты. Традиционный портрет – это обычное перечисление внешних признаков персонажа с целью его зрительного восприятия. В психологическом портрете автор через внешность героя стремится раскрыть его внутренний мир.

В прозе Мустая Карима преобладает психологический портрет. Наиболее частотными являются портреты с описанием лексемы, называющей компонент внешности «глаза»:

«Ҡыҙҙың төпһөҙ ҡара күҙҙәрендә йәштең әҫәре лә юҡ. Унда ни бары хәсрәт кенә, ҡотолғоһоҙ хәсрәт кенә»; «Уның ирендәре йылмая, хатта көлә. Ә күҙҙәре тулы хәсрәт»; «Ҡара Йомағолдоң ҡурҡынған күҙҙәре тағы ҡабаҡтары аҫтына инеп бата»; «Һалам сираҡтың моңһоу һоро һүҙҙәре мине шунда уҡ арбап алды»; «Мин тәүҙә уның ҡаҡ түбәһен, унан ялбар ҡолаҡтарын, бойоҡ ҡара күҙҙәрен шәйләнем» [1, 33].

В произведениях писателя частотны портретные характеристики, связанные с описанием лексемы, называющей компонент внешности лицо, его выражения, цвета:

«Безгә, безгә тип ни инде, Оло инәйемә йөҙө көл кеүек ағарған Ҡара Йомағол үҙе килеп хәбәр итте»; «Аҡйондоҙҙоң йөҙөн ниндәйҙер моңһоу шәүлә ҡаплай килә, ҡаплай килә. Уның ысынлап та аҡҡош муйынына тартым муйыны һығылып, башын түбән эйҙергән»; «Башлыҡ тәүҙә шаҡ ҡатты. Бер ағарынды, бер бүртенде теге. Һипкелле танауына тир бәреп сыҡты»; «Әсе ғазаптан уның бите тартышҡан, аҫҡы ирене дер-дер ҡалтырай, ике күҙе урынында ике һалҡын ҡара төймә генә тороп ҡалған»; «Йөҙөнә шундай йәбер, шундай өмөтһеҙлек, шундай меҫкенлек сыҡты, бына-быны үкһеп илап ебәрер төҫлө» [1, 9].

Особое место занимают характеристики голоса или речи, которые, как правило, содержатся в ремарках:

«... – өҙөп-өҙөп һораны Казарян, әлегә уның тауышында ғәҙәттәге ҡорос сыңы ишетелмәне»; «Уның тауышы, бысҡы сыңы шикелле шәфҡәтһеҙ ине»; «... – тине оҙон ҡуллы шофер теләр-теләмәҫ кенә»; «Уның тауышы үтә йонсоу, үтә борсоулы ине» [1, 13].

В описании внешности человека важную роль играет детализация одежды, выявляющая социальное положение, внутреннее состояние, определенные качества характера портретируемого лица:

«Ана ул, сәскәле яңы күлдәген, тәңкәле йәшел камзулын кейеп, ап-аҡ яулығын бәйләп, ятып ҡына тора»; «Вәлетдин ҡайышланып бөткән түбәтәйен башынан алып ергә атты»; «Йыл әйләнәһенә ул йылтырап торған ҡара тышлы меҫкен бүрек кейеп йөрөй» [1, 257].

У Мустая Карима особый интерес представляют слова – названия национальной одежды: «түбәтәй» – круглый головной убор; «сәкмән» – широкая верхняя одежда, вышитая по краям; «камзул» – короткая приталенная одежда без рукавов; «сабата» – лапти; «ҡата» – калоши из дубленой кожи, одеваемые поверх сапогов, валенок [2, 12].

Портрет как способ выражения внутренних состояний и качеств персонажа в художественной прозе Мустая Карима позволяет глубже проникнуть во внутреннюю сущность героя, персонажа, личности, раскрыть основные точки взаимодействия образа автора и образа читателя.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Кәримов М. Оҙон-оҙаҡ бала саҡ. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1981. – 296 бит.
2. Овчинникова С.В. Лексико-семантическое поле внешности в соотношении с концептосферой внутреннего мира человека. Автореф. дис. … канд.филол.наук. – Волгоград, 2001. – 19 с.
3. Овчинникова С.В., Хисамова Г.Г. Методические указания по развитию речи студентов национального отделения. Тема ”Человек. Портрет. Характер.” – Уфа: РИО БашГУ, 2004. – 27 с.

© Хисамова Г.Г., Клысова Г.М., 2019

Хөснөтдинова Р.Я.,
филол. ф. к., доцент, БДУ, Өфө к.

ЙӘНЛЕ ТЕЛМӘРҘЕ БИРЕҮ САРАҺЫ БУЛАРАҠ ҠАБАТЛАУҘАР
(Һәҙиә Дәүләтшинаның "Ырғыҙ" романы миҫалында)

Телмәрҙең билдәле бер киҫәгенә иғтибар иттереү, тәьҫир көсөн арттырыу маҡсатында йәнле телмәрҙә ҡабатлауҙар йыш ҡулланыла.

Ҡабатлауҙар әҫәрҙәрҙә мөһим һүрәтләү сараһы, шулай уҡ образдарҙы ҡороу сараһы. Авторҙар фәҡәт ҡабатлауҙарға уҡыусының, тыңлаусының иғтибарын йүнәлтеп, телмәрҙең йоғонтолологон, эмоциональ ҡеүәһен арттырыуға ирешә. Һүҙҙәр бер аҙ үҙгәрештәргә осрап, төрлө бәйләүсе саралар менән ҡабатланған төҙөлмәләр айырыуса күп һәм ҡыҙыҡлы. Миҫалдар "Ырғыҙ" романының 1957 йылда баҫылып сыҡҡан тәүге баҫмаһынан алынды (Өфө, Башҡортостан китап издательствоһы, 1957).

Ҡабатланған фекерҙәр үҙ-ара шарт формаһы менән бәйләнгән булһа, шикләнеп әйтеү, битарафлыҡ, икеләнеү, төшөнкөлөккә бирелеү кеүек модаль мәғәнәләр күренә:

– Булат, әллә ул хайуан да кеше телен беләме икән, ә?

– Әллә шул, Вася, белһә белер ҙә. Минең дә һыйырҙар шул тиклем үҙемә эйәләшеп китәләр ҙә ташлап ҡайтҡанда белгән кеүек мөңөрәйҙәр. 49-сы бит.

Кәрт уйнарға быйыл ғына өйрәнгән йыуаш Әхмәҙи өндәшмәй генә тәмәке һурҙы. Тәмәкеһен тартып бөткәс, үҙен дә, Ҡотлоярҙы ла йыуатҡан тауыш менән:

– Әйҙә инде, фарт килмәһә, килмәй инде ул. Уның өсөн дыуылдауҙың файҙаһы юҡ, – тине. 104-се бит.

Үмәр ҡарт уларҙы ҡоро ауыҙ сығарманы.

– Юҡ әле, Әхмәтьян, ҡайҙа ҡабаланаһың, бына баҙарлыҡ сәйе эсеп сыҡ, – тине.

Ҡунаҡ та артыҡ ҡыҫтатманы.

– Йә һуң, улай булһа, эсһәк эсәйек, – тип, ҡаталарын сисеп, түргә уҙып, тағы ла һүҙгә керештеләр.114-се бит.

Йоҡо алдынан Үмәр үҙенең иртә таң менән баҙарға иген тейәп китәсәген һөйләне. Бисәһе үҙ ниәте менән яуап бирҙе:

– Не ходи, Әләксәйҙең тауары гнилай, тигән була. Мин инде уйлап-уйлап торҙом да, гнилай булһа, гнилай булыр, быға биш-алты тинде әрәм ебәргәнсе тип, Әләксәйгә киттем. 115-се бит.

Айбулат ҡайнағаһына ҡал-маҙар тип ныҡышманы. Сөнки ул уның өндәшмәҫ булһа ла, үҙһүҙле икәнен белә ине. – Ҡайтһаң ҡайт, ҡайнаға, унда ла аңлы һалдаттар кәрәк. 375-се бит.

Ҡабатланған һүҙҙәр араһында тиһәң, тигәс, булғас, ҡалғас, икән кеүек һүҙҙәр килһә, ҡәтғилек, иҫ китеү кеүек тойғолар белдерелә:

Сафа унан да яман ҡыҙып һүгенде:

– Уйнамаһаң, наплевать. Әллә мин һинең шул биш тәңкәң өсөн уйнайыммы? Рас отҡанмын икән, отҡанмын инде. 104-се бит.

Минең Шәһәрбаныуҙың да, ҡатын кеше булһа ла, һүҙенең ысындары юҡ түгел. Тик ятаһың, ти. Уныһы ла дөрөҫ. Тик ятыу ярамай. Ныязғол ҡайтһа, берәй нәмә эшләрбеҙ әле. Тик бына бәлшәүник булырға ҡуша бит әле. Бисә тиһәң, бисә инде. 392-се бит.

Ҡабатланған һүҙҙең береһе өсөнсө зат төшөм килеш ялғауҙарын ала, был осраҡта билдәһеҙлек, ризаһыҙлыҡ модаль мәғәнәһе төҫмөрләнә:

Улар тирмәгә килеп инделәр. Рәхимә, уның эсен әйләндереп ҡарап, риза булған төҫ менән һөйләнде: – Һәйбәт булған булыуын. Тик бына тирмәне аҙ ғына анауындараҡ, ҡалҡыуғараҡ ҡормағанһығыҙ икән. Унда яҡшыраҡ булыр ине, тим дә. 13-сө бит.

Мәғфүрә уны үҙ балаһы кеүек күреп йәлләй. Яҙ башы һайын уны ситкә китөү эшенә оҙата ине. Быйыл да, шулай итеп, әсә кәңәштәре биреп оҙатты: – Ярар, ҡәйнеш, бәхет эҙләп ситкә китәһең китеүен, әллә ҡайҙа зимагур булып аҙып-туҙып йөрәмәһәң ярар ине.38-се бит.

Сәйҙең аҙағына табан: – Әссәләмәғәләйкүм! – тип Тимерғәле ҡарт килеп инде.

– Вәғәләйкүмәссәләм. Әйҙә, ҡорҙаш, әйҙә, юғары уҙ. Бәләкәс яманлаңҡырап киләһең дә килеүен, ярай инде, маҡтаған сағың да булыр әле, әйҙә, – тине Үмәр. 117-се бит.

– Ныязғол: “Аҡса кәрәкме, ни кәрәк?” тип тора. Мин әйттем: “Аҡса ла кәрәк кәрәген дә, шунда ла бынау өҙөк ваҡытта, онмо, бойҙаймы, биргәнең арыу булыр ине”, тим. 130-сы бит.

Быға тиклем өндәшмәй ҡарап торған Ҡаҙанҡап мулланы йөпләне: – Шулай, шулай,мулла. Әпләс ағай, һин беҙҙен мулланың алдына кеше сыға алмағанын беләһең бит инде.Әпләс бик уңайһыҙланды. Түбән ҡарап: – Уныһын беләбеҙ белеүен. Тик әле бына илдең аҙаматы, бынамын тигән бер ир-егете үлгәс, йыназалап, арыу тәрбиәләп ҡуяйыҡмы әллә тип йөрөгән йөрөш бит инде. 457-се бит.

Тотош фраза йәки һөйләмдәр ҡабатланған осраҡтар әҫәрҙәрҙә бик уңышлы ҡуллана. Әңгәмәсенең фекере менән килешмәгәндә, уға ирония менән йәиһә мыҫҡыл итеп ҡарағанда һ.б. шундай мәғәнәләрҙе белдереү өсөн персонаждың һүҙҙәре айырым баҫым яһалып ҡабатлана. Ҡабатланған фекергә ни эшләп, ни тигән, имеш, ҡайҙа ул кеүек һүҙҙәр өҫтәлә. Миҫалдар:

– Ҡурҡмайһың дамы? – Был һорауға Айбулат хатта ғәрләнгәндәй итеп яуапланы.

– Ни эшләп ҡурҡайым инде, дядя Гриша. Айыуҙан ҡурҡһан, урманға барма, тигән шикелле була бит ул. 82-се бит.

Ни эшләп һүҙе менән булһын, булһын ти бына һүҙе килә:

Муйылбикә:

– Ҡуйсы, буш менән булмағыҙ, ҡарт кешене мәшәҡәтләп, – тиһә лә, үҙе ҡыҙыҡһынып көлә ине.

– Бына тағы. Ни эшләп буш булһын, ике көн буйы балсыҡ һылап донъяңды ысынъяһау итеп ҡуйҙыҡ. 89-сы бит.

– Тороп тор, балам, атайың ҡайтҡас инерһең, – тип кенә яуапланы. Тимербулат көйһөҙләнде:

– Эй, улай оҙаҡ була. Ҡасан атайым ҡайта әле, – тип һуҙҙы.

– Нишләп оҙаҡ булһын? Тиҙ үк ҡайта ул. 419-сы бит.

– Давай, Айбулат, ҡайның менән күреш инде. Бына, ҡоҙа, беҙҙең ҡасҡалаҡтар ҙа табылды, кейәүеңә доғаңды бир, ә күренешен ул һуңынан бирер. Үпкәләштәр ҙә шуның менән бөтһөн, – тип ул беренән-бере ҡыҙыу бойороҡтар биреп ташланы. Тимерғәле ҡарт ярҙамға әҙер тора ине.

– Ниндәй үпкәләш булһын, һүҙ ҡуйышҡанбыҙ, ҡан ҡатышҡанға йыл тулды, үпкәләр, кенәләр бөттө инде, – тине ул. 191-се бит.

Муйылбикә, уңайһыҙланып:

– Ҡуйсы, бикәм, бынауҙарҙың кеше аҙаплап йөрөгәндәрен, — тип һөйләнергә итһә лә, уға ирек бирмәнеләр:

– Ни эшләп аҙап булһын, инәйем үҙебеҙҙеке бит ул. 95-се бит.

– Банкыһы ниндәй була тағы? Варение һауыты һымаҡ, быяла һауыт буламы?

Был һорауға Вася рәхәтләнеп көлә лә:

– Ай Айбулат, Айбулат, һинә һөйләһәң ни ҙә, һөйләмәһәң ни! Ни эшләп ул варение һауыты һымаҡ булһын! Ул үҙе шулай айырым бер йорт. Унда утҡа янмай торған һандыҡтар, шкафтар тулып ята. 50-се бит.

Бәҙи быйыл ҡыш ҡына төшкән йәш килен, тартына бирҙе:

– Оят булмаҫмы икән?

Мәғфүрә уны күңелләндерҙе.

– Ни эшләп оят булһын ти, бына. Өмәнән ебәрҙеләр тип әйт. Йола бит ул. 89-сы бит.

– Бына быныһы яраған. Әллә үҙең дә тартырға өйрәндеңме, малай?

– Юҡ әле, өйрәнмәнем.

– «Юҡ әле», имеш. Әллә өйрәнергә уйлап тораһыңмы? 111-се бит.

Айбулат та кейеҙ ситләп ҡырын ятҡан урынынан ҡуҙғалманы. Тынис тауыш менән:

– Өлкән еңгә, улай итеп, тамаҡ хаҡын хаҡҡа иҫәпләгән саҡта, нисәмә йылдар эшләүгә әллә ҡасан хаҡы сыҡҡандыр инде. Икәүләшеп эшләйбеҙ бит, – тине.

Рәхимәнең был һүҙгә тағы ла нығыраҡ иҫе китте.

– Һай, һай, нисәмә йылдар эшләйбеҙ, имеш. Биш йыл да, ун йыл да эшләрһегеҙ. Эш тип, таш ҡырҡҡаның бармы? 237-се бит.

– Һөйөнсө!

– Һөйөнсө, имеш, мин иң тәүҙә ишетеп, үҙем күлдәк әйттем инде. 365-се бит.

Әхмәҙи:

– Ҡуй, Ҡотлояр ағай, аҙыраҡ аша һуҡтырып ебәрәһең, бисәләре тураһында әйтмәгәндер, – ти ҙә, үҙе тыйыла алмай көлә. Ҡотлояр дауам итә:

– Ысын, ысын, ни эшләп аша һуҡтырайым. Әйтәм бит, халыҡ тәгәрәп ятып көлә. 391-се бит.

– ... Ана бит иламай ҙа, ҡулда булғас, мыҡыр-мыҡыр итеп кинәнә. Ул, бахыр, ҡулға көн тәүлегенә бер эләкмәй, алама сепрәк араһында һаҫып ятҡас, иламай нишләһен, – тип баланы Хәлимәгә кире бирҙе.

– Эйе, апай, ҡулға алыу ҡайҙа ул. Әле юргәген алмаштырғанды күреп ҡалһалар ҙа әрләй башлайҙар... 35-се бит.

Айбулаттың да, Мәғфүрәне күргәс, күңеле йомшап китте. Күҙенә йәш эркелгәндәй булды, ул уға ирек бирмәне.

– Эй запас, запас, һин дә ҡартайып киткәнһең. Тешең дә төшкән, – тип уйын һүҙҙәр әйтеп, уның илауын туҡтатырға тырышты.

– Ҡартаймаған ҡайҙа инде ул, илленең өҫтөнә сыҡҡас! 430-сы бит.

Сәйгә алдан туйып алған Рәхимә бик кәйефләнеп, аяҡтарын һуҙып ебәреп, тирә-яғына ҡаранды. Шунан оноҡан бер нәмәне иҫенә төшөргән тауыш менән:

– Әйткәндәй, беҙҙең ялсылар, күсеп килгәс, сәй эсеп алдылармы әле, юҡмы шулар? – тип Мәғфүрәгә һорау бирҙе.

– Юҡ, сәй эсергә ҡул тейеү ҡайҙа ти ул. Бушай алманыҡ, өлкән еңгә. 17-се бит.

Тетя Даша һаман көлә лә көлә:

– Ул, меҫкен, һинең яҡшылығың тураһында әле лә онотмай, күрәһең.

– Юҡ, ҡайҙа ти ул онотоу. «Эттең ҡойроғон кем ҡырҡһа, шул яҡшы», – тиҙәр бит. – Дядя Гриша күҙҙәренән йәш сыҡҡансы хахылдап көлә... 73-сө бит.

Сәйҙең аҙағына табан:

– Әссәләмәғәләйкүм! – тип Тимерғәле ҡарт килеп инде.

– Вәғәләйкүмәссәләм. Әйҙә, ҡорҙаш, әйҙә, юғары уҙ. Бәләкәс яманлаңҡырап киләһең дә килеүен, ярай инде, маҡтаған сағың да булыр әле, әйҙә, – тине Үмәр.

– Юҡ, ҡорҙаш, яманлау ҡайҙа ул. Әле, ана, Ныязғолға бойҙай иләп йөрөп һуңға ҡалып киттем. 117-се бит.

Ҡабатланған фекергә ҡайҙан һүҙе өҫтәлә:

– Йә, иген ни хаҡ тора был баҙарҙа? Аҙыраҡ күтәрелгән тигәндәй булалар? ...

– Юҡ, ҡайҙан күтәрелһен. Үткән баҙарҙа бойҙайҙың бото бер һум һикһән тингә етте тигәйнеләр. 114-се бит.

Килтерелгән миҫалдар күрһәтеүенсә, бындай төҙөлөшлө ҡабатлауҙар ҡулланыу эмоционаллекте арттыра, кешенең эске уй-кисерештәрен, психологик хәлен, хәл-ваҡиғаның көсөргәнешлелеген күрһәтә. Ҡабатлауҙар әҫәрҙе, телмәрҙе сағыуыраҡ итеп кенә ҡалмай, иң мөһиме – уҡыусыға, тыңлаусыға эмоциональ-экспрессив йәһәттән йоғонто яһау сараһы булараҡ та сығыш яһай.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Басырова Г.А. Диалогик телмәрҙә ҡулланылған ҡабатлауҙар // Язык и литература в условиях многоязычия: Материалы II Международной научно-практической конференции. Часть I. Языковая картина мира и лингвистика XXI века. – Нефтекамск: РИО БашГУ, 2008. – 204 с.

2. Хөснөтдинова Р.Я. Һәҙиә Дәүләтшинаның "Ырғыҙ" романының ҡайһы бер синтаксик үҙенсәлектәре // Язык и культура: проблемы соотношения и взаимодействия в полиэтническом пространстве. Часть 2. Материалы Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием), посвященной 80-летию доктора филологических наук, профессора, академика АН Республики Башкортостан, заслуженного деятеля науки Республики Башкортостан Зайнуллина Марата Валиевича. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2015. С. 222-225.

3. Хөснөтдинова Р.Я., Закирова Г.М. Персонаждарҙың телмәрендә ҡабатлауҙарҙың стилистик үҙенсәлектәре // Материалы Международной научно-практической конференции "Духовная культура и гуманитарные науки в Башкортостане и России: история и современность", посвященной к 25-летию Академии наук Республики Башкортостан и 70-летию доктора филологических наук, профессора, члена-корреспондента Академии наук Республики Башкортостан, заслуженного работника образования Республики Башкортостан, заслуженного деятеля науки Республики Башкортостан, Почетного работника Министерства образования и науки Российской Федерации Гиниятуллы Сафиулловича Кунафина. (24 ноября 2016 года). – Уфа: РИЦ БашГУ, 2016, с. 292-294.

4. Хуснетдинова Р.Я., Закирова Г.М. Һәҙиә Дәүләтшинаның "Ырғыҙ" романында ҡабатлауҙарҙың ҡулланылышы // Филологическая наука: история, современность, перспективы: Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 80-летию со дня рождения известного башкирского языковеда К.Г. Ишбаева, Республика Башкортостан, г. Уфа, 27 ноября 2017 года / Под общей редакцией Г.Р. Абдуллиной. – Уфа: БашГУ, 2017, с. 78-81.

© Хөснөтдинова Р.Я., 2019

Хужахметов А.О.,

к. филол. н., доцент, БашГУ, г. Уфа

К ВОПРОСУ РАННЕЙ ЛИРИКИ МУСТАЯ КАРИМА

Поэзию Мустая Карима можно рассматривать как поэтапно прогрессирующую, обрастающую новыми и новыми конструкциями и образами, более философским

смыслом.

Произведения раннего Карима середины и конца 30-х гг. XX века – это полные комсомольского задора стихотворения, посвященные любви («Незнакомый гость»), празднику урожая («Колхозная застолья»), восхищение весенней порой («Весенние голоса»).

Может, звуки этой песни
И не в первый раз слышны,
Но пускай они вольются
В ораторию весны!
....
Облаков сквозные крылья,
Тёплый дождь, летящий вниз,
Как люблю я майский воздух,
Всех пьянящий, как кумыс!

«Бишбармак», «кумыс», «гусь в масле», «мед молодой», удалой пляс, «оратория весны» и другие создают каркас поэтических символов сборников «Отряд тронулся» и «Весенние голоса». Мустай Карим восхваляет коллектив, ведь по его убеждению – лишь коллективный труд пятилеток поднимает страну на новую высоту. Эпоха пятилеток ставит перед молодыми поэтами задачу духовно поддержать усилия советского народа выйти на новые уровни развития, достичь высот в сельском хозяйстве и промышленности. Одним из таких идеологически подкованных поэтов был и Мустафа Сафич Каримов.

Но по-настоящему, его талант раскрывается в годы Великой Отечественной войны. В поэзии Мустая были найдены новые образы и мотивы, свершились открытия. В его стихах, окутанных патриотическим пафосом, на последний план стали отходить трудности жизни, на передний план выходит верный защитник, честный сын Отечества.

Перед отъездом на передовую поэт пишет стихотворение «Я ухожу на фронт», написанное в форме клятвы.

Я ухожу, товарищи на фронт.
Чтоб стариков текла спокойно старость,
Чтоб нашим девушкам краса осталась,
Чтоб наш Урал всегда стоял могучий,
Чтобы над Белой не сгущались тучи.
Товарищи, я ухожу на фронт
За ту весну, что навсегда настанет,
За светлый сад, которым край наш станет,
За маленького сына моего
И родины любимой торжество.

Вначале идет благословение от отца с матерью: отец приводит ему коня, а мать дает клинок деда. Стихотворение действие лирического героя подает как месть за павших. Он отомстит врагам, сокрушит их, только так можно сохранить Урал, защитить родных и близких, народ.

Как отмечает Дмитрий Быков: «Сталин любил фольклор, интересовался им, придавал ему огромное и не случайное значение: он вообще любил архаику, опирался на нее, видел в ней, если угодно, легитимацию собственного правления. Парадокс, но одним из немногих путей легально выжить при нем было именно выдать себя за народ, создать фольклор или перевести его».

Фольклоризация башкирской литературы, внесение в текст эпических, сказочных

элементов становится устойчивым явлением. Эта тенденция идет уже с 1930-х годов XX века, когда дана была установка стилизовать фольклор под новые, советские реалии. Персонажи в произведениях советских авторов обретают силу, ум и другие качества, присущие раньше лишь мифологическим образам, героям эпосов. Конь и меч являются теми элементами, которые вводят читателя в мир мифологии. Правильнее сказать, через мифологические детали автор привносит читателя в художественный мир сказки, где добро всегда побеждает зло, справедливость торжествует, и в конце всегда – хипп-энд.

В стихотворении «Трубка» уже нет той радужности, той легкости, присущей стиху «Я ухожу на фронт». Так же от девушки как память дается лирическому герою трубка, которую он впоследствии теряет во время жестокого боя. Война здесь предстает глазами не юноши – мечтателя и романтика, а увидевшего и прочувствовавшего тяжелые фронтовые будни солдата, с помощью трубки вспоминающего о родном доме, о своей любимой.

Фольклорными мотивами изобилуют стихотворения «Звезды на земле», «Мой конь», «Исток» и др. Кстати, в стихотворении «Исток» автор объясняет на языке поэзии – откуда берет начало богатый фольклорный колорит, национальный оттенок в его творчестве.

Особенно уникальна в данном контексте поэма «Ульмасбай». Произведение полностью: на жанровом, стилевом, композиционном, сюжетном и хронотопном поле построено на фольклорной парадигме.. Возможно даже исполнение данной поэмы под аккомпанемент народного музыкального инструмента.

Герой эпопеи, Ульмасбай – персонаж, схожий с Василием Теркиным из одноименного произведения А. Твардовского. Оба бессмертны, находчивы и смелы, им повсеместно сопутствует удача или везение, при этом хладнокровие героев приукрашивает юмор. Однако Ульмасбай и его друг Теребай являются героями из башкирской сказочной традиции, объединившими в себе качества Алдара, Ерэнсэ, Камыр-батыра и др. Рассказчиками являются сам Ульмасбай и автор, а также вкрапливается речь слушателей.

Композиционно поэма делится на несколько сюжетных линий, связанных между собой и раскрывающих образ башкирских разведчиков. Первый сюжет можно условно назвать «Взятие «языка», в котором Ульмасбай увлекательно рассказывает, как один пошел навстречу врагу, чтобы пленить и вывезти к своим за линию фронта фашистского офицера.

Второй сюжет называется «Свадьба». Здесь уже главному герою приходит на помочь его друг Теребай. Вдвоем они совершают рейд по тылам противника и нарываются на немецкую свадьбу в белорусской деревне. Рассказ Ульмасбая веселый, хотя сама ситуация патовая и напряженная, силы слишком не равны,. Все показывается так, что все персонажи участвуют в мирной интернациональной свадьбе, а два башкира – это сватья. Но вместо сватьев фашисты получают в гости двух храбрых разведчиков со взрывчаткой в качестве гостинца. В этом, как шутит автор, и состоит традиция башкирского туя.

Третий сюжет именуется «На рыбалке». Два героя, узнав, что три немецких солдата купаются на речке, быстро соображают, как унизить захватчиков перед населением. Это очень важный шаг, так как смех над униженным врагом помогает ликвидировать страх, сковывающий тело.

Небольшая поэма военных лет Мустая Карима «Ответное письмо башкирскому народу” создана как народное башкирское сказание. В поэме переплетаются потоки башкирской разговорной стихии, жанровые и изобразительные особенности

фольклорных произведений, татаро башкирские эпистолярные традиции. Особенностью произведения также является и афористичность, меткая лапидарность характеристики, идущая от пословиц и поговорок.

© Хужахметов А.О., 2019

Хужахметов А.О.,
к. филол. н., доцент, БашГУ, г. Уфа

К ВОПРОСУ ВОЕННОЙ ЛИРИКИ МУСТАЯ КАРИМА

Примечательно стихотворение «Три мертвеца». Произведение поражает смысловой глубиной. Вода с древних времен подразумевалась как элемент, разделяющий миры живых и мертвых. И второй момент, когда тела своих сторонников, по поверью, предки пускали на лодке и сжигали посередине водной глади. И это считалось отправлением высочайшего ритуала, освобождающего душу от бренного тела. Как раз намек на благостный огонь летнего рассвета встречается в начале произведения. Чего, конечно, не хотят сотворить с телами врагов, так как народ желает, чтобы души захватчиков мучились, как и тела. Они – солдаты тьмы и должны уйти в ту кромешную темноту, откуда пришли. Им вслед летят лишь слова гнева и проклятия, сопровождает тишина и безразличие.

В произведении обыгрывается сакральность цифры три. Эта цифра уводит к осмыслению мировоззрения башкирского народа, что мир триедин, состоящий из верхнего (неба), среднего (земля) и подземного (обиталища демонов). Как раз воротами в подземный мир считалась вода: река, озеро, море. К примеру, герой эпоса «Акбузат» Хаубан проникает в царство демонов на дне озера и правит там Шульган. Рано или поздно солдаты тьмы попадут в мир теней, исчезнут, будут вычеркнуты из памяти человечества. Поэтому три тела – они безымянны, являя собой обобщенный образ врага.

Идут, идут в последний путь
Солдаты тьмы.
Назад уже не повернуть
Средь тишины.
Им вслед проклятия летят,
Летят вослед,
А люди даже не глядят –
Как будто лодки нет...

Стихотворение «Дождь», написанный в 1943 году, разделяет судьбу лирического героя на две части-антипода: мальчишки, бегающего под летним дождем и воина-фронтовика, стоящего на страже. Перед нами монтажная композиция: две ипостаси одной личности – в мире и войны, переданные через деталь летнего дождя. Мальчик – образ мирного времени, во время которого капли с неба – необходимое, долгожданное для всей природы благодатное явление. А воину при полной амуниции в тягость стоять под дождем. Лишь тоска по сыну возвращает его думами в собственное детство, и солдат принимает душой небесный поток.

...Ему показалось: от струй дождя
На Белой волна дрожит,
А сын Ильгиз, как в детстве отец,
Сквозь дождь босиком бежит.
«Дома побыть бы! — подумал он.
А дождь по брустверу бьет.

Мокрой шинелью накрылся солдат: —
К лучшему! Пусть идет».

Это стихотворение автобиографично: упоминается сын Ильгиз, и по нашему мнению, является предтечей венца творения Мустая Карима – произведения «Долгое-долгое детство». Как раз сюжетной основой повести станет создание панорамы развития личности, с сознательного детства до зрелости, с мальчика, который лишь познает окружающий мир, учится различать хорошее и плохое до прошедшего поля самой беспощадной и кровопролитной войны воина, чьи взгляды сформированы и ясны.

Еще одно произведение, написанное в 1945 году, отличается своей лиричностью и глубиной мысли. Это – «Цветы на камне». Оно больше объясняет отношение лирического героя к любимой, чем повествуют об удивительном явлении в природе. Метафоричность образа цветов, расцветающих наперекор перипетиям судьбы, в полной мере обозначают расцвет жизни и зрелость чувств солдата. Ведь, несмотря на то, что его «сердце впрямь окаменело», «цветами на камне расцветает».

Еще один момент, вызывающий интерес в творчестве М. Карима – это его трепетные чувства к вопросу интернационализма, дружбы между представителями различных национальностей – к нему поэт в своем творчестве будет возвращаться не раз. Дружба с древних времен считается одной из важнейших социально-нравственных ценностей, обозначающих не только индивидуальные, межличностные, но и отношения социального характера. Основными линиями развития дружбы являются быть опорой близким, верным другом, гражданином, неравнодушным к страданиям и горести народов, населяющих большую Родину [4, с. 93].

В лирике поэта военной поры эта тематика наиболее ярко передана в произведениях «Русская девочка» (1942) и «Украине» (1943). Выбранный образ девочки/девушки, чье спасение от рук фашистов и защита – дело чести любого гражданина страны, способствует ощутить единство наций не только на культурном уровне, а на более глубокой ментальной плоскости. Нежный образ гиперболизируется, становится олицетворением страны, символом, зовущим к победе над злыми силами, во имя светлого и цветущего будущего:

Была душой России та девчушка,
Цветком, что никогда не отцветет.
Ее улыбка – днем была грядущим,
Который к нам через Берлин придет. («Русская девочка»)
Довольно слез! Меня послал Урал,
Чтоб ты утерла слезы, Катерина.
Я под Уфою землю целовал,
Чтоб ты цвела, как прежде, Украина! («Украине»)

Впоследствии колоритный образ девочки-украинки Оксаны появится в сюжетной матрице повести «Радость нашего дома». Она привносит в башкирскую семью новый смысл бытия, превращая дом Ямиля, деревню, где они живут, в миниатюрную модель всей страны, борющейся, благодаря сплоченности народов, за освобождение целого мира от фашизма. Страна становится единой семьей, дарящей для каждого из ее членов уют очага и тепло родительской любви.

Затем эта же тематическая линия вновь станет основополагающей в повести «Помилование», гениальная обрисовка любви между украинцем Любомиром Зухом и испанкой Марии Терезы сквозь призму башкирской мифопоэтики [1] в которой – это логическое продолжение интернациональной философской парадигмы.

© Хужахметов А.О., 2019

Шәймөхәмәтова Л. Ф.,
магистрант, БДУ, Өфө ҡ.
Солтанбаева Х.В.,
филол. ф. д., проф., БДУ, Өфө ҡ.

ТАҢСУЛПАН ҒАРИПОВАНЫҢ "БӨЙРӘКӘЙ" РОМАНЫНДА ҠАТЫН-ҠЫҘ ОБРАЗЫН ҺҮРӘТЛӘҮҘӘ САҒЫШТЫРЫУҘАР

Таңсулпан Ғарипованың әҫәрҙәрендә, айырыуса "Бөйрәкәй" романында, һүрәтләү сараһы булараҡ сағыштырыуҙарҙың ҡулланылышы айырым иғтибарға лайыҡ. Был мәҡәләлә беҙ романдың төп героиняһы булған Мәҙинә образын тасуирлағанда ҡулланылған сағыштырыуҙарға туҡталып үтәбеҙ.

Роман башында автор уны ябай, әммә сос һәм шаян ҡыҙ бала итеп һүрәтләй:

"Ипләп, ҡустыларыңды уятырһың! Ай, ата Ғәбиҙә...

"Ата Ғәбиҙә" тимәҫлек тә түгел ине Мәҙинәһе ошо минутта: торғаны малай. Бынау муйылдай күҙҙәрендәге ҡыҙҙарға ғына хас шаянлыҡ менән һикерешкән осҡондар һәм улар өҫтөндә яңы тыуған айҙай ҡыйылған ҡашы булмаһа, кем ышаныр икән уның ҡыҙ бала булғанына?

Гәлбаныу көлдөксә эргәһенә сүгәләгән еренән торғас та ҡыҙына һаман тамһынып ҡарауында булды: тал сыбығылай нескә үҙе, эсендә йәне нисек тора, ә тауышы... моңо..." Ошо әсә кешенең ҡыҙына ҡарап уйланған һүҙҙәренән генә уҡыласаҡ романдың төп геройының холоҡ-фиғелен, буй-һынын төҫмөрләп була. Беренсенән, тиктормаҫ тәбиғәтле булғаны өсөн әсәһе уны "ата Ғәбиҙә" тиһә, муйылдай күҙҙәр, яңы тыуған айҙай ҡыйылған ҡаш һәм тал сыбығылай нескәлек кеүек һүрәтләүҙәр аша беҙҙең күҙ алдыбыҙға ҡыҙҙың тышҡы ҡиәфәте килеп баҫа.

Артабан роман барышында ҡыҙҙың тышҡы ҡиәфәтен тасуирлауҙар йышыраҡ осрай бара. "Боронғо башҡорт ҡыҙҙары кейемендә килгән талсыбыҡтай нескә, ләкин бик һомғол буйлы ҡыҙ урынынан ҡалҡты" йәки Биле нескә генә үҙе яурыны тар, елән кейгән ҡуйыны тулып-күпереп тора. Ошондай тал сыбығылай ҡыҙҙа быңдай түштәр ҡайҙан барлыҡҡа килгәндер ул. Был ике тасуирлауҙа ла Мәҙинәнең һомғоллоғона айырыуса ҙур иғтибар бүленә - ул тал сыбығы менән сағыштырыла. Мәҙинәгә боронғо башҡорт кейемен кейҙереү ҙә автор тарафынан ауылдың башҡа ҡатын-ҡыҙҙарында булмаған буй-һынды тасуирлауҙа ҡулланылған тағы ла бер ысулы тип ҡабул итергә мөмкиндер. Башҡорт халҡының кейемдәре ҡатын-ҡыҙҙарҙың ҡиәфәтенә ярашлы тегелә.

Сағыштырыу өсөн икенсе бер миҫалға иғтибар итәйек: иӘберкәләр һалдырып, яңы күлдәк тектереп кейгән кейеүгә (һүҙ Сәбилә хаҡында бара/ әммә уның ҡоро тарамыштан торған тәненә һис кенә лә килешмәй шул: ҡараҫҡыға кейҙерелгән тоҡ кеүек аҫылынып тора. Был миҫалдан беҙ "ҡоро тарамыштан торған" кәүҙәле Сәбиләне ҡараҫҡы менән, ә уның яңы тектереп кейгән күлдәген тоҡ менән сағыштырылыуын күрәбеҙ. Был тасуирлауҙа боронғо башҡорт кейемдәре телгә лә алынмай хатта. Тимәк, яңы кейем кейеп кенә тышҡы ҡиәфәттең йәмһеҙлеген йәшереп булмай тигән һығымтаға килергә мөмкин.

Бынан тыш, Мәҙинәнең әсәһе Гөлбаныуҙың да һылыулығын, уның тәбиғи, илаһи матурлығын автор сит күҙ, сит телмәр ярҙамында, күҙ алдына баҫтырырҙай картиналар аша үҙ уҡыусыһына еткерә. Мәҫәлән:

-Шәһәрбаныуҙа бар икән бер кыҙ!

-ҡыҙ түгел, һыу һөлөгө!

-Ут!”

Йәки, “...тештәре лә ап-аҡ, мәрйен кеүек теҙелеп торалар- һүҙ шулай уҡ Гөлбаныу тураһында бара. Ошо теҙелешеп торған аҡ тештәрҙән таный ҙа инде Хашим ҡатынының мәйетен.

“Бына Гэлбаныуҙың ҡоралайҙай еңел һыны торған ер. Ошонда торған еренән ярҙам һорап, ялбарып, үҙенең аҡҡош ҡанатылай нескә ҡулдарын һуҙғайны ул... ”

Ошонда уҡ беҙ тағы ла бер сағыштырыу объектын күрәбеҙ. “Гөлбаныу килеп Фәүзиәнең тарамыштан да ҡатыраҡ ҡулдарына йәбеште’’. Был осраҡта инде ҡаты ҡулдарҙы тарамыштан да ҡатыраҡ булыуын күрәбеҙ. Кемдәрҙең һуң ҡулдары шул тиклем ҡаты булыуы ихтимал? Әлбиттә, рәхәт, еңел тормошта йәшәгән, тик үҙен генә тәрбиәләп торған кешенең ҡулдары шулай ҡаты булмай, ә, киреһенсә, был донъяла күпте күргән, күпте кисергән; бер ваҡытта ла эштән бушамаған әҙәм затының ҡулдары тарамыш хәленә инә. Ә был осраҡта Фәүзиәнең ҡулдары шул тарамыштан да ҡатыраҡ.

Күреүебеҙсә, ҡатын-ҡыҙ образдары һүрәтләнгәндә сағыштырыуҙар мөһим вазифа үтәй. Ҡарап үткән ошо һүрәтләү саралары аша беҙ романдағы был персонаждарҙың ысын асылына үтеп инәбеҙ. Уларҙың буй-ҡиәфәтен күҙ алдына килтерә алабыҙ.

ӘҘӘБИӘТ:

1.Аҙнағолов Р. Ғ. Бер сырағы ҡырҡҡа тороролоҡ. // Ватандаш. 2002, 11-се һан.
2.Аҙнағолов Р. Ғ. Сәйләндәрем төҫлө-төҫлө. Ижади портреттар. - Өфө: Китап, 2007. - 272 бит.
3.Т. Ғарипова. Бөйрәкәй: роман-эпопея. - Өфө: Китап. 2006. - 765 бит.

© Шаймухаметова Л.Ф., Султанбаева Х.В., 2019

Әбсәләмова Ш.М.,
52-се лицейҙың башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы, Өфө ҡ.

МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ «БЕҘҘЕҢ ӨЙҘӨҢ ЙӘМЕ» ПОВЕСЫНДА БӘХЕТЛЕ БАЛА САҠ...

”Бәхетле булһа ла, бәхетһеҙ булһа ла,
беҙҙең бала сағыбыҙ оҙон-оҙаҡ
йылдар буйына эйәреп килә...
Ә сабыйлыҡ – могайын сафлыҡтыр”.
М.Кәрим.

Мостай Кәрим – башҡорт әҙәбиәтен бөтә донъя даирәһенә алып сыҡҡан һәм үҙенең ижады менән донъя әҙәбиәтенә һәм мәҙәниәтенә баһалап бөткөһөҙ өлөш индергән талантлы әҙип. Һуғыш юлдарын үткән заманыбыҙҙың аҡһаҡалы, ил уҙаманы – үҙ әҫәрҙәрендә ғаиләлә бер-береңә ниндәй мөнәсәбәттә булырға, балалар менән нисек аралашырға һәм йәштәрҙе йәшәргә өйрәтә. Ул үҙенең бар көсөн һәм талантын Башҡортостандың ҡабатланмаҫ образын һүрәтләүгә бағышлаған. Унның китаптары күп телдәргә тәржемә ителгән. Халыҡ уны юғары әҙәби маһирлығы, таланты һәм кешелек сифаттары өсөн ярата.

Бала саҡ – кеше ғүмеренең иң яҡты сағы, һөйләп, тасуирлап бөткөһөҙ серле донъя. Кешенең бала сағында уҡ зиһененә һалынған төшөнсәләр, күңеленә һеңгән йылы

тойғолар, тыуған ер, ил, халыҡ, намыҫ, кешелек кеүек оло төшөнсәләр бар рухын һуғарып шәхес итеп формалаштыра.

«Балалар донъяһы - үҙенә бер төрлө ул. Бөтмәҫ-төкәнмәҫ хыялдар, теләктәр донъяһы. Балалар, ғәҙәттә, ололар күрмәгәнде күрәләр, ололар ишетмәгәнде ишетәләр. Үҙҙәренсә бер серле, тылсымлы донъя тыуҙыралар», - тип яҙған М.Кәрим.

1951 йылда республикабыҙҙың "Пионер" журналында М.Кәримдең "Беҙҙең өйҙөң йәме" повесы донъя күрә. Ҡәҙимге ауыл тормошо, кескәй балалар донъяһы һүрәтләнә. Осоро – Бөйөк Ватан һуғышы йылдары. Бәләкәй Йәмилдең атаһы фронтта. Ул – ете йәшлек малай. Әсәһе менән генә йәшәй. Күрше ауылда өләсәһе бар. Һуғыш шарттарында тормоштары еңелдән түгел. Ләкин автор әҫәрҙә һуғыш йылдарының иҫ киткес ауырлыҡтарын, мохтажлыҡтарын түгел, йәшәүҙе йәмләй торған һәйбәт кешеләр тураһында һөйләүҙе тәүге урынға ҡуя. Тормош ни тиклем ауыр булһа ла, ул заман кешеләренең күңеле ҡатмаған, йөрәктәрендә бер-береһенә үс, асыу тотмаған. Үкенескә ҡаршы, хәҙерге етеш заманда, тормош ауырлыҡтарына зарланып, үҙ балаларынан баш тартыусы ғаиләләр йыш осрай. Был нимәнән ғибәрәт?

Бына бер саҡ әсәһе атаһының яҙыуы буйынса ҡайҙалыр алыҫҡа барып, Оксана исемле дүрт йәшлек бер ҡыҙҙы алып ҡайта. Автор әҫәрҙең тәүге юлдарынан уҡ беҙҙе бәләкәй Оксана менән осрашыуға әҙерләй:

«Тик сәй янына ултырғас ҡына, табындың бик иртә әҙерләнгәнен һиҙәм. Шунда уҡ әсәйемдең тоҡсайын, төйөнсөктәрен күҙ алдына килтерәм... Берәү ҙә өндәшмәй. «Әһә, - мин әйтәм, эстән генә, - барыбер беләм инде. Әсәй бөгөн ҡайҙалыр китә». Ҡайҙа?

«... Мин, йүгереп килеп, өләсәйгә һыйынам. Ул минең башымдан һыйпай.

- *Фәриттең ҡустыһы бар. Мараттың һеңлеһе бар, бөтәһенең дә инде... Минең генә бер кемем дә юҡ, - тип шунда уҡ танауымды тарта башлайым.*

- *Һинең һеңлең булһа, яратыр инеңме? – тип һорай өләсәй.*

- *Би-и-к яратыр инем! Эй-й, һеңлем булһамы, мин уны күтәреп кенә йөрөтөр инем. Бер ҙә йыҡмаҫ инем, Марат кеүек...»*

« - *Өләсәй, өләсәкәйем, әкиәт һөйлә әле...*

- *Борон-борон заманда, - ти өләсәй, - Тимербәк тигән батырҙың ай йөҙлө, йондоҙ күҙле Гөлнур исемле бик һылыу һеңлеһе булған...»*

Бер көн килеп Йәмилдең хыялы тормошҡа аша, ул үҙен донъялағы иң бәхетле кеше итеп тоя – әсәһе уға күптән көткән һеңлеһен алып ҡайта:

«... Бүтәнсә түҙеп булмай. Һандыҡ өҫтөнән һикереп төшәм дә шул бер быймамды ғына кейгән көйө тышҡа йүгерәм...

Өйгә ингәс, теге бәләкәс ҡыҙ менән мине ҡара-ҡаршы баҫтырып ҡуялар.

- *Бына һеңлеңде алып ҡайттым, Йәмил. Оксана исемле. Сисендер өҫтөн! – ти әсәй. Миңә бик күңелле булып китте. Башта мин Оксананың муйынынан ҡосаҡлап алдым, унан биттәрен һыйпаным. Минең дә һеңлем бар, Оксана исемле һеңлем бар!.. Исеме лә урамда бер исем – Оксана, ҡалайыраҡ!..»*

«Минең Оксанаға бик күп йылы һүҙҙәр әйткем килә. Тик нисек кенә өндәшергә икән һеңлемә?..

- *Йәмил... – тине ул. Мин һиҫкәнеп киттем. Әҙерәк торғас өҫтәп ҡуйҙы: - Ағай...*

- *Ҡалай матур итеп әйтә ул!*

- *Оксана! Туғаным! – тим мин. Әсәйемдең итәгенән һикереп төшәм дә уның битен һыйпайым. – Әйт, тағы әйт!*

- *Ҡош та бит һайрарға әкренләп өйрәнә. Ул да өйрәнер, балаҡайым, - ти өләсәй».*

Оксана Йәмилдең бер туғанылай яҡын кешеһенә әйләнә. Ул уны үҙенең бер туған һеңлеһеләй үҙ итә, уның өсөн утҡа-һыуға керергә әҙер тора.

Ике бала араһында баштан уҡ йылы мөнәсәбәттәр барлыҡҡа килә. Һуғыш ваҡыты булыуға ҡарамаҫтан, бик бәхетле тормош кисерә был балалар.

Ауыр йылдар, аслы-туҡлы йәшәү, һыуыҡ-яланғаслыҡ кешеләрҙең, балаларҙың күңелен ҡатырмаған. Киреһенсә, улар бер-береһенә тағы ла нығыраҡ тартылған, ярҙам иткән. Быны беҙ әҫәрҙең төрлө урындарында күрәбеҙ. Төп геройыбыҙ Йәмил дә үҙенең бар байлыҡтарын, уйынсыҡтарын яңы туғанына бирергә әҙер:

«…Мин һеңлемде, ҡулынан етәкләп, һандыҡ эргәһенә алып киләм. Шунда уҡ карауат аҫтына инеп, үҙемдең бөтә уйынсыҡтарым һалынған тартманы алып сығам. Минең әйберҙәрем байтаҡ. Таш атым, ағас мылтығым, бәләкәс арбам, баҡа ҡабырсаҡтары, имән сәтләүектәре, тәтәй таштарым, матур-матур һүрәттәр төшөрөлгән ҡағыҙҙарым бар. Ҡалалағы һылыу апа алып килгән ҡыҙыллы-йәшелле тутыйғошом менән тимер һаплыбәкем дә юғалмағайны әле ул саҡта... Бына ни тиклем уйынсығым бар минең! Шуларҙың бөтәһен дә мин Оксана алдына теҙеп ҡуйҙым.

- Ал, ал, Оксана, - тим мин, - бөтәһен дә һиңә бирәм».

«Ҡапыл көслө ел тәҙрә ҡапҡастарына килеп һуҡты. Улар дөбөрләп киттеләр. Оксана «ой» тип ҡысҡырып ебәрҙе. Мин һеңлемә әйләнеп ҡараным, уның күҙҙәре ҙур булып асылғандар. Күҙҙәре миңә был юлы асыҡ зәңгәр булып түгел, ҡараһыу булып күренделәр. Ниңә улай ирендәре, иларға иткән кеүек, ҡалтырап тора? Ни булған уға? Шул арала тәҙрә ҡапҡастары тағв ла шәберәк дөбөрләп ҡуйҙы. Оксана инде карауат өҫтөнә өйөлгән мендәрҙәр артына уҡ инеп ҡасты. Мин, аптырап, тышҡа ҡараным. Тышта ҡараңғы төшөп килә. Ел һаман беҙҙең ҡайындың ботаҡтарын тартҡылай. Ә ҡурала элеккесә бер кем дә юҡ. Ниҙән ҡурҡа һуң һеңлем?уның эргәһенә килеп, мин дә мендәргә һыйындым.

Оксана ике ус төбө менән ҡолаҡтарын баҫып тотҡан да бөршәйеп кенә ултырып тора. Ул, ҡалтырана-ҡалтырана, миңә бышылдай:

- Ҡас тиҙерәк, Йәмил, ҡас, ана фашист килгән тышта! Ишетәһеңме, мылтыҡ ата бит! Ул уҫал! Ҡас тиҙерәк!»

Был эпизодта ла Йәмилдең һеңлеһе өсөн өҙөлөп торғанын күрәбеҙ. Ул уны хатта фашистан да ҡурсаларға әҙер:

«... Мин тиҙ генә һикереп төшәм дә тартманан ағас мылтығымды алып киләм.

- Күрәһеңме быны? – тим Оксанаға. – Килеп кенә ҡараһын фашист! Кәрәген алыр!.. Беләһеңме, Оксана, - тим, - мин бар саҡта һин ҡурҡма. Мин, үҫеп, Тимербәк кеүек батыр булғас, фашистарҙы еңергә китәм, һин өйҙә ҡалырһың. Мин ҡайтып етеүгә һине аждаһа урлап китһә лә, мин һине барыбер табып ҡотҡарырмын. Һин ҡурҡма, йәме?...»

Дуҫтары менән бәхетле повесть геройҙары. Улар һәр саҡ бергә – уйнағанда ла, эшләгәндә лә, ауыр саҡта ла, шатланғанда ла:

«Ҡапыл урам ҡапҡаһы аҫтынан Марат һеңлеһе Фөһимәнең һары башы килеп сыҡты. Бер Фәһимә генә түгел, беҙ бөтәбеҙ ҙә ҡапҡа аҫтынан инеп-сығып йөрөйбөҙ.

... Фәһимәне күргәс, Оксана көлөп үк ебәрҙе. Дуҫы килгәс, кем дә шатлана инде. Фәһимә ике ҡулына ике сәүкә тотҡан. Ул, йүгереп килеп, бер сәүкәне Оксанаға, береһен миңә һуҙҙы. Үҙе һаҡаулап-һаҡаулап һөйләргә тотондо:

- Малат дүлт сәүкә яһаны дүлтебеҙгә. Хәҙел Фәлит менән бында киләләл. Сәүкә осолғас, эй ҡыҙыҡ булыл, - ти Фәһимә. – Үҙе Оксанаға биргән сәүкәһен кире алып, осороп та ебәрҙе. – Күлдеңме? – Ҡағыҙ сәүкә ҡыйпылып-ҡыйпылып осоп китте. Оксана ҡыуанысынан ҡул сабып ҡуйҙы... »

Ниндәй генә ваҡиғаларға осрамай повесть геройҙары! Ата ҡаҙ менән дә һуғышалар, Көмөшлө йылғаһы буйлап ағып киткән башмаҡтарҙы ла баҫтыралар һ.б. Ләкин бер хәлдә бер-береһен ташламай дуҫтар, киреһенсә, терәк, таяныс булып ҡалалар.

Ауыр һуғыш йылдары булыуға ҡарамаҫтан, байрамдарға ла урын табыла был тормошта.

«Өләсәй әйткәндәй, суктай итеп кейенеп, яңынан урамға сығабыҙ. Беҙ бик күмәкбеҙ. Һанап та бөтөрлөк түгел.

- *Ә ниңә һуң байрамда кешеләр урамға сығып йөрөйҙәр, әсәй? – тип һораным мин шул сакта. Әсәйем миңә һөйләп бирҙе:*

- *Донъяла беҙҙең дуҫтарыбыҙ ҙа, дошмандарыбыҙ ҙа күп. Беҙ күмәкләшеп урамдарға сыккас, алыҫ илдәрҙәге дуҫтарыбыҙ беҙҙе күрә лә: «Ана беҙҙекеләр ни саклы, үҙҙәре берҙәм, үҙҙәре көслө!» - тип шатланалар. Бөтәбеҙ ҙә бергә йыйылғас, күңелле була бит.*

- *Ә дошмандар ни эшләй?*

- *Дошмандар ҡурҡалар, уларҙың коттары оса. Белдеңме инде?*

Бына беҙ күмәкләшеп урамға сыктык. Дуҫтар шатланһындар, ә дошмандарҙың коттары осһон!

... Артта йыр башланылар. Оксана минең беләгемдән тота:

- *Йырла, Йәмил, рәхәт бит!*

- *Эйе, эйе, Оксана, бик рәхәт! – тип бышылдайым мин. Һеңлем, миңә эйелә төшөп, йырларға тотона*

... Ниҙәр менән генә һыйламаны беҙҙе өләсәй был көндө! Беҙҙе лә, байрамды ла ярата бит ул...».

Ләкин беҙҙең геройҙарыбыҙҙы алда тағы ла ҙурыраҡ, тормоштарының иң мөһим байрамдары көтә ине. Ул да булһа – Еңеү байрамы! Ошо түгелме ни бәхет?

«...Бер аҙҙан тағы ла байрам булды. Был үҙенә башка бер байрам ине.

- *Һуғыш бөттө, беҙ еңдек! – тинеләр ҙурҙар.*

Халык тағы ла клуб янына йыйылды ул көндө... Әбейҙәр ҙә, бабайҙар ҙа үҙҙәре көләләр, үҙҙәре илайҙар.

- *Улар ниңә илайҙар, Мансур бабай? – тип һорайым мин.*

- *Шатлык йәштәре, балам, улар, татлы йәштәр, - ти ул. Оксананы бер апай күтәреп ала. Үҙе һөйләнә:*

- *Бик бәхетле булырһығыҙ инде, балаҡайҙарым, ана ниндәй аждаһаны дөмөктөрҙөләр бит...»*

Еңеү менән бергә, ауылға бер-бер артлы һалдаттар ҡайта. Был бәхетле ваҡиғаларҙың да шаһиты була повесть геройҙары:

«*Бер саҡ әсәйем төшкә ҡайткас, беҙгә Тәзкирә апайым керҙе.*

- *Беләһеңме, Көнбикә еңгә, күпер башы Бәкерҙең Рамазаны ҡайткан бит, бүтәндәр ҙә оҙакламаҫ инде, - ти ул.*

... Көн һайын кешеләр фронттан ҡайтып торҙо. Марат менән Фәһимәнең атаһы ла, Баҙамша бабайҙың ҙур улы ла, арткы урам кешеләре лә ҡайтты. Беҙ Оксана менән икәү, уларҙың бөтәһенә лә барып, атайҙы һорашып йөрөнөк... »

Һәм, ниһайәт, Йәмилдең атаһы ла һуғыштан ҡайта:

«*Әсәйем ул көндө эшкә барманы. Кискә тиклем мейес янында төрлө тәмле нәмәләр бешереп йөрөнө. Беҙ һәр вакыт атайға һыйынып кына торҙоҡ. Әсәй ҙә беҙҙең янға килгеләп китә. Үҙе өҙлөкһөҙ йылмая, һөйләгәндә һүҙҙәре лә, сулпы сылтырауы кеүек, матур булып сыға. Әсәйемдең янып торған ал йөҙөндә ниндәйҙер нур балкыған төҫлө*

тойола. Эйе, мин күреп торам: ул нурҙар әсәйемдең күҙҙәренән бөркөлөп сығалар ҙа йөҙөнә таралалар. Бер уның йөҙөнә генә түгел, бөтә өйгә, бөтә урамға тарала ул нурҙар...»

Яҡшы хәбәрҙәр, ҡыуаныслы хәлдәр бының менән дә бөтмәгән булып сыға беҙҙең геройҙарыбыҙ өсөн:

«*...Атайым әсәйемә, унан беҙгә күҙ төшөрөп ала ла тыныс ҡына һүҙ башлай:*

- *Бөгөн, - ти ул, - алыҫ ерҙәрҙән яҡшы хәбәр алдыҡ, балалар, бик яҡын кешебеҙҙән хат килде...»*

Ошо көндән башлап, Йәмил менән Оксана алыҫ ерҙәрҙән яҡшы хәбәр ебәргән ҡунаҡты көтә башлай. «*...Ә өсөнсө көндө беҙҙең өйгә, өләсәй әйтмешләй, һөйөнөс тә, көйөнөс тә килеп инде...*»

« - *Бынан өс көн элек хат килеүе тураһында әйткән инем һеҙгә. Ул хатты Петро яҙғайны. Оксананың атаһы – беҙҙең ҡәҙерле ҡунағыбыҙ һәм туғаныбыҙ Петро – бөгөн үҙе килеп төштө, - тине атай. Һуңғы һүҙҙәрҙе әйткәндә, уның тауышы нисектер ҡалтырап китте...*»

Петро ағай Оксананы алыҫ Украинаға алып ҡайтырға килгәнен белгәс, Йәмилдең тормошо нисектер төҫһеҙләнеп ҡала. Өйҙә ул аңламаған һөйләшеүҙәр, бышылдашыуҙар ишетелеп ҡала:

« - Бәндәләрҙе тел дә, байлыҡ та туғанлаштырмай, - ти Мансур бабай. – бәндәләрҙе йөрәк туғанлаштыра. Мин күп йәшәгән кеше инед. Беләм: был заман кешеләрҙең тормоштарын ғына түгел, йөрәктәрен дә яҡшыртты.

Өләсәй көрһөнөп ҡуя ла дауам итә:

- *Йөрәк итен телеп алған кеүек булыр инде, Мансур ағай. Артыҡ нык эйәләштек шул ҡыҙыбыҙға...»*

Хушлашыр көн дә килеп етә. Оксана менән Петро ағайҙы оҙатырға бар ауыл сыға:

«*Беҙ ҡуҙғалып китәбеҙ. Ҡапҡа төбөнә йыйылған кешеләр ҡарап ҡалалар. Фәһимә ҡысҡырып уларға тотона, ә Марат менән Фәрит арба артынан эйәреп, йүгереп килә.*

- *Һау бул, Оксана! – ти Марат.*
- *Иҫән бул! – ти Фәрит*».

« - *Һин китмә, туғаным! – тим мин.*

- *Әсәй ҙә барырға ҡуша бит, - ти ул. – Минең атайым бик һәйбәт. Ул һине лә, мине лә ярата. Ә һин әсәйҙәр менән бергә беҙгә ҡунаҡҡа килерһең. Беҙҙең унда яңы өйөбөҙ булыр...*»

Повестың һуңғы юлдарында Йәмилдең атаһы бик мөһим һүҙҙәр әйтә:

«*...Ҡыҙыбыҙ ғүмер буйы беҙҙең өйөбөҙҙөң йәме булып ҡалыр. Хәҙер Оксананың ғына түгел, беҙҙең бөтәбеҙҙең дә ике оябыҙ буласаҡ. Үҙ нигеҙендә Петро өр-яңы өй һалыр. Ул булдыҡлы, кеүәтле кеше. Бынан һуң шатлыҡтар ҙа, ҡайғылар ҙа улар менән уртаҡ буласаҡ... Бер-беребеҙгә ҡунаҡҡа йөрөшөрбөҙ, кәрәк сағында ярҙам да итешербеҙ...*»

Бер кем дә яңғыҙ булырға тейеш түгел: һәр кемдең дә туғандары булырға тейеш. Йәмил, уның атаһы менән әсәһе Оксана өсөн ысын ғаиләгә өйләнә, уның өсөн иң яҡын кешеләре булып китә. Был ғаиләлә йәшәү дәүерендә Оксана бик бәхетле була, сөнки ул үҙен уратып алған кешеләрҙең һөйөүен, иғтибарын тойоп йәшәй. Аяуһыҙ һуғыш йылдары кешеләрҙе бер ҙә ҡатырмай. Улар, киреһенсә, үҙ йөрәктәрендә ят ҡыҙ өсөн йылы урын таба һәм үҙ балаларындай яратып үҫтерә.

Ғаиләлә бала әҙәплелектең төп ҡағиҙәләренә өйрәнә. Тәрбиәле баланың төп сифаты- кешеләргә яғымлы, тәмле телле булыу, уларҙы ихтирам итеү, кешелеклелек. Был сифаттарға нигеҙ бәләкәй саҡтан һалына. Олоно оло итеү, кеселәргә ярҙам итеү һәм уларға үрнәк булыу, намыҫ, һаулыҡ, ҡунаҡсыллыҡ сифаттары, хеҙмәткә мөнәсәбәт,

төрлө һөнәрҙәргә өйрәнеү, ғөмүмән, йәшәргә өйрәнеү нигеҙҙәре ғаиләлә тәрбиәләнә. Татыу ғаиләлә тыуған балалар ата-әсәләренең иҙге ниәттәрен төплө аңлай, тормошта эшһөйәр, әҙәпле һәм кешеләргә ихтирамлы, иғтибарлы була. Ундай ғаиләләрҙә татыулыҡ, миһырбанлыҡ ололарҙан кеселәргә күсә килеүсән. Халҡыбыҙ тормошонда ошондай яҡшы күсәгилешлек борондан күҙәтелгән. Шуға ла ундай ғаиләлә тыуған балалар, төплө тәрбиә алғандан һуң, донъяға ысын кеше булараҡ баға.

Үкенескә ҡаршы, әлеге ваҡытта ата-әсәләре була тороп та балалар йорттарында тәрбиәләнгән балалар һаны бик күп.

Статистика мәғлүмәттәренә ҡарағанда, Башҡортостанда етем һәм ҡараусыһыҙ ҡалған балалар һаны күбәйә: 2016 йылда ундайҙар 3 575 булһа, 2018 йылда 5 195-кә еткән.

«Беҙҙең өйҙөң йәме» әҫәре – бала саҡ хәтирәләренең иң матур бер биҙәге булып иҫтә ҡала. Ғөмүмән, оло әҙиптең ҡайһы ғына әҫәрен алһаң да, йылдар үтеү менән популярлығын юғалтмай, матурлыҡҡа, изгелеккә әйҙәп йәшәүен дауам итә. Донъяға, кешеләргә һөйөү, хәстәрле, мәрхәмәтле уй-тойғолар әҙип ижадының аслын тәшкил итә.

Әҫәрҙә күреүебеҙсә, ауыр йылдар, аслы-туҡлы йәшәү, һыуыҡ-яланғаслыҡ кешеләрҙең, балаларҙың күңелен ҡатырмаған. Киреһенсә, улар бер-береһенә тағы ла нығыраҡ тартылған, ярҙам иткән. Быны беҙ әҫәрҙең төрлө урындарында күрәбеҙ.

Автор үҙ геройҙарының күңел донъяларын тәрәндән тойоп, уларҙы аңлап яҙа. Геройҙарҙың эске донъялары, психологиялары, уларҙың күҙгә күренеп тормаған яҡтарының ниндәй булыуын беҙ шаҡтай асыҡ күрәбеҙ.

Мостай Кәримдең башҡа әҫәрҙәре кеүек үк, «Беҙҙең өйҙөң йәме» повесы ла уҡыусыларҙы уйландыра. Уҡыусы нимәнең яҡшы, нимәнең насар булыуын асыҡларға тырыша, кешелеклелек, кешесә йәшәү хәҡиҡәтен аңларға ынтыла.

ӘҘӘБИӘТ:

1. *М. Кәрим*. Беҙҙең өйҙөң йәме. – Өфө: «Китап», 2014
2. *Баһауетдинова М.И., Йәғәфәроварова Г.Н.* Уҡыусыларҙың фәнни-тикшеренеү эшен ойоштороу. – Өфө: «Китап», 2012
3. https://infourok.ru/tema-m-krimde-oonoa-bala-sa-re-buyinsa-dres-3362603.html
4. *Башинформ.рф* http://www.bashinform.ru/bash/618161/

© Әбсәләмова Ш.М., 2019

Якупова Е.Р.,
учитель истории и обществознания
МОАУСОШ №7, г. Нефтекамск

СОЗВЕЗДИЕ КАРИМА НА КАРТЕ УФЫ

«В заре весенней вижу я … мою Уфу…»
Мустай Карим

В настоящее время экскурсионная деятельность является одним из актуальных направлений туристской индустрии. Учитывая то, что экскурсионный туризм в Башкирии развит слабо, с точки зрения формирования новых региональных туристских продуктов и их реализации перспективным является разработка литературных маршрутов.

Основная цель разработки литературных маршрутов заключается не только в

знакомстве школьников и их родителей с биографическими данными и произведениями народного поэта, писателя и драматурга, а также но и проследить основные этапы работы над произведениями, попробовать проникнуть в их глубинный смысл, пробудить желание к творчеству.

Предлагаемый литературный маршрут посвящен 100-летию со дня рождения народного поэта Башкортостана Мустая Карима и расскажет об его биографии,тесно связанной с жизнью и деятельностью в столице Республики Башкортостан – городе Уфе.

Задачи маршрута:

1. Формирование у подрастающего поколения интереса к изучению литературного краеведения;
2. Закрепление и обогащение теоретических знаний о жизни и творчестве башкирского поэта и писателя;
3. Развитие коммуникативных навыков в процессе межличностного общения во время экскурсии;
4. Привлечение внимание общественности к проблеме сохранения историко-культурного наследия писателя;

Методическая разработка экскурсии «Созвездие Карима на карте Уфы»

Вступление экскурсовода:

Здравствуйте, дорогие ребята и уважаемые взрослые! Приветствуем Вас в столице республики Башкортостан, городе Уфе. Мы находимся у памятника Салавата Юлаева, расположенного на высоком берегу реки Белой. Это самое любимое для прогулок и отдыха место уфимцев и всех гостей города. Отсюда хорошо видно, как вдали, недалеко от берегов красавицы Демы, у подножия большого холма, напоминающего грудь большого богатыря, раскинулось затерявшийся среди башкирской природы село Кляшево. Сейчас его слава перешагнула границы не только Чишминского района, но и всего Башкортостана. Ведь Кляшево – родина народного поэта, аксакала, лауреата премии имени Салавата Юлаева Мустая Карима.

Тема сегодняшней экскурсии «Созвездие Карима на карте Уфы». Мы с вами побываем на уфимских улицах, связанных с биографией Мустая Карима.

Подтема 1. Детские годы М.Карима

Маршрут: аллея возле памятника Салавата Юлаева (пешая экскурсия), далее туристы проходят и садятся в автобус

Используемый приём: описание детских лет М.Карима, проведенных в селе Кляшево Уфимского уезда (ныне Чишминский район Республики Башкортостан)

Родился Мустай Карим 20 октября 1919 года в Кляшево Сафаровской волости Уфимского уезда Уфимской губернии в простой крестьянской семье. Отец – Мухаметсафа Садыкович был хлеборобом. Мать – Вазифа Хафизовна, прожила 105 лет, годы ее жизни с 1885 по 1990 год. Был вторым ребенком, а всего их было 12 братьев и сестер. У главы семьи было две жены, что имело место в мусульманских традициях. Его воспитанием занималась старшая мать, духовная наставница будущего писателя. Мальчик считал ее родной матерью, пока не узнал, что вторая, младшая жена отца, и есть его настоящая мама. Между женщинами в доме было уважение и взаимопонимание. В большом роде Каримовых Мустай был вторым грамотным человеком, первым научился читать старший брат Муртаза. Он же впервые посадил Мустафу на коня. До него же Каримовы, как и все кляшевцы, были неграмотны.

Подтема 2. Годы учебы в Уфе

Маршрут: здание рабфака Башпединститута (ныне ФРГФ БашГУ)-здание

факультета башкирского языка и литературы Башпединститута имени К.И.Тимирязева (ныне – завод «Прогресс»)- Союз писателей Республики Башкортостан

Объект показа: здание рабфака Башпединститута (ныне ФРГФ БашГУ)

Используемый прием: рассказ о годах учёбы М.Карима в Уфе на рабфаке и в Башпединституте имени К.И.Тимирязева, совмещаемых с работой Союзе писателей БАССР и началом литературной деятельности - ул. Мустая Карима,3 (бывший кинотеатр «Салават»)

Первые детские и юношеские впечатления от Уфы были связаны с улицей Зенцова (позже улица была переименована в ул. Сталина, еще позднее в Коммунистическую). В 1928 году будущий народный поэт в возрасте 9 лет впервые побывал в Уфе, где заночевал в доме 113 по улице Коммунистической. Это было полиграфическое училище. В нем дальние родственники Мустая Карима работали дворниками. Этот дом стал первым уфимским пристанищем Мустая Карима:[1,с. 406] (фото из портфеля экскурсовода).

Наш автобус подъезжает к зданию по улице ул.Коммунистическая, 19,где находился педрабфак по ул.Коммунистическая,19 (ныне инфакБашГУ). Мустай Карим писал в своей автобиографии, что его приняли как более-менее грамотного сразу на 2 курс. А когда через два года окончили рабфак, то уже прилично писали и говорили.

Мы подъезжаем к ул.Коммунистическая, 34, находящейся возле здания Союза писателей Республики Башкортостан.

В 1937 году поступил на факультет башкирского языка и литературы Башкирского педагогического института имени К.И.Тимирязева, который располагался на углу улиц Сталина (ныне ул.Коммунистическая) и Аксакова. В настоящее время в нем располагается завод «Прогресс». В годы учебы вошел в литературную среду. Совмещал работу с учебой в Башпединституте.

В 1938 году вышла в свет первая книга стихов «Отряд тронулся» совместно с Вали Нафиковым, еще раньше в 1935 году опубликовано стихотворение в газете «Яшьтөзүче». Продолжая учебу в институте, работал в редакции журнала «Пионер», в 1939 году его приняли литературным консультантом в Союз писателей, в том же году принят в Союз писателей СССР. В канун войны на башкирском языке вышел сборник стихов «Весенние голоса».

Позже с 1951 по 1962 годы Мустай Карим являлся председателем правления СП БАССР,позже-секретарем правления СП РСФСР.

Но прежде чем стать большим поэтом, Мустаю Кариму предстояло взять в руки оружие, чтобы защитить страну от фашистского нашествия, как и сотням тысяч его сверстников: [2, с.22].

Подтема 3. Участие М.Карима в Великой Отечественной войне

Маршрут:ул. Мустая Карима,47(на углу ул.Достоевского)

Объект показа: жилой дом на ул. Мустая Карима, 47

Используемый прием: рассказ об участии М.Карима в Великой Отечественной войне

Мы подъезжаем к улице, которая до 2006 года носила название Социалистическая, а еще раньше – Бекетовская. А еще ее называют улицей первой любви Мустая Карима.

Мы находимся на том месте, где стоял домик тетушки Хадии-апы, сейчас здесь многоэтажка на углу ул. Достоевского и Мустая Карима (ул. Мустая Карима, 47) .

Мустай Карим в воспоминаниях писал: «В августе 1938 года мы с Вали Нафиковым сняли комнату в квартирке с двумя маленькими комнатками. Это был двухэтажный деревянный дом (в наст.время - дом снесён). В том же доме в апреле 1941 года мы с Раузой поженились. Наша хозяйка Хадия-апа была родной тётей Раузы. Оттуда я ушёл

на войну. После войны до сентября 1947 года оставались там же».

Вскоре после свадьбы в 1941 году, был мобилизован в Красную Армию.

После прохождения учебы в военном училище связи города Мурома, служил связистом. С мая по август 1942 года участвовал в боях на Брянском фронте в качестве начальника связи артдивизиона в звании младшего лейтенанта. В августе 1942 года получил тяжелое ранение в грудь под городом Мценском. Более шести месяцев находился на лечении в разных госпиталях. Был трижды оперирован.

После госпиталя продолжил службу на передовой в качестве корреспондента фронтовых газетах «Советский воин» и «За честь Родины». День Победы встретил в качестве военного журналиста застал за Веной, около Линца, куда был отправлен редактором на встрече с американцами.

В июле 1946 года был демобилизован из Советской Армии. Как участник Великой Отечественной войны награжден орденами Красной Звезды(1944), Отечественной войны II степени(1945), медалями.

Подтема 4. Литературное творчество М.Карима.

Маршрут:ул.Ленина,31/33-ул.Энгельса,5-ул.Чернышевского-памятник М.Кариму.

Объекты показа: мемориальная доска М.Кариму-памятная доска со стихами М.Карима, памятник М.Кариму .

Началась творческая жизнь писателя, поэта. В декабре 1953 года правительство выделило Мустаю Кариму трёхкомнатную квартиру в новом доме по ул. Ленина, 65а. Но вскоре в 1958 году поэту и писателю предоставили 4-комнатную квартиру, где он прожил ровно 40 лет. В стенах той квартиры были гостями известные писатели, государственные и общественные деятели: Константин Симонов, Расул Гамзатов, Чингиз Айтматов, Кайсын Кулиев, Сергей Михалков, Михаил Дудин, МирзоТурсун-заде, президент Татарстана Минтимер Шаймиев, Лев Николаевич Богуш (академик).

Мы подъезжаем к дому 5 по улице Энгельса, куда в январе 1999 года Мустай Карим переехал, чтобы съехаться с семьёй дочери Альфии. «Там остались 40 лет жизни, дух общения с людьми. Здесь этой атмосферы нет. Стены не обогреты, не освещены, не обласканы душами моих друзей», - писал народный поэт Башкирской АССР.

Мустай Карим скончался 21 сентября 2005 года, находясь в республиканском кардиологическом диспансере Уфы. Похоронен на мусульманском кладбище в Уфе.

Далее экскурсовод читает стихотворение «Птиц выпускаю…», возложение цветов возле мемориальной доски.

Мы приближаемся к ул. Чернышевского, где установлена памятная доска, посвященная стихотворению Мустая Карима «Птиц выпускаю

23 октября 2009 года в Уфе открылась памятная доска, посвященная стихотворению Мустая Карима «Птиц выпускаю…». Автор - Наиль Байбурин, заслуженный деятель искусств Республики Башкортостан.

Произведения М.Карима переведены на десятки языков России и мира, апо самым известным были сняты фильмы «Долгое-долгое детство» (режиссер-постановщик Булат Юсупов) и «Сестренка « (реж. Александр Галибин).

Именем Мустая Карима в Уфе названы Национальный Молодежный театр РБ и улица в Ленинском районе Уфы. Гимназия №158 имени Мустая Карима в селе Кляшево Чишминского района.

В главном ВУЗе республики Башкирском Государственном Университете:

• учреждены ежегодные стипендии имени для студентов филологического факультета,

• открыта творческая мастерская имени Мустая Карима- центр по изучению

башкирского языка и литературы в БашГУ,

• на фасаде главного корпуса БашГУ установлена мемориальная доска (автор, академик Российской Академии художеств РФ Андрей Ковальчук.

Имя Мустая Карима присвоено Международному аэропорту Уфа и круизному лайнеру, четырехпалубному теплоходу «Водоходъ».

В Кабардино-Балкарской Республике на главном Кавказском хребте, в Чегемском ущелье, безымянному пику на высоте 3555 метров присвоено имя Народного поэта;

В почтовое обращение вышла марка, выпущенная в честь 100-летия со дня рождения;

В 2013 году сын, дочь и внук писателя основали Фонд имени Мустая Карима, одна из задач которого поддержка башкирского языка и литературы.

Мы приближаемся к памятнику Мустая Карима на площади Дворца Профсоюзов.

Перед нами - памятник народному поэту Башкортостана Мустаю Кариму художника и скульптора Андрея Ковальчука. Недалеко от памятника находится дом Мустая, где он жил на протяжении 40 лет. Раньше, около 10 лет назад, рядом с его домом находилось частное жилище, в котором снимал угол Мустай, будучи студентом.

Памятник высотой в 6 метров и длиной в 15 метров не может не поражать. Если взглянуть на него, то кажется, будто перед нами сидит оживший Мустай Карим. Он смотрит прямо на нас уверенным, живым и спокойным взглядом. За его спиной кружится каскад страниц из написанных книг. С этих страниц на нас сходят герои его повести «Долгое-долгое детство» [4, https://rb7.ru/]..

В этой скульптуре автор изобразил не только героев повести, но и весь внутренний мир писателя, его переживания и чувства. Кажется, будто ещё мгновение, и М. Карим встанет и пройдёт к любопытным зрителям, проходящим мимо людям. Скульптурная композиция необычно решена не только в плане образов. Все герои скульптуры находятся в бассейне, чьё течение связано с жизнью и её непрерывностью.

Дагестанский поэт Расул Гамзатов сказал о Мустае Кариме следующие слов: «Путь Мустая Карима и в поэзии, и в жизни освещен тем добрым светом, который исходит от лиц людей, из глаз друзей. А в пути его было много горестей и радостей, и он в том и в другом случае достоин их.»

Закончилась наша экскурсия возле памятника, который возведен в честь великого башкирского писателя М.Карима. Вы можете прогуляться самостоятельно по парку и отдохнуть.

Хочу вновь привести слова А.С.Пушкина: «Уважение к минувшему - вот черта, отличающая образованность от дикости».

Подведение итогов экскурсии, ответы на вопросы.

Экскурсовод в течение всей экскурсии читает стихи, либо часть прозы М.Карима, начиная от раннего творчества (с начала экскурсии) и заканчивая поздними произведениями.

Приятных впечатлений. Всего доброго. До свиданья.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Карим, М. Сочинения: том IX .-Уфа, Китап, 2018.-520с.
2. Валеев И. Мустай Карим: воин, поэт, гражданин / И.Валеев.- Герои Отечества, 2004.-582 с.
3. Информационно-краеведческий путеводитель «Уфа литературная» [Электронный ресурс].- http://ufalit.csdb.tk/images/logo/ufaliteraturnaia.png (дата обращения:01.10.2019].

4. Памятник Мустаю Кариму в Уфе. [Электронный ресурс].- https://rb7.ru/ (дата обращения 30.08.2019).
5. Валеев И. Воспитание природой /И.Валеев // Табигат .- 2006. -№1.-с.17.
6. Карим, М.Сочинения: в 4-х томах. Т.1. Стихотворения. Поэмы.- Уфа, 1987.-399с.
7. Валеев И. Карим-общественный и государственный деятель//Истоки.-2004.-№42.-с.5.
8. Карим М., Долгая дорога:стихотворения.- Уфа, Китап, 2004г.- 278 с.
9. Мустай Карим.Жизнь и творчество. Фотоальбом (на башкирском и русском языках)-Уфа, Китап,2000.-240с.

© Якупова Е.Р., 2019

Янбаев И.К.,
филол. ф. н., доцент, БДУ Өфө ҡ.

МОСТАЙ КӘРИМ ИЖАДЫНДА ТИПИКЛАШТЫРЫУ АЛЫМЫ БУЛАРАҠ ПРОТОТИПТАР

Художестволы әҙәбиәттә, сәнғәттең башҡа төрҙәрендәге кеүек, меңәр йылдар һуҙымында формалашҡан ҡанундар бар. Тик конкрет күренешкә хас булған үҙенсәлектәр аша кешелек йәки халыҡ өсөн дөйөм һәм уртаҡ сифаттарҙы күрһәтә алыу, ябай ғына эпизод арҡылы үтә ҡатмарлы эпик ваҡиғаларҙы сағылдырырға һәләтле булыу, йәғни айырым образ, символ йәки художестволы деталь ярҙамында дөйөм кешелек өсөн хас булған күренештәрҙе һүрәтләү – шул законсылыҡтарҙың иң әһәмиәтлеләренән. Индивидуалләштереү аша дөйөмләштереүгә ынтылыш һәр яҙыусы өсөн мөһим талап булып тора. Шунһыҙ әҙәби әҫәрҙең нәфислеге, уҡыусыға тәьҫире, ижтимағи һәм эстетик тәрбиә вазифаһы, һүрәтләнгән ваҡиғаларға ышандырыу көсө бик самалы. Әҙәбиәт ғилемендә бындай оҫталыҡты *типиклаштырыу* тип йөрөтәләр. Әҫәрҙең художестволылығы һәм сифаты йөкмәтке һәм форманың камил бөтөнлөгөнә бәйләнгән һымаҡ, уның кимәлен күрһәтеүҙә типиклаштырыу ҙа хәл иткес урындарҙы алып тора. Яҙыусының маһирлығы, асылда, шул күренештәр менән баһалана ла инде.

Нәфис әҙәбиәт, дөйөм ҡағиҙәләргә нигеҙләнеүенә ҡарамаҫтан, күп төрлө тормош материалы менән эш итә. Яҙыусы шәхесе лә күп ҡырлы, шул уҡ ваҡытта, индивидуаль күренеш: уның тәрбиәләнеү һәм формалашыу мөхите үҙенә башҡа, тик уға ғына төҫ ижад итеү манераһы һәм алымдары бар, өҫтөнлөк биргән темалары була, ул бөтөн әҙәби төрҙәрҙә эшләмәҫкә, хатта бер генә жанр оҫтаһы булараҡ танылырға мөмкин һ.б. Шунлыҡтан сәнғәттең бөтөн төрҙәрендә лә индивидуалләштереү һәм дөйөмләштереү алымдары, типиклаштырыу формалары күп төрлө була. Әҫәрҙә хәл-ваҡиғаларҙың, кешеләрҙең шәхси сифаттарын дөйөмләштереү – шуларҙың киң таралғаны. “Үҙ заманының, үҙ синыфының үҙенсәлекле яҡтарын айырата тулы сағылдырған шәхестәр булырға мөмкин һәм яҙыусылар уларҙың яҙмышын үҙ әҫәренә нигеҙ итеп алырға; уларҙың эшмәкәрлеген үҙәккә ҡуйып, шуның миҫалында башҡа кешеләргә лә хас сифаттарҙы һынландырып бирергә мөмкин. Әҙәби әҫәрҙең геройы өсөн өлгө итеп алынған бындай реаль шәхесте прототип йәки прообраз тип атайҙар”, - тип яҙа Ким Әхмәтйәнов [4, 65-се бит]. Ғалимдар күҙәтеүе буйынса, бер осраҡта яҙыусы әҙәби типта йәки характерҙа бер социаль ҡатламға ҡараған халыҡ төркөмөнөң һыҙаттарын “һығып”, дөйөмләштереп бирергә мөмкин; икенсе осраҡта тарихи йәки замандаш шәхестең айырым сифаттарын ғына нигеҙ итеп алырға хоҡуҡлы; өсөнсө осраҡта реаль кешеләрҙе үҙҙәренең исемдәре менән тасуирлауы ихтимал [3, 92-се бит]. Әммә *прототип* төшөнсәһе баштараҡ кеше һәм геройға ҡарата ҡулланылһа ла, тора-бара уның йөкмәтке

сиктәре байтаҡ киңәйә төштө: *әҫәр персонажының ғына түгел, айырым эпизод йәки ваҡиғаның, идея, фекер һәм хис-тойғоның да прообразы булыуы ихтимал.* Ниндәй генә бойондороҡһоҙ, хөр фекерле, фантазияға бай булмаһын, яҙыусы ижады прототипһыҙ булмай. Бында, моғайын, бер мөһим иҫкәрмәне күҙ уңында тоторға кәрәк: "һүҙ рәссамы тарафынан прототиптарҙы файҙаланыу характеры беренсе нәүбәттә яҙыусының йүнәлеше, жанры, ижади хосусиәтенә бәйләнгән" [2].

Шуны ла белдәләргә кәрәк: ҡайһы бер осраҡта яҙыусылар, әҫәрҙә ҡуйылған төп маҡсаттан сығып (мәҫәлән, юмористик йөкмәтке, сатирик пафосты көсәйтеү йүнәлешендә), үҙҙәре белгән, хатта яҡшы аралашып йәшәгән замандаштарының образына мөрәжәғәт итеп тә айырым сифаттарын, характер үҙгәлектәрен бөтөнләй башҡаса, уны һис тә үҙенә хас булмаған ҡиәфәттә бирергә тырышалар. Һүҙ, әлбиттә, тик синфилыҡ, партиялылыҡ принциптары хөкөм һөргән, яҙыусылар өсөн төп ижад методы социалистик реализм булған совет осоро әҙәбиәте хаҡында ғына бармай. Айырыуса үткән быуаттың 20-50-се йылдарында геройҙарҙы "беҙҙеке" һәм "дошман"ға айырып, аҡ йәки ҡара төҫтәрҙә һүрәтләү менән бергә, объектив ысынбарлыҡтан ситләшеү ғәҙәти күренешкә әйләнгәйне, былары иһә – идеология һөҙөмтәһе.

Прототиптарҙың төрлө сығанаҡлы булғандарын айырыуса Башҡортостандың халыҡ шағиры Мостай Кәрим ижадында күпләп осратабыҙ. Билдәле яҙыусы тарафынан тыуҙырылған персонаждарҙың күптәре прототиптарының биографик һыҙаттарына таянып эшләнгән, әлбиттә. Әгәр ҙә әҙип үҙенең "Ғүмер миҙгелдәре" яҙмаларында: "Минең зиһенем хәҙер бик алыҫта ҡалған ана шул йылдарҙа осраған, күргән, аралашҡан меңәр-меңәр кеше араһынан изге күңелле игелеклеләрен берәм-берәм сүпләй", - ти икән, тап шул киләсәктә әҫәрҙәрендә типиклаштырасаҡ геройҙарын да күҙ уңында тота булыр [1, 7-се бит]. Үҙе яҙыуынса, улар М.Кәримдең тормошона, ижадына һәм яҙмышына ҡағылып үтә, йоғонто яһай һәм таяныс була. Шағир хәтеренә һеңгән йәки көндәлектәрендә теркәлеп ҡалған замандаштарының тере образдарын әҫәрҙәрендә йыш кәүҙәләндерә. Әйткәндәй, М.Кәрим көндәлектәрен Муром ҡалаһында, хәрби элемтә училищеһында уҡыған сағында, 1941 йылдың 10 ноябренән башлап яҙырға тотона. Шул яҙмаларында уҡ үҙенең яҡын дуҫтарының береһе Юлдашевты буласаҡ романының бер геройы итеп күрә. "Юлдаш ул минең геройым булыр. Ул – характерлы кеше. Башҡаларға оҡшамаған. Суровый, бик суровый кеше", "...бик үҙенсәлекле, тыштан ҡырыҫ әҙәм ине..., оҙонса ҡаҡса кәүҙәле, етеҙ хәрәкәтле, үткер ҡарашлы дала башҡорто ине ул ", тип хәтерләй уны. Ҡыҙғанысҡа ҡаршы, был егет һуғышта һәләк була. Роман тыумай ҡала, әммә 1942 йылда госпиталдә сағында яҙылған "Декабрь йыры" поэмаһының берҙән-бер геройы Юлдаштың прототибы – автор менән бергә педагогия институтын тамамлаған, "иң зирәк һәм дыуамал заттарҙың береһе" Фәйзи Юлдашев.

Һуғыштан һуң яҙылған "Туй дауам итә" тигән тәүге пьесаһының персонаждарынан Фәйзи исеме лә шул егеттең иҫтәлеген йөрөтә. Был пьесаның бөтөн тиерлек персонаждарының прототиптары бар, әҫәр сюжеты ла автор үҙе кисергән хәл-ваҡиғаларға туранан-тура мөнәсәбәтле. Шағир Мәлихтең прототибы Мәлих Харисов икәнлеге аңлашыла, Заһир Кинйәкәевтеке – йәш шағир Сабир Кинйәкәй икән. Һәр береһе хаҡында автор йылы иҫтәлектәр йөрөтә, уларҙың шиғриәте, шәхесе хаҡында бик юғары фекерҙә була, һуғыштан һуң яҙыласаҡ хәтирәләрендә матур һүҙҙәр менән ҡат-ҡат телгә алып тора. Баҫалҡы һәм күндәм Сабир Кинйәкәй менән М.Кәрим һуңғы тапҡыр 1944 йылдың яҙында Одессала осраша. Уның һуңғы шиғырҙарын ҡулына ала, үҙе хеҙмәт иткән "Совет суғышсыһы" газетаһында баҫтырып та сығара. Әҫәрҙәге йор һүҙле батыр һалдат Ямалетдин Мөфтахов – Малаяҙ ауылы кешеһе Ямалетдин Мифтахов, ә Сәлих – фронтовик-яҙыусы Сәләх Кулибай. Башҡа персонаждарҙың да әҙип менән аралашҡан,

хеҙмəттəш булған реаль кешелəргə бəйлəнеше ҙур. Мəҫəлəн, ҡаҙаҡ һалдаты Сəрсенбаев та М.Кəрим менəн фронт газетаһының татар телле редакцияһында бергə хеҙмəт иткəн шағир Əбү Сəрсенбаевҡа килеп тоташа.

Ҡайһы бер шəхестəр Мостай Кəрим ижадында бер-нисə ҡабат күренеп ҡала. Ғайса Хөсəйенов халыҡ шағиры хаҡындағы монографияһында шундай мəғлүмəт бирə: "Ямалетдин Мифтаховты прототип итеп М.Кəрим уртаҡ исемдəге поэмаһында Үлмəҫбай образында яу йылдарында уҡ бер тапҡыр уңышлы файҙаланғайны инде. Күрəһең, Ямалетдин йор һүҙле, шаян холоҡло батыр кеше булған. Пьесала ла ошондай сифаттарында кəүҙəлəндерелгəн" [4, 165-се бит]. Əҫəрҙə фольклор геройҙарына тиңдəш гүзəл сифаттар менəн һүрəтлəнгəн Үлмəҫбай – йыйылма образ, уның портрет сығанаҡтары күп. М.Кəрим һуғыш йылдарында ундай йəш, ҡаһарман йөрəкле, сос, йор һүҙле егеттəрҙе байтаҡ осрата. Мəргəн атыусы, "шаян холоҡло ҡыйыу егет" Хəбибулла Разетдинов та шулар тоҡомдан. "Шундай мəргəнлек һəм таҫыллыҡ Үлмəҫбайҙың да ҡылығы бит", - тип яҙа Ғ.Хөсəйенов [4, 67-се бит].

Элемтə взводы командиры кесе лейтенант М.Кəримовтың хəрби юлында осраған тағы ла бер зат, "əллə ниндəй шарттарҙа ла ауыҙынан тупаҫ һүҙ сыҡмаҫ", "күңел сафлығы йөҙөндə балҡып торған", "ҡырҡтан байтаҡ өҫтə, ҡаҡса сал ир", йəғни комиссар Зубков та, бик типик герой булып сыға. "Ярлыҡау" повесында күренеп ҡалған комиссар Зубков – тап шул кеше. Был күркəм кеше лə яу яландарында ятып ҡала. Үҙенең яҙмышына туранан-тура ҡатнашлыҡ иткəн офицер хаҡында М.Кəрим былай тип хəтерлəй: "Əле алғы һыҙыҡҡа ингəнсе дезертирлыҡта ғəйеплəнгəн ғəйепһеҙ һалдатты атыуҙан ул минең взводты ҡотҡарҙы. Мине əрлəгəн булды, ə ҡотҡарҙы. Ғүмерлек выждан ғазабынан азат итте". Повеста ошо ауыр вазифаны башҡарған Байназаров йөҙөндə беҙ М.Кəримдең үҙен күрəбеҙ. Любомир Зух образы һəм уның менəн бəйле трагик ваҡиғалар ҙа реаль нигеҙҙəн үҫеп сыға, сығанағы – атыуға хөкөм ителгəн əлеге һалдат яҙмышы. Яҙыусы Австрияның баш ҡалаһы Вена өсөн барған һуғыштарҙа ла ҡатнаша, мəшһүр опера театрында снаряд ярылыуынан янғын сыҡҡас, совет һалдаттарының уны ҡотҡарырға ташланыуының тере шаһиты була. Был күренештəр ҙə əҫəрҙə күпмелер сағылыш тапҡан.

1942 йылдың декабрендə Тулала госпиталдə ятҡанда үҙен ихлас тəрбиəлəгəн Силəбе ҡыҙы, "ҙур зəңгəр күҙле йəш кенə санитарка" ла ярайһы уҡ эҙ ҡалдыра шағир күңелендə. Байтаҡ ваҡыттан һуң, ошо ҡыҙ баланы хəтерлəп, "Ул ҡыҙ мине ташлап китмəне" тигəн шиғырын яҙа. Бер минаның бер ярсығы М.Кəримдең йөрəк аҫтынан үтеп уны ҡаты яралаһа, икенсеһе иһə дуҫы Фоминды һəлəк итə. Был ваҡиға тулыһынса, бөтөнлəй үҙгəрешһеҙ тиерлек уның башҡа əҫəрендə һөйлəнелə:

Икебеҙгə тейҙе бер юлы
Бер минаның ике ярсығы.
Береһе ҡалды сержант Фоминда,
Текə яр ситендə – ҡəберҙə,
Икенсеһе – минең тəнемдə.

М.Кəримдең "Оҙон-оҙаҡ бала саҡ" повесының инеш өлөшөндə ҡаты яраланған авторҙың яу яланында яңғыҙ имəн янында ятыуы хаҡында хикəйə ителə. Был эпизод та уйлап сығарылмаған, əлеге Мценск янындағы ваҡиғалар менəн бəйлəнешле.

"Ауыл адвокаттары" һымаҡ уҡ, был повесть тə прототиптарға бай булған əҫəрҙəрҙəн. Уларҙың һəр береһе тураһында ентеклəп һөйлəп сығыу беҙҙең маҡсатҡа инмəй. Шулай ҙа, авторға иң яҡын булғандарынан, Оло инəйҙəн ҡала, моғайын Əсғəт образылыр. Сөнки ул үтə үҙенсəлекле тəбиғəте, ҡабатланмаҫ натураһы менəн башҡа персонаждарҙан айырылып тора. Бала саҡ дуҫы Искəндəр малайы Əсғəт тураһында

автор бик яратып та, һоҡланып, ғәжәпләнеп тә тасуир итә: “Әйберҙәрҙең тылсымлы мәғәнәһен иҫ киткес итеп аңлай, күҙе менән күргәнде йәки ҡолағы менән ишеткәнде түгел, үҙенең хыялына, фараз итеүенә тап килгәнде шәйләй ала ине ул” [1, 177]. Хыялдарға ифрат бай, шиғри күңелле егеттең ғүмере шулай уҡ һуғыш яландарында өҙөлә.

Шул уҡ әҫәрҙә үҙенең үтә ҡанһыҙлығы һәм кешелекһеҙлеге менән айырылып торған, иҫәпһеҙ енәйәт ҡылған Ярулла ҡараҡ образы бар. Ул судһыҙ-ниһеҙ, бөтөн халыҡ алдында, үҙенең енәйәтен йәшереү маҡсатында, йәмәғәт аҡсаһын урлауҙа ғәйепләнгән кооператив етәксеһе коммунист Сәмиғулланы үлтереп ташлай. Был ҡот осҡос фажиғәнән Сәмиғулланы Йомро Талип та, уны рәсми хөкөм ҡулына тапшырыу яғында торған йәштәше Мәрәһим дә ҡотҡара алмай, ә силсәүит Ташбулат – теләмәй ҙә. Ошо ҡанлы ваҡиғалар ҙа ысынбарлыҡтан алып яҙылған. Был хаҡта әҙип осетин яҙыусыһы Нафи Джусойты менән әңгәмәләшкәндә, әле повесть яҙылып бөтөлмәҫ элек, телгә алып китә [1, 553]. “Минең китабым – һоҡланыуҙар һәм тетрәнеүҙәр, бер һүҙ менән әйткәндә, кешеләр менән аралашыу һөҙөмтәһендә кисергән тетрәнеүҙәр тураһында”, - ти автор. ”Мин, мәҫәлән, ғүмер буйы ат ҡарағы булған, кешеләргә яуызлыҡ килтергән бер кешене күрһәтәсәкмен – мин уны беләм инем”, - тип өҫтәй. Реаль тормошта ла шулай булып сыға. М.Кәрим бер саҡ ауыл зыяратына ингәнендә әлеге кешене осрата, һөйләшеп китәләр. Ул 1924 йылда бөтөн мир менән йәмәғәт аҡсаһын урлаған бер кешене үлтереүҙәре, ысынында иһә аҡсаны үҙе урлауы, гонаһтарының күп булыуына ҡарамаҫтан, һаман да улар өсөн яуап тотмауы, бик күп йылдар уҙһа ла тыныслыҡ таба алмауы хаҡында һөйләй. Ни өсөн шундай кешеләрҙе геройҙары сифатында һайлауын да аңлата автор: “Мин китапҡа кешегә уның төп ғүмер миссияһы хаҡында иҫенә төшөрөү өсөн ҡайһы бер реаль ваҡиғаларҙы тупланым”.

Драматургтың эшмәкәрлеге театр сәнғәте менән тығыҙ бәйләнгән, ижад емеше сәхнәгә күтәрелгәндә генә ысын мәғәнәһендә тулы ҡанлы әҫәр рәүешен ала. Был осраҡта инде беҙ яҙыусы, режиссер, актер, композитор һәм бүтән һөнәр эйәләренең авторҙашлығын күҙ уңында тотабыҙ. Шунлыҡтан яҙыусының үҙ геройының прототибына булған ҡарашы бер төрлө, режиссерҙыҡы, сәхнә биҙәүсенеке үҙенсә, актер башҡарыуында бөтөнләй башҡа төҫ алырға мөмкин. Ябай ғына итеп әйткәндә, пьеса үҙе үк спектакль өсөн прототип сифатын үтәй башлай. Был йәһәттән Мостай Кәримдең “Йырланмаған йыр” исемле драмаһы буйынса әҙерләнгән спектакль хаҡында әйткәндәре ҡыҙыҡлы. Әҫәрҙең төп образдарының береһе – партияның ҡала комитетында икенсе секретарь булып эшләгән Дүсмәт Ярлыҡапов, ул “ыңғай образдарҙан түгел”. “Йырланмаған йыр” – партия етәксеһенә тәнҡит белдереүсе драма”, - ти автор үҙе [1, 391]. Әгәр ҙә М.Кәрим был типик образды тыуҙырғанда бөтөн ил кимәлендә оло бәләгә әүерелә башлаған бюрократик системаның боҙоҡлоғон фаш итеүҙе маҡсат итһә, Ярлыҡапов ролен башҡарыусы Арыҫлан Мөбәрәков конкрет бер шәхесте күҙ уңында тотҡан. Мостай Кәрим раҫлауынса, “бөтә торошо, йөрөшө, ултырыуы, тороуы, башын бороуҙары, күҙлек өҫтөнән ҡарауҙары, хатта ҡул хәрәкәттәре торғаны менән КПСС-тың Өфө ҡала комитетының беренсе секретары Мәрүән Йәнгирович Йәнгировтыҡы” булып сыға [1, 271-се бит]. Шулай итеп, яҙыусы үҙе ныҡ хөрмәт иткән яҡшы кешенең шәхсиәте сәхнәлә актер башҡарыуында күләгәлә ҡалдырыла.

Совет осоронда әҙәбиәт тә, киң мәғлүмәт саралары ла дәһшәтле идеологик ҡорал булыуы сер түгел. Сәнғәттең һәм мәҙәниәттең бөтөн йүнәлештәрендә лә партияның етәкселек роле ҙур булды. Шуның өсөн һәр бер яңы әҫәр киң йәмәғәтселеккә ентекле тикшерелеп, абруйлы, вазифалы кешеләрҙең фатихаһы аша еткерелде. Әҫәрҙә коммунистар партияһы, ил етәкселәре эшмәкәрлегенә тел тейҙерелмәйме, алып

барылған рәсми сәйәсәт дөрөҫ яҡтыртыламы-юҡмы – бөтөн йәһәттән цензура үткәс кенә халыҡ хөкөмөнә сығарылыр ине. Саҡ ҡына шик-шөбһә булған осраҡта айырым әҫәрҙәрҙең яҙмышы билдәһеҙлеккә дусар ителде. Был йәһәттән Мостай Кәримдең “Ташлама утты, Прометей!” трагедияһы яҙмышы ла характерлы. Уның тарихын драматург былай тип тасуирлай: “ Ташлама утты, Прометей!”ҙы үҙебеҙҙең театрҙа байтаҡ ҡуймай тоттолар. Ҡазанда премьера үткәс кенә икеләнеүҙәре таралды. Зевс кем: Брежневмы, әллә Шакировмы, ниңә тәнҡит туранан-тура атап әйтелмәй, тиеүселәр булды. Хатта ошаҡ яҙҙылар. Хәҙер генә көлкө тойола. Күп йыллыҡ үлән йәки кукуруз сәсеү проблемаһын хәл итергә тырышҡан әҫәрҙәр фонында быңдай уй тыуыу ғәжәп түгел” [1, 391-392-се биттәр]. Ғөмүмән, республикабыҙҙың ул ваҡыттарҙағы етәкселәре С.Д.Игнатьев, З.Н.Нуриев, М.З.Шакиров, Ф.З.Зәғәфуров кеүек оло шәхестәр М.Кәримдең яҙмышында бик ҙур ыңғай роль уйнай. Һәр береһен ул бөтөн һәйбәт яҡтары һәм кәмселектәре менән объектив ҡабул итергә тырыша, йыш ҡына уларҙың башҡорт әҙәбиәтенә лә, шәхсән үҙенә лә кире йоғонто яһамауҙары хаҡында белдерә.

Халыҡ шағирының төрлө жанрға ҡараған әҫәрҙәрендә үткәрелгән фекерҙең, идеяның, хатта интим, үтә нескә хис-тойғоларҙың да прототиптарын күрә, тәүсығанаҡтарын һиҙемләй алабыҙ. Уларға миҫалдарҙы күпләп табырға мөмкин булыр ине, моғайын. Мәҫәлән, түбәндәге юлдарҙа М.Кәрим үҙенең ҡатыны Раузаға тәрән ихтирам һәм мөхәббәт йөрөтөүе хаҡында ошолайыраҡ белдерә:

Мөхәббәттән уңдым. Ышанысты
Өҫтөн ҡуйҙы барлыҡ анттарҙан.
Шик белдереп, үҙен кәмһетмәне,
Хатта шикләнерҙәй саҡтарҙа.
[1, 408-се бит].

Был юлдарҙы ятраҡан кешеһенә бағышлау тип кенә атамаҫ инек, әлбиттә. Бында бер ниндәй ҙә яһалмалылыҡ һәм уйҙырма юҡ. Ә яҙыусының “ижади кәйефен” ғүмер буйы күтәремләп килгән, әҫәрҙәрен беренсе булып ҡабул иткән, көндәлек тормошта уға һәр саҡ таяныс булып йәшәгән ҡатыны хаҡында һүҙ бара.

М.Кәримдең “Европа-Азия” шиғырҙар циклы үткән быуаттың илленсе йылдарында милли әҙәбиәттә жанр йәһәтенән оло яңылыҡ булараҡ ҡабул ителгәйне. Унда осор шиғриәтендә актуаль булған бөтөн темалар үҙәкләшеп китә. Башҡорттоң тарихи яҡтан ике ҡитға мәҙәниәте, яҙмышы менән тығыҙ бәйләнешле икәнлегенә баҫымлап, әҙип: “Мин үҙ халҡымдың поэзияһы Көнсығыш поэзияһының төҫөн, иҫерткес тәмен, тыныс аҡылын, Көнбайыш поэзияһының ҡәтғи тормош дөрөҫлөгөн, революцион өндәүсәнлеген, актив зиһенен үҙләштереүен уйлайым... Ошо фекерҙәр миндә "Ев“опа-Азия” тигән китапты яҙа башлау теләген уятты”, - тип яҙһа ла, әҫәрҙең атамаһының ғына түгел, идея йүнәлеше лә Мәжит Ғафуриҙың ике континенттың диалог-бәхәсенә ҡоролған “Аурупа-Азия” шиғырына яҡын икәнлеген фаразларға була.

Дөйөм кешелек өсөн хас булған мөҡәддәс тойғолар, уртаҡ мәҙәниәт, тарихи яҙмыш һәм оҡшаш менталитет әҙәбиәттә йыш ҡына типик күренештәрҙе, образ һәм фекерҙәрҙе тыуҙырыуға килтерә. Шул уҡ ваҡытта бөйөк шағирҙарҙың поэтик фекерҙәре башҡа милли әҙәбиәттәрҙә билдәле бер ауаздашлыҡ хасил итеүсән. Быңдай оҡшашлыҡтарҙы һәм тәбиғи йоғонтоно, фекер осошон беҙ донъя әҙәбиәте менән алыш-бирештә торған һәр әҙип ижадында ла тиерлек күҙәтәбеҙ. Мәшһүр венгр шағиры Эндре Адиҙың китаптарын әҫәрләнеп уҡыған, күңеленә уның “ҡаһарманлығын, һыҙланыу һәм өмөттәрен” ҡабул иткән башҡорт шағиры оло остазының үҙ ватаны Венгрияға бағышланған шундай юлдарға иғтибар итә:

Сочится кровь из наших пальцев,

Когда коснемся мы тебя.

“Тәү тапҡыр был юлдарҙы уҡығанда һинең шиғырыңа ҡағылыуҙан минең бармаҡтарымдан ҡан тама төҫлө күренде. Шул уҡ ваҡытта минең ҡолаҡтарымда быуаттар төпкөлөнән исемһеҙ шағирҙың – минең йыраҡ ырыуҙашымдың, тауышы яңғырап китте:

О Урал мой, когда я срезаю лозу
в твоих лесах,
То кровь батыров стекает
по лезвию ножа”, -

тип яҙа Мостай Кәрим [1, 510]. Дөрөҫ, бында конкрет прототип хаҡында һүҙ бармай, ә халыҡтарҙың яҙмыш оҡшашлыҡтары оҡшаш йырҙар тыуҙырыуы тураһында әйтелә. Үрҙәге фактҡа беҙ тик айырым әҙәбиәттәге поэтик образдарҙың һәм деталдәрҙең донъя һүҙ сәнғәте йәки милли фольклорҙа аныҡ “шәжәрәгә” эйә булыуының тәбиғи хәл икәнлеген тағы ла бер тапҡыр раҫлау өсөн генә мөрәжәғәт итәбеҙ.

Мостай Кәрим әҫәрҙәре өсөн прототип һайлау эшенә яуаплы ҡарай, төп геройҙарын тасуирлауға нигеҙ булған типик шәхестәрҙең бөтөн яҙмышын, булмышын төпсөп өйрәнергә, әҙәби зауығына яуап бирерҙәйҙәрен генә хушһына. Үҙе әйткәненсә, кешеләрҙең “эшенә һәм шәхесенә ҡарата күптән сығарылған рәсми хөкөм” менән генә мөрхәтһенмәй, ә үҙенең мөстәҡил ҡарашын булдырыуҙы принципиаль мәсьәләләрҙән иҫәпләй. Тап шундай аныҡ позицияла булыуы, “әҙәбиәттең хөкөмө яуаплы унық” тигән инанысы уның әҫәрҙәренең, ҡайһы осорҙо һүрәтләүенә ҡарамаҫтан, бөгөн дә уҡымлылығын, ышандырыу көсөн, художество-эстетик әһәмиәтен һәм үлемһеҙлеген тәьмин итә. Был йәһәттән М.Кәримдең алтмышынсы йылдар ижадынан түбәндәге факт күргәҙмәле булыр. Ул саҡ әҙип Башҡортостандағы граждандар һуғышы осоро тураһында роман яҙырға уйлай, материалдар өйрәнә. “Был әҫәрҙәге бер образдың, әйтергә кәрәк, төп образдың прототибы Зәки Вәлиди булырға тейеш ине. Шолоховтың Григорий Мелеховы кеүегерәк, Иблес ҡеүәтле әҙәм, үрһәләнеүсе, фажиғәле йән эйәһе, ҡыҫҡаһы – үтә ҡатмарлы шәхес итеп күҙ алдына килтерергә тырыштым мин уны. Билдәле, дошман итеп таныным.”, - ти М. Кәрим “Сәғәт ярым ғүмер” исемле хәтирәһендә [1, 308]. Ҙур ҡоласлы әҫәр яҙыу ниәте ғәмәлгә ашмай ҡала. Эш сәйәсәт елдәренең башҡасараҡ иҫә башлауында ғына түгел. Әллә күпме йылдар инде сит илдәрҙә йәшәп яткан З.Вәлидиҙең ғилми хеҙмәттәре, фәлсәфәүи ҡараштары, үҙ заманына биргән баһалары яҙыусы өсөн ҡараңғы – шул мәсьәләләр әлеге хыялдарын тормошҡа ашырыуҙы тотҡарлай. Асылда был – һүҙ оҫтаһының ижадҡа, үҙ-үҙенә булған талап һәм оло яуаплылығы билдәһе ул. Әгәр ҙә роман туҡһанынсы йылдарҙа, башҡорт милли хәрәкәте етәксеһе һәм бөйөк ғалим Зәки Вәлидиҙең исеме тулыһынса халыҡҡа ҡайтарылған осорҙа яҙылһа, сифаты һәм ҡиммәте буйынса әҙиптең тарихи теманы яҡтыртҡан һәм боронғолоҡ рухын йөрөткән “Ай тотолған төндә”, “Ташлама утты, Прометей!”, “Салауат” трагедияларынан бер ҙә ҡайтыш булмаҫ ине, беҙҙеңсә.

С.Юлаев, М.Аҡмулла, З.Вәлиди, Ш.Бабич, Һ.Дәүләтшина, Р.Ғарипов кеүек мәшһүр әҙиптәребеҙ күптән инде милли әҙәбиәтебеҙҙә төрлө жанрҙағы күп әҫәрҙәрҙә үҙәк геройҙар өсөн прототип булып сығыш яһай. Башҡортостандың халыҡ шағиры Мостай Кәрим дә шулар рәтендә торған яҙыусы. Уның образы рус әҙәбиәтендә урын алыуы менән исеме һимматлерәк тә, беҙҙеңсә. Күренекле рус шағиры, М.Кәрим шиғырҙарын тәржемә итеүселәрҙең береһе Михаил Дудин бер нисә тапҡыр Башҡортостанға килә, дуҫының тыуған ауылында була, ул тыуып үҫкән тәбиғәт менән хозурланып йөрөй. Был юлы ул “Таштағы сәскәләр” шиғри йыйынтығын тәржемә итеү уйы менән килә. Шул һөйләшеүҙәрҙең береһендә ул М.Кәримгә бер яңы поэма

тамамлауы тураһында хәбәр итә һәм былай тип өҫтәй: “Мин унда һинең ташта үҫкән сәскәләр тураһындағы шиғырыңдың эстәлеген һөйләп бирҙем. Эш шиғырҙа түгел. Эш башҡа нәмәлә. Белмәйем, нисек ҡабул итерһең. Беҙҙең ғөрөф-ғәҙәт буйынса, мин һине эҙәрлекләп йөрөгән үлемде яҙлыҡтырырға, алдарға теләнем. Әйҙә, ул һине үлгән икән тип уйлаһын. Минең поэмала һин һәләк булаһың” [1, 499-сы бит]. Михаил Дудин әлеге әҫәренән өҙөк тә уҡып ишеттерә:

Звезда, как слеза, к горизонту стекла,
А мы хоронили Карима.
Был воздух прозрачней и чище стекла,
А мы хоронили Карима.
Незримые трубы трубили зарю,
А мы хоронили Карима.
Сверкали снега янтарем к янтарю,
А мы хоронили Карима.

Аңлашылыуынса, башҡорт шағирының “Таштағы сәскәләр” шиғыры М.Дудиндың ҙурыраҡ әҫәре яҙылыуына сәбәпсе булһа, уның авторы үҙ исеме менән, үҙгәрешһеҙ-ниһеҙ алынып, поэма геройы булып киткән.

Бөгөн, бөйөк яҙыусыбыҙҙың йөҙ йыллығын билдәләгән көндәрҙә, уның ижады буйынса яңынан яңы сәхнә әҫәрҙәре ҡуйыла, нәфис фильмдар төшөрөлә, әҙәби әҫәрҙәр донъя күрә. Бөтөн XX быуат башҡорт әҙәбиәте һәм мәҙәниәте йөҙөн билдәләгән феноменаль замандашыбыҙ, талант һәм кешелеклелек символы, ижади фиҙәкәрлек һәм ҡаһарманлыҡ өлгөһө Мостай Кәрим шәхесе бөгөн үҙе үк күп әҙәби геройҙар өсөн прототипҡа әүерелде, әҫәрҙәре иһә күп ҡаҙаныштарға рухландырыр оло ҡиммәттәр сығанағына әйләнде.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Кәримов М. Әҫәрҙәр (биш томда), 5-се том: Иҫтәлектәр, мәҡәләләр, телмәрҙәр, әңгәмәләр.-Өфө: Башҡортостан “Китап” нәшриәте, 1999.-592 бит.
2. Книгин И.А. Словарь литературоведческих терминов. Лицей, 2006.
3. Тимофеев Л.И. Краткий словарь литературоведческих терминов. Книга для учащихся. Издание второе, доработанное / Ред.-составители: Л.И.Тимофеев, С.В.Тураев.-М.: Просвещение, 1985.
4. Хөсәйенов Ғ.Б. Мостай Кәрим: Шәхес. Шағир. Драматург. Прозаик. – Өфө: Башҡортостан “Китап” нәшриәте, 1994.- 416 бит.
5. Әхмәтйәнов К.Әҙәбиәт теорияһы. Үҙгәрешле 3-сө баҫма.-Өфө: Китап, 2003.-392 бит.

© Янбаев И.К., 2019

Янбаева Э.И.,
2-се һанлы башҡорт лицейының
башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы, Өфө ҡ.

МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ "БЕҘҘЕҢ ӨЙҘӨҢ ЙӘМЕ" ӘҪӘРҘӘРЕНДӘ ҒАИЛӘ ҺӘМ ТУҒАНЛЫҠ МӨНӘСӘБӘТТӘРЕ

"Ғаилә, туғанлыҡ" һүҙҙәре беҙҙең барыбыҙ өсөн дә күңелгә яҡын, изге һүҙҙәр. Ғаилә тәрбиәһе кешенең холҡона, тәбиғәтенә ҙур йоғонто яһай. Нәҡ бына ғаиләлә баланың әхлаҡи үҫеше башлана. Әхлаҡ нигеҙҙәре балаға ата-әсәләрҙән - иғтибарлыҡ, мәрхәмәтлелек, эскерһеҙлек төшөнсәләре аша бирелә. Был тойғолар Мостай Кәримд әҫәрҙәрендә лә киң сағылыш тапҡан. Уның әҫәрҙәрендә ғаилә, туғанлыҡ хистәре мөһим роль уйнай, тип әйтһәк тә һис яңылышмабыҙ. Сөнки уның балалар өсөн яҙылған әҫәрҙәре бик күп. Мәҫәлән, "Беҙҙең өйҙөң йәме", "Өс таған", "Оҙон-оҙаҡ бала саҡ" повестарын, "Әлфиә хикәйәләре" һәм башҡа бик күп әҫәрҙәрен телгә алып китергә мөмкин. Уның әҫәрҙәрендә әсәй кеше ғаиләлә генә түгел, бөтә тормошта төп урынды алып тора. Мәҫәлән, "Беҙҙең өйҙөң йәме" повесында Оксананың атаһы Йәмилдәрҙә ҡунаҡта булған саҡта әсәһенең "Өс көн төш кеүек кенә үтеп китте" тигәнен ишеткәс, үҙенән:

- Әсәйем әйткәс, тап шулай булғандыр, - тип өҫтәп ҡуя. Сөнки ул баланың күңеле менән әсәһенең һәр саҡ хаҡлы булыуына иманы камил. Был тормошта ла шундай хәлдәр осрай, ике бала һүҙгә килешһә балаларҙың береһе әсәһенең һүҙен телгә алып:

Әсәйем шулай тип әйтте, - тип үҙенең хаҡлы икәнлеген иҫбатлап ҡуя. Һәм уның һүҙҙәрен берәү ҙә кире ҡаға алмай. Ошондай әсә менән бала араһындағы изге тойғолар баланы ысын кеше итеп тәрбиәләүҙә ҙур роль уйнай. Мостай Кәримдең әҫәрҙәрендә лә ошондай әсә һәм бала араһындағы нескә хистәр сағыу төҫтәр менән тасуирлана. Әсә кешенең һөйөүе балаларының күңелендә лә яҡты эҙ ҡалдырмай ҡалмай. Йәмил әле бала ғына булһа ла, туғандарына ҡарата иғтибарлы һәм ихтирамлы. Тәүҙә ул "бәләкәй туғаным булһа ине" тип хыяллана. Оксананы әсәһе алып ҡайтҡас, шатлығынан ни эшләргә белмәй. Ул һеңлеһен бер туғаны кеүек күреп ярата. Хатта, көсөнән килмәһә лә, ҡыуанысынан уны күтәреп алырға маташа. Бөтә булған уйынсыҡтарын уның алдына теҙеп ҡуя. Тағы ла нисек ҡыуандырырға белмәй һикергеләп ала. Уның был ҡыланышынан Оксана тәүҙә ҡурҡып ҡала, ләкин Йәмилдең ихласлығын күреп, үҙе лә тиҙ генә уға ылығып китә.

Мостай Кәримдең "Беҙҙең өйҙөң йәме" повесында хәл-ваҡиғалар беренсе заттан - Йәмил исеменән һөйләнә. Бигерәк тә уның хис-тойғолары, балаларға хас уйланыуҙары менән әҫәрҙең йөкмәткеһе байытыла. Йәмил өсөн донъяла иң изге кешеләр – әсәһе, атаһы һәм өләсәһе. Ул ошо иң яҡшы кешеләренең тәрбиәһендә үҫә, был донъяға ҡарашы улар ярҙамында формалаша. Бала ғына булһа ла яҡшы менән насарлыҡты айырырға өйрәнә. Әсәһе Украина ҡыҙы Оксананы үҙҙәренә алып ҡайҡас, уны шул тиклем яҡын күрә. Хатта һеңлеһе йоҡлап киткәс тә ул уның янынан китмәй. Үҙе Оксананың карауатына башын терәп йоҡлап китә. Кескәй Йәмилгә бәләкәйҙән үк туғанлыҡ хисе ят түгел. Бер саҡ эңер мәлендә Оксана менән икәүҙән-икәү генә өйҙә уйнап ултырғанда, ҡапыл көслө ел сығып, тәҙрә ҡапҡастары "шарт" итеп ябыла. Оксана ҡурҡып китә. Йәмил үҙе ҡурҡһа ла, йүгереп барып ҡулына уйынсыҡ мылтығын алып, "фашистар килһә атам", тип һеңлеһен тынысландыра. Дуҫтары менән уйнаған саҡта ла һеңлеһен гел генә ҡарап алып йөрөй. Повеста шулай уҡ Оксананың яңы башмағы менән килеп сыҡҡан ваҡиға ла Йәмилде вайымһыҙ ҡалдырмай. Яңы башмаҡтың һыңары һал өҫтөндә

ағып киткәс, ул бар донъяһын онотоп уның артынса ярҙан йүгерә. Юлына үҙенән дә ҙур уҫлаптай уҫал эт килеп сығып уның юлын быуғанда, үҙен уйламай, ә нисек тә һалды тиҙерәк ҡыуып етеү, башмаҡты алыу була теләге. Уйлап ҡараһаң, эш яңы башмаҡтарҙа ла түгел. Ә һеңлеһе өсөн тырыша ул. Уның өсөн беренсе урында үҙе түгел, ә һеңлеһен ҡайғыртыу хәстәре.

Шулай итеп, Мостай Кәримдең ижады туғанлыҡ хистәре менән ныҡ бәйләнгән. Унда ата-әсәйеңә, яҡын туғандарыңа ғына түгел, күршеләреңә, ауылдаштарыңа һәм сит милләт вәкилдәренә лә мөхәббәт кеүек изге тойғолар ярылып ята. Ә иң мөһиме – яҙыусының һәр әҫәрҙәре тыуған илгә һөйөү менән һуғарылған. Уның әҫәрҙәре ябай, аңлайышлы тел менән яҙылған, халыҡсан, һәр уҡыусыны ҡыҙыҡһындырып, үҙенә тартып тора. М.Кәрим әҫәрҙәрендәге һәр эпизод кинәйәле, уҡыусылар өсөн фәһем бирерлек, тәрән фекерле, тәрбиәүи йөкмәткеле. Шуға күрә лә беҙҙең өсөн уның әҫәрҙәре бик әһәмиәтле һәм ҡыҙыҡлы ла.

ӘҘӘБИӘТ:

1. Кәрим М. “Беҙҙең өйҙөң йәме”.- Өфө: Китап, 2003.-240 бит.
2. Нравственные уроки Мустая Карима /сост. И.И.Валеев.- Уфа. Китап, 2008.- 280 с.
3. Салихов М.В.Философия и педогогика человека в творчестве Мустая Карима.

© Янбаев Э.И., 2019

СОДЕРЖАНИЕ
ЙӨКМӘТКЕҺЕ

ВСТУПИТЕЛЬНОЕ СЛОВО РЕКТОРА БАШГУ ПРОФЕССОРА Н.Д. МОРОЗКИНА 5
Абдуллина Г.Р., Ҡаһарманова Л.Ф., МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ ДРАМАТИК ӘҪӘРҘӘРЕНДӘ “КҮҘ” ЛЕКСЕМАҺЫНЫҢ МӘҒӘНӘ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ (“ЯҢҒЫҘ ҠАЙЫН”, “ҠЫҘ УРЛАУ”, “ЙЫРЛАНМАҒАН ЙЫР” ӘҪӘРҘӘРЕ БУЙЫНСА) 6
Абдуллина Г.Р., Ғүмәров З.И.,ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯЛА «ҺУҒЫШ» КОНЦЕПТЫ (М.КӘРИМ ИЖАДЫ МИҪАЛЫНДА)....................9
Абдуллина Л.Х., МОСТАЙ КӘРИМ ИЖАДЫНДА – БАШҠОРТ АСЫЛЫ 12
Абдуллина А.Ш., Лысова О.В., ЛЕКСИЧЕСКИЙ ПОВТОР В ПОЭЗИИ М. КАРИМА....................14
Акилова М.Ф., ИЗУЧЕНИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ ВЛИЯНИЙ ЯЗЫКА ПАМЯТНИКОВ ОРХОНО-ЕНИСЕЙСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ НА БАШКИРСКИЙ ЯЗЫК В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ 18
Алибаев З.А., ЖАНРОВОЕ СВОЕБРАЗИЕ ТВОРЧЕСТВО МУСТАЯ КАРИМА 22
Алиева С.А., ТВОРЧЕСТВО МУСТАЯ КАРИМА В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И КУЛЬТУРЕ......25
Ахмадиев Р.Б., ПОЭТИКА ТРАГЕДИЙ МУСТАЯ КАРИМА....................26
Ахмадиев Ф.В., ПРОБЛЕМЫ СВОБОДЫ, МОРАЛИ И ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ....................30
Ахметова Г.А., МУЗЫКАЛЬНЫЕ ЭПИЗОДЫ РОМАНА Л. Н. ТОЛСТОГО «ВОЙНА И МИР» В СВЕТЕ ФИЛОСОФИИ ПЛАТОНА.................... 34
Байгужин И.Ғ., БАБИЧТЫҢ “КӨТӘМ” ШИҒЫРЫНДА ТӘБИҒӘТ ҺӘМ ХАЛЫҠ ЯҘМЫШЫ САҒЫЛЫУЫ. 37
Бахтиярова А.Н., ОБРАЗОВАНИЕ ИМЕН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В АРАБСКОМ И БАШКИРСКОМ ЯЗЫКАХ 40
Бикбулатов Г.Ф., МУСТАЙ КАРИМ. ВОСПОМИНАНИЯ ИЗ ДЕТСТВА.....................43
Бикбова З. И., Солтанбаева Х.В., БАШҠОРТ ТЕЛЕНДӘ ҺОРАУҘЫ БЕЛДЕРЕҮСЕ САРАЛАР..........46
Буранбаева Р.Д., Ҡунафин Ғ.С., МӨНИР ҠУНАФИНДЫҢ «ҠАРТАЙҒАН ҠОЯШ АҪТЫНДА» ӘҪӘРЕНЕҢ ИДЕЯ-ТЕМАТИК ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ....................48
Вәлиева Г.Д., Байбулов И.И., М.КӘРИМ ӘҪӘРҘӘРЕНДӘ ИНТЕРЬЕРҘЫ ҺҮРӘТЛӘҮСЕ СИНТАКСИК БЕРӘМЕКТӘР 51
Ганиева З.Ю., МУСТАЙ КАРИМ КАК РЕКЛАМНЫЙ БРЕНД РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН 54
Гареева Г.Н., ПРОБЛЕМА НРАВСТВЕННОГО ВЫБОРА В ДРАМАТУРГИИ МУСТАЯ КАРИМА.....55
Ғиндуллина Р.А., МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ «АЙГӨЛ ИЛЕ» ДРАМАҺЫНДА АЙГӨЛ ОБРАЗЫ...........58
Ғәлиуллин А.Х., М. КӘРИМДЕҢ ДИУАНА ОБРАЗЫНДА КЕШЕЛЕКЛЕЛЕК САҒЫЛЫШЫ..............60
Ғәниева Ғ.Ғ., ТЕЛӘК МӘҒӘНӘҺЕН БЕЛДЕРЕҮСЕ -ҒЫ /-ГЕ КИЛӘ, -АҺЫ/ -ӘҺЕ КИЛӘ АНАЛИТИК ҠЫЛЫМ ФОРМАЛАРЫНЫҢ СИНТАКСИК ФУНКЦИЯҺЫ 62
Даутова Л.Р., Салауатова Ф. Р., ҒАЙСА ХӨСӘЙЕНОВТЫҢ ТАРИХИ ОЧЕРГЫНДА ҠАРАҺАҠАЛ ОБРАЗЫ 65
Дауытова Р.А., МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ “ЕВРОПА-АЗИЯ” ШИҒЫРҘАР ЦИКЛЫНЫҢ ИДЕЯ-ТЕМАТИК ЙӨКМӘТКЕҺЕ 68
Джанбеков Какаджан, РАШИДЕДДИН ВАТВАТ И ЕГО ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ....................69
Дильмухаметов И.Т., ОТРАЖЕНИЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ ТРАДИЦИЙ БАШКИРСКОГО НАРОДА В РАССКАЗЕ М.КАРИМА «ПРИКЛЮЧЕНИЯ МЕДВЕДЯ» 73
Додонова С.Г., СОВРЕМЕННОСТЬ ИДЕЙ МУСТАЯ КАРИМА В ЭПОХУ КУЛЬТУРНОЙ ГЛОБАЛИЗАЦИИ 74
Зөбәйерова Ҡ.Х., Вәлиева Г.Д., МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ "ЯРЛЫҠАУ" ӘҪӘРЕНДӘ ТЕЛ-ҺҮРӘТЛӘҮ САРАЛАРЫ 77
Ибраһимова Т. Т., Гәрәева Г.Н., ГӨЛСИРӘ ҒИЗЗӘТУЛЛИНАНЫҢ “ҺӘҘИӘ” РОМАНЫНДА ӘҘИБӘ ҺӘМ УСМАН ОБРАЗДАРЫ....................79
Иҙелбаев М.Х., МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ ”САЛАУАТ” ТРАГЕДИЯҺЫ: ТӨП ГЕРОЙ ОБРАЗЫ ҺӘМ ӘҪӘРҘЕҢ ЖАНР ТӘБИҒӘТЕ....................82
Исянгулова Г.А., Ишкильдина И.Г., ПОДРАЖАТЕЛЬНЫЕ СЛОВА, ВЫРАЖАЮЩИЕ ВНУТРЕННИЕ ОЩУЩЕНИЯ И ЧУВСТВА ЧЕЛОВЕКА, В СОВРЕМЕННОМ БАШКИРСКОМ ЯЗЫКЕ 85
Иҫәнголова Г.А., Йылкыбаева Р.И., ХӘҘЕРГЕ БАШҠОРТ ТЕЛЕНДӘ СИФАТ (ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ҺӘМ ФУНКЦИОНАЛЬ АСПЕКТТАР) 89
Иҫәнголова Г.А., Хафизова А.А., Н.МУСИНДЫҢ "МӘҢГЕЛЕК УРМАН" ӘҪӘРЕНДӘ ҠУЛЛАНЫЛҒАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДАРҘЫҢ ТӨРҘӘРЕ....................93

Ишмуратова Л.Н., ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА: СОПОСТАВИТЕЛЬНО-СЕМАСИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ СО ЗНАЧЕНИЕМ «ЖИЛИЩЕ» (на материале русского и башкирского языков) 97
Ишмырҙина Р.К., ПРОФЕССОР Ж.Ғ. КЕЙЕКБАЕВ – ХАЛЫҠ-АРА ИСЕМЕ БУЛҒАН МӘШҺҮР БАШҠОРТ ҒАЛИМЫ 101
Йомағолова Г.К., Хафизова Р.Ф., БАШҠОРТ ТЕЛЕН УҠЫТЫУ БУЙЫНСА СИФАТЛЫ УҠЫУ АЛЫМДАРЫ 105
Йәғәфәрова Г.Н. , МОСТАЙ КӘРИМ ЛИРИКАҺЫНДА ЗӘҢГӘР ТӨҪ 107
Кажигалиева Г.А., Кажигалиева Гж.А., ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ МИР МУСТАЯ КАРИМА В КОНТЕКСТЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК НЕРОДНОГО В КАЗАХСТАНСКОМ ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ВУЗЕ 111
Кильмухаметов Т.А., Кунафин Г.С., ТРАГИЧЕСКОЕ В ДРАМАТУРГИИ М. КАРИМА КАК ВЫСШЕЕ ПРОЯВЛЕНИЕ ГЕРОИЧЕСКОГО 116
Кинйәбаева Р.Р., Мостафина Р.Д., ДОНЪЯ, РУС ӘҘӘБИӘТЕ ҺӘМ БАШҠОРТ БАЛЛАДАЛАРЫНЫҢ УРТАҠ ҺӘМ АЙЫРМАЛЫ ЯҠТАРЫ 119
Коротаева Л.В., ПУШКĂРТСТАН РЕСПУБЛИКИНЧИ ЧĂВАШСЕН ТУЙ ЮРРИСЕНЧЕ ТĔЛ ПУЛАКАН ПАЙĂР ЯТСЕМ 123
Кузбеков Ф.Т., ПУБЛИЦИСТИЧНОСТЬ СТИХОВ МУСТАЯ КАРИМА 127
Кульсарина И.Г., Кульсарин Н.Г., СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПЕСЕННОГО ФОЛЬКЛОРА БАШКОРТОСТАНА 131
Кульсарина И.Г., ТВОРЧЕСТВО РУССКИХ ПИСАТЕЛЕЙ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МИРЕ МУСТАЯ КАРИМА 134
Кәлимуллина Л.Р., Гәрәева Г.Н., КИРӘЙ МӘРГӘН ӘҪӘРҘӘРЕНДӘ БАЛАЛАР ПСИХОЛОГИЯҺЫ БИРЕЛЕШЕ 138
Ҡазыханова И.У., Ҡунафин Ғ.С., ТИМЕР ЙОСОПОВ ШИҒРИӘТЕНДӘ ҠАБАТЛАУҒА НИГЕҘЛӘНГӘН СТИЛИСТИК ФИГУРАЛАР (ҠАЙҺЫ БЕР КҮҘӘТЕҮҘӘР). 141
Ҡаскынова Г.Н., ХӘҘЕРГЕ БАШҠОРТ ӘҘӘБИӘТЕНДӘ ҺӘМ МОСТАЙ КӘРИМ ШИҒРИӘТЕНДӘ МӘҪНӘҮИҘӘР 143
Кунафин Ғ. С., Килмөхәмәтов Т.Ә., М. КӘРИМ ШИҒРИӘТЕНЕҢ ОБРАЗЛЫЛЫҠ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ (ҠАЙҺЫ БЕР КҮҘӘТЕҮҘӘР) 146
Латыпова А.А ., ПИСАТЕЛЬСКИЙ ДНЕВНИК КАК ЖАНР ПУБЛИЦИСТИКИ (НА ОСНОВЕ ДНЕВНИКА М. КАРИМА) 150
Минлебаева Н.А., Ҡунафин Ғ.С., ФӘРЗӘНӘ АҠБУЛАТОВА ХИКӘЙӘЛӘРЕНЕҢ КОМПОЗИЦИЯҺЫ 156
Мостафина Р.Д., БАШҠОРТ ӘҘӘБИӘТ ҒИЛЕМЕНДӘ МОСТАЙ КӘРИМ ИЖАДЫН ӨЙРӘНЕҮ ТОРОШО 158
Муллағәрәева Г.Р., Солтанбаева Х.В., БАШҠОРТ ДОНЪЯ ТЕЛ КАРТИНАҺЫНДА «БАЛА САҠ» КОНЦЕПТЫ (М. КӘРИМДЕҢ «ОҘОН-ОҘАҠ БАЛА САҠ» ӘҪӘРЕНӘН АЛЫНҒАН МАТЕРИАЛДАР НИГЕҘЕНДӘ) 160
Муллағолова Ә.М., ХАЛҠЫБЫҘҘЫҢ РУХИ ҠӨҘРӘТЕ 162
Мусина А.Р., Мустафина Р.Д., ПАМЯТНИК МУСТАЮ КАРИМУ В РЕСПУБЛИКЕ БАШКОРТОСТАН 165
Мухьянова Л.С., Султанбаева Х.В., НАРОДНЫЕ И НАУЧНЫЕ НАЗВАНИЯ БОТАНИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА 166
Мырҙағолова Г.Ф., Мырҙағолова З.Ғ., Т. ҒАРИПОВАНЫҢ “АЙ МЕНӘН ҠОЯШ БЕР ГЕНӘ” ПОВЕСЫНЫҢ ЖАНР-СТИЛЬ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ 169
Мырҙағолова З.Ғ.,М.КӘРИМ ПРОЗАҺЫНДА ГУМАНИСТИК ИДЕЯЛАР САҒЫЛЫШЫ 171
Назырова З.У.,ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА МУСТАЯ КАРИМА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ СФЕРЫ “ТЫУҒАН ИЛ” (“РОДИНА”) 173
Нафиҡова Ф.Р., МОСТАЙ ИЛЕ. 178
Низами Мамедов Тагисой, НРАВСТВЕННО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ МИР МУСТАЯ КАРИМА 179
Охотникова Т.В., МУСТАЙ КАРИМ: МНОГОГРАННОСТЬ ТАЛАНТА 183
Пермякова Л.А., Н.В. ГОГОЛЬ И РУССКИЕ СИМВОЛИСТЫ 185
Рахимкулов А.С., ПЕРИОДИЧЕСКОЕ ПЕЧАТНОЕ ИЗДАНИЕ БАШКИРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МЕДИЦИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА - ГАЗЕТА «МЕДИК» БГМУ 188
Рахматуллина З.Я., ФИЛОСОФСКИЕ СМЫСЛЫ В ПОЭТИЧЕСКОМ ТВОРЧЕСТВЕ МУСТАЯ КАРИМА: АКТУАЛЬНОСТЬ И ЗНАЧИМОСТЬ ДЛЯ СОВРЕМЕННОГО ЧЕЛОВЕКА 191

Рахматуллина З.Н., МУСТАЙ КАРИМ И КОМИЧЕСКОЕ....................195
*Рахно К.Ю.,*ЛИЧНАЯ ГИГИЕНА В ДОМУСУЛЬМАНСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ ВОЛЖСКИХ БУЛГАР....................196
Рәхмәтова Ғ.Х., Мостафина Р.Д., БАШҠОРТ ТОРМОШ-КӨНКҮРЕШ ӘКИӘТТӘРЕНЕҢ ОБРАЗДАР СИСТЕМАҺЫ 200
Салауатова Ф.Р., МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ “ЯНҒЫҘ ҠАЙЫН” ДРАМАҺЫНДА ОБРАЗДАР СИСТЕМАҺЫ 203
Саникина С.Р., Гәрәева Г.Н., М. КӘРИМДЕҢ “ОҘОН -ОҘАҠ БАЛА САҠ” ПОВЕСЫНЫҢ ПОЭТИКАҺЫ....................207
Саньярова Р.Р., ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА КАК МНОГОГРАННЫЙ МЕНТАЛЬНЫЙ ФЕНОМЕН 211
Саньярова Р.Р., Салихова З.М., РАССМОТРЕНИЕ ЯЗЫКА В МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОМ АСПЕКТЕ 214
Саяхова Д.К., КОГНИТИВНЫЕ И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АНАЛИЗА ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО ТЕКСТА....................216
Сибагатов Ф.Ш., ФОНД Р.ФАХРЕТДИНОВА В НАУЧНОМ АРХИВЕ УФИМСКОГО НАУЧНО-ИСЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ЦЕНТРА РАН 219
Солтанбаева Х.В., Аҙнабаева Р.Р., ҺАН КОМПОНЕНТЛЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДАРҘЫҢ МӘҒӘНӘ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ....................223
Солтанова З.А., Мостафина Р.Д., А. АБДУЛЛИН ДРАМАЛАРЫНДА ШӘХЕС КОНЦЕПЦИЯҺЫНЫҢ САҒЫЛЫШЫ....................226
Султанбаева Х.В., Гимашева Г.М., ПРОБЛЕМА ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ В БАШКИРСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ (НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСТВА М. КАРИМА) 228
Талипова Т.Р., Хөснөтдинова Р.Я., МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ ӘҪӘРҘӘРЕНДӘГЕ САҒЫШТЫРЫУҘАРҘЫ ТӘРЖЕМӘ ИТЕҮ ЮЛДАРЫ 230
Токмурзина С.М., ИЗУЧЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА МУСТАЯ КАРИМА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ. 235
Усманова Н.Г., Султанбаева Х.В., ОСОБЕННОСТИ НАЗВАНИЙ МУЖСКИХ ГОЛОВНЫХ УБОРОВ БАШКИР....................238
Усманова Ә.А., Гәрәева Г.Н. МӘҮЛИТ ЯМАЛЕТДИНОВ ИЖАДЫНДА ҠӨРЬӘН МОТИВТАРЫ САҒЫЛЫШЫ....................240
*Фаткуллина Ф.Г.,*ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО МЕНТАЛИТЕТА В ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ЯЗЫКА 241
Хасанов Р.Ф., ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ МИР МУСТАЯ КАРИМА....................244
Хасанова Т. Ю., КАК ПРИОБЩИТЬ ЮНЫХ ЧИТАТЕЛЕЙ К ТВОРЧЕСТВУ ДЕТСКОГО ПИСАТЕЛЯ МУСТАЯ КАРИМА? 247
Хамитова З.З., Ф.Г. Фаткуллина, НЕЧЛЕНИМЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ПОВЕСТИ МУСТАЯ КАРИМА «ПОМИЛОВАНИЕ»....................250
Хисамова Г.Г., Клысова Г.М., ПОРТРЕТ КАК СПОСОБ ВЫРАЖЕНИЯ ВНУТРЕННИХ СОСТОЯНИЙ И КАЧЕСТВ ПЕРСОНАЖА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ М. КАРИМА 253
Хөснөтдинова Р.Я., ЙӘНЛЕ ТЕЛМӘРҘЕ БИРЕҮ САРАҺЫ БУЛАРАҠ ҠАБАТЛАУҘАР (Һәҙиә Дәүләтшинаның “Ырғыҙ” романы миҫалында)....................255
Хужахметов А.О., К ВОПРОСУ РАННЕЙ ЛИРИКИ МУСТАЯ КАРИМА....................258
Хужахметов А.О., К ВОПРОСУ ВОЕННОЙ ЛИРИКИ МУСТАЯ КАРИМА....................261
Шәймөхәмәтова Л. Ф., Солтанбаева Х.В., ТАҢСУЛПАН ҒАРИПОВАНЫҢ “БӨЙРӘКӘЙ” РОМАНЫНДА ҠАТЫН-ҠЫҘ ОБРАЗЫН ҺҮРӘТЛӘҮҘӘ САҒЫШТЫРЫУҘАР 263
Әбсәләмова Ш.М., МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ «БЕҘҘЕҢ ӨЙҘӨҢ ЙӘМЕ» ПОВЕСЫНДА БӘХЕТЛЕ БАЛА САҠ... 264
Якупова Е.Р., СОЗВЕЗДИЕ КАРИМА НА КАРТЕ УФЫ....................269
Янбаев И.К., МОСТАЙ КӘРИМ ИЖАДЫНДА ТИПИКЛАШТЫРЫУ АЛЫМЫ БУЛАРАҠ ПРОТОТИПТАР....................274
Янбаева Э.И., МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ “БЕҘҘЕҢ ӨЙҘӨҢ ЙӘМЕ” ӘҪӘРҘӘРЕНДӘ ҒАИЛӘ ҺӘМ ТУҒАНЛЫҠ МӨНӘСӘБӘТТӘРЕ 281